

ЗИЕ САМАДИЙ
ЙИЛЛАР СИРИ

РОМАН

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

С (Уйғ.)

С 28

РЕДКОЛЛЕГИЯ

УЛМАС УМАРБЕКОВ (редколлегия раҳбари), ЗУЛФИЯ,
УЙҒУН, КОМИЛ ЯШИН, МИРМУҲСИН, АСҚАД МУХТОР,
САИД АҲМАД, ТУРОБ ТУЛА, ЭРКИН ВОҲИДОВ, АБДУЛЛА
ОРИПОВ, БОРИС ПАРМУЗИН, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ, ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ, ОДИЛ ЁҚУБОВ, УТҚИР ҲОШИМОВ.

Уйғурчадан
А. Ваҳобов, М. Аъзамова
таржимаси

С 4702580200 — 84
М 352(04) — 86 95—86

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Шанхайнинг марказига жойлашган «Гўжи-фандан» меҳмонхонаси бошқа меҳмонхоналарга нисбатан серҳашам ва салобатли бўлиб, жаҳон бозорининг давлатманд савдогарлари ҳамда уларнинг гумашталари яна даллоллари тўкинхўр бойваччаларнинг қароргоҳи ҳисобланади.

Игирма бир қаватли осмонўпар бу бинонинг ҳамма хоналари ҳам бир хилда шинам безатилган. Бу хоналарда бор ноз-неъматлар: мазали таомлар, турли хил май ва шарбатлар муҳайё, дилрабо куй садолари, заррин қадаҳларнинг ёқимли жиринг-жиринглари тинмайди. Серишва нозанинлар майин табассум билан хизматга шай турадилар. Умуман бу ер роҳатижон дам олиш ва сирли суҳбатлар қуриш учун жуда-жуда мосланган.

«Гўжи-фандан»нинг ўн иккинчи қаватидаги уч хонали номерларидан бирига ғулжалик бойлардан Юнус бойвачча жойлашган эди. У Шанхайга келганига бир ой бўлар-бўлмас тужжорона чаққонлиги, айш-ишратда уйғур бойваччаларига хос тантилиги савдогарларнинг, хусусан, Шанхай сатанглариининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб қўйганди.

Бугун оқшом Юнус бойвачча «Гўжи-фандан» ресторанини бир кунга бутунлай сотиб олгани ҳам бежиз эмас эди.

«Шундай бир зиёфат берайки, — таклиф этилувчиларнинг номларини бир-бир кўздан кечира туриб пичирлади Юнус, — кўрганлар ҳам, эшитганлар ҳам уйғур

бойваччасининг мардлиги, меҳмондўстлигига қойил қолсинлар...»

Эшик очилиб, остонада соч-соқоли тақир қирилган, хўппа семиз, миқти одам пайдо бўлди-да:

— Маъзур тутасиз, тақсирим, андак безовта қилмоғимга тўғри келади сизни, ҳи-ҳи-ҳи... — дея ясама тавозе билан бошини ҳам қилди.

— Келсинлар, келсинлар, қани, ўтирсинлар. Ишларингиз қалай? — деб сўради Юнус бойвачча.

— Нимасини сўрайсиз, бойвачча. Шанхайда дув-дув гап...

— Ҳе, ҳе!!! Шунақа денг-а, Жонг журин, — Юнус бойвачча ресторан хўжайинини Жонг жанобни ёнига ўтказиб, унга сигара тутди.

— Вой-во... Устма-уст телефон. Бошимни қотириб юборишди-е ҳаммалари; шунча мардлик, саховат қилаётган ким, қаердан бўлди ўзи? Ресторанни сотиб олгани ростми, деб сўраганлари сўраган. Айрим ишонмаганлар тўпланиб келишиб, зиёфат дастурхонини ўз кўзлари билан кўриб ҳам кетишди. Ҳа, ҳа! Улар орасида шахсан сиз жанобни кўришни орзу қилганлари ҳам бор эди, лекин уларни ҳузурингизга киритмадим. «Йўқ, жаноблар, у киши сиз ўйлагандай карвонсаройларда тунаб юрувчи оддий савдогар эмас, у киши машҳур Юнус бойвачча бўладилар», дедим.

Ресторан хўжайини тақир бошини силаб қўйгач, Юнус бойваччанинг қулоғига шивирлади.

— Бойвачча, Шанхайнинг нозанинлари кўнглига гулгула солиб қўйдингиз, қандингизни уринг. Манавиларга қаранг, — у шундай дея анчагина сулувларнинг фотосуратини узатди.

Бу хил хушомадли сўзлардан шуҳратпараст Юнус баттар талтайди-да, суратларни стол устига ёйган кўйи суқлик билан кўздан кечира бошлади.

«Роса боплаб кўнглингдагини топдимми сен хомкаллани, мана энди ҳамёнингга бемалол қўл солавераман», — дея мамнун хаёлидан ўтказди Жонг журин.

— Илтифотингиздан миннатдорман, — деди Юнус суратларни кўриб чиққач, — хизматингиз эътиборсиз қолмайди. Келинг, бир қадаҳдан кўтарайлик.

Юнус биллур қадаҳларга француз шампанини тўлдириб қўйди.

— Агарда, — деди Жонг қадаҳни уриштира туриб, — бунчалик омадингиз келишини аввал билганимда, рес-

торан баҳосини икки ҳиссага оширган бўлар эдим, на-
чора, бу ҳам сизнинг омадингиз.

— Нафсингизни сал жиловланг, журин. Бир кунлик савдонгиз олти юз кумушдан ошмаслигини била туриб, саккиз юз бердим. Атиги йигирма тўрт нафар меҳмон таклиф этилган холос...

— Ҳи-ҳи-ҳи... Оббо, сиз-эй, ҳисобга дуруст экансиз. Уйғурлар орасида сизчалик шухта одамни биринчи бор кўриб турибман...

— Бас, ҳадеб мақтайверманг, журин, яна тойиб кетмай.

— Нима десангиз денгу, муҳтарам Юнусбой, лекин мени кўнгилдагидай рози қилмасангиз нақ қарғишга қоласиз!

— Хотиржам бўлгайсиз, афандим. Уйғурлар яхшиликни ерда қолдирмайдилар.

— Сиз каби мардларнинг қулиман, жаноб, менга ишонаверинг, — деди икки қўлини кўксига қўйган кўйи бош эгиб Жонг жаноб. Дилидан бўлса: «Лақма... ҳали ҳар қадамим учун кумуш олажагимни сезмай қоласан. Тумшугингдан илиндинг, бу ердан жўнагунингча ҳам-ёнингни қуритмасам юрган эканман», деган фикр кечди.

— Энди яна икки улуг меҳмоним келса, муродим тўлиқ ҳосил бўлув эди, Жонг жаноблари, — деди Юнусбой жиддийлашиб.

Бугунги зиёфатни беришдан асосий мақсад: марказий ҳукуматнинг чекка ўлкалар бўйича министри билан «Шинжон» — Шарқий Туркистонга яқинда ҳарбий хизматга тайинланган Шингшесай исмли кишини меҳмон қилиш ҳамда уларга совғалар инъом этиб обрў қозониш эди.

— Хотиржам бўлинг, бойвачча, таклифномани министр жанобларига ўз қўлим билан топшириб, ваъдасини олдим!

— Қайдам, арбобларнинг мижози тез-тез ўзгариб туриш одати бор! — деди ташвиши боисини тушунтириб Юнус бойвачча.

— Арбобнинг пинжига киролган одамгина уни хоҳлаган йўлига етаклай олади, — деди мақтаниб Жонг, — мен меҳмонхона хўжайини бўлсам ҳам ҳамон уларнинг ҳаммаларининг жиловлари қўлимда, ҳи-ҳи-ҳи...

— Қани, бугун кўрамиз нимага қодирлигингизни...

— Хотиржам бўлинг, бойвачча! Жонг сизни ерга

қаратмайди. Бироқ кўп ишлар сизнинг сахийлигингизга боғлиқлигини ҳам унутманг, ҳа!

«Оббо ҳасис-эй... ҳамёнимни қоқламагунингча тинчи-майдиганга ўхшайсан»,— деди ичида Юнус, лекин ўзини билмаганга солиб қўшиб қўйди:

— Хизматингиз ерда қолмайди.

— Ҳозир чиқаман-да, министрға қўнғироқ қилиб, яна эслатаман. Вақт ҳам яқинлашиб қолгандир,— Жонг жўкрак чўнтагидан олтин занжирли соатини олиб:— Вой, во... зиёфатга икки соат қолибди, мен кетдим,— деди-да, бошини яна бир марта сийпалагач, хонадан чиқиб кетди.

«Вой мўлтони-ей... Нақ ёқангдан кириб, енгингдан чиқади-я! Майли, ишим битгунича хоҳлаганингча шилиб қол. Кейин бўш келиб бўпман»,— деган хаёл кечди Юнуснинг жўнглидан. У шампандан бир қадаҳ ичгач, яна ширин мулоҳазаларга берилди:

«Агар бугун министр ҳамда Шингшесай билан муносабат ўрнатишга муваффақ бўла олсам, йўлим кенг очилади...»

Юнус шу тарз хаёл сураар экан, эсига ўтмишдаги мароқли воқеа тушди шекилли, оқ-семиз юзида мамнунлик жилваланиб, калта мўйлабларини бурай бошлади. Сўнгра у стол тортмасидан аёллар суратини олиб, стол устига ёйгач, уларни бир-бирига солиштира бошлади. Иттифоқо қўнғироқ жиринглаб қолди. Юнус бошини суратлардан кўтармаган кўйи:

— Марҳамат! — деди.

Эшик очилиб, икки киши такаллуфсиз кириб келди.

— Балли-э, меҳмонларни таклиф қилиб қўйиб, ўзлари гўзаллар дунёсини кезиб юрибдилар экан-да! — деди қўнғиз мўйлабли башанг кийинган меҳмонлардан бири.

Юнус уларни ўлтиришга таклиф қилиш ўрнига шоша-пиша суратларни йиғиштира бошлади. Аммо Муталлиб бойвачча:

— Тўхтасинлар, бойвачча, бу нозанинлар жамолидан биз ҳам баҳраманд бўлиб қолайлик! — деди-да, Юнуснинг қўлидаги суратларга ютоқиб тикила бошлади. Кейин расмлар орасидаги сулув нозанин қиёфасига тикилиб қолди: — Табриклайман, роса офатижонини танлаб-сиз. Жу хонимдан ҳам гўзал экан, эсиз...

— Қани, қани, мен ҳам бир кўрай-чи,— деб Муталлибнинг қўлидан суратни олди соқол-мўйлаби текислан-

ган, қийиқ кўз Турди бойвачча. — У-ў, — дея лабларини ялади у кейин. — Одам боласи эмас, париваш-ку бу...

— Қўйинг, аравани қуруқ олиб қочаверманг, — унинг гапини бўлди Юнусбой.

— Биз ҳам худо деб юрганларданмиз. Ҳарқалай, тешиб чиқмасди биздан ҳам... — бачкана ҳиринглади Турди бойвачча.

— Топганинглари пўконга босиб ётмасанглар, ҳар қандай Шанхай нозанининг ўзи келиб қучоғингларга киради, — деди мардлигидан гердайиб Юнус.

— Бу офатижоннинг исми нима экан? — сўради Муталлиб.

— Янг хоним.

— Бугунги зиёфатда бўладими?

— Жу хоним билан иккиси келиши керак.

— Манавинисига қойил қолдим! — деди Юнусга қўл чўзиб Турди.

— Нега кечроқ йўқладинглар? — гапни бошқа ёққа бурди Юнус.

— Муталлиб бойваччанинг омади келиб қолди, — деб Юнусни янгиликдан хабардор қилмоқчи бўлди Турди.

— Хўш, хўш, яъни? — деб сўради таажжубланиб Юнус.

— Ишни Лондондан бошламоқчилар!

— Эшитишимча, Лондонда ҳам жун касодга ўхшайди шекилли?

— Таваккал қилиб кўрмоқчимиз. Савдогарчиликда бунингсиз иложи йўқ.

— Таваккалнинг туби тош, бошингни урсанг ёрилади, дейдилар, охири бахайр бўлсин ишқилиб, — шубҳа билдирди Юнусбой.

— Шанхайда беш йилгача ҳам насияга олувчи харидор топилмади. Дастлабки келтирилган молларга қуя туша бошлади. Ҳатто, мана Гулжадан икки юз туяга ортилган қундуз, сувсар терилари, яна бошқа моллар етиб келиши керак. Бу молларни Лондонда пулламасак қаерда пуллаймиз? — савол ташлади Муталлиб.

— Молларнингизни Шанхайда қуя еб кетган бўлса, уларни Лондонда денгизга ағдаришингизга тўғри келади, — деди таъна аралаш Юнус.

Муталлиб бошига таёқ теккан одамдек гангиб қолди.

— Яхши гапга ҳам фаришта омин дейди, ёмон гапга

хам. Ниятни яхши қилмоқ керак, — далда бермоқчи бўлди Турди.

Муталлиб бой кейинги ўн йил ичида қимматбаҳо мўйналар билан савдо қилади, ҳатто Шарқий Туркистоннинг донғи кетган бойларидан бири Мусабоевлар билан савдо-сотик қилиб кўп донг таратди, чет эллар билан савдо ишларини кенгайтириб юборди. Мирзараб бойнинг тўнғич ўғли Муталлиб бойвачча ишбилармон гумашталари билан Шанхай, Тонжинг, Харбин каби савдо марказларида иш юритиб, кенг кўламда муваффақият қозонаётган эди. Удадурон Муталлиб Шарқий Туркистондаги баъзи ҳасис савдогарларга ўхшамас, у замонига муносиб, яъни феодализмдан капитализмга ўтаётган маҳаллий сармоядорлар жумласидан эди. У мўйна савдо-сотик ишларини монополия қилиб олиб, ҳеч кимни яқинлаштирмай қўйган эди. Муталлиб бойвачча Лондон сафари жаҳон инқирози бошланаётган пайтга дуч келиб қолишини сезаётган бўлса-да, довюрраклик қилиб, «ётиб қолгунча отиб қол» қабилда таваккал иш тутиб, Юнуснинг сўзларини тушунаётганлигига қарамай:

— Арслон изидан қайтмас! — деди шартга.

— Баракалла! — қойил қолди унга Турди.

— Ишимни худо ўнглаб, Лондон сафарим муваффақиятли бўлса, — деди Муталлиб, — фойдасига Мусабоевларни сотиб олардим...

— Ҳай-ҳай... сал пастроққа тушсангиз бўлармиди, хўжам! — дея силкиниб кула бошлади Турди.

— Мақтанчоқлик эмас бу, — деди қизариб Муталлиб. — Савдогарчиликда довюрраклик, журъат, чаққонлик керак. Биз Шарқий Туркистон савдоси билан чекланиб қолсак, ҳеч қачон равноқ топа олмаймиз. Мен кўпгина савдо марказларида бўлдим, ўргандим. Агар биз бойлар дастмояларимизни бирлаштириб, йирик ширкат-компаниялар тузганимизда эди, бизни зулукдек сўраётган «Юнон», «Дадун» ва ҳоказо акционерларга ем бўлиб ётмас эдик. Биз ҳозир тўқимачилик фабрикаси, қандолат комбинати қуриш имкониятига эга бўла туриб, уни эпломаяпмиз, хомашёларимизни ўзгаларга бериб, уларга қарам бўлиб қолмоқдамиз!

Муталлиб ана шундай тижорат бобида яна гапни давом эттирмоқчи эди, бироқ у Юнуснинг хаёли тамоман бошқа нарсалар билан банд эканлигини сезиб, тўхтаб қолди. Юнус бўлса, соатига қараб, безовталана бошлади:

— Воҳ, роса эзмаланибмиз-ку! Зиёфат вақти ҳам бўлиб қолибди. Юринглар!

Улар ўзларини тартибга келтириб, зиёфат залига ўтишди.

2

Француз консециясининг марказий кўчаси «Яфе-Лу»-даги (Шанхайни истило қилишда қатнашган француз генералининг номига қўйилган) готик услубда қурилган салобатли бинонинг олдида қора «лимузин» келиб тўхтади. Шофёрнинг таниш сигналига темир дарбоза очилди-да, «лимузин» ичкарига кириб, қизил мармар зинанинг ёнгинасида тўхтади. Машинадан бараварига икки киши тушди. Улардан бири ушоққина, рапида юзли, қош-киприги яккам-дуккам, чақчайма кўз, олтмиш ёшлар чамасидаги киши бўлиб, эгнидаги пальтоси қопдек шалвирарди; иккинчиси узун сарғиш пальто кийган, ўрта бўй, кенг елкали, яноқ суяклари туртиб чиққан, японча калта мўйлабли — умуман баджаҳлроқ, қирқ ёшлардан ўтиб қолган киши эди.

Улар қизил пойандоз тўшалган жимжит даҳлизга кириб келганлари ҳамон, оқ кийимли хизматкор қўлидаги калитларни шиқирлата-шиқирлата югуриб бориб, залворли дуб эшикни очди-да, меҳмонларни тавозе билан ичкарига тақлиф қилди.

— Мана шу ерга ечининг! — деди ярим буйруқ оҳангида ушоқ киши, ўзи хизматкор ёрдамида ечина туриб. — Ўтиринг, тортинманг. Мен тортинчоқликни ёқтирмайман, — давом этди у оқ мато сирилган юмшоқ диванга ўтирар экан.

— Ташаккур, — деди ўрта бўй киши ва ийманибгина диваннинг бир чеккасига ўтирди-да, кафти билан оғзини пана қилган ҳолда қисқа йўталиб қўйди. Шу орада оқ кийимли хизматкор катта патнисда мева-чева, француз шампани келтириб, духоба дастурхон ёзилган пастаккина стол устига тартиб билан териб қўйди-да, яна чиқиб кетди. Ўрта бўйли киши чўғдек жиҳозланган бундай хонани биринчи марта кўраётган бўлса керак, дам-бадам чор-атрофига аламлиларди.

— Шинг шансинг¹, сиз бу янглиғ жиҳозларни биринчи марта кўраётган бўлсангиз керак-а? Кўз узолмай қолдингиз-ку, — истехзо қилди ушоқ киши.

1. Азизим

— Кўрганмиз, жаноб. Лекин манавилар бошқача экан-да!

— Бу уйдаги расм-русумдан тортиб емак-ичмагига-ча ҳаммаси французча, соҳиблар Хитойда яшаб турсалар ҳам ўзларини худди Парижда яшаётгандек ҳис этадилар.

— Таажжуб, министр жаноблари...

— Бу бино яқин дўстим, банкир жаноблариники, ўзингизни бемалол тутавринг.

— Ташаккур.

Министр жаноблари шампан шишасини олиб, бир оз чайқатгач, тиқинини бураган эди, тиқин пақиллаб отилиб кетди-да, шифтга тегди, сўнгра чинни ваза устига тушди.

— Аввал таом, баъдаз калом, дейдилар Шинжон чантулари, тушундингизми? Сиз Шинжонга борадиган одамсиз. Бундай мақолларни кўпроқ ўрганиб олсангиз ёмон бўлмайди.

— Албатта, министр жаноблари.

— Келинг, аввал олиб юборайлик.

Ижковлари қадаҳларни уриштириб ичишди.

— Мана энди бемалол сўзлашаверамиз, — министрнинг рапидадек юзи бирдан жиддийлашди. — Шинжон бизнинг ички ўлкалар Жонгсу ёки Хунан вилоятлари сингари эмас, — сўзида давом қилди у, — агар такаллуфсиз гап қилсам: Шинжон бизнинг, яъни бутунлай бизнинг қўлимизда демоқлик аҳмоқликдир холос! — Министрнинг овози ёш болаларникига ўхшаб чиқди. У ўрнидан ирғиб турди ва суҳбатдошининг олдида тўхтаб, нозик бармоқларини маҳкам қисиб туриб: — Ҳурматли Шансин, Шинжонни «ўзимизники» қилиш зарурати борми ёки йўқми? — деди.

Туйқус берилган бу саволга Шингшесай унча эътибор бермади. Бу кунгача давлат миқёсида ўрин тутиб келган бу хил масалаларга дахли бўлмаганиданми, Шинжонни дахлсиз Хитойнинг «ажралмас ўлкаси» қилиб олиш учун бош қотираётган гоминдан сиёсатчиларининг туб мақсадларидан хабардор бўлгани учунми, илжайиб қўя қолди.

— Суҳбат вақтида илжайган кишини ёқтирмайман, — деди министр.

— Мени афву этгайсиз, министр жаноблари. Камина қулингиз шунини таъкидламоққа журъат этаманким...

— Ха-ха-ха... Давом этинг, — деди министр.

— Менимча, — деди Шингшесай ҳар бир иборага урғу бериб, — Шинжондай гўзал табиатли дафина Хитой давлати харитасида қайд этилишигина эмас, мазкур ўлка умрбод бизники бўлмоғи даркор...

— Баракалла! — деди мамнун бўлиб министр. — Дадил фикрлар айтдингиз. — Сўнгра у қадаҳларга шампан куйгач, икковлон шартта кўтариб ичишди.

— Менга қаранг, Шингшансин, — деди министр ниҳоятда ҳалимлик билан, тук нишонаси йўқ қошларини ўйнатиб, — хизмат борасида сиздай идрокли шахсни адашмай таниганимдан мамнунман.

— Эътиборингизга сазовор бўлганимдан менинг ҳам бошим осмонга етди, — деди икки қўлини қовуштириб, хитойча тавозе билан Шингшесай.

— Арзимаёди, — расмиятчилликка ўтди министр. — Ростини айтсам, Шинжонни бошқариш осон эмас. Келажак манфаатини назарда тутмаганда, сергалва, марказдан йироқ, қатнов йўллари хатарли, бебош бу юртдан нарироқ юрган маъқул.

— Менимча Шинжондан ҳозир ҳам, келажакда ҳам кеча олмаймиз.

— Шундоқликка шундоғку-я, — деди министр ва бир оз ўйлаб тургач давом этди. — Нодон, жоҳил шинжонликларни бошқариш биз учун чархпалакни айлантиришдан ҳам осон, бироқ... чет эл таъсирини сидириб ташлаш мушкул бу ердан.

— Тўғри. Масаланинг қалтис жойи шунда.

— Мен Англия, Америка, Японияларни кўзда тутатганим йўқ, жаноб. Улар бизнинг Шинжонни идора қилишимизда у қадар хатарли рақиблар бўлмаса керак. Мен марксизм вабосидан қўрқаман...

Гапи чувалашиб кетиб, хулоса чиқаришга қийналдим ёки кенг доира олиб қўйганидан боши айланиб қолдим, министр суҳбатдошига таклиф қилмай, яна бир қадаҳни кўтариб юборгачгина хотиржамлашди: — Шинжон, — деди у иккиқат аёлдай тўлғаниб, — Шинжон Совет Иттифоқи билан туташ. Хўш... Шундай бўлгач, у ердаги миллатлар янги турмушга ўрганишини шинжонликлар кўрмай, билмай, илҳомланмай турармикин? Қани, бу ёнига нима дейсиз?! — Бу ишларда Шингшесай айбдордай унга юзланди министр. Дарвоқе, Шингшесай Совет Иттифоқи тўғрисида сўз боргудай бўлса, тамом ўзини йўқотиб, асабийлашадиган одати бор эди. Ҳозир ҳам уни асабий титроқ боса бошлаганди. Министр жа-

ноблари бошқа сафдошлари — ўнг қанот гоминданчилар жумласидан бўлгани сабабли, ички Хитойдаги ишчилар ҳаракати, коммунистлар фаолияти, Шинжондаги баъзи илғор ҳаракатларнинг туб сабабчиси — большевиклар касофати ва шуларнинг иғвоси натижаси деб ҳисобларди. Бинобарин, Совет Иттифоқи деганда унинг ҳам сочлари тик бўлиб кетиши турган гап.

Анчадан бери гапга боадаб қулоқ солиб ўтирган Шингшесай энди министрнинг туб мақсади ва нима сабабдан у билан ошкора суҳбат олиб борганига тушуна бошлади. Шу сабабли кўнглига тугиб қўйган мақсадларини айтишга журъат этди:

— Менимча, агар марказий ҳукумат Шинжонга нисбатан ҳушёрликни кучайтирмаса, сиртқи Монголияда содир бўлган инқилоб у ерда ҳам такрорланиши муқаррар...

— Нима?! — деди худди устидан бир пақир совуқ сув қуйиб юборилгандай энтикиб министр. — Мумкин эмас! — бақирди бир оздан кейин у. — Очиқроқ гапиринг!

— Мен оддий бир одамман. Марказнинг бу ҳақда очиқ...

— Марказни қўйинг, — жеркиб сўзни бўлди, қўлини пахса қилиб министр, — ўз фикрларингизни баён этинг!

Шундан кейин Шингшесай ўйланиб қолди. У сиёсий арбобларнинг бир масала устида муқим турмасликларини, бир кунда неча тусга киришларини яхши биларди. Шу бойсдан сиёсатга қарши бирор оғиз сўз айтиб қўйиш ёки министрнинг раъйига қарши чиқиб, эндигина тикланаётган ишончини йўққа чиқариш ва шу тариқа Шинжонга боришдан, келажакка путур етказишдан хавотирга туша бошлади.

— Сизни сиёсий ишларга бекорга аралаштирмадик. Дилингиздагини очиқ айтаверинг! — деди Шингшесайни руҳлантирмоқчи бўлиб министр.

— Хизмат бобида марказ ишончини оқлайман...

— Камтарлик қилаверманг, фикрингизни баён этинг!

— Ҳозирги шароитда Советга ялиниб, вақти келганида эса, уни қайириб ташлашни билган кишиларгина Шинжонни сақлаб қола олади, — деди хийла ўйлаб турганидан кейин Шингшесай.

— Ҳа-ҳа! — дея бундай мураккаб ва маъноли жавобни дарҳол мулоҳаза қилолмаган министр беихтиёр

гиламга тупуриб қўйди. Телефон жиринглади. Министр трубкани олди: — Ҳа, хабарим бор, хотиржам бўлинг...

Телефон уларнинг суҳбатини бошқа томонга буриб юборди.

— Жонг журин мени кутиб турибди, боришга ваъда қилган эдим, — деди министр.

— Шинжонликларнинг зиёфати бўлса керак. Улар мени ҳам таклиф қилган эдилар.

— Шундайми? Сиз улар билан анча яқинлашиб олибсиз-а?

— Бир қадар.

— Яхши. Қандай таассурот олдингиз?

— Ҳаммаси билан суҳбатлашиб кўрдим. Булар ичида Юнус, Турди, Попенгут алоҳида феълли шахслар экан.

— Яъни, қайси маънода?

— Нима десам бўларкин... Қисқа қилиб айтсам, улар пулга ўч, обрў ва шуҳрат йўлида ҳеч нарсадан тоймайдилар.

— Диққатга сазовор шахслар. Хўш, Муталлиб деган бири бор, у-чи?

— У булардан бошқароқ. Анча зуваласи пишиқ кўринади.

— Яъни?

— Миллий ҳиссиёти кучли.

— Оқгвардиячи ўрис Попенгутдан эҳтиёт бўлинг.

— Тўғри, жаноб. Юнус билан Турдиларнинг иккаласидан ўрнида фойдаланиш мумкин. Лекин Попенгут ўрис бўлгани учун ҳам фойдали, ҳам зарарли албатта.

— Одамларни айнан баҳолаб берганингиз менга ёқди. Уларни «сен яхши, сен яхши» деб силаб-сийпалаш, ўрисини эса жуганлаб ишлатиш лозим, ха-ха-ха! — дея худди тухум қилган макиёндай қақолаб кулди министр.

— Шундай бўлади албатта, жаноби министр. Ватанига хиёнат қилиб қочган муртад ўзга ватанга муруват қилиши асло мумкин эмас. Биз оқ офицер Попенгутни сиз айтгандай жуганлаб оламиз.

— Баракалла... Кўнгилдагини изҳор қилдингиз, Шингшесай, — деди қизиб олган министр ва яна қадаҳ кўтарилди. — Шинжонга тезроқ боришингиз учун марказга боғлиқ ишларингизда кўмаклашаман.

— Ташаккур, министр жаноблари, — деди амал қуши қўлига қўнишига кўзи ётган Шинг қуллуқ қилиб.

— Қелажақда хизматингизга яровчи кишилар зиё-фатига борайлик энди, кийининг! Йўлда яна бир жойга кириб ўтамиз.

Сурли суҳбатдан мамнун бўлишган икки гоминданчи хурсанд кийина бошлашди.

3

Улар рестораннынг катта ҳашаматли залига кириб келишлари ҳамоно Жу Шўжа Шанхай байвуччаларига хос назокат ила нешвўз чиқиб ҳол-аҳвол сўради. Жонг журин бўлса, хитойча одатга кўра, икки қўлини кўксига қўйиб жилпонгларкан:

— Марҳамат қилинглар, афандилар, — дея хушомад-гўйлик билан Юнуснинг елкасига қоқди-да: — мана бу гулни Юнон ўлкасидан махсус буюртириб келтирдим, ростини айтсам, бу гул беҳиштдан бошқа ерда ўсмайди, омадингиз бор экан, — деди.

Меҳмонлар катта чинни гулдондан анвойи ҳид таратиб турган гулларни ҳавас билан томоша қилишди.

Қиш фаслида очиладиган бу гуллардан хушбўй ҳид анқиб турарди. Жонг журин гуллар орасидан битта гунчани узиб олиб, Жу хонимнинг кўксига қадаб қўйди.

— Гулимнинг ҳар бир гунчаси юз доллар, яъни Юнус бойвачча, сизнинг ҳисобингизга юз доллар ёзиб қўядиган бўлдикда-а, шундай эмасми, Жу хоним?

— Бир гунчани юз доллардан сотадиган бўлсангиз, бугун Юнус бойваччани бу ердан шир яланғоч чиқариб юбораркансиз-да! — деди кўзини қисиб Муталлиб.

— Асло ундай эмас, укам. Юнус бойваччанинг кундалик фойдалари биз кабиларнинг нечтасини боқади, — деди мийиғида кулиб Жонг журин.

— Чидаганга чиқарган, шундай эмасми? Пул топишни билган, сарфлашни ҳам билади, қандини урсин, — дея Юнуснинг елкасига қоқиб қўйди Турди.

— Бугунги тайёрланган ноз-неъматларни ўзингиз ёқтирган наво ва қўшиқлар тинглаб, роҳатда баҳам кўрасизлар, — деди Жонг журин Юнусга айёрона назар ташлаб, гапни бошқа ёққа буриш мақсадида.

— Шундайми? Балли, балли, Жонг журин. Сиз қойил қиласиз, боплашни ҳам биласиз!

— Нима десангиз деяверинг, Муталлиб бойвачча, мен зиён қилсам ҳам сизлар учун боримни тўкиб таш-

ладим, ҳатто Шанхайдек шаҳарда бугун уйғурча ғазаларни эшитасизлар — калондимоғлик билан тумшуғини кўтарди Жонг журин, сўнгра бир нарса эсига тушгандек соатига қаради-да, калта қошларини чимириб, дераза пардаларни очиб қўйди. Меҳмонхонанинг 14-қавати деразасидан Шанхай манзараси яққол кўриниб турарди.

— Марҳамат, жаноблар! Шанхай кўчаларини оралаб тамоша қилишни ҳеч ҳожати йўқ. Бугун шаҳарни шу ердан туриб томоша қилаверинг, — деди худди шаҳар ҳокимидек Жонг журин.

Меҳмонлар Шанхайнинг кечки манзарасига тикилиб қолдилар.

Пайдарпай ўтаётган машиналар, автобус-троллейбусларнинг шовқини шаҳар тинчлигини бузар, йўртиб кетаётган рикшалар ва чумолимисол йўловчилар билан бирликда ҳаёт ҳозир айни қайнаётганини билдирарди. Денгиз бўйи ва шаҳар каналларидаги турнақатор елкан ва қайиқлар ичида балиқчилик билан кун кўраётган одамлар ҳам беҳисоб эди.

— Министр, министр машинадан тушяпти! — Жонг журин шундай дедию эшик томонга ўқдай отилди.

Юнус машинанинг қорасини ҳам кўрмай туриб:

— Министр жаноблари... — дея Жонгнинг орқасидан югурди. Муталлиб билан Турди бир-бирларига маъноли қараб қўйишгач, улар ҳам чиқиб кетишди. Ёлғиз Жу хоним ўрнидан қўзғалмади, у бежирим лабларини буриб қўйди холос.

Жонг билан Юнус ва уларнинг кетидан пастга тушган Муталлиб ҳамда Турди тўрттовлари министр билан Шингшесайни меҳмонхонанинг эшиги олдига чиқиб қарши олишга улгуришди. Жонг эгасининг қўлидаги гўштга думини ликиллатиб турувчи ит янглиғ ерда судралгудай бўлиб:

— Марҳамат, марҳамат, жаноб министр, — деди ялтоқланиб.

— Жаноби олиёлари, сиздек улуғ зотнинг қадам ранжида этишларидан бошимиз осмонга етди, — деди икки қўлини кўксига қўйиб, таъзим бажо келтирган Юнус.

Министр кўришиш ўрнига совуққина қилиб:

— Омонмисизлар! — деди кеккайган қиёфада.

Министрнинг кеккаймачоқлигини билган Жонг бу совуқ муомалага парво қилмай, ширинсуханлик билан:

— Сиз учун ҳар қандай хизматга тайёр қулингиз, — деди лабларини ялаб, — қани, жаноби министр, ичкарига марҳамат қилгайсиз... Бу ерда туриб, шамоллаб қолмасинлар...

У беданадек йўргалаб бориб эшикни очди.

ИККИНЧИ БОБ

1

Базми жамшид тобора қизиб, кўнгилли давом этарди. Меҳмоннавоз Жонг ҳар бир стол ёнида елпатак бўларди. Ҳар қандай бағритош одамнинг ҳам кўнгли эриб кетарди унинг хушомадидан. Машҳур ошпазлар тайёрлаган шами, хайсинг, юсилар; бедана, қирғовул, ғоз, ўрдак, каклик, курка каби парранда гўшлари; ўсимликлардан: бамбук илдизи, лилифар уруғи ва шу хилдаги анвойи емишлар тинимсиз тортиларди. Ҳар сафар янги таом келтирилганда асл шароблар қадаҳларга тўлдириларди: Жонг бу таомларнинг ҳар бири қандай тайёрланишини ажойиб сўзлар билан мадҳ қилиб, меҳмонларнинг иштаҳаларини очарди. Министрга алоҳида хушомад кўрсатар, у ҳар сафар қадаҳ кўтарганида чўпи билан газак қистириб унинг оғзига тутарди. Министрнинг икки томонидаги ўтирган икки гўзал хонимнинг ишвали табассумлари, жилвали назокатлари, упа-эликлар ҳиди хушбўй майлар ҳароратига қўшилиб, министрнинг вужудини қизитар, борган сари дилини қитиқларди.

— Янги хонимдан қўшиқ айтиб беришларини сўраймиз! — деб бақирди кайф таъсирида министр.

— Сўраймиз, сўраймиз, — деган овозлар янгради ён-атрофдан. Янги хоним меҳмонларни интизор қилдирмай, илондек тўлғаниб, нозли кулди-да, ўрнидан турди. Номини кенг тарқалган, анча-мунча одамнинг қўли етмайдиган бу хонимни шу топда ширакайф бўлиб ўтирган эркаклар қўлларидаги чўпга қисиб олиб, сай билан қўшиб ютиб юборишга тайёрдек лабларини ялаб ўтиришар эди. Зиёфат бошланишидан тортиб Янги хонимга кўрсатилаётган илтифотдан ғаши келиб, бир оқариб, бир қизараётган Жу хоним зиёфатни ташлаб чиқиб кетишга ҳам тайёр эди-ю, лекин Шингшесайнинг маъноли қарашини сабабли чидашга мажбур бўлаётганди. Жу хонимни

қўзғалмай қолганига сабаб бўлган яна бир нарса: у Шингшесай билан Мукдин-Шингянда учрашганидан бери иккаласи сирли иплар орқали бир-бирларига боғланишган бўлиб, Шингшесай йўлида тўғаноқ бўлганлардан ўч олишга қодирлигини биларди. Шу сабабли, оғирлик қилишга тўғри келди.

Қулоқлари динг турган созандалар Янг хонимнинг ишораси билан зални янгротиб юборишди. Сулувнинг дудоқлари ғунчадек очилди. Мейланфонг мақомида классик эрхонг ашуласини аввал паст овозда, сўнгра эса баланд куйлай бошлади. Янг хоним «Уч ҳукумат» асаридаги Люби исмли хоннинг хотини бошидан кечган саргузаштларни моҳирлик билан ижро этди. Меҳмонлар, ҳатто министр ҳам ҳайратда қаттиқ қарсақ чалишди. Ёлғиз Юнусгина бу ерда йўқ одамдай маъюс ўтирар эди. Ростини айтганда, унинг хаёли паришон, бутун фикри зикрини Янг хоним тортиб олгандек эди. Уни кутилмаганда пайдо бўлиб қолган рақиб азоби қийнамоқда эди. Хаёлан «Ҳамма бойлигимни сарфласам ҳам сенга эришаман...», — дерди.

— Янг хонимнинг саломатликлари учун қадаҳ кўтарайлик!

— Кўтарайлик, кўтарайлик!

Қадаҳлар кетма-кет уриштирилиб ичилди. Зиёфатнинг шундайин қизишини кутиб турган Жонг фурсатдан фойдаланиб:

— Жаноби министрнинг роҳатланиб эшитишлари учун уйғурча қўшиқ тайёрланган, — деди.

— Қани, эштайлик бўлмаса, — ижозат берди министр. Жонг созандалар қаршисига йўрғалаб борди-да, уларга алланималар деди ва кейин «Хон лайлун» ҳам, «Аҳ ҳеким» ҳам эмас, қандайдир уйғур куйи ижро этила бошланди. Унинг кетидан «Чим-чим этдим» куйи янграгани, қизиб олган Турди министрдан ийманишни ҳам унутиб, рақс туша кетди. Унинг айиққа ўхшаш қиёфасига қараб ҳамма қаҳ-қаҳлаб кула бошлади. Семизлигига қарамай, худди йўрға отдек чаққон оёқ ташлашлари, қора соқолини серкиллайтиб, қош учиришлари ҳаманинг диққатини тортди.

— Уйғур усулини биринчи кўришим, — деди Янг хоним, — агар аёллар рақс тушишса яна ҳам таъсирли бўлса керак-а бу куй?

— Турдининг рақси рақс эмас, айиқ ўйини, — деб одамларни кулдирди Муталлиб, — уйғурларда шундоқ

раққосалар борки, улар ҳар қандай бағритошни ҳам эритиб, ром қилиб қўядилар.

Юнус бойвачча мақтовни яна ҳам келиштириб гапирди.

— Ниҳоятда ўринли мақтов. Ҳақиқатан ҳам Шинжоннинг ери, суви, одамлари ажойиб.

Қолган меҳмонлар ҳам министрнинг фикрига қўшилиб, Шинжонни тўлиб-тошиб мадҳ этдилар.

Таом ва майга қонган меҳмонларга энди хушбўй чойлар дамланиб, гардин пиёлаларда тортилди. Ҳар ким кўнглига ёққан кишиси билан суҳбатни давом эттирарди. Бугунги меҳмонлар жуда кўп бўлишмаса ҳам анча мураккаб кишилар. Улар орасида: амалдор-арбоблар, фабрикант-капиталистлар, Шарқий Туркистон билан муомала қилувчи йирик савдогарлар ва дилрабо хонимлар бор эди. Бир неча савдогарлар, фабрикант-капиталистлар столнинг бир чеккасига гуж бўлиб олиб, Шинжон ўлкаси ҳақидаги мунозарани давом эттира бошлашди.

— Шинжон, — деди юмшоқ креслода жойлашиброқ ўтириб олган бош фабрикант, — айни замонда аёлга ўхшаб қолди... — Ҳа, ҳа, жаноблар, бундан кулмайлик, жаноблар, мен исботлаб бераман! — У оғзидаги турк сигарети кулини кулдонга қоқиб олди-да, яна сўзида давом этди. — Қани, айтинглар-чи, жаноблар, Шинжон заминида идора қилиб турган муқим бир ҳукмдор борми?

Суҳбатдошлар катта залнинг нариги тарафида хонимлар билан дилкашлик қилиб ўтирган министрдан иймангандек кўз уриштириб олишгач, яна мунозарани давом эттиришди:

— Йўқ, жаноб, сиз хиёл оғир, шафқатсиз хулоса чиқардингиз. Шинжон бизники, унга биз эга бўлмоғимиз керак! — деб бақирди худди томоғига суяк тикилиб қолгандек хирллаб бир савдогар.

— Шинжонни икки юз йилдан буён идора қилиб келётган ўлкамиз эканлигига кимнинг даъвоси бор экан? — деб ҳалиги биринчи сўзлаган кишига тикилди пучуқ бурун, кўса банкир. Эҳтимол у овқатни кўпроқ истеъмол қилиб қўйганми, тез-тез сассиқ кекириб, ҳазми таом «хунан» чойидан симириб қўярди.

— Ҳе-ҳе-ҳе... — кинояли кулди уларнинг сўзини менсимагандай фабрикант, — жўғрофия дарси учун жойларни бўяб қўйиш, Шинжоннинг идора қилиш учун жун

маҳкамаси таъсис қилиш орқали оламжаҳон гўзаллик, бойликка эга маконни «бизнинг муқаддас ўлкамиз» дегувчилар оқибатни ўйламайди...

— Суҳбатни жуда авж олдириб яна министрнинг эътиборини жалб қилиб қўймайлик, — деди хавотирланиб министр томонга назар ташлаб олган савдогар.

Ароқ таъсириданми ёки кўнгли юмшаб кетдими, банкир яна ҳам қизишиб сўзини давом эттирди:

— Мўътабар жаноблар, биз хитойларни океан алвастиларни асрлар давомида афъюн кайфи билан гафлат уйқусида сақлаб, Шинжонни ўзига қаратиб олмоқчи демоқчисизларми?

— Бу бошқа масала, бизнинг ички ишларга қандай алоқаси бор?— дея гапга аралашди муҳожирча кийинган олифта йигит.

— Агар хорижийлар ҳуруж қилади дейиладиган бўлса, Шинжонга энг яқини Совет Иттифоқидир!— яна хириллади савдогар.

— Йўқ, — деди фабрикант, — агар Совет Иттифоқи босиб олиш ниятида бўлса, аллақачонлар босиб олар эди. Билмадим, улар тузум қоидаларига риоя қиладиларми, ҳар ҳолда, Совет Иттифоқи Шинжон чегараси томон шу кунгача бир қадам ҳам яқинлашгани йўқ.

— Гапингизга қараганда, сиз Совет Иттифоқига мойил бўлсангиз керак-а, жаноб? Бу, бу... Хатарли хоҳиш, сиз кўпроқ ичиб, алжиябсиз...

Банкир сўзини тугата олмай, асабийлашгани учун гўштдор юзлари липиллаб, пучуқ бурни керилиб титрай бошлади.

— Совет Иттифоқи, Иттифоқи... Мен коммунизмнинг ашаддий душманилигимни билиб қўйинглар, афандилар! — дея ўрнидан сапчиб турди фабрикант! — Лекин мен мавжуд ҳолатни сўзлаяпман. Ярим мустамлака ҳолатига тушиб олган Шинжонни «ўзимизники» дейиш мушкул албатта!

— Нима десангиз ҳам кечирса бўлади-ю, лекин Шинжонга нисбатан Совет Иттифоқини фаришта қилиб кўрсатишингизга мутлақо қўшилмайман! — деб министр томонга қараб қўйди ҳалиги олифта киши. Министр уларнинг суҳбатига қулоқ солиш у ёқда турсин, ҳатто аҳамият ҳам бермас, хонимларнинг ширин суҳбати билан банд эди.

— Мен маҳаллий сармоячиман. Сиз кўрган, ўқиган Лондон, Парижларни мен ҳам кўрганман, — дея олифта

кишининг гапини бўлди фабрикант. — Биз аввало пешонамиздаги ярим мустамлака деб босилган тамғани ўчириб, сўнгра харитадаги ер майдонимизни мустақил заминимиз деб айтишга эришмоғимиз лозим.

— Йўқ, сиз советпараст экансиз, — деди банкирга хурпайиб қараб савдогар, — сиз Совет Иттифоқини Шинжонга коммунизм уруғи сочаётганини кўргингиз келмапти...

— Ха-ха-ха! — кулгидан ўзини боса олмади банкир. — Коммунизм вабоси фақат Шинжонгагина эмас, ҳатто сизнинг муборак чорбоғингизга ҳам кириб олиб аллалайди. Уни тўсиб қўя оладиган чегара йўқ-ку ахир... Яна у «офат» савдолашадиган товар эмас...

Суҳбатдошлар ўз суҳбатларидан ўзлари чўчиб кетишди шекилли, худди алланимадан ҳайиққандай жиғиб қолишди. Бу чоғда ватаннинг посбонларидан бири ҳисобланган министр хонимлар қуршовида қаҳ-қаҳ уриб кулишдан ўзини тўхтатолмас эди.

— Сизнингча Шинжонга нисбатан қандай муносабатда бўлиш маъқул? — деб сўради банкирдан олифта киши.

— Менимчами? — деди ўйланиб, туркона снгарасни тутатиб олгач банкир, — энг аввал қатновни йўлга қўйиш керак, ундан кейин эса, Шинжоннинг ер ости қазилма бойликларини очиб, завод-фабрикалар қуриш ва энг муҳими, миллион нафар хитой фуқаросини кўчириб келиш... ана шундан кейингина «Шинжон бизники» деб қанча бақирсанглар ҳам ярашган бўлур эди.

— Бу масалаларни давлат бошлиқлари ўйлашар, бизга келсак, Шинжоннинг савдо ишларини қўлдан бериб қўймаслик зарур, — деб сўзини яқунлади савдогар.

— Қани, кўрармиз. Ҳаммасини замону ўзимизнинг қобилиятимиз белгилайди, — деб сивгарани сўрар экан, бирдан ғамгин тусга кирди банкир, — мен мана бу Муталлибга ўхшаш маҳаллий сармоячиларнинг кўпайиши ва мусулмончилик хурофотига ботиб ётган омманинг советлар таъсирига ўтиб кетишидан ташвишланаман... Мана хатар қаерда!

Ширакайф банкир, фабрикант, савдогар уйғурлар диёрини ғойибона чайнашиб, нафс балоларини бир оз босгандек бўлдилару лекин охириги хулосага келолмадилар. Бу ҳашаматли истироҳат хонада ёлғиз Шингшесай бир ўзи танҳо хунан чойидан ичиб ўтириб, бўлаётган суҳбатларни кузатар эди. Чунки у феъл-хулқига монанд ашаддий гап ўғриси эди. Шингшесай Японияда

ҳарбий академияни битиргандан кейин, Шарқий шимолдаги Марказий Муқдинда уч йил ҳарбий гарнизонда ишлаган чоғларида сиёсий органларга боғланган ва жосуслик касбини ўзлаштирган эди. Эс-ҳуши жойида, одамларнинг хулқ-атвориغا қараб муомала қилишни биладиган, хусусан, ўн ойлаб бир гапни кетидан қувишни эплай оладиган ёш бу амалдор юқори мансабдорларнинг ишончини қозона олгани ва унвон шотисининг бир неча поғонасини бирваракайинга босиб ўтиб, Шинжоннинг ҳарбий округи штабига маслаҳатчи лавозимига тайинланганлиги бежиз эмас эди. Шу топда у зиёфатдаги меҳмонларнинг орасида бўлаётган суҳбатларга, аралашмай, қизғин давом этаётган сиёсий мунозараларни диққат билан кузатиб Шинжон шароитидан келиб чиқиб, сўз давомида қуюшқондан чиқиб кетаётганларни вақти келганда тегишли органларга маълум қилиб қўйишни мўлжаллаб, кўнглига тугиб ўтирарди. Шингшесайнинг хаёлини унинг ёнига гандираклаб келаётган министр бўлиб юборди. Шингшесай сакраб ўрnidан турди-да, министрнинг қўлтиғига кириб:

— Министр жаноблари, бир оз ором олсангиз дуруст бўлармиди? — деди у кайфи ошиб, оёғида аранг турган министрға.

— Ик... Ик-кимиз сўз-сўз-ла-ша-миз...

— Министр жаноблари ҳожатга чиқсалар керак, қани, марҳамат, ўзим олиб бораман, — деди Жонг югуриб келиб; шу орада пайдо бўлган Юнус икковлари министрни кўтаргудек ҳолатда ҳожатхонага олиб кетишди.

Министрнинг ҳожатхонадан қайтиб чиқишини Жонг билан Юнус анчагина кутиб туришди. У қисқа-қисқа йўталиб келаётганини кўрган Жонг хушомадгўйлик билан:

— Юнус бойваччанинг министр жанобларига бир оз... нима деб айтсам экан... Агар малол келмаса, номерга кирсак... — Министр Жонгнинг сирли ҳаракатлари, имо-ишораларидан ўзига алоқадор, яъни фойдали иш борлигини сезиб олди.

— Бошла! — деди қисқа қилиб министр. Учовлон 14-қаватдаги 1417 рақамли номерга киришди. Номер жамоат жойи эмас, балки бойларнинг шахсий уйларидай жиҳозланган эди. Бу ердаги жиҳозлар Шарқий Туркистон бойларининг хосхоналарига тақлидан ҳамма нарса уйғурча эди. Худди кўргазмадаги каби тахмонга тахлаб қўйилган атлас кўрпалар, ёстиқлар, диванга

ташлоқли ёпумчуқ, оқайиқ терилари, деворларга рақс тушаётган ярим яланғоч гўзалларнинг зардўзли расми осиб қўйилган, стол устида чоғроқ кумуш самовар, кумуш патнис, зарҳал чойнак ва пиёлалар ва стол устидаги мистовоқда йигирма ёмби, икки қуйма олтин бўлаги, уч жуфт олтин қадаҳ, тўртта тимқора тулки териси ва беш шода марварид ҳамда бир жуфт бриллиант кўзли узук министрнинг кўзига бошқача кўрнниб кетди. Министр стол ва жавонлар устига тартиб билан териб қўйилган қимматбаҳо бу буюмларнинг нима сабабли қўйилганини тушуниб турса ҳам «бу нима аломат» дегандай Жонгга қараб қўйди. Амалдорларнинг барча пора олиш усуллари яхши биладиган Жонг министрнинг кўз ўйнатишига қарабоқ унинг ичидан нима кечаётганини, нафси ҳакалак отиб кетганини пайқади-да:

— Узларининг мухлислари Юнус бойвачча Шинжондан келишда оз-моз совға-салом олиб келган экан. Ҳозир бу совға-саломнинг илтифот айлаб қабул қилишингизни ўтинаётир... — деди.

Жонг одатига кўра икки букилиб таъзим қилди. Юнус ҳам унга эргашиб, таъзим бажо келтирди. Министр бир фурсат кўзларини сузиб, серрайиб турди-да, худди боласининг гуноҳини кечирган отадай, уларга илтифот кўрсатди:

— Қўлингиз қайтмасин, майли...

— Қуллуқ, министр ота, — деди хурсандлигидан бақриб министрнинг афюн ҳиди анқиб турган қўлини тавобан юзига суртар экан Юнус бойвачча. — Жаноби министр, маскани ғарибимизга бир кун қўнсангиз, айни Шинжондаги уйимга қўнгандай хурсанд қилган бўлардингиз мени...

— Албатта, албатта, бундай яхши ният ерда қолмаса керак, — дея қўшиб қўйди Жонг ва бу оқшом яна бошқа кўнгилхуши тадбирлари ҳозирланганини кўз ва қош имолари орқали ишора ҳам қилиб қўйди.

Министр тунаб қолди. Бир соатлар чамаси вақт ўтганидан кейин, уйғур савдогарлари совғалари билан безатилган хонага Янг хонимни Жонг бошлаб кирди. Хиёл ўтмай, нозик қўлларда тайёрланган афюнли чилимдан кўтарилган тутун хонани тўлдирди. Министр билан Янг хонимнинг ишратлари афюн тутуни орасида қолиб кетди...

— Замон бойвачча, сиз жуда тортинчоқ экансиз, ўзингизни четга тортмай, аралашиб юринг, — деб пари-

шон ўтирган Замоннинг кифтига туртиб қўйди Жонг, — сизга атаб олиб қўйган ажойиб мусалласим бор. Нақ об-ковсар. Юринг, биргалашиб майдалаймиз.

— Раҳмат. Мен ҳеч қачон май ичмаганман, — деб рад этди Замон.

— Гўжи фандандек ҳашаматли меҳмонхонада туриб май ичмаслик, худди жаннатга кириб, ҳурилар қўлидан об-ковсар ичмагандек бир гап-да, ахир, ҳе-ҳе-ҳе!

— Биринчидан, мен бойвачча эмасман, ёлланма хизматкорман, иккинчидан, мени айш-ишратга даъват этмаслигингизни ўтинаман.

— Ҳа, йигит, ҳали сиз анча гўдак экансиз! Давр келибди сур, бегим, деганлар, тушундингизми яхши йигит? Юнус бойваччанинг олди тор, орти кенг экан...

Замон бу мўлтонининг сўзларига истеҳзоли кулибгина қўя қолди.

Мўйлаби эндигина сабза урган, кенг пешона, оқиш тан, кўзлари ақл ва қатъийлик тўла, ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги дарозгина бу йигитча катта кишиларга ўхшаб кетарди. Замон Шанхай кўчаларида дайдиб юрмади. У Юнуснинг шахсий котиби сифатида тегишли ишларни бажарарди-да, бўш вақтларини манзарали денгиз соҳилларида, кино-театр, кутубхоналарда ўтказарди. Сиёсий довул оқибатида хорижга келиб қолган «полапон» — Замон Фулжада шахсий кишилардан русча ўрганишни давом эттирди ва моддий муҳтожлик боисидан Юнус бойваччага котибликка ёлланди. Бошпанасиз, мусофир дарбадарни ҳамиша хасталик ва ўлим таъқиб этади. Замоннинг дадаси Фулжага келиши биланоқ, безгак касалига дучор бўлиб, кўп ўтмай вафот этди. Ўн беш ёшли Замоннинг зиммасига беш жонли оилани боқиб тушди. Мана, у икки йилдирки, оилани тебратиб келмоқда...

Бугун Замон Юнуснинг катта зиёфатига тегишли ишларни бажариб бўлиб, ўз ҳужрасига кирган кўйи китоб мутулаа қилиб ўтирарди. Жонг жаноблари бўлса, Замонга кучли француз виносини ичириб, Юнус билан бўладиган ҳисоб-китобга ортиқ «рақам» қўйишни қасд қилди. Шунинг учун Замонга алоҳида ҳурмат-иззат кўрсата бошлади.

— Зиёфатга ортиқча чиқим бўлмади шекилли-а, Жонг жаноблари? — деб сўради Замон суҳбатдошининг мақсадини сезиб.

— Ажойиб йигитсиз-да! — кулги аралаш жавоб қайтарди Жонг, — ҳозир ҳисоб-китобнинг вақти эмас. Келинг, бирдам бўлса-да кўнгил очишайлик! Ортиқча чиқим-ку анчагина бўлди-я... Қўйинг шу гапни, юринг, менинг хонамга кирайлик...

— Тўнғизни жунини юлиш зарур бўлса юламиз-да, ука! Хўп деявер, мен ҳам сенга юлишиб юбораман! — деди уйғурчалаб эшик тагида турган Муталлиб.

— Эй-ҳа!.. — деди Жонг, — сиз пойлаб турганминдингиз?

— Юнусни боплаб бўлиб, энди Замонга навбат келибди-да, жаноб?

— Таънангизни қўйинг, Муталлиб жаноблари. Мени сиз уйғурларга меҳрибонлигимни биласиз-ку!

— Нега билмайин? Сиз одамларнинг оғиз қолипини ўлчаб олиб, эмизги солишга устасиз; бироқ, сутингиз йўқ!

Муталлибнинг таънасига Жонг жури қаж-қаж уриб кулди.

— Маъқул, маъқул, энди бу сафар қуруқ бўлмасин, — деди-да, Замон билан Муталлибни қўлтиқлаб хонасига олиб кирди. Жонг жаноблари боя мақтаган асил виносини олиб тантанавор қадаҳларга қўйди.

— Менинг Замон билан гаплашадиган ишим бор. Кечиринг, жаноблари, — деди Муталлиб вино ичилиб бўлгандан кейин. Сўнгра жавоб кутиб ўтирмай Замонни зўрлагандек олиб чиқиб кетди.

2

Юнус бойваччани эшикнинг тақиллаши уйғотиб юборди. Маст бўлиб, кийимини ҳам ечмай ухлаб қолган Юнус бойвачча эшик ёнига бориб, қулоқ солди-да:

— Ким? — деб аста сўради.

— Очинг, оча қолинг! — деган майин овоз эшитилди. Эшик очилиши билан айёрона кулаётган Жонг қўлларини қовуштириб:

— Хушхабар, жаноб! Қани, атаганингизни чиқаринг! — деди.

— ...

— Индамайсиз-а! Бундай бахт қуши эр йигитнинг бошига бир мартагина қўнади холос!

— Қанақа бахт қуши?

— Министр жаноблари визиткаси билан машинасини юборибди, — деди Жонг министр юборган визиткани Юнусга узатиб. Оқшом зиёфат тугаб, хайр-хўшлашилгандан сўнг Муталлибнинг: «Ховлиқма, ўпкангни бос...» — деган таънаси Юнусга қаттиқ алам қилиб, у кетма-кет бостириб қадаҳ кўтарган ва кайфда ётиб қолган эди. Юнуснинг кайфи ҳали ҳам унча тарқалмаган бўлса-да, лекин у министрнинг визиткасини кўриб, ҳуш-ёр тортди:

— Министр меҳмонхонада тунаб қолмаганмиди?

— Анча содда экансиз, бойвачча. Катта амалдорларнинг из қолдирмасликларини билмасмидингиз ҳали?

— Ҳа-ҳа... бундоқ денг...

— Қани, суюнчини чўзинг, бойвачча.

— Аввал...

— Аввални қўйинг, жаноб. Визитка келди — илтифот қилди деяверинг.

— Маъқул, бир дона хўтан шолчаси...

— Ҳе... — деди аччиқ қилиб ёнбошига урар экан Жонг, — мен сизнинг хизматкорингиз эмасман-ку? Мен «Гўжи-фандан» меҳмонхонасининг хўжайини бўламан! Нима, мени ҳақорат қилмоқчимисиз?

— Майли, иккитасини ола қолинг.

— Қора тулки териси-чи? Суюкли хотиним Тай-тайни унутманг-да!

— Майли, бир жуфтини бераман.

— Мана энди бошқа гап. Ҳе-хе-хе!

«Лимузин» машинаси «Яфи» кўчасидаги бизга таниш ҳовлига кириб борди. Оқ кийимдаги ходим келганларни йўлакда кутиб олиб, министр хонасига бошлаб кирди. Ҳаяжон билан тўлиб-тошган бойвачча безатилган ҳашаматли бу уйни кўриб, яна ҳам талмовсирай бошлади.

— Келинг, келинг, Юнус бойвачча, — деди министр мулоимлик билан таниш овозда ва Юнусдан жавоб кутмаёқ пешвоз келиб, қўл бериб кўришди. Кеча қўполлик билан «сен»лаб бугун «сиз»лаб, ҳурмат-иззат қилаётган бу кишида не сир бор экан? Эҳтимол ҳалиги қимматбаҳо совғаларнинг кучидир ёки бўлмаса бошқача сирли мақсад бормикин? Ким билади, балки хитойликларнинг такаллуфидир? Нима бўлса бўлсин, лекин

бу Юнусга кўрсатилган самимият ва сийловдан унни боши етти қават осмонга етган эди.

— Утиринг, бойвачча, оёқларингиз толиқиб қолма-син.

— Қуллуқ, министр ота... — дея ийманибгина курсига чўкди Юнус.

— Шинг жаноб, сизлар танишмисизлар? — деб сўради ҳеч нарсадан хабари йўқдек министр, Шингшесайга қараб. Юнус мамнун бўлганиданми, Шингшесайнинг бу ерда борлигини пайқамаган экан, ўрнидан ирғиб тургач, бориб у билан кўришди.

— Кўришганимиз бор,— дея жавоб қайтарди Шинг.

— Жуда соз, — министр «ходоми» маркали сигарадан Юнусга тутди.

— Жаноби министр, шунини ишонч билан айтишга журъат қиламанки, бу киши менга ёқиб қолди, — деди Шингшесай.

— Дуруст-дуруст, — деди жилмайиб министр, — ғоят хурсандман.

— Менга шунчалик эътибор кўрсатганингиздан миннатдорман, — деб ўрнидан турди Юнус.

— Утиринг, безовта бўлманг, биз ўзингизникимиз, шундай эмасми, Шингшесай?

— Албатта, албатта. Мен ўзимни аллақачонлароқ шинжонлик ҳисоблай бошлаганман,— деди Шинг.

— Мен Шинжон элининг тақдирига чексиз қайғураман, — ўйланиб гапирди министр фикрини жамлагандек, — сиздек мўътабар зотларни бўлса, жондан азиз кўраман...

— Илтифотларига ташаккур! — деди икки қўлини кўксига қўйган кўйи бошини эгиб Юнус.

— Утиринг, бойвачча. Сизнинг ота-онангиз яхши одамлар эканлиги, ўзингиз ҳам қобилиятли зотлигингиз бизга маълум...

— Қуллуқ, қуллуқ...

— Биз сизни қум ичидан гавҳар излагандек, фуқаро орасидан излаб топдикким, бизнинг ишларимизга ёрдамчи бўлғайсиз албатта!

— Хизматга доим тайёрман! — дея командир қарши-сида ғоз қотган аскардай ваъда берди Юнус.

— Шингшесай афанди Шинжонга хизматга тайин этилди, бундан хабарингиз бордир-а?

— Шундоқ, шундоқ, хабарим бор.

— Ундай бўлса, бу кишига яхши кўмакдош бўлишингизга ишонаман албатта.

— Бош устига, министр ота! — деди яна ўрнидан туриб Юнус.

Шундан кейин министр ҳам ўрнидан туриб, бамбук жавонни очди-да, ундаги кичкина сандиқчадан зарқалам ва ғилофи ёқутли ханжар олди.

— Мана, — деди керилиб министр, — бу қалам билан ёзув-чизув ишларига, мана бу ханжар билан эса аламли ишларда ёрдамда бўлгайсиз. — Министр гапини тугатишга улгурмаёқ, Юнус совғани апил-тапил олгач, чаққон келиб хитойнинг қўлини тавоб қила бошлади...

Уч киши энгил таом устида узоқ фурсат сирли суҳбатлашишди. Министр билан Шингшесай хитойларга хос эзмалик қилиб Шарқий Туркистоннинг жўғрофий муҳити, қадимий уруғларнинг бўлиниши, миллий тарих, халқларнинг турмуши, урф-одати, диний-мазҳаб айирмаси, атоқли бойлар ва мўътабар кишилар тўғрисида, шунингдек, кўпроқ Совет давлатининг Шинжон билан савдо-сотиқ ҳамда маданий алоқалари тўғрисида берган саволларига Юнус бойвачча ўзи билганича жавоб қайтарди. Шундан кейин, икки гоминданчи юқоридаги масалаларга доир ўз қарашларини баён этиб, Юнусга тегишли «таълим-тарбия» бергандан сўнг, унга мўмай хайр-эҳсонлар ва келгусида «амал» ваъда қилишиб, нодон «уйғур»ни йўлга солиб қўйишди...

— Ҳозирча бу охириги кўришишимиз, Шингшансин, — деди министр иккалалари ёлғиз қолишганида, — мен бугун Нонжинга қайтишим керак.

— Менинг ҳам йўлга чиқишим лозим.

Шу нарсани эсингизда яхши тутишингиз зарурки, — деди министр жиддий тус олиб, — сиз ҳарбий жиҳатдан Зўзунгтонг¹, маъмурий жиҳатдан эса Лужинтонг² бўлишингиз талаб қилинади.

Шингшесай «тушунарли», дегандек бошини қимирлатиб қўйди. Ана шу бир калима сўз унинг келажакдаги ҳарбий, маъмурий фаолиятига сабабчи бўлди.

¹ Зўзунгтонг—1864-71 йиллари Шарқий Туркистон халқининг қўзғолонини бостирган ва раҳмсиз ўч олган қонхўр.

² Лужинтонг — 1882 йили Шинжонга раис бўлган.

Шундай қилиб, Шарқий Туркистоннинг тақдири ҳақидаги чигал тугун Хитойдаги француз уйида туғилган эди.

УЧИНЧИ БОБ

1

- Жонг сўжонг¹ чиқипти!
- Жонг сў-жонг?!
- Ҳа-а!
- Қаерга кўнибди?
- Қаерга бўларди, ўша пўкон Шонгию²нинг хонадонига-да!
- Ёлғиз ўзини?
- Ёлғиз бўлармиди, ёнида тўрт-беш шериги бор.
- Бало-қазо олиб келди десанг-чи!
- Овозингни чиқара кўрма, укам.
- Бойликларимизни кўздан йироқ қилиб турайлик унда...
- Аёлларимизни ҳам...

Қумул вилоятининг шимоли-шарқидаги қишлоқлар аҳолиси бир-бирларига қўрқа-писа ана шундай дейишарди. Ваҳимага тушиб қолган халқ «Жонг сўжонг» деганда тепа сочлари тик бўлиб кетарди. Жонг сўжонгнинг шум қадами етиб келмай туриб, қишлоқ халқини ваҳима босиб кетди, ҳар ким ўз жони, мол-мулкининг ғамидан тангридан мадад, бошлиқлардан раҳм-шафқат тилаб, кечаю кундуз ҳасрат чекарди. Эрталабки бомдод намозидан кейин жарчилар уйма-уй юриб, масжид қовми ҳамма одамларни шонгиюннинг қошига тўпланишни хабар қилди. Қулларча итоаткор бўлиб қолган қишлоқ аҳли нонушта қилмай турибоқ тўплана бошлади. Бундай тўпланишларни кўп марталаб бошидан кечирган халқ худди ўлимга маҳкум этилгандек бошлари ҳам, қовоқлари солиқ, хомуш кўринишарди. Улар қўлларини қовуштириб, тик турганча Жонг сўжонгнинг чиқишини кутиб туришди. Уч соатча вақт ўтди — Жонг сўжонгдан дарак йўқ эди. Халқ ҳолдан тойиб, диққати оша бошлади. Лекин бирор — бир кимса юрак ютиб норозилик

¹ Сўжонг — застара бошлиғи.

² Шонгию — қишлоқ оқсоқоли.

қилолмасди. Бугун кимларнидир қамчилаш кутар, кимнидир оёқ-қўлига кишан урилши мумкин эди. Ким ерсувидан, кимлар от-уловидан жудо бўларкин? Хуллас, ҳамманинг дилига ғулғула тушганди.

— Жонг дорин чиқди!

Икки ёнида қуролланган тўрт аскар билан Жонг сўжонг пешайвонда пайдо бўлди. Маҳкум халқ уни кўриши билан янада бошини хам қилиб, оёқлари титрай бошлади. Уларнинг қаршиснда ашаддий қонхўр жаллод керилиб турарди. Жонг сўжонг Ороторук вилоятининг Шибужи деган жойидаги бандаргоҳга сўжонг бўлганига беш йил тўлганди. У бу хизматга тайинланиш олдидан ички Хитойда кифтида юк билан неча минг километр масофани пиёда босиб ўтиб, Қумулдаги яқин амалдор оғайнилари ёрдамида мана шу мансабга эришган эди. Янги келган чоғларида кўзлари қўғирчоқнинг кўзларидек киртайган, қўллари қилтирнқ, пуф деса учиб кетадиган ушоққина одам эди. Эндиликда эса гарданини ёғ босиб, юзлари кепчикдек семирган, думалоқлашиб, роздек кеккайиб кетган эди. У ҳеч уялмай халқни талаб, эзиб, тез орада бойиб олди. Семириб, терисига снғмай қолди. Халқни талаб орттирган давлати эвазига Қумулдаги савдогарлар билан бирлашиб, ширкат дўконлар очди. Маҳаллий амлоқдорлар билан тил топишиб, минглаб қўй эгаси бўлди, уйдаги сандиқлари ҳам қат-қат пул ва олтин-жавоҳирлар билан тўлди. Халқ унга бежиз «пўкон тулум» деб лақаб қўймаганди! Афтини бужмайтириб, кеккайган Жонг сўжонг таржимонига қараб имо қилган эди, яргоқ бош, букри таржимон:

— Сўжонг дорин, — дея сўз бошлади, — икки масала юзасидан сизни бу ерга тўплади: биринчиси, Ички Хитойдан кўчиб чиққан «қариндошлар»га ортиқ ерларни бўлиб бериш...

Ер ҳақидаги гапни эшитгандан кейин, деҳқонларнинг дами ичига тушиб кетди. Лекин Жонг сўжонгнинг афтини кўриб, ҳеч ким чурқ этолмади.

— Иккинчидан, — сўзида давом этди таржимон, — Жонгжунг олий дориннинг амр-фармонини билдириб, солиқни яна бир ҳисса ошганлигини маълум қилади. Тушундингизми, фуқаро?..

Халқ олдинги сўзни эшитганида бир тебраниб олган бўлса, эндиги гапни эшитиб, уҳ тортиб юборди.

— Билиб қўйинглар, халойиқ, бизнинг Жонг Дорин мана шу атрофга, — деди косовдек калта қўлларини

пахса қилиб таржимон билан ёнма-ён турган қишлоқ оқсоқол, — умумий бошлиқ этиб тайинланди! — У гапининг охирига урғу бераман деб ўхчиб кетди. Халқ эса «Оғзингга тош тиқилсин», дегундай бўлса ҳам аммо жим тураверди.

— Ҳаммамиз ҳам бир хил одамлармиз, — сўзида давом этди қишлоқ оқсоқоли. — Бошқа қишлоқ деҳқонлари Ички Хитойдан чиққан одамларни кўкрагидан итарганлари йўқ; уларга ер, сув, от-улов беришди. Биз ҳам Хитой оғаларимизни бегона деб ўтирмай, ўз қанотимиз остига олайлик юртдошларча! Мана, мен ўзим 20 пуд буғдой бераман...— омма орасидан кимдир «сахийлигиндан ўргилай» деган эди, баъзилар пиқиллаб кулиб юборишди. Боядан бери бутдек қотиб турган Жонг сўжонг кулги товушини эшитиб, жаҳл аралаш ўгирилиб қараган эди, унинг важоҳатидан деҳқонларнинг дами ичига тушиб кетди.

— Жонг сўжонгнинг амри шундай: ҳар бир оила ерининг, от-уловининг бир қисмини Ички Хитойдан кўчиб чиққан қардошларга бермоғи даркор. Қимда-қим бунга қарши турадиган бўлса, жазога тортилади, — деди буйруқ оҳангида таржимон.

Бу хил зулм ва ҳақоратга кўникиб қолганлариданми ёки тақдирга тан берганлариданми, таржимон оғзидан айтилган даҳшатли ҳукми эшитган деҳқонлар чурқ этмай, маъюс жим туришар, фақат сўжонгнинг балғам боғлаган кўкрагининг ғижиллашигина эшитиларди холос.

— Бизда сукут — аломати ризо ҳисобланади, — деди оқсоқол Жонгдоринга.

— Баракалла, — деди мамнун бўлиб Жонг сўжонг. Сўнг у гап тамом дегандай орқага бир қадам ташлаган эди ҳамки, аллақандай йигит жамоат олдига отилиб чиқди-да:

— Ҳой, доғули, сен бизни тириклайин сотма!— дея шонгиюга қўлини пахса қилди. Халқ тўлқинланиб кетди.

— Оғзингни юм, ялангоёқ, тириклайини кўмилмоқчимисан? — деб дағдаға қилди оқсоқол.

— Агар еримизни, от-уловимизни келгиндиларга берсак, ўзимиз қандай қилиб кун кечирамиз, биродарлар?! — Ҳақ сўзлади укам Хетохун!

— Устма-уст солиқни кам деб, энди иссиқ ўрнимиздан ҳам маҳрум этишмоқчимиз улар?

— Бизни қириб ташлаб, келгиндиларга жой бўшатмоқда!

Хетохуннинг фикрини яна бир неча деҳқон қўллаб-қувватлашди.

Юракдан қайнаб чиққан бу сўзлар эҳтимол деҳқонларга таъсир қилдими, улар орасида шов-шув кўтарилди. Агар дарҳол бунинг олди олинмаса, бирор можаро чиқиш хавфи ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас эди. Ҳар эҳтимолга қарши олдиндан тайёрлаб қўйилган тўрт киши пешайвонга чиқди. Улардан бири:

— Ҳой халойиқ, сабр қилинглар! — деб бақирди ва одамлар пича ҳовридан тушганини кўргач, давом этди, — нима, ҳукумат билан тенг бўлмоқчимисизлар? Яна мана шу пасткашларнинг жабрига қолиб ўтирмайлик!

— Одам қуриб қолгандай мана шу Хетакдай яланг-оёқларнинг гапига кирасизларми, у бизларни ўтга ташламоқчи! — деди яна бир бой.

— Ҳа, ҳа, шундай, жамоат. Бундай пасткашлар ифодан бўлак нарсага ярамайди. Бундайларни шарият дори остига олмоқ керак, — деб ўртага тушди боятдан бери четда тасбеҳ ўгириб турган имом.

Халқ орасида нуфузга эга шахсларнинг гаплари қизиб турган дошқозонга муздек сув қуйгандек таъсир этдию, жамоатнинг алангалана бошланган ғазабини пасайтириб қўйди.

— Пичоқ бориб суякка етти-ку, биродарлар, энди оладиган нималари қолди яна? — деб тагин олға чиқди Хетохун. Аммо Жонг сўжонгнинг ишораси билан қуролли аскарлар уни қуршаб олдилар-да, тўпдан айириб, буғдой омборига қамаб қўйдилар.

— Қараб туриб, ҳақ сўзлаган Хетохунни тутиб бера-вера мизми?! — деган овоз эшитилган бўлса-да, лекин бунга ҳеч ким қувватламади. Шу орада қўллари кишанланган, юз-кўзи қонаган ўнтача деҳқонни беш-олти қуролланган аскар ҳайдаб келди. Буларни ҳам Жонг сўжонгнинг буйруғига кўра Хетохун ҳибс этилган буғдой омборига қамаб қўйишди. Бу аҳволни кўриб бояги журъат қилиб сўзлаган деҳқонлар ўзларини четга олмоқчи бўлишганди, лекин Жонг сўжонг уларни ҳам қўлга олишни буюрди.

— Қани, яна ҳукумат амр-фармонига қарши сўзлагувчилар бўлса, марҳамат, сўзласинлар! — деди герда-

йиб Жонг сўжонг. Таржимон унинг сўзларини янада бўртириб таржима қилди.

Халқ жим эди.

— Ҳайдаб келинган тутқунлар: Тоқай, Қум, Бешёғоч қишлоқларидан чиққан бузғунчилар, — деди таржимон.

— Ҳукумат амр-фармонларига қарши чиқадиған кишиларнинг ҳоли шундай бўлади, — деб насиҳат қилди имом.

Жонг сўжонг халқ тарқалишини буюрди ва юрт катталарини олиб қолиб, Ички Хитойдан чиққанларга бўлиб бериладиган ер-сув, от-улов ва уруғлик миқдорини белгилади. Солиқнинг оғир салмоғи асосан камбағал-деҳқонлар зиммасига тушди. Ҳукумат таянчилари, давлатманд оқсоқоллар, амалдорлар бундан зарар кўрмай, аксинча, манфаат кўриб қоладиган бўлишди.

Тоғ ораларидаги қишлоқлардан саккизтасини «ҳам зиёрат, ҳам тижорат» усулини қўллаб айланиб чиққан Жонг сўжонгга «совға» қилинган саккиз йўрғани таниш бойнинг йилқисига қўшиб қўйиладиган, «гуноҳи кечирилган» фуқаролардан олинган беш юз кумуш тангага қўй харид этиладиган бўлди. Оқсоқол «тақдим» этган йўрға йўлга шай қилинди. Олий зотни кузатгани отланганлар аллақачон тўпланиб туришарди. Хиёлдан сўнг ичкаридан Жонг сўжонг чиқиб келди. Пешайвон ёнида йўрға ўйноқларди. Жонг сўжонгни нақ кўтаргудек қилиб отга мингазиб қўйишди. От устида худди сартарошнинг шогирдидай омонат ўтирган амалдор ҳали-замон йиқилиб тушадигандай эди.

— Жаноб, озроқ юргандан кейин, тизгинни бўш қўйиб юборсангиз ҳам бўлади, жонивор ақлли, — деди оқсоқол.

— Жаноби олийлари, элимизга тез-тез қадам ранжида қилиб турсинлар.

— Қадамларингизга ҳасанот, — дейишди хушомадгўй кузатувчилар.

— Сизлар — бизни, бизлар — сизларни ҳурмат қилгандагина хотиржам яшаймиз, — деди сохта табассум билан сўжонг.

— Қуллуқ, қуллуқ, жаноблари, — дейишди оқсоқол бошлиқ маҳаллий казо-казолар.

— Ифвогарлар ҳайдаб чиқилсин! — буюрди Жонг сўжонг. Унинг гапи оғзидан чиқмасданоқ, қуролли аскарлар саккиз қишлоқдан банди этилган йигирмага яқин тутқунни ҳайдаб чиқишди. Қўлларига кишан

урилган бу тутқунларнинг ҳаммаси ҳам ёш деҳқон ва чорвадорлар эди. Таёқ зарбидан уларнинг юз-кўзлари мўматалоқ бўлиб кетганди. Жонг сўжонг уларга газаб-нок назар ташлаб чиққанидан кейин:

— Ҳайданглар! — деб қисқагина буйруқ берди. Тутқунлар гузарнинг кесиб ўтадиган катта кўчанинг ярмига етгунча қишлоқнинг майда-чуйда болалари, эр-аёллар уй-уйидан чиқишиб, уларга эргашиб боришди. Бу даҳшатли ҳодисадан юрак-бағри доғланган аёллар ачиқ кўзёш тўкиб, нон-тўқоч тугилган тугунларни тутқунларга бермоқчи бўлишди. Лекин шафқатсиз аскарлар уларга милтиқ ўқталиб яқин келтиришмади. Қишлоқдан ташқарига чиқилганида Жонг сўжонг тутқунларни тўхтатишни буюрди ва от устида қаққайиб ўтирганича:

— Халойиқ! — деди у золимлигини намойиш қилиб, — кимда-ким ҳукумат фармойишига хилоф иш қиладиган бўлса, мана шулардек жазога гирифтордир...

Жонгнинг гапи таржима қилингунча Хетохун олға чиқди-да, юртдошлари ичидан кимнидир излагандек ўтлик кўзларини атрофга ташлаб, тангилик билан:

— Қариндошлар! Нолиш ва ҳасрат бизни зулмдан қутқармайди... — деди.

— Овозингни ўчир, ярамас! — деб Хетохуннинг сўзини бўлди оқсоқол. Аскарлар милтиқ қўндоғи билан Хетохунни ура бошлашди. Шу орада тўпни ёриб олдинга чиққан қиз:

— Хетем! — деб бақирди. Унинг овозидан чексиз алам, ҳасрат сезиларди.

— Омон бўлинг, Тожим...

Хетем билан Тожим худди тўрга тушиб қолган қушлардай бир-бирларига талпинишарди. Уларнинг кўзларида тасвир этиб бўлмайдиган меҳр-муҳаббат ва чексиз армон ёлқинланарди. Қишлоқдаги қариндош-уруғларгина эмас, ҳатто бешафқат Жонг сўжонг ҳам бу ҳолатни кўриб, жим қолган эди.

— Нимага қараб турибсизлар, ҳайданглар, ландовурлар! — деб ўшқирди таржимон аскарларга.

— Бу кимнинг қизи? — деб аста сўради аскарлар тутқунларни анча узоққа ҳайдаб кетганларидан кейин Жонг сўжонг.

— Тойир деган гадининг қизи, — дея жавоб қайтарди оқсоқол.

Жонг сўжонг Тожигул тарафга қаради, лекин қизни кўролмади. У лабини тишлаб туриб:

— Уйига бошла! — деди ва жавоб кутиб турмай, отининг бошини орқага бурди.

Тожигул исми жисмига монанд, қишлоқ қизларнинг гултожиси эди. Унинг ойдек юзи, ҳуснига муносиб чўлпон кўзлари, соябондек қуюқ киприклари ҳуснига ҳусн қўшиб, қишлоқ гўзалларидан алоҳида фарқланарди. Қиз табиат инъом этган тенгсиз ҳуснига эгагина эмас, у кичкина қумул ғижжагини тиззасига қўйиб олиб қўшиқ айтса, булбулларни ҳам қойил қолдирарди. Оила аҳволи анчагина камбағал, лекин қувноқ яшашарди улар. Чунки оиланинг шодлиги ва уни ёритиб турадиган шамчироқ Тожигул эди. Тожигулнинг бўйи етиб, кўзгуга боқадиган бўлиб қолганига қарамай, ота-она ёлғиз қизини турмушга беришга шошилмас, келадиган совчиларни остонадан қайтаришар эди. Уларнинг орзуси ўзига монанд жойдан чиқса «ичкуёв» қилиб олиш эди. Ота-онанинг азалий орзулари ижобот бўлишига оз қолган, яъни Хетем исмли етим ўсган йигитнинг юлдузи Тожигул юлдузи билан тўғри келиб, ота-она ҳам бунга розилик беришган, унаштирилиб, тўй куни ҳам белгиланиб қўйилган эди. Афсуски, бугунги фожиа уларнинг эзгу орзуларини чилпарчин қилаётир. Ким билади, Хетем бу тутқундан соғ-саломат қайтиб келармикин? Жонг сўжонгнинг қўлига тушган одамнинг омон-эсон қайтиши амримаҳол-ов! Миш-миш гапларга қараганда, бугун тутқунликка тушган йигитларни конларга олиб бориб, оғир меҳнатга ташлашармиш. Конлар эса «борса келмас»-дир...

Липиллаб ёнаётган чироқ ёруғида ота-она индашмай юрак-бағрилари қон ўтиришар, сукунатни аҳён-аҳёнда чуқур, қайғу аралаш чиқаётган хўрсинишгина бузарди. Ён хонадан ғижжақ овози эшитила бошлади. Мислсиз қайғуда ерга қараб ўтиришган ота билан она бошларини кўтаришиб, «бу не аломат?» дегандай бир-бирларига қарашди. Тожигул қўшиқ бошлаб юборди:

Ерсиз умрим менинг,
Минг яшасам бир кунча йўқ.
Ишқ ўтининг олдида
Дўзах ўти учқунча йўқ...¹

¹ Шеърларни Р. Абдурашид таржима қилган.

Тожигул қўшиқни ҳеч қачон бундай мунгли ва таъсирчан айтмаган, ғижжак ҳам ҳеч қачон бу хил шикаста янграмаган эди. Йўқ, ғижжак эмас, қизнинг қалби куйлар, наинки куйлар, балки бўзларди. Ота-она унсиз йиғлардилар. Қиз қалбидан чиқаётган ҳасрат-нидолари уларнинг борлигини ўртар экан, охири она бардош беролмади.

— Оҳ, булбулим... — дея она ўрнидан сакраб тургач, телбадек уй ичини гир айланиб, энди қизининг олдига кирмоқчи бўлиб турганида эшик шарақлаб очилиб, бўсағада тўрт нафар қуроолланган киши пайдо бўлди. Тожигул ғижжагини тутганича ҳанг-манг қотиб қолди. Уйга бостириб кирганларнинг ниятини сезган она фарёд чекиб апил-тапил Тожигулни маҳкам қучоқлаб олди. Кекса, ночор ота эса қўрқиб кетиб, бир бурчакда мўлтайиб ўтириб қолди.

— Сўжонг жаноблари Тожигулнинг қўшиғини эшитмоқчилар, — деди чопарлардан бири. — Қийининг, Тожигул!

— Бу, бу... қандай гап ўзи?.. Қиз бола...

— Вайсама, эзма чол! — дея қарияни силталаб ташлади чопар. — Улуғлар хоҳишини рад этишга қандай журъат этяпсан?

— Дадамга бақирма. Мен керак бўлсам, ўзим билан сўзлашавер, — деди онасининг қучоғидан ўзини бўшатиб Тожигул.

— Қизим, улар билан олишма, — деди она овозини пасайтириб.

— Сиз билан Жонгнинг ўзлари сўзлашмоқчилар, дўмбоқ қиз.

— Сени кўндириб ўтиришга вақтимиз йўқ, ойимча, олдимишга тушиб, тезроқ юр! — деди иккинчи чопар.

— Худо ҳақи, боламга раҳм қилинглар...

— Тилингни тий! Нақ биқинингдан дарча очиб қўймайлик тагин!

— Дада, жон дада, аралашманг!.. — Тожигул ўзини тутишга қанча уринмасин, барибир йиғлаб юборди.

— Аввал мени ўлдириб, кейин қизимни олиб кетасан! — Тожигулни зўрлаб олиб кетишга уринган чопарнинг йўлини тўсди она. Чопарнинг ғазабдан кўзига қон тўлди.

— Йўлимдан қоч, далла! Қовурғаларингни майдалаб ташлайман!

— Зўравонларга қирғин келсин! — деб қизининг бўй-

нидан маҳкам қучоқлади она. Кекса ота бўлса, ўзини Тожигулнинг оёқлари остига ташлаб, ўкрай бошлади.

— Қизимни бермайман... бер-май-ман...

Қуроллилардан бири Тоир бобонинг елкасига чанг ташлаб, қизидан ажратди-да, оғзига латта тикиб, қўллари ни боғлади. Аммо онани қизидан айириб олиш анча мушкул бўлди. У қизига маҳкам ёпишиб олган ва Тожигулни юлқиб олмоқчи бўлган қўлларни тишлаб ташларди. Кучли қўллар барибир онани қизидан ажратиб олиб, уни ҳам худди чолдек қўлларини боғлаб қўйишди.

— Зўравонлар... қароқчилар! — дея ёрдамга чақирди Тожигул, лекин унинг ҳам оғзи, оёқ-қўлини боғлаб отга ўнгардилар. Уйда юмалаб ётишган ота билан она «эҳтиёт қил, шикастсиз етказиш керак», — деган овоз ва отларнинг дупурлашини эшитиб ҳушдан кетишди...

2

Олис масофадан келаётган отлар бир-бири билан йўл талашиб ўқдай елар, туёқлари остидан кўтарилган чанг-тўзон йўл ёқаларидаги дарахт япроқларига инарди.

Овчиларнинг овлари бароридан келган, уч отлиқнинг хуржунига янги сўйилган иссиққина жайронлар жойлаштирилган бўлиб, жониворларнинг каллалари хуржун кўзларидан осилиб ётарди. Олдиндаги бўз отлиқнинг хуржунидан тулки терилари товланиб кўринарди.

— Жадаллашинг, афандим! — деди бўз отлиқ орқасига ўгирилиб. Овчилардан кимдир:

— Афандим эгар қошини ушлаб ҳам базўр келяптилар-ку, — деган эди, қолганлар хохолаб кулиб юборишди.

— Катта кетманг, акаси, сиз у икки киши тирсакларингиздан ушлаб отга миндириб қўйишмаса эгарга чиқа олмайдиган! — дея кинояга киноя билан жавоб қайтарди Фозил. Сўнгра у отига қамчи босиб, бўз отлиққа яқинлашди.

— Ов мароқли бўлди-а, афандим? — деб сўради бўз отлиқ Фозилдан.

— Ҳа, жуда, Хўжа ака!

— Овнинг зўри — лочин ови. Худо хоҳласа, томошани энди кўрасиз, — деган бўз отлиқ тизгинни тортди-да, отини тикка дўнглик томон бурди. Қолганлар унинг

кетидан отларига қамчи босишди. Овчилар дўнг устига чиқиб олгач, шартта эгардан тушишиб, отларини бўш қўйиб юборишди. Қора терга ботган бедовлар енгил тортган кўйи оёқларини керар, силкиниб-силкиниб қўярди.

— Қорақуёруқ! — деб бақирди овчилардан бири қамчисини қарсиллатиб. Дарвоқе, нарироқда уч қорақуёруқ бирин-кетин елиб борарди.

— Қайсисини отай? — деди қўлидаги лочинни эгар бошига қўндириб, милтиғи билан қорақуёруқларни нишонга олган бўз отлиқ.

— Кетидагисини!

— Йўқ. У чопишига қараганда бўғоз бўлса керак. Энг олдидагисини отаман!

Энг олдиндаги қорақуёруқ тепалик устига энди етиб чиққанида ўқ овози эшитилдию жонивор югураётганида йиқилгач, думалаб кетди.

— Иссиқ гўштнинг кабоби иштаҳали бўлади, югуринг, Сафохун!

Шу заҳотиёқ ёндаги овчи отининг тизгинини шеригига тутқазиб, югуриб кетди.

— Ўқни зое кетказган овчи — овчи эмас, — деди бўз отлиқ ва одати бўйича калта, лекин қалин соқолини сийпаларкан, отини қамчилаб, овчилар олдига тушиб олди.

Ловиллаб ёнаётган ўт гоҳида яқинроқ, гоҳо узоқроқдан кўзга ташланиб қоларди. Аланга сари интилган овчилар икки тепаликни ошиб ўтишларига қарамай, алдамчи аланга яқинлашмас, аксинча, узоқлашиб кетарди.

— Қоронғиликда чироқ алдамчи бўлади. Отларга қамчи босинглар!

Уч кундан буён ов гаштига берилиб кетган Фозил эгарда зўрға ўтирарди. Унинг суяк-суякларигача зирқирар, уйқу босган қовоқлари зўлдирга ўхшаб қолганди.

— Афандим, ўзлари бормилар? — деган овоз Фозилнинг хаёлини бўлиб юборди.

— Борман, Хўжа ака!

— Уйқу тортиб, яна оёқлари узангида қолиб кетмасин!

— Хотиржам бўлаверсинлар, Хўжа ака! Афанди ҳамша сергак ухлайди, — деса ҳамки, унинг анчагина чарчагани овозидан сезилиб турарди.

— Афанди акамнинг дардлари ичларида шекилли, сездирмасликка уриняптилар, — деди Сафохун.

— Яна беш кун ов қилсак, Афанди акам сулайиб қоладилар, — деди Сармсоқниёз.

Фозил:

— Сармсоқниёзни отидан юливолиб, улоқдек ўнгариб олмасам менинг кучимга ишонмайдиганга ўхшайди, — деган эди, Хўжаниёз хохолаб кула бошлади.

...Мерганлиги билан донг чиқарган Хўжаниёзни Қумул, Турпон воҳасида кўпчилик биларди.

Етти ёшиданоқ от устидан тушмай, ов-шикор билан шуғулланган бу одамнинг ёши олтмишларга бориб қолган бўлса ҳамки, ҳамон қад-қомати чиройли, юриш-туришида бақувват, соғлом эди.

Унинг кенг кўкраги, дўнг пешонаси ва бургутникидек ўткир кўзларидан қандайдир ғайритабиий қатъият акс этиб турар, ғайрат-шижоат мўллиги яққол кўзга ташланарди.

Хўжаниёз тажрибали овчи, мергангина эмас, айни вақтда у тоғликлар орасида обрўли оқсоқоллардан бири бўлиб, кези келганда маърака ва тўй-томошаларга бошчилик қилар, Қумул воҳасининг ўрда ишларига ҳам аралашиб турарди. Аммо у ўрда бўсағасидан нари кетмай, бўлар-бўлмас ишлар билан ивирсиб юрадиган ўрда одамларидан фарқли ўлароқ, бўш қолди дегунча овга отланарди.

Бу сафар ҳам у одатдагидек халқ номидан бож-солиқ масалалари хусусида Сармсоқниёз билан учрашганидан кейин, шу кунгича дўстлари қаторида овга отланган эди.

...Овчилар чоғроқ жилғага келиб тушганларида, ҳалиги кўринаётган ўт энди катта гулхан экани маълум бўлди.

— Маъраканинг устидан чиқиб қолибмиз-да! — деди Хўжаниёз. Ҳақиқатан ҳам чорвадорлар кўкламги кўчиш олдидан, «қўзи туғди» маъракаси ўтказишаётганди. Шу дамлар савр ойининг бошлари бўлиб, қўйлар қўзилаб бўлган эди. Чорвадорлар қўй-қўшларини йиғиштириб, кўч-қўронларини тўплаб, кўчувга тайёрланмоқда эдилар. Гулхан алангаси ёлқинида атроф ёруғ. Гулханни гир айланиб ўтирган чорвадорлар орасида «қумулча» оҳангда куй янграб турибди. Шу сабабли овчилар яқин келгунларича сезмай қолишди.

Лекин сергак итларнинг қаттиқ ҳуришларидан қари қўйчивон бошини кўтариб, атрофга кўз ташлади-да:

— Пўлатохун атрофга бир назар ташла-чи, итлар негадир безовта бўлиб, қаттиқ ҳурияпти! — деди. Пўлатохун қўшиқни тўхтатиб, қўлида калтак билан энди қадам ташламоқчи бўлиб турган эди, овчиларнинг ўзлари яқин келиб қолишди.

— Ассаломалайкум! — деди Хўжаниёз.

— Ваалайкумассалом, ўғлим! — деб жавоб қайтарди мўйсафид қўйчивон.— Ҳой, болаларим, меҳмонларнинг отларини олинглар!— Ёш қўйчивонлар дарҳол сакраб туриб, меҳмонларнинг қўлтиғидан олган кўйи отларидан туширдилар.

— Отларнинг эгар-жабдуқларини олиб, тушовланглар, Сафохун! — деб буюрди Хўжаниёз ва қўйчивонлар билан салом-алиқдан кейин мўйсафид қўйчивоннинг таклифига кўра тўшалган юшоқ пўстак устига келиб тиз чўкди ва қўлларини очиб:

— Омин оллохуакбар! — дея фотиҳа тортган эди, унга ҳамма эргашди.

— Маъракаларингизга халақит бермадикми?

— Йўқ, укам... Хосиятли экансизлар. Маърака деганни меҳмонлар гуллатади. Хўш, ўзингиз ким бўласиз?

— Хўжаниёз.

— Ҳа, ҳа! Довруғингизни кўп эшитганман! — деб ўрнидан турган қўйчивон яна қайта кўришди.

— Ўзлари ким бўладилар? — савол берди Хўжаниёз ҳам.

— Исмим Сайидниёз, отамнинг исми Салимниёз. Биз бобокалонларимиздан тортиб Вонг хўжамнинг молларини боқиб келамиз. Вой тавба, — деди қумул шеvasида, — мана шу ўтирганларнинг ҳаммаси мени бола-чақаларим.

— Пири бадавлат одам экансиз, Сайидниёз ака.

— Пешонамизга мол битмагану бола битган, вой тавба... Кўзимни очиб, бу ёруғ дунёда тоғ-тошдан бўлак ҳеч нарсани кўрмаганман, вой тавба... Қумулни икки маротаба кўрганман.

— Неча ёшга кирдингиз, отахон?

— Саксондан ўтиб қолдик, аммо-лекин тоққа чиқсак ҳали ҳам тиззамиз титрамайди, вой тавба... Ҳой, онаси, дастурхон ёзинглар! — Гулхан шуъласида унинг оппоқ соқоли кўринмаганида, жарангдор товуши, бўрсилдоқ нондек юзини кўриб, ҳеч ким мўйсафидни ҳозирги ёшга кирган деб ўйламасди.

Дастурхон ёзилиб, бўғирсоқ, сузмақурут, сандиқда узоқ туриб қолган қанд ва кишмишлар тортилди. Эҳтимол йўлга пиширилиб олинган бўлса керак, сопол товоқда қўй гўшти келтирилди. Бобонинг олтмиш йиллик рафиқаси ёнида ўтириб, аччиқ дамланган чойни пиёлаларга қуйиб узата бошлади. Йўлда келаётганида бирор манзилга етиб олиши билан ётиб ухлашни кўнглига тугиб келаётган Фозил ёшига нисбатан ҳали жуда бақувват, юриш-туриши ўттиз ёшлардаги бўз йигитни эслатувчи чолни, унинг рафиқаси соғлом жувонни ва уларнинг элликдан ортиқ аҳил, боадаб неварая чевараларини кўриб, уйқуси қочиб кетди. «Ҳақиқий оила» деганлари мана шу оила бўлади, деди ичида у ўтирганларга қараб қўйиб. Гулхан ёруғида кичкинтойларнинг кўзлари юлдузлардек чақнаб, унинг янада ҳавасини келтирарди.

— Чойдан ичсинлар, афандим. Иссиқ чой ҳордиқ чиқаради, — деди Хўжаниёз пиёлани қўлида ушлаб паршон ўтирган Фозилни тирсаги билан туртиб.

— Бизларнинг чойдан тезак иси келса керак, вой тавба...

— Нега ундай дейсиз, Сайидниёз тоға? Шундай тоғ сувида қайнатилган чойдан ширини бўладими? — деди хиёл хижолат тортган Фозил.

— Марҳамат, олинглар, мана бу тўғралган гўштан еб ўтиринглар, укам, — дер эди мўйсафид меҳмонларни зўрлаб, — еб-ичиб ўтирсаларинг, кўнглимиз кўтарилади, ҳа, олинглар!

— Раҳмат, тоға, баҳузур.

— Пўлатохун, нега жим ўтирибсан? — сўради бува.

— Хўш, ота! — деб чолнинг қаршисида қўл қовуштириб турди қўйчивон чолга айнан ўхшовчи Пўлатохун.

— Анави қўзилардан бирини олиб кел, Хўжамнинг дуосини ол, ўғлим.

Хўжаниёз:

— Овора бўлманглар, тоға. Кеч бўлиб қолди. Агар йўқ демасангиз, бизнинг жайронни гўштини пишира қолайлик, — деган эди, лекин қария унамади:

— Эй, эй... нималар деяпсиз-а? Сизлардек азиз меҳмонга қўй сўймасак кўнгил тўладими? Сизларнинг қадамингизга туя сўйсак ҳам озлик қилади, хўжам, — дея ўрнидан туриб, қўл қовуштиради чол.

— Хўп деяверинг, тоға. Жайронларни кабоб қилмасак, овчилар хуморидан чиқмайдилар ахир. Тўғрим, афандим? — деди Хўжаниёз.

— Тўғри Хўжа акамнинг гаплари, — уни қувватлади Фозил.

— Бунисига қарши эмасмиз, — деди мўйсафид хурсанд бўлиб.

Хаш-паш дегунча қўзи сўйилиб, қозонга солинди. Яна бир четда ўт ёқиб, икки жайрон гўшtidан Сафохун билан Пулатохун кабоб пишира бошлашди. Оловга мойи томчилаб, пишиллаб пишаётган кабобнинг иштаҳали ҳиди, чарсиллаб ёнаётган арча ўтинининг тутуни ҳиди билан қўшилиб яқин-атрофни хушбўй ҳид тутиб кетди. Бир зумда меҳмонлар билан бағр-буғир гаплашаётган неварачевараларнинг гурунги аралаш зиёфат янада кўркам тус ола бошлади.

— Онаси! Кабоб пишди, — деди қозон бир қайнагандан кейин чол, — битта думба, битта жигар қилиб кел!

— Яхшироқ пишсин, тоға, — деди Фозил жавобан.

— Ҳой, ўғлим... жигар деганнинг қони томиб турса фойдали бўлади. Кўзни ўткир қилади, кундуз кунни ҳам юлдузни кўрса бўлади.

— Тоғам тўғри гапиряптилар. Сиз доктор бўлсангиз ҳам билмас экансиз, афандим, — дея мўйсафиднинг гапини маъқуллади Хўжаниёз.

Сирка ва пиёз сепилган «думба-жигар»ни еб бўлишгач:

— Бир оз қўшиқ эшитсак нима дейсиз, тоға? — сўради Хўжаниёз.

Мўйсафид:

— Бажонидил, укам. Меҳмон азиз, истаги бош устига, — деди-да, ғижжагини қўлига олиб, созлай бошлади. Дағалроқ, лекин пухта ясалган ғижжакнинг овози хила соз эди. Чол такаллуф қилиб ўтирмай, қумулча санамни ижро эта бошлади. Унинг овози бир оз титраса-да, лекин ёқимли ва шикаста бўлиб, қўшиқ орасида «ҳаҳум...» деган эди, ўн беш ёшлар чамасидаги ўғил билан қиз бола набиралар рақс бошлаб юбордилар. Улар ниҳоятда мулойим ҳаракат қилишар, Хўжаниёз бошлиқ меҳмонларга таъзим айлаб, юзма-юз рақс тушардилар.

Вой менинг дардим,
Вой сенинг дардинг...
Вой хўжам билармикан,
Вой менинг зардим...

Илҳоми жўш урган мўйсафид яна фурсат ўтказиб «ҳа-ҳум...» деган эди, бошқа жуфт ҳам ўртага тушди. Боядан бери уялишиб ўзларини четга олиб турган келинчаклар ҳам гулханга ўтин ташлаш баҳонасида рақсга тушиб кетишди. Бундай кезлар очиқ ҳаво ва кенгликда доира чалинса овози ўзгача таралади. Афсуски, қумулликлар камдан-кам доира чалишади. Улар ғижжак чалишгагина одатланишган. Фозилга ғижжак навоси худди нола чекаётгандек туюлар эди. Лекин ғазал шу қадар таъсирчан эдики, йигит-қизлар жуфт-жуфт бўлиб жозибали рақс тушардилар. Қумул оҳангида соғломлик, мардоналик алоҳида барқ уриб турарди. Фозилга қўшиқдан кўра рақслар ёқа бошлади. Рақс қизиган сари, қўшиқчи чол ҳам завққа тўларди. У ғижжакни ияги билан қисган кўйи эриб борарди чоғи.

Лапар тугади. Раққос-раққосалар одоб билан Хўжаниёзга таъзим қилишгач, жойларига бориб ўтиришди.

— Раҳмат, тоға, яхши ҳордиқ чиқардик, — деди Хўжаниёз.

— Эндигина қизишиб, рақсга тушмоқчи бўлиб турган эдим, бўлмади-да! — дея терлаган юз-кўзини чопонининг бари билан артди қария.

— Шинаванда, моҳир экансизлар, — деди Фозил.

— «Қарға қағ этади, кўнглини чоғ этади» деганларидек, бундан бошқа юпанчиғимиз ҳам йўқ. Шунисига ҳам шукур, вой тавба...

— Кўз тегмасин. Дилкаш экансизлар, — деди қариянинг кўнглини кўтариб Фозил. Бу орада дастурхонлар қайта ёзилиб, кабоблар ва яна бир лаганда қўзи гўшти келтирилди.

— Пўлатохун!

— Лаббай, ота!

— Кел, ўғлим. Хўжа акангга гўштни яхши еридан тўғраб бер, — деди қария ва белидаги камарга осиб олган пичоғини филофидан чиқариб, Пўлатохунга тутқазди.

— Сайидниёз тоға, — деди Хўжаниёз ҳил-ҳил пишган қўзи гўшtidан татиб кўргандан кейин, — удумга кўра кабобни ўн бўлакка бўлса нима дейсиз?

— Маъқул, маъқул, Хўжам. Меҳмоннинг амри вожиб.

— Ундай бўлса, мана пичоқ, ўзлари бўлсинлар.

— Қўлимдан келармикин-а? Хўп-хўп... — дея чол

пичоқни қўлига олди, — қани, танга даво, дардга шифо бўлмай...

Чол аввал жайроннинг икки оёғини, ундан кейин икки қўлини, тўши, биқинлар, думғазая умуртқаларни ўн бўлакка бўлиб бўлгандан кейин:

— Куч-қувват думғазада, — деб Хўжаниёз олди думғазани, тўшини Фозилга, икки оёғини Сафохун билан Сармсоқниёзга, икки қўлини яна иккита овчига, умуртқани Пўлатохунга, қовурғаларини икки катта ўғиллари олдига қўйиб, ўзига бўйинни тортди.

— Баракалла, тоға. Чаққонлигингизни қаранг, бир зумда бўлиб ташладингиз-а — деб хурсанд бўлди Хўжаниёз.

— Ҳа, қани, олинглар. Тоғли жойда товоқ бўшамаса уят бўлади, — деди таомга таклиф этиб қария.

«Ҳақиқий уйғурлар» деб қўйди ичида устихон тозалаётган Фозил.

Хурсандчилик, иштаҳали тамаддиқдан сўнг меҳмонларни уйқу боса бошлади. Вақт ҳам тунги алламаҳал бўлиб қолган эди. Лекин мўйсафид ҳали тетик, унинг ихтиёрига қўйилса, яна тонготар базм қилишга тайёр эди. Хўжаниёз мезбонга раҳмат айтиб, дастурхонга фотиҳа ўқигандан кейин:

— Отлар совиди, энди уларни ўтлоққа қўйиб, биз ҳам пича мизғиб олайлик, — деб ўрнидан турди.

Эртаси кун қуёш чарақлаб чиқди. Ер бағридан ниш урган майсалар қуёш нурида яшнагандан яшнарди. Тепалик бағрига ёйилиб кетган қўй-қўзилар, мол ва улоқларнинг мараши қулоққа хуш ёқарди. Оқшом гулхан атрофида ўтириб базм қилинган хонадон аъзоларининг ҳар бири ўз ишлари билан машғул. Ҳаммадан кейин уйқудан бош кўтарган Фозил муздек тоғ сувида юз-кўзини ювиб келгунига қадар ям-яшил майса устига эрталабки нонушта дастурхони ёзилган эди.

— Кўклам нашидасини суриб, яна бир кунга қолиб меҳмон бўлсангиз яхши бўлар эди, хўжам, — деди бува нонушта пайти.

— Раҳмат, тоға. Яхши меҳмон бўлдик. Худо насиб қилса, яна келармиз. Сизлар ишинглардан қолманглар, — миннатдорчилик билдирди Хўжа.

— Вақтлироқ кўчмасак, ўтлоқ ерларни хитойлик молбоқарлар эгаллаб олиб бизни овора қилишади. Бўл-

маса, тугунларни ечиб, унамаганларингизга қарамай, яна бир неча кун меҳмон қилар эдик, вой тавба...

— Вонг хўжанинг ерларига ҳам чанг солишяптими улар?

— Ҳа, ўғлим... Аввал фуқарони қисди... Энди Вонг хўжамга навбат келди! — дея хўрсинди бува. Унинг дилида оғир ҳасрат борлиги юзидан сезилиб турарди.

— Вонг хўжам улар билан гаплашиб қўймадими? — сўради Фозил.

— Бошқаларнинг ишига саратонда ҳам қўли совқотадиганлардан нима умид қилиш мумкин, укам? Инсофсиз кофирлар ҳаддиларидан ошиб кетишяпти. Бу йиртқич бўрилардан қутулиш йўли бормикин?!

— Қутулиш йўлини топса бўлади...

— Ҳа, ҳа, — Фозилнинг гапини бўлди қария, — қўйларни серкаси бўлганидай одамларнинг ҳам серкаси бўлмоғи керак, тўғрими?

— Серка-ку топилиб қолар. Гап ўзимизда, тоға.

— Мол-мулкни олса-ку алам қилмас экан, лекин шахсиятингга тегса, жон-жонингдан ўтиб кетар экан, вой тавба...

— Бўлмағур гапнинг нима кераги бор?! — дея ўртага суқулди кампир.

— Ҳа, роса алжирашиб кетибмиз-ку, — деди меҳмонларни нонуштага таклиф этиб бува. Кампир сўзини бўлиб қўймаганида оқшом айтиб улгурмаган гаплари кўп эди ҳали дилида. Беш кун муқаддам хитой бойларининг кишилари қўшни қишлоқдаги бир уйғур қўйчивонни уриб, чала ўлик қилганлари етмагандай, икки отини олиб кетганлари, яна бир қозоқнинг уч туясини тортиб олишганини айтишга улгуролмаганди у.

— Бу ёққа қандайдир отлиқлар келишяпти-ку! — деб бақирди Пўлатохун.

— Оббо, тинчлик бўлсин-да ишқилиб, — дея ўрнидан турди чол.

Хўжаниёз билан Фозил ўрниларидан туриб, яқинлашаётган отлиқларга тикилишди.

— Шоҳли бош кийимларига қараганда оротеракликлар бўлишса керак, — деди кўзи ўткир Хўжаниёз.

Отлиқлар сойни кечиб ўтишди. Ниҳоят улар яқин келишди ҳам.

— Тинчликми, нима гап ўзи? — сўради Хўжаниёз улардан.

Отлиқлар билан отлар қаттиқ ҳориган, қаро терга ботганди.

— Вой, хўжа ака... Хитойлар қизларни зўрлаб олиб кетишди...

— Нима дединг?! Қайси қизларни?

— Тойир...

— Ана холос, ана холос... — деб соқолини тутамлади мўйсафид Сайидниёз. У титраб-қақшаб, бошқа сўз айтмай қолди. Ғазабга минган Хўжаниёз бўлса, худди келганлар гуноҳкордек уларга ўқрайиб қарарди.

— Сафохун, отларни эгарланглар! — деди ғзаби қайнаб Хўжаниёз.

— Вой, золимлар-ей... Ҳали бу зулмлари ҳам бор экан-ку! — хуноби ошди Сайидниёзнинг.

— Сизда нечта милтиқ бор, тоға?

— Қора милтиқдан иккитаси бор.

— Йингитларнинг орасида мергани борми?

— Мана мен! — деди Пўлатохун. Бошқа пайтлари отаси учун жавоб берганида чол ўглининг адабини берган бўлар эди. Аммо ҳозир Пўлатохундан хурсанд бўлди у.

— Болангиз бизга қўшилса нима дейсиз?

— Эл бошига фалокат ёғилганда асқотмаган фарзанднинг кимга кераги бор? Мендан сўраб нима қиласиз, борсин! — деди қатъий оҳангда Сайидниёз.

— Ниятингизга етинг, тоға. Ҳамма ҳам сизга ўхшасин! — дея чолнинг қўлини қисди Хўжаниёз.

— Уч боламни оти билан сизларга қўшиб берман.

— Қуллуқ, ота! Сизнинг холис ҳимматингиз ҳаммага ўрнак бўлгай, — деди мўйсафиддан ғоят хурсанд бўлган Фозил.

— Болаларим, — деди ҳамма отга мингандан кейин, учала ўғлини сафарга шайлаган чол. — Душмандан тирик қочгудек бўлсанглар, у дунё-бу дунё рози эмасман... — қария титроқ босган қўлларини юқори кўтариб, Хўжаниёз бошлиқ тўққиз суворийга оқ йўл тилади. Кампир ҳам яхши ниятда уларнинг олдига бир челақ сутни сепиб юборди.

Язада бамисоли зилзила бўлаётган каби етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма кўчага чиққан. Оқшомги фожнадан кейин уйларида хотиржам ўтира олмай, кечани уйқусиз ўтказган язаликларнинг гала-говурлари борган сари кучайиб борарди. Каттаю кичик ҳамманинг юзида ташвиш, чексиз ғазаб ва нафрат. Бошига ташвиш тушганида йиғидан бўшамай қоладиган аёллар ҳозир фарёд чекишни бас қилиб, қароқчи хитойларни лаънатлашар, эркаклар ёнида ҳар нарсага шай туришарди. Ёшлар: «Бундай ҳақоратдан кейин бошимизни қандай кўтариб юрамиз?!» «Ор-номусимизни оёқости қилишса, қараб тураберамизми?!» «Бундай хўрликдан кўра ўлган яхши!» — дея қичқирардилар. Қўлларига чўқмор, болта, милтиқлар кўтариб олган бу йиғитлар ғазабдан каловлаб, нари-бери кезардилар. Уларни ҳасса таянган қариялар: «Сабр қилингиз, Хўжаниёз келсинлар, бамаслаҳат иш тутамиз, болаларим», — дея тўхтатиб туришарди. Тадбиркор кексалар эҳтиёти шарт Язадаги мерган йиғитларни сафлаб, хилватдаги ўнтача милтиқни ҳозирлаб қўйишди. Уларнинг бундай саъйи ҳаракатларидан қатъият, зулм-истибодга қарши туғёнлари сезиларди.

— Ке-ли-ша-яп-ти! — дея бақирди тепаликда турган йиғит. — У ер-бу ерда беш-ўнтадан бўлиб тўпланишиб турган язаликлар Тойирнинг уйи томон кела бошлашди. Кўчанинг қоқ ўртасида тўққиз суворий от сурарди. Улар шиддаткор эдилар. Хўжаниёзни кўтариб олгудай бўлиб отдан туширишди.

— Дод, хўжам, дод! — дея ўзини Хўжаниёзнинг оёғи остига отди кекса деҳқон Тойир ва туя бўзлагандек йиғлаган эди, эркак ва аёллар орасидан аччиқ фиғон эшитилди. Бу изтиробдан отлар кишнади, итлар увиллаб, Яза силкиниб тушгандек бўлди. Бу фиғон йиллар давомида халқ дилида қат-қат бўлиб ётган алам ифодаси эди.

— Биз ўзларидан мадад, маслаҳат кутяпмиз, Хўжам, — деди юрт катталаридан бириси, уйга кириб ўтиришгандан кейин.

— Пичоқ бориб суякка етди. Энди жонни аяйдиган жойи қолмади... — деди яна бир оқсоқол.

— Мол деди — бердик. Ер деди — бердик. Бож-солиқ

солди — чидадик. Энди жонимизни ҳам беришимиз керакми?

— Шошилма, жонингни ҳам сўраб қолади ҳали, — дея сўзни бўлди бошқа бир мўйсафид. — Бўй етган қизни зўрлаб олиб кетишди-ку!

— Номимиз «фуқаро» бўлгани билан аслида хитойликларнинг қули бўлиб қолдик. Дунёда қулликдан оғир ҳақорат, хўрлик йўқ, — гапга аралашди ҳозиргача жим ўтирган Фозил. — Халқнинг сабр косаси тўлди. Фурсатни қўлдан бермаслик лозим.

— Рост айтдингиз, укам. Бу қандай ҳукумат, қандай подишоҳ?

— Ҳамма нарса ўзимизга боғлиқ. Зулмдан қутулишни хоҳласак, бош кўтариб чиқишимиз лозим, — деди боядан бери ҳамманинг гапига синчковлик билан қулоқ солиб ўтирган Хўжаниёз. Унинг учун бу арз ва шикоятлар янгилик эмас эди. Саккиз йил аввал унинг дадасини «солиқ тўламадинг» деган баҳона билан уриб ўлдирганлар мана шу хитойлик амалдорлар эмасмиди? Ушанда Хўжаниёз зулмга қарши бош кўтариб чиқмоқчи бўлган, лекин унга кўпчилик эргашмаганди. Ҳар ишнинг вақт-соати бор экан. Мана, ҳозир халқ ундан маслаҳат сўраяпти.

— Бизни қаёққа бошласалар, тайёрмиз, — деди ҳалиги, энг аввал сўзлаган оқсоқол.

— Ўзинглар нима маслаҳатга келдингизлар? — деб сўради Хўжаниёз.

— Қўзғаламиз, ўч оламиз! — хитоб қилишди уйга сифмай, ташқарида тўпланган йигитлар. Бунга ҳатто ҳовлидаги аёллар ҳам қўшилишди.

— Эркагу аёлларимизнинг хоҳиши шу бўлса, — деди Хўжаниёз бир оз тинчланишгандан кейин, — хизматингларга тайёрман!

— Баракалла, минг раҳмат!

— Нон келтиринглар! — деб буюрди оқсоқол. Дарҳол катта патир нон келтирилди. Оқсоқол ҳамда Хўжаниёз бошлиқ халойиқ анҳор ёқасидаги қўриққа тўпланди.

— Жамоат, — дея мурожаат қилди оқсоқол, — бошимизни ким силаса, шу бизнинг отамиз. Хўжаниёз бугундан эътиборан бизнинг отамиз. Биз унинг этагини маҳкам тутиб, бошлаган йўлидан юрамиз!

— Юрамиз! — деган овозлар янгради.

— Ота-бобомиздан тўртиб то ҳозиргача Вонг хўжам-

ларнинг хизматида, солиқ тўлаб, меҳнат қилиб келяпмиз, — дея давом этди оқсоқол, — бошимизга оғир кулфатлар тушганида, улар кунимизга ярашмади...

— Аксинча, — дея оқсоқолнинг гапини бўлди Фозил, — бу бегзодалар Хитой амалдорлари пинжига кириб, зулми янада орттирмоқда! Халқимизнинг молмулки, ер-сувини тортиб олмоқда.

— Рост, рост... Ҳақ гапни айтдинг! — дейишди тўпланган деҳқонлар.

— Кимда-ким Хўжаниёз ортидан юриб, қароқчи хитойлар билан жанг қилишни хоҳласа, манави ноннинг остидан ўтсин! — деди оқсоқол биринчи бўлиб саватдаги патир остидан ўтар экан. Удумга кўра, ўн олтидан ошган эркакларнинг ҳаммаси оқсоқолга эргашди.

Туну кун маҳкумлик азобини тортувчи язаликларнинг бардошлари тугаб, сабр косалари лиммо-лим тўлганди.

Мерган ёшлар отлари, эгар-жабдуқларини тайёрлаб, ҳозирлик кўришди. Эртаси куни Хўжаниёз бошлиқ сафга турган етмиш отлиқ кишини кузатишга тўпланган язаликлар олдида оппоқ яхтакли нуроний оқсоқол уларга оқ йўл тилаб шундай деди:

— Манави термилиб турган норасидалар, манави беллари букчайиб қолган қари-қартанглар, манави кўзларидан ёш аримаётган муштипар онанглаб ҳаққи душманни маҳв этинглар, қароқларим!

Мазкур даъват баралла янграб эшитилди. Мовий кўк сари парвоз қилган каптарлар фидойи курашчилар боши узра ажиб қанот қоқарди.

2

Қор кетиб, нам қочмасдан дон сепишга отланган деҳқонларнинг олди далага чиққан эди. Далада у ер-бу ерда бел букиб меҳнат қилаётган деҳқонлар кўзга чалинади. Баҳор хабарчилари бўлмиш қалдирғочлар яйрай-йайрай чарх урар, қарғалар эса янгигина чопилган тупроқ орасидаги ҳашаротларни териб ерди. Бўзтўрғайлар қулоққа хушёқувчи оҳангда навозиш қиларди. Осмонда маржон шодаси янглиғ турналар учиб боряпти. Уларнинг кумушранг патлари қуёш нурида товланиб, кўзни қамаштиради. Баҳор файзига файз қўшиб, осмонда эркин парвоз этган турналар қру-қрулаб фоз шакли-

да саф тортган кўйи бошлиқлари ортидан узоқ манзилларга йўл олди...

Юк ортилган эшакни хих-хихлаб ҳайдаб келаётган одам алланималарни ғудрайди: «Хих-е, ҳаром қотгурлар, хи-хе!» — деб қўяди-да, яна боши-кети йўқ хаёл оғушига чўмади. У қапталга яқинлашгач, эшақлари бошини қўшчи деҳқон тарафга бурди. Йўловчи оёғига тикан кирди шекилли, юзини буриштириб: «иш, иш, ҳа, ҳаром қотгур!» дея ўтириб қолди ва сертўр қовун пўстидек тарам-тарам ёрилиб кетган оёғига кирган тиканни жуволдиз билан ковлаб олгач, қонаган жойига тупроқ септи-да, оқсоқлана-оқсоқлана яна йўлида давом этди.

— Ким экан дебман, танимабман-а, хайрият... Сен экансан-ку, ошна! — дея қўшини тўхтатиб ёқасига туплади деҳқон.

— Иш-иш... теринг шилингурлар! Тўхта деган жойда тўхтамайди — деб эшақларни тушовлашга киришди йўловчи.

— Хуржунлардаги нима?

— Нима бўлар эди, ароқ!

— Ароқ?! Ҳай-ҳай... Ҳой ошна, қачондан бери ҳаром касб билан шуғулланадиган бўлиб қолдинг?

— Совуқ чойинг борми? Аввал ташналигимни қондир.

Деҳқон кўмилган хумдан косада яхна олиб узатди.

— Илик палов ебсан шекилли-да, ошна!

— Ҳа-а! Еганда ҳам биратўла едим! — йўловчи қўлидаги совуқ чойни ютоқиб симираркан, уф тортди: — Мана менинг еган паловим! — Шундан сўнг у кўйлагини кўтариб, орқасини кўрсатди.

— Ё алҳазар! — беихтиёр бақириб юборди деҳқон йўловчининг тарам-тарам мўматалоқ бўлиб кетган орқасини кўриб.

— Энди тушунгандирсан, биродар?

— Кимлар бундай қилишди?

— Аскарлар.

— Аскарлар?! У аблаҳларга нима ёмонлик қилган эдинг?

— Жон бошига икки шишадан ароқ, иккитадан товуқ солиқ солинган. Менинг тўлашга иложим бўлмагани учун шу кўйга солишди.

— Вой, талончи зўравонлар-ей...

— Манави хуржунлардаги ароқ халқдан йиғилган пулга сотиб олинган. Бошқа иложини тополмадим.

— Бу юкларни қаерга олиб кетяпсан?
— Қаёққа бўларди, анави сўжонг тўй қилар эмиш.
— Тўй?!
— Ҳа-а, тўй. Тоғлиқ Тойир деганнинг қизини олиб қочипти...

— Нима дединг?! — даҳшатга тушди деҳқон. — Бу қандай шармандалик... Шунчалар ҳам хўрлаш бўладими!?

Шу пайт туёқлар дупури эшитилиб, кўп ўтмаёқ отлиқлар ҳам кўринишди.

Қуроолланган кишиларни кўриб, капалаклари учган деҳқон билан йўловчининг салом беришга ҳам ҳоллари келмай қолганди.

Хўжаниёз билан Фозил отлардан тушиб, деҳқоннинг ёнига ўтиришди.

— Сиз қайси язадан бўласиз?

— Ёлғизтеракликман.

— Сизларга берилган ер анави тепаликнинг нариги тарафида эмасмиди?

— Ҳа-а, Хўжа ака, — деб жавоб қайтарди Хўжаниёз-ни энди таниган деҳқон.

— Нимага бу тошлик ерни ҳайдаяпсиз?

— Э, укажон... У ерларимизни ичкари хитойликларга тортиб олиб беришди, бизларни эса, тошлик ерга ҳайдашди.

— Ҳм... сизларга ҳам қадами етибди-да бу шум оёқларнинг, — дея лабини тишлади Хўжаниёз.

— Илгаридан ҳам қўшга мана шундай қилиб ғўнан билан тўпоқни қўшиб ер ҳайдар эдингизми? — деб сўради Фозил тўриқ ғўнани кўрсатиб.

— Вой акам-эй, яхши от-уловларни уларга элтиб беришганидан кейин, бизга тўпоқ билан ғўнондан бошқа нима ҳам қолсин? — Дилидаги гапни тўкиб солди деҳқон.

— Қаёққа қарама, ғам-алам.. — чуқур хўрсинди Фозил.

— Бу золимлардан қутулар кун келармикин, ака?!

— Қутулишга истак бўлса, албатта қутуламиз, акаси, — деди Фозил.

— Навбат, мана, қизларга ҳам етиб келди, тошбақага ўхшаб бошимизни авайлаб ётаверсак бўлмас дейман-ов! — деди деҳқон.

— Шунинг учун ҳам қўзғалаяпмиз-да биз.

— Рост айтяпсизми? — деди хурсандчилигидан оғзи

қулоғига етгудек жилмайиб деҳқон. У қуролланган йигитларга бошдан-оёқ илиқ назар ташлаб чиқди ва: — Биз ҳам бирор корга яраб қолармиз, Хўжа ака. Мана шу сапан билан ҳам у манқа жаллодларни таъзирини бериб қўйишга қурбим етади, фақат буюрсангиз бас!

Деҳқоннинг астойдил гапларидан Хўжаниёз билан йигитлари ҳузур қилиб кулишди.

— Хўжа ака, халқ қўзғалса, душманга омонлик йўқ, мени айтди дерсиз вақти келганда.

— Мен гапирмай қўя қолай, манави йўловчининг аҳволига бир қаранглар, — деб ёнидаги одамнинг кўйлагини кўтариб, калтакланган баданини кўрсатди деҳқон.

— Ё алҳазар!!! — деб юборишди йўловчининг мўматалоқ бўлиб кетган баданини кўрган йигитлар.

— Ножинслар, ваҳшийлар! — деган кўйи йўловчидан ҳол-аҳвол сўрай бошлади Хўжаниёз.

— Зап вақтида келибмиз-да, — деди йўловчининг сўзларини диққат билан тинглаган Фозил.

— Нечук? — ҳайрон бўлди Хўжаниёз.

Фозил Хўжаниёзнинг қулоғига алланималарни пичирлади.

— Ҳа, ҳа... Афандим! — дея мамнун қиёфада отла-нишга буюрди Хўжаниёз...

Туёқ, парранда гўштлари пиширилмоқда. Анвои ичимликларнинг кети узилмайди. Жонг сўжонгнинг ялоқ-хўрлари — маҳаллий лаганбардорлар «тўй маросими»га атаб совға тўплашмоқда. Унлаб отлар, юзлаб қўйлар ҳайдаб келиниб, Жонг сўжонгнинг давлатига давлат, бойлигига бойлик қўшарди. Кўзига қон тўлган Жонг сўжонг бўлса, бунга парво ҳам қилмасди. Унинг дарди фикри қизда. Зўравонлик билан келтирилган уйғур қизининг кўнглини овлаши керак. Пўписа, қўрқитиш, ҳатто ўлим таҳликаси ҳам уйғур қизни кўндира олмасди. Энди ҳийла йўлига ўтиш керак.

— Икки кундан буён яқинига йўлатмайди. Нима қилиш керак? — деди Жонг сўжонг ҳарам бекасини ётоқ-лонасига чақириб.

— Уйғур қизлари, — деди тажрибали ҳарам бекаси, — хитойлар у ёқда турсин, ҳатто ўз уйғурларига эрга чиққанларида ҳам ҳафта йиғлайдилар. Сўжонг ҳо-

тиржам бўлсинлар, бугун йиғласа, эртага тиззангизга ўтириб кулади.

— Бу қизнинг феъли ёмонга ўхшайди. Тўйни нақ азага айлантормаса дейман.

— Сиздек зот бир қиз эмас, ўн қизнинг қўнглини овлай олади, — деди ҳарам бекаси сўжонгнинг танқа бурнини нозли чимчиб.

— Тўйда, меҳмонлар борлигида кулиб ўтиришини хоҳлайман.

— Хўп, сўжонг. Уни шундай товлайки, — деди ҳарам бекаси кўзларини маъноли ўйнатиб, — тўй зиёфати устида сиз қадаҳ кўтарсангиз, қиз оғзингизга газак солиб турадиган бўлади, ҳи-ҳи-ҳи!

Сўжонг:

— Сени деб мана шу чўлу биёбонларда юрибман-да! — деди-да, аёлнинг бармоғига ёқут кўзли олтин узук тақа бошлади. — Бу хамир учидан патир ҳали...

...Далли аёл ўғри мушукдек писиб эшикдан кириб келганида Тожигул кўзлари жиққа ёш қон йиғлаб жимгина ётар эди.

— Войбу, манави хонимнинг нозини қаранглар! Буларни деб ҳамма оёққа турсаю ойимча бу ерда бемалол чўзилиб ётсалар... Бундай довруғли тўйни маликалар ҳам кўрмаган бўлса керак, қани, тура қолинг! — Далли аёл қизнинг бошини силаган эди, Тожигул заҳарли илон чаққандек буришган кўйи тескари ётиб олди.

— Хоним, қани, тура қолинг! Жонг сўжонг ҳадя қилган манави зеб-гардонлар шундайм ярашсинки, хон қизлари ҳам кўриб ҳасадлари келсин. Хитойлик бойвуччалар киядиган қайси кийимларни яхши кўришингизни ўзим ҳам биламан...

Тожигул ижирғаниб ўқрайган эди, лаби лабига тегмаётган далли жимиб қолди. У энди қайси йўсинда гапиришни ўйлай бошлади.

— Хитой бўлса нимаси ёмон? Уни мусулмон қилмоқ осон. Ўзи ҳам сени деб имон келтиришга кўнди, — дея ёлғон ишлатишга ўтди қўшмачи. — Бахт қуши қўнганида уни қувмаслик керак. Эй нодон қиз, эртадан-кечгача эшакдек ишлаб, чангга беланиб юрадиган деҳқонга теккандан кўра, Жонг сўжонгдек обрўли амалдорга тегмайсанми, ўлар дунёда давру даврон сурмайсанми. Вой ўз фойдасини билмаган-ей.. Ёш бўлганимда, Жонг сўжонг ўзимдан ҳам ортмасди, тентак қиз!

— Тилингдан, — деди бошини даст кўтариб Тожи-

гул, — ўша сен севган Жонг вонгларингнинг қўланса ҳиди буруқсияпти, беҳаё...

Тоғлик қиздан бу хил ҳақоратни кутмаган далли бир оз гангиб қолиб, тилёғламалик қила бошлади.

— Ҳалиям бир камчилигим бор, ҳи-ҳи-ҳи... Қадир билган киши бўлса, сени эмас, мени танларди! — У қўшмачи аёлларга хос рашк қўзғатмоққа уриндию, лекин яна эплей олмади.

— Пардоз-андозни жойига қўйиб, ўзингни бозорга солиб кўр, балки жонгудилардан харидор чиқиб қолар...

— Қайсар қиз! — далли баданига жуводиз санчилгандек тўлғанаркан, юзидаги сохта табассум ўрнини иблисона даҳшат ифодаси эгаллади.

— Яхшилиқни билмаган аҳмоқ... Эркалатганга кўнмасанг, қилич, қамчига кўнасан!

— Қўлларингдан келганини қилинглар. Мен ўлган одамман... Фарқи йўқ...

Бу хил кескин жавобга нима дейишини билмаган далли таслим бўлгандек, жимиб қолди. Лекин виждони куйиб кул бўлган бу махлуқнинг иккиланиши узоққа чўзилмади. У Тожигулни кўндиришдан тагин умид узмай сўради:

— Кимнинг қўлида турганлигингни биласанми?

— Биламан.

— Ундоқ бўлса, ёш жонингга зомин бўлма. «Ҳа», «маъқул» деб, билганингни қилавер. Бу нашаванд-ку. Қора доридан бош кўтармайди. Уни ётқизиб қўйиб, ўзинг...

Тожигул:

— Ифлос, жодугар... йўқол кўзимдан! — деди-да, аччиқ алам ичида ниманидир излай бошлади.

— Мени ўлдирмоқчи бўляпсанми, тентак қиз? Ҳи-ҳи-ҳи... Бу тор қафасда ўйноқлаб кўр!

— Йўқол, йўқол, жодугар!

— Ота-онангга раҳм қилсанг-чи, — деди остонада тўхтаган далли. — Сўжоннинг хоҳишига кўнмасанг, ота-онанг зиндонда чиришади.

— Малъун... ота-онамни тинч қўй! — бечора қиз ўқраб йиғларкан, ўзини ерга отди...

3

Тўй-зиёфат ҳозирлиги тугаб, меҳмонлар кела бошлади. Йироқ-яқиндан келган меҳмонлар ичида хитой, уйғур, тунган, қозоқлар бўлиб, улар қуруқ қўл билан

келмаган эдилар. Хитой урфи бўйича қизил қоғозга ўралган совғалар устига «шонгши»¹ деган хитойча сўзлар ёзилган эди. Совға тақдим қилувчилар қоғоз бетига ўз исмларини мўйқалам билан ёзгандан кейин, махсус тайинланган одамга совғаларини топширадилар. Шонгию, занги, оқилоқчи каби мусулмон қабила бошлиқлари бўлса, кумуш эгар-тўқимли йўрғаларни тортиқ қилишиб, Жонг сўжонгга садоқат ва дўстликларини изҳор этардилар.

Ола-яшил пардалар ташланган сўрилар тагида қатор қўйилган столлар устига «тўй» кунига монанд нози неъматлар, шароблар, уйғур пармудасигача — ҳар хил таомлар қўйилган.

Зиёфат бошланди. Ола чопон кийган икки киши қизилранг дўмбираларни чалган эди, қизил гуллик эшик парда — «мингланза» очилиб, икки нафар тўй кийимидаги куёв навкарлар кўксига шапалоқдек қоғоз гулни тақиб олган Жонг сўжонгни қўлтиқлашиб чиқишди. Уларнинг кетидан бизга таниш далли билан яна бир хитой аёли бошига гулчамбарак, устига зайтунранг кўйлак кийдирилган Тожигулни кўтаргандек қилиб олиб чиқишди.

— Қўш тўй, қўш хурсандчилик! — деб бақаришди хитой амалдорлари ва оқ либос кийган хотин «йигит» ва «қиз»нинг оёқлари остига кумуш тангалар сочиб юбориши билан ҳовлининг бир четига ҳозирланган гулханга ўт ёқилди.

— Хурсандчиликни бош сабабчиси, — деди тўй бошқарувчи хитой ҳамма стол атрофига ўтиргандан кейин ўрнидан туриб. — Жонг сўжонгдирлар.

Ҳамма ўтирганлар ўринларидан туриб, ароқларни махсус стол устига қўйилган қадаҳларга қуйишди.

— Бу қадаҳ ота-оналар ҳурмати учун! — деб қадаҳлардаги ароқлар бошқа идишга қуйилди.

— Энди, — деди тўй бошқарувчи, — оила қурмоқчи бўлган икки қариндошнинг саломатлиги учун ичайлик!

Қадаҳлар кўтарилиб, чўкилар тақсимчалар устида ўйнаб кетди.

— Бугун қўш хурсандчилик, — деб ўрнидан турди ҳарбийча кийинган, бўйи столдан аранг чиқиб турган киши, — икки миллатнинг қўшилиши учун ичайлик! —

¹ Ш о н г ш и — қўш хурсандчилик.

Яна қадаҳлар кўтарилиб, чўкилар тарелкалар узра ўйнади. Жонг сўжонг тикан устида ўтиргандек, жойида жим ўтира олмай, кўзлари олазарак ялтирарди. У яна ҳам боши эгилиб, икки аёлнинг кучи билан йиқилмай ўтирган Тожигулдан кўзини узмас эди. «Яна юзимга туфуриб, дўст-душманнинг олдида шарманда қилмаса эди», деб ташвишланмоқда эди у. Шу пайт Жонг сўжонгнинг рақибларидан бири:

— Келин юзини кўрсатсин! — дея бақириб юборди. Бу сўзлардан кейин Жонг сўжонг титраб кетди. У ёрдам сўрагандек уйғур шонгиюларига қаради.

— Бизнинг расм-русмимизда аёллар эркаклар билан бирга ўтирмайдилар, — деди уйғурлардан бири.

— Меҳмонларнинг ҳурмати учун қизнинг шу ерда ўтиргани ҳам етади, — деди яна бири.

— Мунозарани қўйиб, ароқ ичиб, кўнгил очайлик! — деди говур-ғувурни босиб, ароқ ичишга ундаркан тўй бошқарувчи.

— Биз бахтлимиз, — деди устомон шонгию, — Жонг сўжонгга қиз берганимиздан хурсандимиз...

— Хотинингни берсанг, янада бахтлироқ бўлар эдинг, — деди тоқати қолмаган Тожигул. Унинг сўзи таржима қилинмагани учун хитойлар тушунишмади. Аксинча, улар Тожигулни гапирганига хурсанд бўлишиб, яна бир қадаҳ кўтаришди. Тожигул бўлса, «чидайман, мана бу ифлос маст бўлсин, кейин қиладиганимни қиламан», деб тишини тишига қўйиб ўтирар эди...

Элликта аскарли застава туя ўркаклари янглиқ тоғ оралиғига жойлашган эди. Бу икки тепалик устидан узоқ-узоқлар ҳам худди кафтдагидек яққол кўзга ташланарди. Бугун тўй бўлгани учун ҳар эҳтимолга қарши қўриқчилар сони кўпайтирилиб қўйилган эди. Шунга қарамай, тўй ичимликларидан ичиб, қизиб олган аскар бошлиқлари қимор ўйнашга кириб кетишди. Баъзи чаққонроқ аскарлар бўлса, тўй соҳибларининг кайфи ошиб қолганларидан фойдаланиб, ароқ ва бошқа ноз-неъматлардан ўғирлаб чиқиб, улар ҳам маишат қилишарди. Қўриқда турган аскар-соқчиларнинг ҳам бутун эътибори қўрғонда, тўйдаги ўйин-кулгида. Улар қоринларини тўйғазиб бўлиб, тўй-томошани кўриш билан оворалар.

Тун қоронғиси. Катта йўл ҳам қоп-қоронғи, жимжитлик. Хўжаниёзлар заставага яқинлашиб келганларида,

олдиндан юборилган разведкачи йигитлар қайтиб келиб:
— Тўй роса қизиган пайтига ўхшайди. Даранг-дурунг авжида. Қўрғон тепасида беш-олти аскар юргандай кўринади. Тепаликда бўлса, иккита аскар бордек, — дея хабар келтиришди.

— Отдан тушинглар! — буюрди Хўжаниёз. У ўнта кишини отларга қарашга қолдириб, қолганларни уч сафга бўлди: Сафохун билан Пўлатохунга ўнтадан йигирмата йигитни ажратиб берди-да, уларга икки тепалик устидаги соқчиларни йўқ қилиб, қўрғон ичига қарата ўқ узишни буюрди. Улар кенг кўча бўйлаб илгарилаб кетишди. Қолган йигитларни эса Хўжаниёз ўзи бошлаб қўрғонга ҳужум қилишга қарор қилди. Улар қўрғонга яқин келганларида қўриқлаб турган ҳалиги йигитларга дуч келишди.

— Ташқаридан келадиган меҳмонлар тугади шекилли, дарбозани бекитиб олишибди. Тўйдагилар маст-аласт бўлишса керак, уларнинг бош-кети йўқ, бетайин валақлашлари тепалик устидан яққол эшитилиб турибди, — дейишди улар.

— Бошла! — дея буюрди Хўжаниёз. Улар овоз чиқармай юришди. Пўлатохун билан Сафохун энди тепаликка чиқишган эди ҳамки, аскарларнинг товуши эшитилди.

— Ухлаб қолдингми? — сўради улардан бири.

— Йўқ, ўзингни уйқунг келмаяптими? — дея жавоб қайтарди иккинчиси.

— Нафсим тақиллаб кетди. Пастга тушиб, тўй нознеъматларидан биз ҳам еб-ичайлик, атроф тинчлик-ку!

— Аҳмоқ! Бошлиқ билиб қолса, калтакнинг тагида ўлиб кетасан, — деди яна бири.

— Содда экансан, лапашанг. Қара, қўрғон ичидагилар ҳаммаси маст-аласт. Фонуслар ёруғида сени ким ҳам пайқарди?

— Сабр қил. Базм тугашига оз қолди!

— Сен қўрқсанг, мен тушиб чиқа қолай. Қара, қанақа рақсга тушишяпти!

— Бошқа ташвишинг йўқлигига ҳайронман.

— Сўжонг тўйга атаган пулни қачон бераркин?

— У мумсиқдан пул чиқармиди, аҳмоқ, бизни гўллаган-да!

— Ундай бўлса, намунча содиқлигинг тутяпти. Юр, тушиб кетамиз!

— Сабр қил дейман! Аранг юрган пайтимизда яна балога қолиб ўтирмайлик, оғайни!

Иккинчи соқчи:

— Қўрқоқ! Боғлаб қўйилган ит экансан! — деди-да, тошларни шарақлата-шарақлата пастга туша бошлади. Унинг лақаби Лўли бўлиб, соқчиликка чиқиш олдидан озроқ ароқ отиб олган эди. Аскар тепаликнинг ярмига тушганида, тош панасида биқиниб турган Сафохун шартта ташланиб, унинг оғзини маҳкам ёпти.

— Дарҳол Пўлатохунга хабар қил. Анави хунасани саранжомлаб, етиб олсин! — деб буюрди йигитга Сафохун.

Пўлатохунлар ёлғиз қолган аскарга яқинлашган чоғда йигитлардан бири тошга қоқилиб йиқилиб тушган эди, тошлар шарақлаб кетди, буни сезиб қолган соқчи эса белги бериб, ўқ чиқарди. Аммо Пўлатохун уни нишонга олиб, отиб ташлади. Шу он икки тепалик устига чиқиб олган Хўжаниёзнинг йигитлари қўрғонга қараб-милтиқлардан ўқ узишган эди. Тоғ оралиғида чақмоқ чаққандай осмон гумбирлаб кетди. Шу заҳоти йигитлар қўрғон устидаги соқчиликда турган беш соқчидан учтасини отиб ташлашди-да, Хўжаниёзнинг ортидан қийқиришиб «урҳо-ур!» деганча қўрғонга ёпирилишди. Бу пайтда Фозилнинг олдиндан тузиб қўйилган режаси бўйича Тожигулнинг юртдошлари номидан «куёв бола»га икки отни тўёнага олиб келган Сармсоқниёз, ҳамроҳи ва ҳалиги икки хуржун ароқ келтирган деҳқон учалалари шартли ўқ овозини эшитганлари ҳамано қўрғон дарвозаси томон югуришди. Уларнинг кетидан тўйга келган тунганлар, хитой фуқаролари қўрғондан чиқиб кетиш учун дарвоза томон югуриб келишди-да, соқчиларнинг қаршилигига қарамай, дарбозани очгач, қўрғондан чиқиб кетишди. Гумбирлаган ўқ овози ва бақир-чақирлардан саросимага тушиб қолган аскарлар то ўзларига келгунларича қўзғолончилар уларни бир четдан думалата бошладилар. Баъзилари қурол олиб жанг қилмоқчи ҳам бўлдилару, лекин бу ҳол узоққа чўзилмади. Қўзғолончилар уларни қуршаб олиб, таслим бўлишга мажбур этдилар. Хўжаниёз йигирмага яқин йигитни бошлаб, зиёфат бўлаётган хонага кириб келганида ўтирганлар талвасага тушиб қолишди.

— Қимирламанглар! — деди бақириб Хўжаниёз ва маузерида сурункасига учта ўқ узди.

— Қайси биринг Жонг сўжонг бўласан? — сўради Фозил хитойчалаб.

— Мана у, мана у, — деди тўй бошқараётган хитой Жонг сўжонгни стол тагидан судраб чиқиб.

— Боғланглар! — буюрди Хўжаниёз.

Иигитлар амалдор хитойларни ҳовлига олиб чиқиб, худди қўйларни боғлагандек бир-бирларига боғлаб қўйишди. Унгача тирик қолган ўттизга яқин аскарларни ҳам бир ерга тўплашди.

— Аскарларни қўйиб юборайлик, улар ўз кунларини кўришсин. Манави амалдорларни тутиб турамиз. Хукумат рози бўлса, милтиқни ишлатамиз. Хўш, манави муттаҳамга келсак, сизлар нима десанглар шуни қиламиз,— дея хулоса қилди маузерини Жонг сўжонгнинг мурдадай оқариб кетган пешонасига тираб Хўжаниёз. Шу пайтнинг ўзидаёқ Жонг сўжонгни чўчқани судрагандек, бўкиртириб олиб кетишди.

— Хўш, сенларни нима қилсак экан? — деди титраб-қақшаб турган мусулмонларга қараб Хўжаниёз.

— Беайб парвардигор... Биздан ха-то-лик ўтди...

— Сенларнинг тириклайн териларингни шилса ҳам камлик қилади, мунофиқлар!

— Тавба қилдик, тав-ба...

Бу маҳаллий муртадлар ер бағирлаб Хўжаниёзнинг оёғини ўпишар, уялмай-нетмай фарёд чекиб йиғлашарди.

Тожигул ҳаяжонда уларга нафрат билан қарай бошлади. Лекин чурқ этмади.

— Хўжа ака, — деди Фозил Хўжаниёзга яқин келиб,— аслида-ку бу риёкорларни ўлдирсак ҳам камлик қилади. Қелинг, озодлик учун кўтарган қуролимизни бу муртадларнинг қони билан булғамайлик.

— Тавба, тав-ба қилдик! — дейишди ер ўпиб маҳаллий риёкорлар.

— Хўжам раҳмдил одам эканлар... Мен уларнинг ўрнида бўлсам, ўзим билардим-а... — дея муштини кўрсатди Тожигул.

Бу бечора қиз Фозилнинг узоқни кўзлаётганини қаёқдан билсин? Фозил: «Юрт катталарини ўлдирсак, халқ орасида тушунмовчилик пайдо бўлади. Ҳозирча ички душманларни кўпайтирмаслик керак. Иложи бўлса, бу курашга ҳаммани жалб этиб, гоминданчиларга қарши қўйиш керак. Манави лаганбардорларни ўз фойдамизга ишлатиб, вақти келганида ҳисоб-китоб қилар-

миз деган фикрда эди. Шу сабабли ҳам у Хўжаниёзни газабидан қайтармоқчи бўлганди.

— Йўқолинг кўзимдан, йўқолинглар! — деди Хўжаниёз.

Йигитлар маҳаллий лаганбардорларнинг кетларидан тепа-тепа дарвоза ёнига элтишгач, юзларига қозон қораси суртишди-да, ҳайдаб юборишди.

— Қизим, — деди Тожигулнинг бошини оталарча меҳрибонлик билан силаб Хўжаниёз, — сен баҳона бўлиб қўзғалдик биз. Толеинг бор экан, мана сени қутқаздик. Сенга ўхшашлар қисмати мададкор бўлиб, насиб этса, душманларни юртимиздан ҳайдаб чиқарамиз...

— Биздек заифаларнинг уволи тутади бу золимларни, Хўжа ота... — деб бўзларди Тожигул.

— Ота-онанг, юртдошларинг қон йиғлаб келишди. Сени бугун тунда ўз уйингга элтиб қўямиз, қизим.

4

Ўрта бўйли, камтарин, хушфеъл, эллик ёшлар чама-сидаги Фозил «Янги ғоя» тарафдори бўлгани учун «хатарли унсур» сифатида бундан уч йил муқаддам Ғулжадан Турпонга чиқариб юборилган эди. Унинг асли исми — Шукри. Фозил «из йўқотиш» мақсадида соқол-мўйлабини ўстириб, исмини ва ташқи кўринишини ўзгартиргач, Қумулга келиб табибликдан оз-моз хабарни бўлганлиги сабабли бу ерликларга осонликча аралашиб кетган. Ўша кезлари Хўжаниёзнинг ўлим тўшагида ётган ўглини даволагани сабабли Хўжаниёз Фозилни яқин тутиб, ҳар томонлама қўллаб-қувватлай бошлаган. Фурсатдан фойдаланган Фозил Хўжаниёз билан унинг атрофидагиларга таъсир кўрсата бошлаган, ҳамда уларни гоминданчиларга қарши қуролли исён кўтаришга даъват этган.

Қумулнинг бир вилоятида портлаган қўзғолонни умумий халқ исёнига айлантирилса, гоминдан ҳокимиятини ағдариб ташлаб, Ватан озодлигини таъмин этиш мумкин эди. Фозил туб масалада бошқаларга нисбатан кенг тушунчага эга бўлганлиги учун ташвиқот ва тарғибот масалаларининг оғир юки унинг зиммасига тушди. У Хўжаниёз бошлиқ қўзғолончилар номидан мурожаат ёзиб, халқнинг юрагига тегадиган ибораларни ахтаришга киришди. Мурожаатнинг бошида уйғурларнинг мустақиллик даври тарихи, Монжу-хитойларнинг Шарқий

Туркистонни босиб олиши, икки юз йилдан бери қуллик асоратида халқ тортаётган жабр-зулми жонли далиллар билан исботланиб, қуйидаги хулосага келинганди:

«...Сабр косамиз лиммо-лим тўлди... Қимда ким Ватанни азиз билса, кимда-ким қулликни хоҳламаса, душманга қарши курашга отлансин!

Ўз эркимиз, озодлигимиз учун ўзимиз курашмасак, ҳеч ким, ҳеч қачон бизни ғамимизни еб, бизга хайр-эхсон қилмайди, қариндошлар! Четдан келиб, елкамизга миниб олган хўжайинларга қачонгача емиш бўламиз? Ўзимизни хорлаб, шон-шарафимизни тепкилашларига қачонгача чидаб турамыз? Қани биздаги инсоний нафсоният? Қани биздаги ғурур, ор-номус?! Йўқ, қариндошлар! Қулликда минг йил яшагандан кўра, озодликда бир кун эркин нафас олган аъло!

Ватандошлар, келажак авлодаримизнинг озодлиги, бахт-саодати учун душманга қарши жангга отланайлик!»

— Ассалому алайкум! — деб хонага кириб келган деҳқон Фозилнинг банд эканлигини кўриб, қайтиб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Фозил ёзишдан тўхтаб:

— Келинг, ўтиринг, оғайни, — деб ўрин кўрсатди.

— Хўжа отамлар билан саломлашиб олдим. Энди сиз билан сўрашиб кетай деб кирган эдим.

— Бағоят яхши, ҳа, ҳалиги, сиз калтак билан хитойларни урмоқчи бўлган эдингиз-а?! — дея деҳқонга яқин келди Фозил.

— Ҳай аттанг, ўшанда сизларга қўшилиб кетсам бўлар экан, эсиз... бир ўйиндан қуруқ қолибман-да!

— Ҳали ҳам кеч эмас, оғайни. Катта ўйинлар ҳали олдимизда. Ҳаммангиз жангга отлансангиз, деҳқончиликни ким қилади? — деди кулимсираб Фозил.

— Мен ҳам жангда бўш келмайдиганлардан, афандим. Ҳозир ҳам қуруқ қўл билан келганим йўқ.

— Гапингизга тушунмадим?

— Ҳа-а! Текин томоқ еб, роса семирган хунасалардан бирини худди қўйдек ўнгариб келдим, — деди чанг босган соқолини тутамлаб деҳқон.

Дастлабки ғалаба овозаси атрофга таралганидан халқ руҳланиб кетган эди. Тўп-тўпи билан қўзғолончилар сафига қўшилишга отланганлар орасида баъзилар бож-солиғ ва бошқа баҳоналар билан халқ оралаган бож йиғувчиларни асирга олиб келишарди. Бу ҳол гоминданчи қароқчиларга қарши нафрат нақадар кучли

эканлигини кўрсатиб тургани билан ҳар ким ўз ҳолича ўч олиб, бош-бошга қовушмай қолиш хавфини туғдириши мумкин эди. Фозил биринчи қадамда содир бўлган камчиликлар такрорланмаслиги учун халққа тушунтириш ўтказиш ҳаракатида эди.

— Яхши иш қилмасиз, — деди Фозил бир оз жим турганидан кейин.

— Нимаси ёмон экан? — деди ажабланиб деҳқон, — мана шунақанги текинхўрларни ўлдирмасак, исённинг нима кераги бор?

— Биз, — деди Фозил деҳқонга тик қараб, — кўринганни ўлдириш учун қўзғалмадик. Бизнинг душман умуман хитой халқи эмас, балки гоминдан ҳукумати тепасида турганлар ва унинг ҳомийлари, буни яхшилаб англаб олинг.

— Эҳ, эҳ... — деди деҳқон пешонасидаги терни артар экан, ажабланган кўйи.

— Агар журъатингиз бўлса, қуролланган душманга қарши курашишга отланинг, шунда тўғри иш қилган бўласиз, оғайни. Ростданам тутқунингиз шу ердами?

— Пўлатохунга топширдим...

— Ундай бўлса, уни ўз уйига соғ-саломат етказиб қўйинг-да, қайтиб келиб сафимизга қўшилинг.

Деҳқон худди енгиллашиб қолгандай чуқур нафас олди.

— Биз зулм чеккан одамлар, ҳеч қачон зўрликка, беҳуда қон тўкишга йўл қўймаймиз. Аммо қотил душманларга раҳм қилмаймиз ҳам, оғайни.

— Гуноҳ қилган бўлсам...

— Йўқ, ундай деманг, — деди деҳқоннинг сўзини бўлиб Фозил. — Сиз тушунмасиз. Бундан кейин бундай қилмайсиз.

Иккаларининг гапини хонага кириб келган Сафохун билан Пўлатохун бўлиб қўйишди.

— Мендан хатолик ўтибди, укам, — деди Пўлатохунга қараб деҳқон, — ҳалиги омонатга берган хитойимни қайтариб беринг.

— Уни қўйиб юбордик, фуқаро хитой экан-ку, — деди Пўлатохун.

— Ўлжа хитойимдан ажралибман-да, энди мени орангизга қўшиб олинглар ахир, — деб ялина бошлади деҳқон.

— Маъқул, оғайни.

— Мана бу гапингиз яхши бўлди. Раҳмат, афандим.

Насиб этса, мана бу муштнинг кучини кўрасизлар, — деди деҳқон мамнун қиёфада чиқиб кета туриб.

— Халқнинг ғазаби чексиз, — деди Фозил. — Лекин дўст билан душманни фарқ қилолмай, бир таёқда ҳайдайдиганлар ҳам оз эмас. Уларга яхшилаб тушунтириш лозим. Хўш, ишларингиз қалай, Сафохун?

— Ҳамма сафга тизилди.

— Ундай бўлса, юринглар.

Жангда ўлжага олинган милтиқ ва қиличларнинг сони юздан ошди. Янгидан сафга қўшилганларнинг ов милтиқларини қўшиб ҳисоблаганда, уларнинг сони юз элликка бориб қолди. Одамлар эса уч юздан ошди. Олдинига уларни юз-юздан — уч юзликка бўлиб, ҳар юз-тасига Сафохун, Пўлатохун, Сармсоқниёзлар бошлиқ қилиб тайинланди, қолганлар таъминотни бошқариш ва бошқа ташкилий ишларга белгилаб қўйилди. Ташкилий ишлар ҳали оддий бўлса-да, лекин тартиб-интизом мустаҳкам ўрнатилган эди.

Сафга тизилган йигитларга назар ташлаганда, улар мунтазам қўшинни эслатишар эди. Йигитларнинг ҳаммаси отларининг тизгинини тортиб, бутун эътиборларини Хўжаниёзга қаратишган эди. «Шунқордек ўғлонларимиз бўла туриб, қуллик асоратида яшаш уят эмасми...» — деб пичирлади кўксини кериб, мардоналарча туришган йигитларга илиқ назар ташлаган Фозил.

— Болаларим! — деб гап бошлади Хўжаниёз ва ички ҳаяжонини босолмай, бир дам жимиб қолди, — сизлар куни кечагина хитой босқинчиларининг қули эдингизлар. Мана бугун у босқинчиларга қарши мушт туширишга ҳозирланиб турибсизлар. Қўзғолишга қўзғолдик. Энди чекинишга ҳаққимиз йўқ, бу уят бўлади... Уғил бола экансизлар, жангда бўш келманглар, менинг гапим шу. Қолган гапни эса манави афандим айтади.

— Чекинмаймиз!

— Ўзимизни, жонимизни фидо қиламиз!

Қаттиқ жанговар садолар янграй бошлади.

— Қариндошлар! — дея қўлини кўтарди Фозил шовқинни босиб, — оқ сут берган онамиз қанчалик азиз бўлса, ҳаммамиз босиб турган манови она тупроғимиз ундан ҳам азиз ва қимматли. Лекин бизнинг она юртимизга четдан келган қароқчилар хўжайин бўлиб олиб, бизни хўрлаб, азобламоқда. Бундай хўрликка чидаб бўладими?

— Чидашга тоқат қолмади!

— Қароқчиларни ҳайдаб чиқарамиз.

— Мол-мулкимизни, ер-сувимизни бўлиб бергин деди, бўлиб бердик, — сўзида давом этди Фозил шовқин босилгандан кейин, — лекин ёвуз гоминданчилар бунга қаноат қилмай, халқимизни хўрламоқда, бизни бутунлай йўқ қилиб ташлаш ниятида...

Фозил бу сўзлардан кейин чуқур таъсирланган йиғитларга назар ташлади-да, янада баландроқ овозда давом этди. — Йўқ, гоминданчилар қора ниятларига ҳеч қачон етишолмайди. Биз уларга ким эканлигимизни, кимнинг авлоди эканлигимизни танитадиган вақт етиб келди... Биз энди ватандан душманларни ҳайдаб чиқариб, халқимизни озод этмагунча кўтарган қуролимизни ерга қўймаймиз!

— Ҳақ рост! Қуролни ерга қўймасга қасамёд қиламиз!

Мазкур хитобдан ҳатто отлар ҳам кишнаб юборди. Фозил гапини тугатар-тугатмас, сафдан отилиб чиққан бир қозоқ йиғит Хўжаниёздан рухсат сўрагач, сўзлай бошлади:

— Ота-боболаримиз қулликда ўтди. Ўзимиз ҳам қулликда яшаяпмиз. Агар амалдорларга бош эгиб ётаберсак, болаларимиз ҳам қулликда яшайди...

— Ҳа, ҳа... Ҳақ гап!

— Сўзлайвер, қозоқ йиғити!

Ички ҳаяжонини босолмаган Асилқон ич-ичидан йиғи келиб, сўзида давом этолмай қолди. Шу орада барваста мўғул йиғити Бўта от устида ўтирганича қамчисини ўйнатиб:

— Мен — мўғул. Авваллари қозоқ, уйғурни кўрсам, ўлдиргим келар эди. Бизни бир-биримизга қарши қилиб қўйган, орамизни бузган гоминданчи хитойлар экан...

— Рост! Рост!

— Етти йил қамоқда ётиб, — давом қилди Бўта, — бу босқинчилардан яхшилик келмаслигига тушундим. Биз уйғур, қозоқ, мўғул... ва хитой меҳнаткашлари бирлашсак, эзгучи золимларни енголамиз...

Йиллар давомида қатма-қат бўлиб кетган дард-аламларни бир зумда тугатиб бўладими! Токи қоронғи тушиб, хуфтон бўлгунча аламзада одамларнинг овозлари янграб турди. «Аламни эслаш — ғазабни қўзғайди», — деган хулосага келган Фозил сўзлаётганларни чекламади. Йиғин охирида «Туғ қадаш» маросими бўл-

ди. Хўжаниёз «Ой-юлдуз»ли байроқни қўлида баланд кўтариб:

— Мана шу байроқ — озодлик нишони бўлиб қолсин! — деди-да, байроқни кўзига суртиб, ерга санчди ва ҳилпиллаб турган байроқ остидан ҳамма қўзғолончиларни қаторлашиб ўтишга йўл бошлади.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Ўтган кеча Можунгйингнинг ҳузурда турқи совуқ, бўйи паканагина, хумкалла, оёқлари чиллакдек бир бадавлат одам бўлганди. Бу кўримсиз одам билан Можунгйингнинг ўрталарида суҳбат анча узоққа чўзилиб, ҳар икки тараф мақсадга яқинлашиб қолган эди.

«Оғзидан она сути кетмаган», ёш бўлса ҳам ҳар нарсага қизиқувчан, ҳаёт тажрибаси оз, лекин фаҳм-фаросатли, хусусан, кескинлик ва журъатлилиги билан бошқалардан фарқи бор Можунгйинг суҳбатдоши — яъни, дунё миқёсидаги ўзгаришлардан хабардор, ўзини Осиё қитъасига ворислик қилиш нияти бор империянинг ҳақиқий аъзоси ҳисоблайдиган мағрур ва муғамбир — «саёҳатчи» билан баробар тенглашиб, унинг талабчан ва салмоқли мулоҳазаларига қатъий раддия беришга ожизлик қилаётганди. Шу сабабли суҳбат чўзилган сари гапдон «саёҳатчи» Можунгйингни таслим бўлишга, уни ўз эътиқодига ишонтиришга ҳаракат қилди. Госилинг гарчи миллий ғурур ва мустақилликни сақлаб қолишга қанча уринмасин, пакана хумкалла олдида кучсизлигини ҳис қилиб, унинг раъйига кўнишга мажбур бўлмоқда эди.

— Бизнинг манфаатимиз, — деди хумкалла суҳбат орасида, — ислом манфаатига ҳеч қачон зид келмайди, Госилинг.

— Албатта, буни келажак ўзи кўрсатади, — деб икки хил гап қилди Мо.

— Масалани тор доирада эмас, кенг миқёсда мулоҳаза қилишингизни тавсия қилар эдим, Госилинг. — Охирги иборани урғу бериб талаффуз этди каллахум. — Бизнинг умумий кураш — коммунизм офатига қарши курашдан иборат. Бу диний эътиқод ва мулкдорлар манфаатига бевосита алоқадор масала албатта.

— Менинг мақсадим барча мусулмонларни бирлаштириш, кейин...

— Кейин ислом дунёсига қадам ташлашдир-да, ха-ха-ха! Катта қадам, олий мақсад,— хумкалланинг кулгиси Госилингни ранжитди шекилли, унинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Бизнинг, — деди каллахум Госилингнинг тунганларга хос тез жаҳли чиқишини сезиб, — муддаоларимиз бир мақсадга яқин бўлгани учун, кўнглимиздаги мақсадларни осонлик билан тез тушунамиз, Госилинг, шундай эмасми, а?

— Бу жиҳатларга ҳозирча тегмасак яхши бўлар, жаноби Соту,— деди қип-қизариб кетган ёш қўмондон.

— Биз сизни нима сабабдан танлаб олганимизни биласизми?

— Мен олмами ёки отмидимки танлаб олсангиз?

— Ҳай-ҳай!— деб Можунгйингни тўхтатди хумкалла икки қўлини тенг кўтариб. — Суҳбат доирасидан чиқиб кетмайлик, Госилинг. Биз раҳбар, доҳиёна истеъдод эгасини танладик, жаноб!

— Жуда ҳам ошириб юбордингиз-ку, жаноби Соту,— деди ёш саркарда камтарлик қилиб, лекин «доҳий» деган сўз унинг талпиниб турган орзусини қанотлантириб қўйган эди.

— Тунганлар сизнинг қадрингизга етмагани билан биз сизни қадрлаймиз, жаноб,— дея хумкалла пучуқ бурни катакларидан қуюқ тутун чиқарди, — биз аввало мусулмончилик эътиқодингиз, ундан кейин қобилиятингиз, хусусан, жасорат ва қўрқмаслигингиз қизиқтиргани учун сизни танладик, дедим-ку.

— Мени сиёсат билан бошимни қотирмаслигингизни сўрайман. Мен сиёсий ишлардан кўра, қурол-аслаҳаларга яқин одамман.

— Сиёсий савияси паст кимса замонавий қўмондон бўлолмайди, ҳа, шундай,— деди сохта кулги аралаш хумкалла, — биз сизни коммунизмга қарши шарқнинг сиёсий ва ҳарбий арбоби, байроғи қилиб кўтарамиз.

— Қурол, қурол керак менга! — бақириб сўзлади шуҳратпараст, нафси ҳакалак ота бошлаган Мо.— Аввал қурол-аслаҳаларингизни кўриб, кейин сизлар билан бўладиган муносабатларни белгилаймиз.

— Ха-ха-ха!— дея ўрнидан қўзғалди хумкалла, сўнгра хона кеза туриб:

— Сиз ҳақиқатдан ҳам қурол одамисиз-да! Фаҳмим-

ча, сиз бу борада Шантунг¹ афандидан ҳам талабчан экансиз,— деди.

— Мен нақд сўзни яхши кўраман.

— Биз ҳам қуруқ назариядан амалиётни афзал кўра-
рамиз. Хўп, Шарқий Туркистон вазияти пишиб етилган
куни қурол-аслаҳа билан таъминланасиз.— Хумкалла
гапга хулоса ясагандек Можунгўингни қўлини олди-да,
иккаллари «бор», «барака топ» қабилида қўл сил-
кишди.

— Майли десангиз, Госилинг, энди асабларимизга
дам берсак ёмон бўлмасди.

Япониядан келган овчининг тузоғига илинган ёш
саркарда Можунгўинг меҳмоннинг раъйига итоат қилди.
Улар ҳордиқ чиқариш учун ўз хоналарига кириб ке-
тишди...

Соту билан бўлган жиддий суҳбатдан кейин, тубсиз
хаёлга чўмган ёш тунган келажакда Шарқий Туркист-
тонга бўладиган юриш режасини хаёлан тузгандек бўл-
ди-да, фикрини бир ерга йиғолмай қийналди.

Сотунинг: «Ҳозирги пайтда Шарқий Туркистонни
ишғол қилишдан кўра, қўлда сақлаш ва идора қилиш
мушкул бўлади»... деган сўзларининг маъносини чақа
бошлади Можунгўинг. Унинг фикрича, Шарқий Тур-
кистонни қурол кучи билан ишғол қилиб олади-да, ҳар
бир вилоятга ўз одамларидан ҳукмдор тайинлаб, ўзи
бош вали, «мусулмонлар султони» бўлади ва шундан
кейин тўрт-беш йил ҳарбий ҳозирлик кўриб, катта мақ-
сад, яъни «мусулмон дунёсини бирлаштириш» сафарига
отланади... Жаҳон миқёсида тенги йўқ япон империяси-
дан оладиган қурол-аслаҳалар кучи билан ана шу буюк
мақсадни шубҳасиз амалга оширади...

«Анави япон алвастисини қандай тушуниш ке-
рак?— дер эди Можунгўинг у ёнбошидан-бу ёнбошига
ағдарилиб, — ишғол қилинган ерларни идора этолмасак,
у ҳолда, жанг қилиш ва қон тўкишнинг нима ҳожати
бор? Тўхта, бу ерда бир гап бор... У мени алдамоқчи
ёки менинг қудратимга ишонгиси келмаяпти... Мусул-
монларни шундоқ идора қилайки, ҳатто Умар алайҳса-
ломнинг арвоҳлари ҳам ҳайрон қолсин...» Бу самовий
фикр ва хаёллардан кейин унинг уйқуси қочиб кетди.
Қўшни хонада бўлса, япон жосуси бир меъёлда хуррак
отиб, роҳатда ухлар, гўё кечқурунги жиддий суҳбат

¹ Ш а н т у н г — японлар ҳомийлигида Мўнжўгў ҳукуматига
бош бўлган шахс (автор).

унга заррача ҳам таъсир қилмагандек эди. Можунгйинг беғам ухлаётган Сотуни уйғотиб, охирига етолмаётган фикри билан ўртоқлашмоқчи бўлди, бироқ меҳмонни овора қилгиси келмади, аниқроғи, ботинолмади. Худди шу пайт Можунгйингни уйқуга кетишини кутаётган муғамбир жосус қулай фурсат пойлаётганди. Охири Можунгйингнинг ташвиш аралаш ширин хаёллари чувалаша-чувалаша уйқуга кетди. Соту аста ўрнидан турди-да, Можунгйинг ётган хонанинг эшигига қулоқ тутган кўйи сукут сақлагач, папкасидан радиосини оларкан, Токио билан боғланди. Унинг сўнгги хабари Можунгйинг билан қилинган натижали суҳбатдан иборат эди...

2

Можунгйинг эрталабки ҳарбий машққа чиқолмади. Айёр меҳмон Соту шунча кеч ётганига қарамай, сахармардонданоқ туриб олиб, қаёққадир отлана бошлади. Сотуни йўлга кузатиб қўйган Можунгйинг уйқусизлик ва оғир хаёллар натижасида бошининг сирқираб оғришига чидай олмай, афюн аралаштирилган доридан истеъмол қилди-да, бурканиб ётиб олди. У Муллаохунларни тушлик овқатдан кейин қабул қилди. Можунгйинг Муллаохуннинг кўзига кейинги бир йил ичида улўсифат ва кўриниши яна ҳам каттароқ бўлиб қолгандек туюлди.

— Бу киши ким? — деб сўради Муллаохун билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин Можунгйинг.

— Бу менинг сафардаги ҳамроҳим, Госилинг, — деб жавоб қайтарди Муллаохун.

— Савдогарми ёки сенга ўхшаш сарбонми?

— Йўқ, Госилинг. Бу киши сиз билан учрашгани келган.

— Нима?! — деб нимадандир чўчигандек бошини кўтариб сўради Мо.

— Рухсат этсангиз, жаноби сининг, ёлғиз қолиб сўзлашсак, — деди Фозил ўрнидан туриб. Можунгйинг ҳайрон бўлиб, Муллаохунга қаради.

— Ростини айтсам, Госилинг, мен иккалангизнинг орангизда ортиқчаман. Чиқиб кетсам ҳам бўлади, — деб ўрнидан турди Муллаохун.

— Тўхта, ўтиравер, балки сенга дахли йўқдир.

— Икки одамнинг суҳбатига учинчи одамнинг суқи-

либ туриши яхши бўлмайди, мен чиқиб тура қолай, Госилинг.

— Ундай бўлса, қабулхонага чиқиб, чой ичиб тур, сарбон.

— Хўш, сиз кимсиз? — сўради Фозилдан Мо икка-лалари ёлғиз қолганларидан сўнг.

— Менинг номим, кимлигим мана шу мактубда ёзилган, — деди латта ичига тикилган хатни Можунгўйинга топшираётиб Фозил.

Можунгўйинг мактуб устидаги жилдни сўкди-да, хатни диққат билан ўқий бошлади. Хатнинг бошида «бисмилло» сўзигина арабча ёзилиб, қолган ҳаммаси хитойча битилган эди. Мо хатни икки марта такрор ўқиб чиққанидан кейин, Фозилга синчковлик билан қараган эди, унинг кўзларидан худди ўт сочилаётгандай туюлди.

— Бизнинг тилимизни яхши биласизми ёки тилмоч чақиртирайми? — сўради Можунгўйинг.

— Мақсадни тушунтира оламан.

— Хўш. Қачон қайтмоқчисиз?

— Госилинг жанобларидан кейин албатта, — дея жавоб қайтарди Фозил.

Можунгўйинг одатига кўра ўрнидан ирғиб турди-да, икки қўлини қовуштириб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Унинг ўрта бўйли қадди-қомати ҳар нарсага эпчиллигидан дарак бериб турарди.

Хўжаниёз ҳозир қаерда? — сўради Фозилнинг олдида тўхтаб Мо.

— Қумул тоғида, — қисқагина жавоб қайтарди Фозил. У Хўжаниёзнинг бекинган жойини очиқ айтгани йўқ.

— Қанча қуроолларинг бор?

— Ҳозир беш юзга бориб қолади, — дея ёлғон гапирди Фозил. Аслида эса юзтача «мўзипонг» милтиқ бор эди.

— Ниҳоятда оз экан. Бунинг билан қандай қилиб иш бошламоқчисизлар, а? — қизиқиб сўради Можунгўйинг.

— Шу сабабли ҳам сиздан ёрдам сўраб келдик-да, Госилинг, — деди Фозил жиддий қиёфада.

Госилинг ўйланиб қолди. Хўжаниёздан келган мактубнинг мазмуни Можунгўйинг билан бирлашиб, хитойларга қарши курашиш ва бирликда ўз халқини зулмдан қутултириш эди. Можунгўйинг японлар ёрдамига таяниб, Шарқий Туркистонга ўзи хўжайин бўлишни ният қиларди. Бунинг учун, албатта, Хўжаниёз билан бирлашиш

лозим. Лекин қандай шарт асосида бирлашиш қулай бўларкин? Бу ҳақда ҳали аниқ бир хулосага келмаган. Қисқаси, Хўжаниёзнинг оғзига у қарармикин ёки аксинча, Хўжаниёз бунинг оғзига қарармикин? Масаланинг моҳияти ана шунда!

— Сиз Хўжаниёзнинг номидан вакиллик қила оласизми? — кутилмаганда савол берди Можунгйинг.

— Сиз билан бўладиган ишларда вакиллик қилиш ҳуқуқим бор. Бу ҳақда мактубда ҳам айтилган бўлса керак?

Можунгйинг:

— Ҳа-ҳа, айтилган... Сиз элчи ҳисобида, — деди-да, яна ўйланиб қолди.

— Менимча аҳвол жиддий. Шу сабабли, аниқ жавоб берсангиз дуруст бўлар эди, жаноби Госилинг.

— Сиз Муллаохун билан бирга турасизми? — деб сўради Фозилнинг саволига жавоб қайтариш ўрнига Можунгйинг.

— Ҳа-а! — деб қўйди ранжигандек қиёфада Фозил.

— Сиз бугун тунаб қолсангиз яхши бўлар эди. Лозим топилганда маслаҳатлашиб олар эдик.

— Қаршилигим йўқ. Лекин, жавоб кечикмаса яхши бўлар эди.

— Сиз жуда талабчан ва уста элчи экансиз, Фозил жапоблари, — деди-да, хандон ташлаб кулди Можунгйинг.

— Вазият шуни талаб қилади-да!

— Тушунарли. Бугун меҳмон бўласиз. Эртага жавоб хати ёзиб бераман. Сизни машина билан Қумул тоғига етказиб қўямиз...

3

Эртаси кечки таомдан кейин, анави хумкалла билан Можунгйингнинг чала қолган суҳбатлари давом этди. Бу сафар япон такаллуф доирасидан чиққан ҳолда, ўзини таълим бергувчи ва фармонбардор қабилида тутди.

— Фурсатни бой бериб қўйманг, Госилинг. Ҳарбий соҳада фурсатдан, қулайлик ҳамда вақтдан усталик билан фойдаланиш ғалабани таъминлайди, — деди супада керилиб ўтирган Соту. Унинг ўзини бунчалик эркин тутушига қараганда фаолиятида бир кун ичидаёқ анча ўзгартириш содир бўлгани сезилиб турарди. Можунгйинг жавоб қайтариш ўрнига, япон жосусига тикилиб қолди. Унинг назарида барча манави бойликлар ўзини-

ки эмас, қаршисида керилиб ўтирган танқа бурун, хумкалла кишининг ихтиёрига ўтиб кетаётгандай туюлдида, ёшлик гурури қўзғалиб кетиб, японни бу ердан тепатепа қувганча чиқариб юборишни ўйлади-ю, лекин ўзини босди. «Тўхта, сабр қил, Можунгйинг, алоқани бузиб қўйма, вақти бор...» деган фикрни хаёлидан ўтказаркан, унга сездирмасликка ҳаракат қилди.

— Чўчиб кетдингиз-а, жаноби Госилинг? Ёки бизнинг очиқ сўзлимиз сизга ёқмадимми? — деди мийғида кулиб Соту. — Биз сизни ҳимоя қилиш ниятида баъзи масалаларни очиқ айтишга журъат этдик, — сўзининг охирини силлиқламоқчи бўлди сўнгра у. Дилидан бўлса: «Бу жоҳил тунганни асов отдек авайлаб минмасанг, ерга кўтариб уриши мумкин», — деган фикр кечди.

— Биз ҳарбий одаммиз, насиҳатгўйликдан кўра, амалий ишни яхши кўраммиз, — деди кескин равишда Можунгйинг. Унинг неча кундан буён японга биринчи бор кескин сўз қилгани шу эди.

— Мана бу лўнда гап бўлди. Сиз гапни қуролга олиб бориб тақамоқчисиз, а?

— Албатта!

— Хўп, — деди Соту Можунгйингни кўзига тикилиб туриб, — тез кун ичида қурол-аслаҳанинг бир қисмини тушириб оласиз. Лекин бизнинг шартимиз бор.

— Масалан?

— Гап очиқ бўлгани яхши, шундай эмасми?

— Албатта.

— Аввало шуни огоҳлантириб қўяйки, сиз барча иш жараёнингизда бизнинг кўрсатмамизга риоя этишингиз шарт.

— Тушунолмадим, бу ҳолда...

— Хавотирланманг, Госилинг! — деб унинг сўзини бўлди Соту. — Биз ҳамма ишларингизга аралашавермаймиз. Асосий йўналиш тизгини бизнинг қўлда бўлишни хоҳлаймиз холос.

Сухбатдошлар бир-бирларига тикилиб қолиб, хийла ноқулай жимжитлик ҳукм сурди.

«Ҳа... сенинг қурол беришдан мақсадинг менга хўжайин бўлиб олиш экан-да! — деди Можунгйинг ичида. — Қон тўкиб, сени хўжайин қилиб олганимдан кўра, тинч ётиб, гоминданчиларга суянганим яхши эмасми? Бари бир эмасми ахир?»

— Яхшилаб тушуниб олингки, — деди Можунгйингнинг дилидагини сезган Соту. — Шарқий Туркистонни босиб олиш ва уни идора қилишда биз ёки бизга ўхшаш

қудратли империяга таянмаган кишининг иши охири вой бўлиши турган гап. Бу менинг уйдирмам эмас, бор ҳақиқат!

— Бу жиҳатни тушунганим сабабли ҳам сизларнинг этагингиздан тутмоқчиман-да, — деди Можунгйинг ўз навбатнда.

— Сизнинг подишо, султон ва ёки халифа бўлишингизга қилча бўлса ҳам аралашмаймиз, балки ўз табиатимиз бўйича шу тузумни ҳимоя қиламиз. Сиз фақат сиёсий ва иқтисодий масалаларни белгилашда бизни хоҳишимизни назарда тутсангиз кифоя.

— Бу жиҳатдан орамизда келишмовчилик бўлмаса керак.

— Ҳа, баракалла...беринг қўлингизни! — деди-да, Монинг қўлини қисди Соту ва:— Энди бизнинг қурол-аслаҳаларни қўлларига тутган сизнинг тунганларингиз Шарқий Туркистон заминига худди пичоқ думбага санчилгандек осонгина кириб кетади...

Можунгйинг чуқур сукутга толди. У Сотунинг сўзларини оғир олгандек эди.

— Хўжаниёзчиларнинг қадами бу ерларга ҳам етиб келса керак, — давом этди Соту.

«Бу лаънати иблиснинг бурни итникидан ҳам сезгир экан-да!» — деди ҳайрон бўлиб, ҳадиксираган Можунгйинг ва ноилож қиёфада:

— Хўжаниёз манави мактубни йўллабди, — дея хатни Сотуга бермоқчи бўлган эди, маккор жосус:

— Кераги йўқ. Мен кишиларнинг шахсий хатларини ўқишни айб ҳисоблайман, — деб хатни олмади. — Келган кишини ким эканлигини айтиб берсангиз бас.

— Келган кишининг ким эканлигини суриштирадим. Уни бошлаб келгучи...

— Муллаохун «сарбон», шундайми?

— Ҳа, шундоқ. У билан кўп йилдан бери танишмиз.

— Агар, — деди хила ўйланиб Соту, — Хўжаниёзни тизгинлаб минишга қурбингиз етса, у билан вақтинча алоқа боғлаб, бирга бўлса бўлади. Аммо келган одамни яхшилаб текшириш лозим.

— Мен ҳали жавоб берганим йўқ.

— Дарҳол жавоб беринг. Хўжаниёз хатарли шахс эмас. Унинг билан вақтинча бирикиш — Шинжонга юришингизни осонлаштиради, муҳтарам Госилинг.

Япония империясининг жосус вакили билан тил бириктирган Можунгйинг уйғур халқининг озодлик ҳаракати оёғига кишан бўлишни чуқур ўйламай, қонли йўл-

га қадам қўйди. Шундай қилиб, ҳокимият таллашишнинг иккинчи тугуни Чингхай ўлкасидаги тунганларнинг Шининг шаҳрида туғилди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Инидан қўзғалмайдиган қуртдек кабинетига беркиниб олган ўлка раиси Жингшурин ташвишли хаёлга чўмган эди. «Менинг хумпар амалдорларим нима қилишаётканийкин? — деб лабларини қимирлатди у. — Йўқ, можаронинг олдини олиш керак...» Жингшуриннинг титраётган қўли стол устидаги қўнғироққа тегди. Хиёл ўтмай шахсий котиб кириб келди.

— Шингшесайни чақир!

— Хўп, жаноби Жуши. — Орқаси билан юриб чиқиб кетди шахсий котиб.

Шингшесай кириб келганида Жингшурин яна ҳам қагди дол, оғир ташвиш ичида ўтирарди.

— Саломат бўлгайсиз, жаноби Жуши, — деди Шингшесай эшикдан кирган заҳоти.

Жингшурин уни биринчи бор кўраётгандай қовоқларини уйганча тикилиб қараб қолди.

Олий унвондаги ҳарбий кийим Шингшесайнинг қаддига бошқа ҳарбий амалдорларга нисбатан анча ярашганлиги ва унинг ортиқ даражада ўзига ишончи Жингшуриннинг ҳасадини қўзгагандек бўлди.

— Марҳамат, ўтиринг, — дея ўрин кўрсатди Жингшурин.

Шингшесай:

— Ташаккур, — деди-да, таъзим қилиб, раиснинг қаршисидаги ўриндиққа ўтирди.

— Манавиларни ўқиб кўринг-чи, — деб тўрт варақ телеграммани Шинга берди Жингшурин.

— Хўп бўлади, жаноби Жуши, — телеграммаларни чаққон қўлига олиб, жиддий ўқий бошлади Шингшесай.

Жингшурин бўлса, шилпиқ кўзларини Шингдан узмай, қараб ўтирар эди.

— Қани, бу воқеаларга нима дея оласиз? — сўради Жингшурин.

— Нима десамикин...

— Такаллуфни қўйинг, ҳозир вазият кўтармайди буни, тушундингизми? Ўз фикрингизни айтмоғингиз керак.

— Бу масалани атрофлича ўйлаб кўриш керак, — деди иккиланиб Шингшесай.

— Кўриб турибсизки, — дея телеграммаларни бир-бир варақлади раис. — Мана, Қумул тоғида беш-ўнта ўғри, Қашқар ва Хўтанда ўн-ўн беш исёнкор пайдо бўлганмиш... Ҳа, манавиниси бўлса, бошқачароқ — Ғулжада қандайдир советларга хайрихоҳларнинг ҳаракати пайдо бўлганмиш. Ажаб ишлар-а? Ўғри ва исёнкорларни ўққа тутиш керак. Ғулжадагиларга ибрат бўларли танбеҳ берилса кифоя қилар. Бундай чорага сиз қандай қарайсиз?

— Ниҳоятда ўринли тадбиру, лекин...

— Нимаси «лекин?» — ўрнидан қўзғалиб кетди Жингшурин.

— Умуман ҳар иккала воқеага юзаки қараб бўлмаса керак, демоқчи эдим.

— Баракалла, балли... Дилимдагини айтдингиз, Шингшесай, — деди доимо ўзгалар фикрини ўғрилаб, ўз номидан сўзлайдиган Жинг.

— Шу нарсани очик айтишга мажбурманки, жаноби Жуши, — деди Шинг. — Пастроқ лавозимда ишлайдиган ходимлар воқеани туб моҳиятини, яъни нақ борини яшириб, хаспўшлашган ёки қўрқоқлик орқасида мушукни йўлбарс қилиб кўрсатишмадимикан?

— Гумонингиз ўринли, муҳтарам Шингшансин, — дея мамнун бўлди Жинг. — Менинг анави зўр бўриларим (у қўл остидаги порахўр амалдорларни шу ном билан атар эди) фуқарони идора қилишни унутиб қўйиб, ҳамёнларини тўлғизиш билан банд бўлиб келишди. Эҳтимол, сиз айтгандек ёлғон маълумот беришлари ҳам мумкин. Қани, фикрингизни очикроқ айтинг-чи!

— Ўша «ўғри-қароқчи» деганларнинг бошида турганлар қандай одамлар экан, ана шуларни аниқлаш зарур, — деди бир оз ўйлагандан кейин Жинг.

— Зарургина эмас, албатта зарур! — Қуйидан келган маълумотларга қараб турмай, жиддий чора қўлланиш лозим, — деди раиснинг раъйига боқиб Шингшесай.

— Мана бу бошқа гап. Хўш, сизнингча қандай чора кўриш лозим бўлади?

— Ўша можаро чиққан жойларга махсус вакиллар юбориб, можарони иложи борича тинчлик йўли билан босиш, мумкин бўлмаса, қурол ишлатмоқ даркор.

— Сизнингча кимларни белгиласак бўлади?

Шингшесай жавоб қайтаришдан олдин маслаҳат сўрайдиган ва айтилган фикрларга эътибор берадиган бўлиб қолганди. Шундай бўлса ҳам Шингшесай анча эҳтиёткорлик билан муомала қиларди. Ҳозир фурсатдан

фойдаланиб, ўз тарафдорларини тавсия қилмоқчи бўлдию, лекин шошмасдан, аста-секин олдинга силжиш мақсадида кўнглидаги кишиларни айтгиси келмади.

— Ўйланиб қолдингиз-ку, Шингшансин?

— Ҳақиқатдан ўйлашга арзийдиган масала. Чунки, жаноби Жушининг шахсий вакили сифатида жойларга борадиган кишилар ҳар жиҳатдан тадбиркор ҳамда синалган кишилар бўлмоғи зарур!

— Яхшилаб ўйлаб кўринг-да, лаёқатли кишиларнинг рўйхатини беринг.

— Хўп бўлади, жаноби Жуши.

— Яна бир муҳим масала, — деди-да, столнинг торт-масидан қоғозлар олди Жинг, — мана булар: яъни, бож-солиқ лойиҳаси билан ҳарбий тузум лойиҳаси уч кундан кейин мажлисга қўйилади. Лойиҳалар билан танишиб чиқиб, ўз фикрингизни берарсиз, — деб қоғозларни Шингшесайга берди.

— Хўп бўлади, — дея унча ёқинқирамай қоғозларни қўлига олди-да, бошини эгиб, таъзим қилиб чиқиб кетди Шинг.

«Қобилиятли одам-ку, лекин анчагина сирли. Яхшиликми, ёмонликми мана шу одамнинг қўлидан келади... Хайр, оқибатини кўрармиз» — деган фикр хаёлидан кечган, Шингшесайнинг орқасидан қараб қолган Жинг Қумул вилоятининг ҳарбий харитасига тикилди.

2

Балиқ шаклида қурилган Жонгжун маҳкамасидан хаёл билан чиқиб келган Шингшесай катта дарбозанинг икки табақаси ёнида турган соқчиларнинг ҳарбийча эҳтиром кўрсатишларига ҳам эътибор бермай, дарбоза остонасида қаққайиб, атрофга синчковлик билан назар ташлади. Урумчи шаҳрининг табиатига хос кўчани тутун аралаш ис босиб кетгани учун ўтган-кетган одамларнинг қораси кўринмас, одамларнинг оёқ товушлари ва арава ғилдиракларининг ғирчиллашлари қулоққа чалинарди. «Вой, бу лаънати шаҳарнинг тутуни... Бекорга ёлғиз чиқибман, соқчимни бирга олиб чиқсам бўлар экан. Борсаммикин, бормасаммикин», деб пичирлаб орқасига ўгриларкан, уч-тўрт қадам босди-да: «Йўқ, эртага қолдириб бўлмайди», — деган қарорга келиб, илдам юриб кетди. Шингшесай чириган жусай ва ачиган сарм-соқпиёз ҳиди бурқсиётган тор кўчалардан айланиб ан-

чагина юрганидан кейин, шаҳарнинг шимолий дарбозасига яқин борганида «монжурлар кўчаси» деб аталадиган кўчага бурилди-да, тўхтаб, орқасига ўгирилгач, зеҳн қўйиб қаради ва ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгандан кейин, ўзига таниш қора рангли эшикни келишилган тарзда тақиллатган эди, қисқа-қисқа йўталиб, эшик тагига келган киши:

— Ки-м? — деб яна йўтала бошлади.

— Меъ, оч!

— Икинчи маротаба мана шундай ланжлик қиладиган бўлсанг, мендан яхшилик кутма! — деб койинди Шинг.

— Ши... — яна ҳам қаттиқ йўтала бошлади эшик очувчи кекса хитой.

Ичакдек тор даҳлиздаги хоналардан бирининг эшигини очиб, ичкарига кирган Шингшесай остонадан ўтибоқ туриб қолди. Уйнинг ичида афюн иси ва жинчиरोқ тутунидан кўз очиб бўлмас эди.

— Одамзод борми ўзи бу уйда-а!

Шингнинг ғазаб аралаш чиққан таниш овозини эшитган бангилар оғирлашган бошларини ердан зўр-базўр кўтаришди ва ҳар иккала банги ёнма-ён бошларини осилтирганча туриб қолишди.

— Худога шукур! — деди зарда аралаш Шинг.— Дудга қўшилиб чўзилиб қолмабсизлар.

— Афв этгайсиз...— Иккала бангининг овозлари яна ичларига тушиб кетди. Улар амалдорнинг зардали таниш овозини эшитганларидан кейин, афюндан қилган озгинагина кайфлари булутдек тарқалиб, сергакланиб қолишди.

Шингшесай ўзи афюн чекмас эди. У афюн чекувчиларни жуда ёмон кўрарди. Шу топда манави дуд ичида бурқсиб ётган махлуқларга ғазаби қайнаётган бўлса-да, маълум мақсад билан келгани учун сабр-тоқат қилишга мажбур бўлди. «Йиқилган амалдорлар» макон қилиб олган мана шу ҳовлида «йиқилган» Шанжонг ва бошқа амалдорлар бор эди. Булар ичкари ўлкалардан Шарқий Туркистонга келишиб, амал кутаётгандилар. Баъзилари бўлса, таниш-билиш орқали пора бериб, бирор амалга эга бўлиб олардилар-да, ўзларини эпақага келтириб, ўша жойда уч-тўрт йил ишлагач, умрбод етадиган пулдунёни орттириб, яна ички хитойга қайтишарди.

Манави икки бангининг Шинжонга келиб, амал кутиб ётишганига уч йилча бўлиб қолганди. Ҳамёнлари қуриб, мадордан кетган бир пайтда Шингшесайнинг

улар ҳузурига кириб келиши эзгулик аломати эди албатта!

— Внур, Хосоки, — деди Шингшесай уйғур, қозоқ ибораларини хитойча бузиб, — от сўйиб, гўштини сур қилиб ейишар экан. Нима, сиз афандилар, ўзларингизни мана шу тутунда сурлаб итларга едирмоқчимисизлар? Ҳай-ҳай, ҳой... — У шахматсимон ишланган панжаранинг қоғозини йиртиб ташлаган эди, ичидаги дуд чиқиб кетиб, уй анча ёришди.

— Агар, — деди қашқа бош, қалин қошли киши, — жаноби олиёларини келишларини билганимизда...

— Эшикни илинг, — деди эзмалана бошлаган қашқа бошнинг сўзини бўлиб Шингшесай. Қашқа бош:

— Хўп, хўп бўлади, — деди-да, эшикни занжирлаб қўйди.

— Такаллуфни йиғиштириб, ўтиринглар! — деди қўл қовуштириб туришган гиёҳвандларга қараб Шингшесай.

— Раҳмат, раҳмат, — дейишиб ўтиришди бангилар.

— Янглишмасам, сизлар билан бундан олти ой муқаддам суҳбатлашган эдим шекилли, а?

— Шундай, шундай, жаноби Шинг — дейишди бангилар.

— Агар бирор муҳим топшириқ берилса, уддасидан чиқоласизларми?

Бангилар масаланинг нимадан иборат эканини тушуниб олмагунарлича кўзларини бақрайтириб, анграйиб туришди.

— Ўз ҳимоямга олган одамларим қатъиятсиз, лаваشانг бўлишларини истамайман. Агар дидимга лойиқ иш қилолмасанглар, мендан яхшилик кутманглар!

— Хизматларига жонимизни фидо қиламиз! — деди қашқа бош.

— Менинг ҳам эътиқодим шундай, — деб қўшилди қийиқ кўз.

— Агарда — деди Шингшесай овозини яширгандек пичирлаб, — паноҳимга олмасам, Жингшурунинг юртдошлари турганда, сизларга мансаб йўл бўлсин.

— Гапингиз рост, — дейишди «мансаб» деган ёқимли сўзни эшитиб, лабларини ялай-ялай бангилар.

— Ўлканинг муҳим вилоятларига махсус вакиллар юборилмоқчи. Сиз, Жов афанди, — Фулжага, сиз, Ху афанди, — Қумулга борасиз...

— Раҳмат! — дея бақаришди иккала қўлларини пешоналарига жуфтлаб, худди бутга сиғингандай Шинг-

шесайнинг оёқларига йиқилган, йиллар давомида мансаб кутган бангилар.

— Сизлар махфий назоратчилар. Ҳамманинг устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга бўласизлар, тушунарлими?

— Тушунарли! — дейишди бангилар. Боятдан бери чигирткадек карахт, резги кўринган бу одамлар ҳуқуқ, мансаб тегишини эшитиб, дарҳол тетиклашишди.

— Мансабталаблар тўлиб ётибди. Мен сизларни танладим. Менга содиқ бўлишларингизни талаб этаман.

— Албатта, албатта! — дейишди Жов билан Ху. — Жанобимиз чизган чизиқдан чиқсак, етти отамизнинг арвоқлари урсин...

— Мансаб — амалдорнинг жуфт қаноти, — деди Шингшесай маъноли кулиб, — бу қанотни яхши асраб, узоққа учишларингни хоҳлайман.

— Оқилона гап. Бу насиҳатни ҳаргиз эсдан чиқармаймиз... — деди Жов.

— Сиз, Жов Шансин, Фулжага борганингизда, диққат-эътиборингизни Совет тузумига хайрихоҳларга қаратасиз.

— Хўп бўлади, жаноби Шинг! — деди Жов ўрнидан туриб.

— Сиз, Ху Шансин, ўғрилар бошлиғи Хўжаниёзнинг яқин кишилари орасида бузғунчилик ишларини олиб борасиз.

— Тушунарли.

Шингшесай икки бангига Шинжоннинг ҳозирги кескин вазияти, ерли халқни бошқаришда нималарга диққат қилиш лозимлигини ва умумий аҳволдан махфий маълумот бериб туриш тўғрисидаги топшириқларни бергандан кейин:

— Манави минг сўм кумуш пулга уст-бошларингни тўғрилаб, йўл ҳозирлигини кўринглар, — деб пулни берди-да, чиқиб кетди.

У шу кеч эринмасдан амал кутиб ётганлардан яна саккиз кишини танлаб, уларга ҳам шу йўсиндаги топшириқларни берди.

Шингшесай иш кабинетига кириб ўтириши ҳамано шахсий котиб тўпланиб қолган хатлар ва визит карточкасини олиб кирди. Визитка қимматбаҳо қоғозга жуда чиройли ҳарфлар билан «Юнус афанди» деб хитойча, уйғурча ёзувда нақшдор қилиб босилган эди.

— Бу кишини қабулимга киритинг! — деб Юнуснинг визиткасини кўрсатди Шинг.

— Хўп бўлади.

- Тўхта, мени сўраб келганларга, «йўқлар» дегин!
- Хўп бўлади, — дея котиб чиқиб кетди.
- «Дўстлар қайта учрашдилар» удуми бор бизларда, — деб Юнус билан қучоқлашиб кўришди Шингшесай.
- Кўнгил яқинлиги энг буюк хазина — деди Юнус ўз навбатида Шингшесайнинг қўлини маҳкам қисиб.
- Утиринг дўстим, ўтиринг. Сизни кўп соғиндим. Ишонинг, ниҳоятда кўргим келаётган эди, — деб Юнусни юмшоқ ўриндиққа ўтқазди Шинг.
- Раҳмат, кўп раҳмат...
- Йўл азоби анча чақиб қўйибди, дўстим. Бу узоқ масофага темир йўл ётқизилмагунча йўл азобидан қутилиб бўлмайди.
- Рост айтдингиз, Шингшесай, ҳақиқатдан ҳам анча машаққатли сафар.
- Хўш, тижорат ишлари қалай?
- Ёмон эмас, ризқимизга яраша. Жаноблари юртимизга кўникиб қолгандирлар?
- Тараққиёт анча қолоқ эканлигини ҳисобга олмаганда, жуда гўзал ўлка. Иш билан банд бўлганингдан кейин, кунлар билинмай ўтаверар экан.
- Баъзи бир хушxabарларни эшитиб, бошим осмонга етгандек бўлди...
- Ё пирай? Қандай хушxabар экан? — дея Юнуснинг сўзини бўлди, сохта жилмайиб Шингшесай.
- Озгина вақт ичидаёқ обрў ва ҳурматингиз ошганлиги маълум. Мўътабар зотлар муборак исмларини оғизларидан туширмайдиган бўлиб қолишибди.
- Унчалик эмасдур, — деди мақтанишни унча ёқтирмайдиган Шингшесай, — мен ҳали ерли халқнинг мўътабар зотлари билан тузук-қуруқ танишиб улгиролганимча йўқ.
- Жанобингизга қўл-қанот бўладиган мўътабар зотлар Урумчида анчагина бор. Хоҳласангиз, улар билан таништириб қўяман.
- Раҳмат! Вақти билан кўрармиз. Ҳа, айтганча, сиз қаерга тушдингиз?
- До Рўзи деган бойнинг уйига тушдим.
- Бойлар орасида Қумул можароси тўғрисида қандай фикрлар бор, ана шуларни билгим келади?
- Нима десам бўларкин, — деб ўйланиб қолди Юнус бойвачча. Чунки у бу тўғрида гап очилишини ўйламаган эди.

— Масалан, можарочиларга нисбатан хайрихоҳлик пайдо бўлдимикиан демоқчиман.

— Бойлар, муллалар қўзғолончиларга хайрихоҳ бўлмаслиги табиий. Энди, оддий фуқаролар орасида олдиқочди гаплар пайдо бўлганга ўхшайди.

— Қани, дўстим, эшитганларингизни айтинг, — дея Юнусга яқин келиб ўтирди Шинг.

— Қўзғолончиларга Хўжаниёз бошлиқмиш. Улар тоққа бекиниб олишган эмиш. Аскарлар ҳеч бардош беролмай, чекинишганмиш... Мана шунга ўхшаш олдиқочди гаплар-да!

— Ростдан, сиз Қумулдан ўтиб келаётганингизда халқнинг кайфияти қандай эди?

— Бойлар мол-мулкни яшираётганлиги учун нархнаво кўтарила бошлаган. Ҳар ҳолда аллақандай нохуш кайфият ҳукум сураётганга ўхшайди.

— Хў-жа-ни-ёзни... — дея Хўжаниёзнинг исмини тасмадек чўзиб талаффуз этди Шингшесай, — бу одамнинг халқ орасида обрўси бормикин?

— Тоғлиқлар ичида таъсири катталиги маълум. Қумул ҳокимининг ўрда ишларига аралашиб, баъзи жамоат ишларини бажариб юргани билан ҳоким хўжам уни яхши кўрмас эканлар.

— Тўғри баҳо бердингиз, дўстим. Биз ҳам уни юзаки биламиз. Можаро кўтарганлар орасида билимли, халқни бошлаб боргудек шахслар борлиги маълумми? — деди-да, дўстининг кўзига тикилди Шингшесай. Унинг қарашида талабчанлик акс этиб турарди.

— Қаёқдандир пайдо бўлган аллақандай табиб борга ўхшайди...

— Табиб?! — титраб кетди Шингшесай.

— Баъзилар уни Гулжадан, баъзилар бўлса, ташқи Мўғилистондан келганмиш дейишади.

— Ҳали шундайми? — Шингшесай сапчиб ўрнидан турганини ўзи ҳам сезмай қолди. У Хўжаниёз бошлиқ тоғлиқлар қиз можароси туфайли ғазабга келиб қўзғолган деб ўйлаган эди. Лекин қаёқдандир пайдо бўлиб қолган табибни эшитиб, Шингшесайнинг кўнглини гумон босиб, безовталана бошлади ва ўрнида ўтиролмай, хонанинг у бошидан-бу бошига юра бошлади. «Ким билди, уни чет элдан ташлашганми? Агар шундай бўлса, Қумул можароси «тоғлиқлар қўзғолони» бўлмай, халқ инқилобига айланиб кетиши мумкин. Йўқ, бу масалага юзаки қараб бўлмайди...»

— Ўша табибнинг қачон, қаердан келганлигини аниқ

биллолдингизми? — деб сўради Юнуснинг ёнига келиб тўхтаган Шингшесай.

— Менинг айтган гапларим халқ оғзида юрган гаплар. Балким олди-қочди гаплардир. Халқ нималарни демайди, — дея қўшиб қўйди Юнус.

— Бекорга гап чиқмайди. Бу хабарни берганингиз жаҳоншумул иш бўлди. Бизнинг хомкаллалар бундай шахсни борлигини ё биледи, ё билмайди. Сизни Жингжушига учратаман. Кўрган-билганларингиз тўғрисида унга ҳам гапириб берарсиз, — деди сағал ўйланиб Шингшесай.

— Жуши билан учрашиш шарафига муяссар қилаётганингиз учун ташаккур! — деб ўрнидан туриб миннатдорчилик билдирди Юнус.

— Биз учун, — деди тажрибали жосус Юнусни кўзига тикилиб. — Сизнинг берган маълумотларингиз гавҳардан ҳам қимматлироқ.

— Яна бир хабар эшитдим, бироқ ёлфонмикин деб айтишга тилим бормаяпти...

— Айтинг, айтаверинг. Орамизда ҳеч бир гап сир сақланмаслиги лозим, Ю. шонгунг.

— Ўша табиб яқинда Чингхай ўлкасига кетган эмиш.

— Чингхай?! — қўллари титраган Шингшесай сизга тутатти-да, Юнусга таклиф ҳам қилмай, асабий ҳолда кетма-кет тутун тортгандан кейин, — ким билан учрашмоқчи экан? — деб сўради.

— Униси номаълум. Молларимни кира қиладиган Муллаохун сарбон билан ҳамсафар бўлганмиш.

— Тушунарли! — дея бақириб юборди Шинг ва шартта хотира дафтарини олиб, нималарнидир ёзди.

— Сизга Муллаохун айтдим?

— Йўқ. Қумулдаги карвонсаройчи айтди.

— Сизнингча, ана шу гумонли шахс ким билан кўришаркин?

— Менимча, каллакесар Можунгйинг билан кўришса керак.

— Жуда тўғри айтдингиз. Сиз Ю. шонгунг, бу ақл-фаросатингиз билан катта амалга лойиқ одамсиз. Ишонаман, сиз албатта юқори даражага кўтариласиз, дўстим.

— Эътиборингиз учун ташаккур, Шингдорин, — дея тавозели миннатдорчилик билдирди мақтовдан боши кўкка етган Юнус.

— Можунгйинг Шинжонга бостириб кириш учун тиш қайраётганига анча бўлди, у Шинжонга оёқ босгудек

бўлса, сиз каби бойларнинг мол-мулкини талон-торож қилади-да, қорни тўйгандан кейин, қайтиб кетади.

— Мен ҳам унинг хатарли исёнкорлигини эшитган эдим,— деди Юнус.

— Хўжаниёзга нисбатан ҳам Можунгўйнинг хатарлироқ. Энди икки исёнчини бирлаштириб, катта халқ қўзғолони кўтаришга ҳаракат қилиб юрган ҳалиги сиз айтган табиб яна ҳам хатарлироқ, — деди-да, турган ерида бир нафас хаёл суриб қолди Шингшесай.

— Бу хатарнинг олдини олиш мумкин эмасми, Шингдорин? Ростини айтсам, бойларимиз қаттиқ хавотирлашишмоқда.

— Хўжаниёз билан Можунгўйнингни бирлаштирган ип — мусулмончилик. Сиздан бошқа мусулмон бойларининг уларга қарши қўл кўтаришига ишонч йўқ, — деди Юнусни сиёсатга аралаштирмоқчи бўлган амалдор. Ҳақиқатан ҳам мусулмончилик масаласи шу замон вазиятида мураккаб масала эди. Шингшесай тўғри хулоса чиқарди. Хўжаниёз билан Можунгўйнингина эмас, бирига бирини қарши қилиб қўйган миллат ва қабилаларни ислом байроғи бирлаштириб турибди. Диний хурوفот чуқур илдиз олган Уйғуристондаги авом халқ эса, диний даъватларга бажонидил эргашади.

— Мўътабар бойлар ўғриларни қувватламайди, мен бунга қафолат бераман, — деди Юнус.

— Ҳа, дўстим, қафолат бериш эмас, мўътабар зотларни ўғриларга қарши курашишга чақириш лозим.

— Бу ишни мен ўз зиммамга оламан, — деди кўксига қўлини қўйиб Юнус.

Шингшесай:

— Ҳақиқий, содиқ дўстнинг гапи мана шундай бўлади. Раҳмат, Ю. шонгунг. Сиздан менгина эмас, бутун давлат бошлиқлари хурсанд бўлишади,— деди-да, Юнуснинг елкасига қоқар экан, ичида: «эшак бўлсанг ҳам, содиқ эшак экансан...» деб қўйди.

— Зарур пайтда ёрдами тегмаган дўстнинг нима ҳожати бор?

Шингшесай шу кунидек Юнусни Жингжушига учраштириб, Улка ҳукумати маслаҳатчиси деган амални олиб берди ва Или вилояти бўйича ҳарбийларга лавозим бериш Юнусга топширилди. Бу амал албатта катта даромат манбаи эди. Ана шу мансаб ва иқтисодий манфаат бадалига Юнус бойвачча халқ эркини сотишга ваъда бериб, эртасигаёқ Фулжага жўнаб кетди.

Юнус бойваччани Урумчидан беш километр нарироқ-

даги «Хунг санза» деган жойгача кузатиб қўйган Шингшесай уйига қайтиб, остонадан ҳатлаган заҳоти хотини Шинг:

— Бутун бир бойлик-ку, а! — дея эрига мурожаат қилди. — Ҳай-ҳай, қарагин-а жоним, манави қимматбахо буюмларга... Юнус мард бой экан-да!

— Жудаям хурсанд бўлаверма, олмоқни бермоғи ҳам бор, — деди хотинининг гапи хушёқмаган Шингшесай.

— У чантуга нима ҳам берардинг? Бир марта тишингни оқини кўрсатиб қўйсанг бас-да!

— Нафсингни тий. Нафс балоси ёмон бўлади-я!

— Қелажакни ўйласанг-чи, Шесай. Нималарни кўрмадик, а? Пўчоқ қайнатиб, сувини ичган кунларимиз эсингдами? Буларнинг юртига пул-дунё орттиргани келмасак...

— Бас! Нафсинг ҳакалак отавермасин дедим-ку!

— Вой, нодон-ей... Мен болаларнинг ғамини еябман. Давр келибди, сур бегим, деганлар, бойлик орттириб қолсанг-чи.

— Бу элнинг нон-тузи тотлироққа ўхшайди, жудаям тез ўзгардинг. Аввал яхшироқ илдиз отиб олайлик, кейин бир гап бўлар ахир.

— Ҳа, бу бошқа гап, жоним...

— Қийин!

— Қийин? Сабаб?

— Зиёфатга борамиз.

— Қайси зиёфатга?

— Виур бойваччаларникига.

— Унда... яхшироқ кийиниб олай-а?

— Жўнроқ кийинавер, бошқа хонимлардан башанг кўринма, билдингми?

— Бу яна нима қилиқ?

— Ўзингни жўн тутсанг, чанту аёллари сенга тез ром бўладилар.

— Вой, ақлингдан ўргилай... Хўп сирли одамсан-да. Юз йил бирга яшасам ҳам дилингдагини билмасам керак-ов...

— Зиёфатда ҳадеб вайсайверма. Бошқаларни гапиртириб, сир ол, тушундингми?

— Зиёфатни ҳам сиёсий мажлисга айлантирмоқчимисан? Вой, худойим-эй...

— Ҳар бир фурсатдан унумли фойдалансанг яхшида. Такрор айтаман: сир берма, сир ол...

ЕТТИНЧИ БОБ

1

«Садда чин» бино этилгандан тортиб, маъмурий ва географик бўлиниш жиҳатидан бу анча узун, ҳашаматли иҳотанинг ичини «Кули» (ичкари), сиртини эса — «ку-вай» (ташқари) дея атаб келишган. Аслида эса хитойликлар Садда чиннинг ташқарисига чиққанлари ҳам моно ўзларини «ку-вай» — чет элга чиққан ҳисоблашади. «Жоюган» бўлса, хитойлар замини билан уйғурлар ерини айириб турадиган садда чиннинг энг чекка чеғараси ҳисобланади. Яна бир жиҳатидан «Жоюган» Гансу, Нингша, Чингхай ва Шинжонларни туташтириб турадиган чорраҳа бўлиб, бу ерга «тинчлик» соқчилари бўлган ҳарбий қисмлар ва карвонсаройлар жойлашган. Жоюганда муҳим иши бўлган Фозил Мажунгнинг берган «жип» маркали енгил машинада туш пайти етиб келди. Апрель ойи бўлишига қарамай, ҳаво дим ва кўчаларда чанг кўтарилиб турарди. Ичакдек тор кўчалар гиж-гиж одамлар билан тўла. Бу одамлар кўч-кўронларини, кийим-кечакларини кўтариб, баъзилари эса ёш болаларини орқаларига боғлаб олиб, ғарб томонга — Шинжонга қараб йўл олишган. Уяси бузилган чумолилардек уймалашиб келаётган бу одамлар хароб, ярим-яланғоч эдилар. Улар фақат белларидан пастларинигина ямоқ латталар билан тўсиб олишган. Юзлари сўлғин, кўзлари киртайган, мадорсиз, қовурғалари санагудек — тириклик нишонаси сезилар-сезилмас... Улар йўл бўйи кўринган одамдан садақа сўрашади.

— Булар қандай одамлар? — деб сўради машина тўхтаганида тунган ҳайдовчидан Фозил. Ҳайдовчи қанча сигнал бермасин, ҳолдан тойган одамлар йўл бўша-тишмасди. Охири машина тўхташга мажбур бўлди.

— Шинжонга кетаётган халқ, — деб жавоб қайтарди ҳайдовчи.

— Бошпанасиз бечоралар... Шинжонга етиб бориша олармикин?

— Улар мажолсиз кўринганлари билан жуда чайир бўлишади. Йўл-йўлакай ўсимлик илдизларини еб, кун кечираверадилар.

— Секин, секинроқ ҳайданг, яна бостириб олманг, — дея ҳайдовчини қўлини ушлади Фозил. Одамлар оқими машинага йўл бермай, унга суйкала-суйкала ўтиб бо-

рарди. «Даҳшат... Бечораларнинг жасадлари Шинг-шингшо чўлларида қолиб кетмасайди...»

— Қаерга жойлашасиз? — деб Фозилнинг хаёлини бўлди ҳайдовчи.

— Дурустроқ меҳмонхонага.

Ҳайдовчи машинани эҳтиёткорлик билан ҳайдаб, кичикроқ мусофирхонага соғ-саломат етказиб келди. Ҳарбий кийимдаги ҳайдовчини кўрган заҳоти мусофирхона соҳиби дарҳол дарбозани очиб:

— Марҳамат, қимматли меҳмонлар, — дея қўл қо-вуштирди.

— Бўш ҳужра борми? — сўради Фозил машинадан тушмай.

— Ҳамма ҳужралар банд, нима қилсам экан...

— Бу ерга қўнмай қўя қоламиз.

Мусофирхоначи:

— Унда менинг меҳмонхонамда ором олсангиз бўлади, марҳамат, — деди-да, Фозилни эргаштириб бориб, эшик дарпардасини кўтарди, — марҳамат қилинг, меҳмон.

— Шинжонликлар борми? — сўради Фозил ҳужрага кириб. Курсига ўтирганидан кейин уйнинг сассиқ ҳидига чидай олмай, дераза панжарасини очиб қўйишни илтимос қилди.

— Бор эдилар, бугун эрталаб жўнаб кетишди, — дея жавоб қайтарди панжарани оча туриб дангжо¹.

— Қаёққа?

— Қумулга. Улар машҳур Юнусбойнинг одамлари экан.

— Уларнинг орасида ёш йигит бормиди?

— Бор, бор. Замон деган йигитча, у жуда дилкаш экан. Улар мени яхши рози қилишди, — деди дангжо одатдагидай таъмагирлик билан.

Фозил бошқа гап-сўз қилмай, чой келтиришни буюрди. Дангжо дарҳол чой дамлаб келтирди-да, ташналигини қондириб олгандан кейин, кўришмоқчи бўлган кишини дангжодан аниқлаб олиб, кўчага чиқди.

Чоғроқ растада одамлар зич, бир-бирларига турти-ниб-суртиниб тамадди қилишмоқда. Фозил растадан ўтиб, бир дўконча қаршисида тўхтади. Кўзойнакли хитой дорифуруш Фозилни кўрдию тиржайган кўйи дўконидан отилиб чиқиб:

— Тушимми-ўнгимми, қайси шамол учирди? — дея

¹ Қарвонсарой эгаси.

Фозил билан кўришгач, уни дўконга бошлаб кирди, — ўтир, ҳозир келдингми?

— Ҳа, ўзинг қалайсан, аҳволинг яхшими, дўстим?

— Яхши. Мана, ўзинг кўриб турибсан, тирикчилик шу, — деб жавонга ёйиб қўйилган дориларга имо қилди Лўпан, — уйга кира қолайлик. Бу ғовур-ғувур гапни гапга қовуштирамайди, юр. — У дўконининг бир бурчагига тортилган пардани кўтарди-да, Фозилни ичкарига бошлади. Улар торгина саҳнли ҳовлига чиқишди.

— Ҳайрон бўлма, бу яна ҳам кенгроқ ҳовли. Кўрдингми, олди дўкон, орти яшайдиган хонадонлар. Қўшниларим чой теришга кетишган. Бўлмасам, мана бу тўрт эшикдан йигирмата бола чиқар эди, — деди Лўпан Фозилнинг таажжубини янада орттириб.

— Ичакка хасип тикқандек яшаркансанлар-да...

— Нимаям қилар эдинг, ер танқислиги. Ери кенг уй-ғурлар бағриларини очкилари келмайди...

— Бағримизни-ку кенг очар эдик-а, бироқ, қўйнимизга кириб олиб, биқинимизга мушт туширишларинг ёмонда, дўстим!

Фозилнинг ҳазилига икки дўст кулишиб олишди.

— Одамлар бир-бирлари билан жанжаллашмасдан, аҳил, дўстона яшашса, ер талаши бўлмас эди. Чунки олам умумники-ку! — деди Лўпан ётоқхонага кириб ўтирганларидан кейин.

— Лўпан, инсон болалари бу улуғ ғояга қачон етишар эканлар-а — деб сўради Фозил.

— Хўш, ишлар қандоқ, айт-чи, Фозил!

— Ишлар ёмон эмас. Бошлашга-ку, бошладик, энди охирини яхши якунлаш керак. Эҳтимол хабаринг бордир?

— Озроқ хабарим бор. Сен билан алоқа боғлашга одам юборган эдик, сени тополмай қайтиб келди. Сен бўлсанг, Чингхайда тарафдор излаб юрибсан, — деб мийиғида кулган кўйи кўзойнагини арта бошлади Лўпан.

— Мендан кулаяпсанми, Лўпан?

— Мен сени бунақа иш қилади деб ўйламаган эдим.

— Нима, сенингда хато қилибманми?

— Жуда катта хато. Сизлар оч бўрнини қўйхонага бошлаб кирмоқчи бўлибсизлар. Назаримда сен Хўжаниёзнинг хоҳишини бажарган бўлсанг керак.

— Гапинг тўғри. Хўжаниёз Можунгйинг билан бирлашишни қаттиқ талаб қилгани учун уни эътироф қи-

лишга мажбур бўлдим. Кучимиз кам пайтда унинг та-
рафдор бўлиши яхши-ку.

— Йўқ, Фозил. Можунгйинг яхши ниятли одам эмас. У ҳозирча қўшилишиб, вақти келганда юз ўгириши мумкин...

— Сен жуда бадгумон экансан. Одамга бундай шуб-
ҳа билан қараш ярамайди, — деди Лўпаннинг гапини
бўлиб Фозил.

Лўпан:

— Ишонса бўладиган одамлар ҳам, ишониб бўлмайдиган одамлар ҳам бор, — деди-да, Можунгйингнинг Япония жосуслари билан алоқа қилаётганлигини ва унинг Шинжонга нисбатан қора ниятли одам эканлигини далиллар билан исботлаб бериб, бундай деди: — Ҳозирги пайтда Шинжон чет эл империалистларининг талаш саҳнаси бўлиб қолди. Англия Кашмир-Совол дарёси оралиғидаги темир йўлни қуриб, Шинжонга тўғридан-тўғри таҳлика солмоқчи. Германия бўлса, фаросатсиз Жингжушини қўлга олиб, Шинжонда нефть саноати қуриш шартномасини тузди. Энди Япония Токиода «Ислом мактаби» очиб, агентлар тайёрлаётганини тасодифий воқеа деб бўладими? Улар Можунгйингдек тайёр дастёрни ишга солиб, тўполон чиқариш ниятидалар. Мана шундай мураккаб бир вазиятда Можунгйингни Шинжонга киришга таклиф қилиш — қўрага киролмай юрган бўрига эшикни очиб бериш бўлмайдими, дўстим Фозил?

Лўпаннинг аччиқ, лекин мантиқан асосли далиллари тўғри тушунган Фозил хижолат бўлиб, нима дейишини билмай, ерга қараб қолди. Бордию Лўпаннинг фаразлари исботланса, узрсиз хатога йўл қўйилган бўлади-ку?! Хўжаниёз Можунгйинг билан бирлашишни ўртага ташлаганида Фозилга унча ёқмаган эди. Лекин Хўжаниёз қаттиқ туриб олгандан кейин, унинг раъйига қарши чиқа олмади. Бордию рад қилгудек бўлса, Хўжаниёз тўнини тескари кийиб олиб, қайсарлик қилиши мумкин эди. Душманга қарши курашда душманнинг душмани билан бирлашгин, деган усулни қўлламоқчи бўлган Фозил умумий душман — гоминданчилар истибдодини ағдаришда Можунгйингни иттифоқчи ҳисоблаган эди.

— Сен мени чўчитиб қўйдинг, Лўпан, — деди анча сукунат сақлагандан кейин Фозил, — Можунгйингнинг японлар билан алоқаси борлигини аниқ биласанми?

— Уларнинг шартномага имзо чекканини ҳеч ким кўрмаган. Аммо японияликлар бекордан-бекорга Можунгйинг билан ўралашиб юрмайди. Можунгйинг Япониядан ёрдам олиб, улардан юз ўгиргудек бўлса ҳам бари бир сизларга эл бўлмайди. Чунки унинг Шинжонга хўжайин бўлиб олиш ниятидалиги бизга маълум.

— Унгача йўл қўймаймиз. Нима, бизни ўлик жонлар деб ўйлайсанми?

— Ҳар ҳолда иш мураккаблашибди. Бир томондан, гоминданчиларга қарши курашиш, иккинчи томондан эса, Можунгйингга қарши ички кураш олиб боришга тўғри келади.

— Хўп, майли, кўрармиз. Энди чекинишга кечикилди. Хўш, Лўпан, ўзингиз қандай ёрдам кўрсата оласиз, келинг, шу тўғрисида гаплашайлик!

— Боядан бери айтган гапларим шахсан менинг фикрим эмас, дўстлар шундай демоқдалар. Агар олдинроқ алоқа боғлай олганимизда, бу хатоларга йўл қўйилмаган бўларди. Бундан кейин амалий ёрдам кўрсатишга қарор қилинди.

— Лўпан, ўзинг нима қилмоқчисан, токайгача мана шу катакда дори сотиб ётаверасан? — деди дўстининг мулоҳазаларидан зериккандай бўлиб Фозил.

— Бир неча киши Қумул, Урумчи, Фулжаларда ишлашга тайинланди. Булар яширин хизматда бўлиб, сизларга ёрдам беради. Мени Фулжага тайинлашди.

— Бу гапинг қимматли хабар бўлди.

— Шинжонда ерли халқлардан ишчилар қўшини етишиб чиққанича йўқ ҳали. Бу аҳволда ҳозирча ишчилар Компартияси тузиб бўлмайди. Лекин халқ партияси шаклида ташкилот тузиш ва шу ташкилот орқали раҳбарлик қилишни назарда тутмоқ керак.

— Тўғри айтдинг, Лўпан, — деди Фозил. — Менинг ниятим ҳам шу. Бутун Шинжон халқи тебраниб турибди. Ёлғиз Қумулдагина эмас, Шинжоннинг ҳамма ерида қўзғолон кўтариш пайти келди.

— Ҳали ҳам кеч эмас. Халқ партияси ташкил этиб, унга илғор кучларни жалб қилишга жиддий эътибор бермоқ лозим. Бу ўринда биз ёрдам берамиз.

Икки дўст қўзғолон кўтариш ва бундан кейинги боғланиш масалалари борасида маслаҳатлашиб олишди. Фозил тунаб қолишга унамай, шу куниеқ кечқурун йўлга чиқди.

Туяларнинг бир меъёрда қадам ташлаб боришидан, бўйниларидаги чўян қўнғироқларнинг жаранг-журунги таъсирида туя устидаги бешик каби тебранаётган кишилар уйқу босиб, мудрашар, чурқ этишмасди. Тун қоронғуси қуюқлашиб, ҳаво салқинлашган сари манзилга етишга интиқ туяларнинг оёқлари илдамлаша бошлади. Тунаб, ҳордиқ чиқариш ҳозирлигини кўрмоқчи бўлган карвонбоши бўлса, остидаги хачирига қамчи уриб, узун карвонидан ажралди-да, олдинга интила бошлади. Тонгга яқин чўл-биёбондаги чўлни ёриб чиққан булоққа етиб келишганда, туялар чўктирилиб, устидаги юклари туширилди.

— Туяларга дам бериб, ўзларинг ором олинглар! — буюрди карвонбоши ва икки кишини ўтин териб келишга юборди. Туяларга ем берилди, сўнгра ловиллаб ёниб қўрга айланган гулхан атрофига ўтирган туякашлар таналарига иссиқ югуриб, ёнбошлаган кўйи уйқуга кетишди.

— Шанхай кўчаларини сайр қилгандай йўқ бўлиб кетдингиз, хўжам, бу ёққа келинг, аччиқ чой дамлаб қўйдим, — деб ёнига чақирди Замоннинг сафардоши Рўзи.

— Туянинг устида ўтиравериб, оёқларим уюшиб қолибди, — деди Рўзининг ёнига келиб ўтирган Замон.

— Энди манави дермек солинган дори чойдан бир пиёла ичиб олсалар, терлаб, ҳордиқлари чиқади, хўжам, — дея қўлидаги чойли пиёлани узатди Рўзиохун.

— Раҳмат, Рўзи ака, — деди Замон қўлидаги хушбўй чойдан икки-уч қултум ичиб. — Жуда меҳрибон одамсиз-да.

— Йўл азоби — гўр азоби дейдилар. Бу биёбон чўлларда бир-бирини қўлламас, ҳамсафарлик бўлармиди, хўжам. Ҳали сизга қовурма шўрва ҳам қилиб бераман.

— Баракалла, раҳмат, Рўзи ака. Чой ичиб бўлдик, биз ҳам озроқ ёнбошлаб, ҳордиқ чиқариб олсак чакки бўлмас эди. Манави бечоралар анча чарчашган экан-да, — деди мазза қилиб ухлаётган туякашларга қараб Замон.

— Ухлайверишсин. Гўштни пишириб, тайёр бўлганидан кейин уйғотамиз-да, йўлга тушамиз, — деди карвонбоши ва қўриқчиликка қўйилган икки йигитни чой ичиб олишга чақирди. Рўзиохун бўлса, ёмон ётиб қолган туя-

кашларни ўнг ётқизиб қўйиб, Замон иккаласига палос устига ўрин ҳозирлади.

— Энди ёнбошласинлар, хўжам. Юнус бойваччанинг «давлати»га раҳмат ўқиб, озроқ мизғиб олайлик, — деди-да, ёнбошлаб, кўп ўтмаёқ пинакка кетди. Ўттиз беш ёшлар чамасидаги хушфеъл бу одамга тикилиб турган Замон: «Ўз акамдан ҳам меҳрибон.. Ақлли, ҳамроҳликка арзийдиган одам...»— дея пичирлади ва Рўзиохун билан ёнма-ён ётиб, осмонга тикилди.

Юлдузлар бирин-кетин сўниб, тонг ёриша бошладди. Шимолий қутб юлдузи устуворий қимир этмай турибди. «Етти қароқчи» бўлса, ёнбошга оғиб, бота бошладди. «Самон йўли» ҳам бўзарди. Сўнгра шарқий уфқ қирмизи тус ола бошлади. Бамисоли борлиққа жон кирди. Саҳар сукунатини ўча бошлаган гулханнынг чирсиллашию туяларнинг кавш қайтариши ҳамда сарбонларнинг хуракларигина бузарди холос.

«Фулжада ҳам мана шундай тонг ёришиб, сергак опам ўрнидан тургандирлар. Азиз билан Азиза иккаласи то опам ҳовлини супуриб, чой қайнатиб, нонушта ҳозирламагунларича уйқудан бош кўтаришмайди, дангасалар. Зикри, Қосимлар мени соғинишганмикин? Борган куним сенларга айтадиган гапларим йиғилиб қолди... Сизларни ҳам, Фулжани ҳам жуда-жуда соғиндим... Фулжа, Фулжа... Соғинишга ҳам, қадрлашга ҳам арзигули диёр!.. Или дарёсининг соҳиллари, боғу бўстонларни кўмсабман...» Ширин хаёл дарёсига чўмган Замоннинг кўзларини уйқу босди.

Бутун диққат-эътибори йўлда бўлган ҳайдовчининг кўзларини уйқу қиса бошлади. У ухлаб қолмаслик учун аҳён-аҳёнда кабина эшигини очарди-да, юзини салқин шабадага тутиб, уйқусини ўчирмоқчи бўларди. Ёнма-ён ўтирган Фозилни ҳам ширин уйқу босмоқда. Лекин у ҳайдовчига халақит бермай, оғзига келган қўшиқни хиргойи қилиб келмоқда. Унинг бошини минг хил хаёллар чулғаб олган.

«Лўпаннинг гапи тўғри, — деди у хаёлан. — Хўжаниёз билан Можунгўйингни диний эътиқод бирлаштиради-ю, лекин манфаат жиҳатидан иккаласи икки томонга тортади. Энди уларнинг ўртасида туриб, ҳаракатларини халқ манфаати томон йўналтириш осон бўлмайди... Бу ишда сезгирлик, нозик муомила ва лозим бўлиб қолса, қатъийлик талаб этилади...»

— Тўхта! — деди баногоҳ Фозил.

Ҳайдовчи Фозилга қараб машинани тўхтатди. Ҳар иккалалари машинадан ташқари чиқиб, қўлларини керакера чуқур нафас олишди.

— Бир оз ухлаб олмасанг бўлмайди, кўзларинг толиқди, — деб ҳайдовчининг кифтига қоқиб қўйди Фозил. Ҳайдовчи икки қўлини бошининг тагига қўйиб, ерга ётган заҳоти хуррак бошлаб юборди. Фозил уйқусини қочиршиш учун тош йўл бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

«Лўпан айтганидек, улар хитой зиёлиларини ишга солишса, Урумчи ҳокимиятини ағдариш осонлашади... Илоннинг бошини янчсак, қуйруғини кесиб ташлаш қийин бўлмасди...»

Қуёш кўтарилиб, ҳайдовчининг юзига илк нур урилгач, у ўрнидан турди-да, роҳат қилиб керишдию машинага ўтириб, моторни ўт олдирди.

Фозиллар Қумул вилоятига яқинлашиб қолганларида узоқдан узундан-узун қора чизик кўзга ташланди.

— Туякашлар! — деб бақирди кўзи илинган Фозилни уйғотмоқчи бўлган ҳайдовчи ва бир неча дақиқадан кейин машина карвонни қувиб етиб келди. Фозил энг орқада бораётган туячини тўхтатиб:

— Бу кимнинг туялари? — деб сўраган эди, жавобан!

— Муллаохун туячиники, — дейишди.

— Замон деган йигит борми ораларингизда?

— Бор. Ана, олдиндаги оқ туяга миниб бораётган йигит ўша бўлади.

Ҳайдовчи бир-бирига занжир ҳалқадек боғланган туяларни ёнидан ўтиб, карвоннинг олдида машинасини тўхтатди. Фозил машинадан тушди-да, қўлини кўтариб:

— Сен қочоқни зўрға қувиб етдиг-а! — деди. Осмондан тушгандек тўсатдан пайдо бўлиб қолган Фозилни кўрган Замон анг-танг бўлиб қолди.

— Туяга ёпишиб қолдингми? Туш бу ёққа!

Замон:

— Афандим! — дея туядан ирғиб тушаркан, қулоч ёзиб турган Фозилнинг бағрига отилди.

— Баракалла... Уч йил ичида паҳлавон йигит бўлиб қолибсан, иним, — деди Замоннинг қадди-бастига ҳавас билан назар ташлаб Фозил.

— Гапнинг ростини айтсам, — деди қувончи ичига сифмай Замон, — сизни бу чўлда учратишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим...

— Ассалому алайкум, хўжам! — деб кўришди Рўзи-

охун. Унинг кетидан карвонбоши Фозил билан кўришди. Лекин улар машинада келган бу одамдан хила торти-
ниб туришарди.

— Рўзи акамлар менинг Шанхай сафаримдаги ҳам-
роҳим. Манави акамиз бўлсалар — карвонбошимиз, —
деб таништирди Замон. — Бу...

— Менинг исмим — Фозил. Касбим — савдогар, — деб
Замондан олдин ўзини танитган Фозил Замонга маъно-
ли қараб қўйди... «Кимлигини яшириб юрган экан-да.
Мен бўлсам «Шукри афанди» деб сирни очиб қўяй де-
дим», — хурсанд бўлиб дилидан ўтказди Замон.

— Аттанг — дея чўққи соқолини тутамлади Рўзи-
охун ёнидаги хушқомад одам Замоннинг яқин таниши
эканини билгандан кейин, — отлари қайсарлик қилиб
озгина кечга қолдилар. Бир оз эртарақ келганларида
қўлбола «чўл кабоби»га оғизлари теккан бўларди. Ҳали
ҳам бўлса...

— Йўқ, йўқ. Мен шошилиб турибман, иним. Раҳмат.
Яна кези келиб қолар, — деди Фозил ва ички чўнтаги-
дан хат чиқарди, — мана бу хатни Муллаохун акам сиз-
ларга бериб юбордилар.

Карвонбоши хатни ўқиб:

— Бажонидил. Хўжайин айтган нарсаларни бериш-
га тайёрман. Мана шу ерда қабул қилиб олаверадилар-
ларми? — деди.

— Йўқ. Агар Замонга малол келмаса, Фулжага эл-
тиб, бир савдогарга топширишни илтимос қилардим.

— Бош устига, — деб нари-берисини суриштирмай
ваъда берди Замон. Чунки, у ўз устозининг қандайдир
сирли иши борлигини англаган эди.

— Сизлар йўлдан қолманглар, юртдошлар. Мен За-
монга омонат хат ёзиб бериб, кетингиздан етказиб қўя-
ман, — деди, карвонбоши ва Рўзиохун билан хайрла-
шиб, Замонни четга етаклади.

— Кўринишинг-ку ўзгарибди, лекин руҳингда қандай
ўзгаришлар бўлди? — деб сўради Фозил Замон билан
иккалалари холи қолганларида.

— Қайси маънода сўраяпсиз, афандим?

— Масалан, гоминданчиларга нисбатан қарашинг
қандай?

— Уларга олдин бир қадар нафрат билан қараган
бўлсам, энди нафратим ўн ҳисса ошди... Чунки ушбу са-
фаримда шунга амин бўлдимки, бу аблаҳлар билан бир-
га яшаш у ёқда турсин, ҳатто бир дақиқа ҳамнафас
бўлишдан ҳам жирканаман...

— Раҳмат, иним. Сафаринг бекорга кетмаяпти. Қай-фиятингни халққа етказиб, гоминданчиларни фош қила-вер, халқни қўзғаш чорасини кўрарсан. Фурсат келди, Замон, жиддий ҳаракат қилиш керак.

— Қани ўша енг шимариб майдонга тушгучилар?

— Ҳеч нарсадан хабаринг йўқми?

— Нимадан? — савол берди Замон Фозилнинг кўзла-рига тикилиб. Унинг нигоҳида умид нурлари чақнарди.

— Қумулда қўзғолон кўтарилди...

— Шун-дай-ми?! — бақриб юборди Замон қандай-дир куч таъсирида чайқалиб кетиб.

— Сен, Қосим ва бошқалар: «нимага қўзғолон қил-маймиз?» — деб бошимни қотиргандинглар. У чоғларда ҳали вазият пишиб етилмаган эди. Мана энди пайти келди, Замон.

— Уҳ... юрагим ёрилиб кетай деяпти...

Фозил:

— Тўхта, Замон. Юрагинг қаттиқ ураётганини бил-ганим учун ҳам сени қидириб топдим. Озодликка эриш-моқ учун сенга ўхшаган ҳақиқий ватанпарварларни қи-дириб топиш, уларни сафарбар этиш зарурати туғил-моқда, Замон! — деди-да, Қумул қўзғолони ва келажак-даги ишлар тўғрисида батафсил тўхталгандан кейин, Ғулжага боргандан сўнг қандай ишлар билан машғул бўлиш ва кимлар билан алоқа боғлаш тўғрисида кўр-сатмалар берди. — Лўпан деган хитой Ғулжада дорихо-на дўкони очади. Сен унинг йўл-йўриғи билан... кўзинг-ни олайтирма: «Душманнинг душмани — сенинг дўс-тинг», — деган мақол бор. У бизга дўст киши. Тажриба-ли одам. Унинг маслаҳатларига қулоқ сол.

— Бир савол бор эди.

— Қандай савол экан?

— Юнусни саксон туя моли билан қўзғолончилар сафига қўшиб, милтиқ тутқазсам дегандим...

— Йўқ, Замон. Ҳар кишининг ўз ўрни бор. Сен Ғул-жада туриб, қўзғолонга тайёрлик кўришинг кўпроқ фойда келтиради. Бундан ташқари, агар ўша молларни олсак, бизни «ўғри қароқчилар» деб жар солаётганлар тегирмонига сув қуйган бўламиз. Вақти келганда у мол-лар ихтиёримизга ўтади. Манави учта туядаги Мулла-охуннинг моллари сен билан кўришганда гумон туғдир-маслик учун қилинган иш. У молларни сотиб, халқ ҳа-ракати йўлида сарфларсизлар.

— Тушунарли, — деди Фозилнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглаётган Замон. Шу топда ер кур-

раси узра парвоз этиб: «Жаҳон халқи, эшитмадим дема! Биз бош кўтардик! Ватанни озод қиламиз!» дея жар солгиси келарди.

— Вақт зиқ. Бугун тоққа етиб олишим керак, — де-ди Фозил Замонни қучоқлаб ўпаркан. — Ҳушёр бўл, За-мон. Ёшлик қилиб, хатога йўл қўйиб юрма.

Машина турган ерида пича ғириллаб турди-да, тутун чиқариб, ўрнидан қўзғалди.

САҚҚИЗИНЧИ БОБ

1

Раис Жингжуриннинг пинжига кириб, унинг ишончи-ни қозониб олган Шингшесай ўз билдигича иш тута бошлади. У бир тарафдан, илдиз отиб, ўз атрофига та-рафдорлар тўплаш билан шуғулланса, иккинчи тараф-дан, Жингжуринга «содиқ»лигини исботлаш мақсадида елпатак бўлар, оғзидан чиққанини бажаришга интилар-ди. Хусусан Қумул воқеаси юз бергандан кейин, унинг маслаҳатига кўра Қумул, Гулжа, Қашқар каби қатор «хатарли» жойларга юборилган «махсус вакиллар»нинг муваффақиятли иш юритишлари ва Урумчида Шингше-сай тарафидан фош этилган «Қумул қўзғолончиларининг бир гуруҳ тарафдорлари» унинг Жингжурин олдидаги обрўсини ошириб, амал чўққисини анча яқинлаштирган-ди. Мана, бугун у яна бир поғона юқори, яъни масла-ҳатчи мансабидан ҳарбий штаб бошлиғи даражасига кў-тарилаётир.

Жингжуриннинг топшириғига кўра, бугун ўтказила-диган ҳарбий-маъмурий кенгашда Шинжондаги вазият юзасидан докладга тайёрланган Шингшесай бир неча кун давомида жуда кўп манбалардан ва Жов, Ху, Вонг каби жосуслари йўллаган маълумотлардан фойдаланди ва раиснинг тасдиғидан ўтказиб олди. Эндиликда у би-лан амал талашадиган рақиблари қаршисида қийнал-май, дадил, ҳеч иккиланмай, ўз «қобилияти»ни намойиш этиш фурсати келган эди.

— Бугунги ҳарбий-маъмурий кенгаш, — деб гап бош-лади Жингжуши, — вазият кескинлашган бир пайтда ўтмоқда. Мен кенгашни очиш олдидан Шингшесайнинг бош ҳарбий штаб бошлиғи этиб тайинланганини эълон қилмоқчиман.

Кенгаш қатнашчилари кутилмаган бу хабарни эши-

тишиб, ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Улар раиснинг сўзларига қарши чиқиш мумкин эмаслигини билишар эдию кўпчиликни бу ўринга ўтиш хоҳиши ҳам йўқ эмас эди. Шу боисдан ҳам улар бир дақиқа жим бўлиб қолишди.

— Ҳа, — деди совуққина ишшайиб Жингжуши, — нима бўлди, жимиб қолдиларинг-ку, а? Қани, сен ўзинг гапира қол, Вонг Санмужонг!

— Шингшесай жаноблари бу лавозимга лаёқатли киши, — деб ўрнидан турди Вонг Санмужонг.

У ўз ўрнидан олиншини ва энди Шингшесайни қаноти остига киргани тақдирдагина кун кўриши мумкинлигини фаҳмлаган эди.

— Табриклаймиз, — деди Жингжуши. Бошқалар ҳам ноилож Шингни табриклашди.

— Қобилиятим чекланган бўлса ҳам, — деди ясама такаллуф билан ўрнидан туриб Шингшесай, — Жуши жаноби олийларининг менга ишониб топширган масъул вазифаларини бажаришга бутун кучимни сарфлайман, деб ваъда бераман.— У гавдасини алпдек тик тутиб, ҳарбийчасига ҳурмат билдирди.

— Ўтиринг, Шинг Санмужонг! — деб янги берилган мансабни қўшиб айтди Жингжуши. — Марҳамат, энди докладингизни тинглаймиз!

— Шу нарса равшанки, жаноблар! — дея сўз бошлади жиддий тусга кириб Шинг Санмужонг папкасидаги доклад текстини олгандан кейин, — Шинжон ҳозир ловиллаб ёняпти. Қаерини босса, оёқ куяди. — У шундан сўнг Жингжушига қараган эди, у: «Тўғри баҳо» дегандек бош силкитиб қўйди. — Масалан, ўғри Хўжаниёз Қумулга босиб кириш ҳозирлигини кўраётир, унинг зивозо Можунгйинг билан бирлашгани маълум. Агарда Мо қароқчилари Шинжонга бостириб киргудек бўлса, шарқий чегара хавфли бўлиб қолади...

— Бу ҳозирги можаронинг бир тарафигина, — давом этди Шингшесай,— Хўтанда Шомансур, Қашқарда Собит домла, Оқсувда бўлса Темур исмли кишилар қўзғолон кўтариш тараддудидалар. Булар орасида Мисрда ўқиб келган Собит домла энг хатарлиси. Чунки мусулмонлар ичида унинг таъсири кучли экан. Энди Фулжага келсак, у ер энг хатарли ва хавфли бўлиб қолмоқда. Чунки янгича фикрлар маконига айланаётир Фулжа.

— Менинг фикримча, — деди Жингжуши ҳар иборани чўзиб талаффуз этар экан, — сиз, Шинг Санмужонг, Фулжа тўғрисида муболаға қилиб юбордингиз.

— Эҳтимол мен ортиқча эҳтиёткорлик қилган бўли-

шим мумкин. Лекин бу юртда бир дақиқа ҳам эҳтиёт-корликни бўшаштирмаслик тарафдориман.

— Хўш, бўлмаса, далилларингизни баён қилинг-чи, Шинг Санмужонг!— деди Жингжуши.

— Ғулжа — турли хил фикрлилар маркази бўлиб қолди: Туркия, Арабистон, Англия, Германия, Россияда ўқиб, кўп элларни саёҳат қилиб келган зиёлилар оё эмас....

— Тўхтаг-чи!— деб ўрнидан қўзғалган Жингжуши Шингшесайга яқинлашди, — мана шуларни хавfli деб ҳисоблайсизми?

— Чет эл таъсирини кўрган бу зиёлилар ўз халқларининг ғафлатда ётишларини хоҳламасликлари табиий. Улар лоақал янгича тартиб ўрнатишни хоҳлайдилар. Энди советпарастларга келсак — хатарнинг боши ўшалар, — деди кескин Шингшесай. У келтирган далиллар йиғин иштирокчиларининг диққатини тортган эди.

— Бу гапингизга етарли асосларингиз бор бўлса керак, Шинг Санмужонг? — деб сўради Жингжунг.

— Қуйидагиларга эътибор беришларингизни сўрар эдим: 1924 йилдаги «Жадидчилар» ташкилоти гарчи тор-мор этилган бўлса ҳам, унинг илдизи қуримаганига ким кафолат бера олади? Чет эллардан келаётган: Қозондан «Шўро», Туркиядан «Туркистон», Германиядан «Миллат йўли», «Япониядан «Янги япон» журналлари Ғулжа зиёлиларининг кундалик эрмаклари бўлиб қолган. Майли, буларни у қадар хатарли демайлик, аммо қизил адабиётга бепарво қараб туриб бўлмайдик-ку, афандилар!

— Расво! — деди чўғ босиб олгандек тўлғаниб Жингжуши, — бу заҳарли адабиётлар қайси йўл билан Шинжонга кириб келмоқда?

— Чет элда ўқиганлар, саёҳатчилар, савдогарлар...

— Тўсиш керак! — деди дағал қўлларини пахса қилиб Жингшурун. Амалдорлар бир-бирларига маъноли қараб олишди. Улар бойлик тўплаш билан овора бўлиб кетган манави амалдорнинг ҳолига ичларида кулишар эди.

— Гапларингизга қараганда, аҳвол анча жиддий ва мураккаб кўринади. Энди бунга қарши чора-тадбир кўриш лойиҳаси тузилганми?— деб сўради Жингжунг.

— Албатта тузилган, — дея қисқагина жавоб қайтарди Шингшесай.

— Сўзланг! — буюрди Жингжуши.

— Энг аввал аскар сонини кўпайтириш билан бирга-

ликда ҳарбий қисмларни қайтадан кўриб чиқиш; рус оқ офицерлари ёрдамида оқ руслардан таркиб топган полк ташкил қилиш; Можунгйинг билан Хўжаниёзнинг бирлашишига йўл қўймаслик ва Можунгйингнинг Шинжонга кириш йўлини тўсиб қўйиш; қўзғолон кўтариш хавфи туғилган жойларда ҳарбий ҳолат эълон қилиб, таъқиб ишларини олиб бориш; ерли мўътабар кишилар ва руҳоний зотлардан фойдаланиб, ғалаёнларнинг олдини олиш, — деб бир қатор жиддий масалаларни ўртага ташлаш билан бирга ўз далилларини яна бир бор исботлаб чиқди Шингшесай.

— Қўйилган масалалар амалга оширилса ички жиҳатдан зўр ўзгариш бўлиши муқаррар. Бу тўғрида марказ билан келишиб олиш лозим бўлса керак, — деди марказга эътиқодни кучли ва ўзини марказнинг вакили ҳисоблайдиган Товминью.

— Ҳаммага маълум, — дея Товминьюга эътироз билдирмоқчи бўлди Шингшесай, — Шинжонни бевосита бошқарувчи раҳнамомиз Жингжуши жаноблари. Ўз аҳволи билан овора бўлиб қолган марказ ҳозир бизга ҳарбий жиҳатдан ёрдам беролмайди. Биз ўз кучимиз ва Жингжушининг раҳбарлигига таянишимиз лозим.

— Мен Шинг Санмужонгнинг ҳамма фикрларини қўллаб-қувватлайман, — деди гапиришга оғиз жуфтлаган Жингжунни тўхтатган Жингжуши.

— Жушининг хоҳишини рад этиш ўринсиз албатта. Бироқ, аскар сонини кўпайтириб, сиёсий-иқтисодий жиҳатларда зўровонлик қилинса, халқ норозилигини янада кучайишига сабабчи бўлмасмикин? — деди Жингжун.

— Сизнингча қандай қилсак бўлади? — деб Жингжунга қаради Жингжуши.

— Халққа нисбатан уларнинг манфаатини кўзлайдиган сиёсат юргазсак фойдалироқ бўлар эди.

— Ҳозирги вазиятда бундай қилиш мумкин эмас, — деб Жингжуннинг гапини бўлди Шингшесай, — бу ҳақда алоҳида фикр юргизиш лозим.

— Шинг Санмужонг ҳақ айтяпти, — гапни чўрт бўлди ранс. — Сиёсий кенгашнинг бош қаҳрамони ўрнини эгаллаган Шингшесай Жингжушининг ҳимоясида ўз фикрларини мажлис қароридан ўтказишга муяссар бўлди. Жингжун бошлиқ қарши фикрдагилар эса, зотан бу қарорга қўшилсалар ҳам, лекин зимдан норозиликларини сақлаб қолишди.

Икки елкасига генерал-лейтенант погони қадалган ҳарбийча кийим ва қуёш сурат кокордали фуражка кийган Шингшесай кўзгудаги аксига ҳавас билан қараб турибди. У кўпдан бери орзу қилган мансабидан шукр қилса ҳам, кўнгли кермакроқ эди. Хаёлидан: «олий муттасади бўлишим керак», — деган фикр кечаркан, ўша даражага етиш имконияти борлигига ишонган ҳолда мийиғида кулиб қўйди-да, стулга ўрнатилган кнопкани босган эди, шу ондаёқ эшик очилиб, адъютант пайдо бўлди.

— Хизматингизга тайёрман, ҳурматли Санмужонг!

— От тайёрми?

— Тайёр, ҳурматли Санмужонг!

— Қўлқопни келтир!

— Хўп бўлади, ҳурматли Санмужонг!

— Адъютант оқ қўлқопни келтирди. Шинг эшикдан чиқиб кетаётиб қўлқопни олди. Иккалалари ташқарига чиққанларида, инглиз эгарлари уриқли иккита отни икки отбоқар ушлаб туришар эди.

Шингшесай отга шахдам миниб олди-да, илдам юриб кетди. Улар «Жонгжунг» манзилидан чиқиб, шимолий дарбоза томон йўл олишди. Сибу—Дивизия штаби ёнида штаб офицерлари Шингшесайни қаршилашди. Штаб навбатчиси унга рапорт берди. Шингшесай рапортни қабул қилгач, буюрди:

— Бошланглар!

— Хўп бўлади, жаноби Санмужонг, — деб Шингшесайнинг олдига тушиб юра бошлади дивизия командири. Ҳарбий машқ ўтказиладиган майдонда аскарлар қисм-қисмлари билан саф тортиб туришарди.

— Шинг Санмужонгга салом! — деди баланд овозда штаб бошлиғи. Аскарлар ҳам такрорлашди бу табрикни. Шингшесай қатор тизилган аскарлар сафини кўздан кечира бошлади. Аскарларнинг ёшлари ҳар хил бўлганидек, кийимлари ҳам турлича рангда эди. Уларни — деҳқонларни экин майдонларидан ҳайдаб келиб, сафга тизиб қўйганлари яққол сезилиб турарди. Баъзиларининг кийимлари нимдош, ҳатто пойабзаллари йиртиқ, бош кийимлари титиқ, соқол-мўйлаблари ўсиб кетган...

Бу манзарани кўриб Шингшесайнинг сочлари тикка бўлиб кетди. У шу ердаёқ командирларнинг башарасига тупламоқчи бўлдию, лекин сиполик қилиб, ўзини тутди. Унинг ҳамма аскарлар сафини оралаб чиқишга

сабри чидамади. Ниҳоят, Шингшесай отдан ирғиб тушди-да, индамайгина штабга кириб кетди. Ҳарбий штаб қандайдир кўҳна савдо саройини эслатарди; штаб хонасида тахта каравотлар, умивальниклар кўзга ташланар, кирланган сочиқлар осиглиқ турарди. Шингшесай қўлқопини ечиб, адъютантга узатди-да, қора тиконакдек сочларини қалтироқ қўллари билан силаркан:

— Қани, командир, шошилмай айтинг-чи, қанча аскар кам?— дея савол берди серрайган қиёфада.

— Менимча тўл... тўла...

— Ёлғон! — бақирди Шингшесай. Қўрқиб кетган командир жавоб қайтаролмай, штаб бошлиғига қаради.

— Оширишнинг ҳожати йўқ, икки юз ўттиз киши кам, — деди штаб бошлиғи.

— Қуроллар-чи?

— Қуроллар тўлиқ, лекин...

— «Лекин» нимаси?

— Яроқсиз бўлиб қолганлари ҳам бор...

— От, эгар-жабдуқ-чи?

— Бу, бу жиҳатдан...

— Тушунарли! — дея ер депсинди Шингшесай. — Аскарларингнинг ярмидан кўпи яроқсиз эканлиги кўриниб турибди. Бу ҳолатни ҳарбий қўшин деб айтиб бўладими, а? — командирга тикилди Шингшесай. У бўлса, бошини ердан кўтара олмай, «хўш, хўш» дейишдан бошқа сўзни гапира олмас эди.

— Берилган маблағларни ҳамёнга уриб, кўпи кўчадан тутиб келинган манави ўлимтикларни сафга турғизиб, санокдан ўтказмоқчи бўлибсизлар-да! — Командирларнинг бошлари яна ҳам бўлди. Шингшесай уларнинг қалтис ерларидан тутган эди.

— Сенларни шу аҳволларингда Қумул ўғриларига қарши юборсак, пашшадай қирилиб кетасанлар-ку! — Шингшесай шундай деди-да, ташқарига чиқиб, отига минди. — Бир ҳафта муҳлат, агар шу вақт ичида ҳарбийча тартиб ўрнатилмаса, ҳамманг ҳарбий суд олдида жавоб берасизлар.

Шингшесай анча узоқлашгандан кейингина бошларини ердан кўтарган командирлар енгил нафас олиб, ўзларига келишди.

Шингшесай шу куни яна Урумчи горнизонига қарашли ҳарбий қисмларни ҳам кўздан кечириб чиқди. Ҳамма қисмларда ҳам юқоридагидек аҳвол. Кечқурун у кимларни вазифасидан олиб, кимларни белгилаш ва уларга ибрат бўлсин учун кимларни жазолаш ҳақида Жингжу-

шига рапорт ёзиб, эртасига тасдиқдан ўтказди. Шу кун
ниёқ ўзининг яқинларидан иборат Дўжигонг бригадаси-
ни қайтадан тузиб, уларни янги қурооллар билан таъмин
этганидан кейин, Қумул қўзғолонини бостириш учун
жўнатиб юборди.

3

Бугун Урумчи шаҳарини сирли кайфият қуршаб ол-
ган эди. Шаҳарнинг қоқ ўртасидаги Янг хонг кўчасида
тизилиб кетаётган аскарларнинг кети кўринмайди. Халқ-
дан зўрлик билан тортиб олинган от-уловлар бир-бири-
га занжир каби боғлаб қўйилган. Бу ҳарбийларнинг
олди Урумчидан ташқаридаги Улонбой тўқайлигига бо-
риб етган бўлса ҳам, орти ҳамон шаҳар ичидан чиқиб
улгургани йўқ. Эрталабдан дўкон очиб, савдо қиладиган
савдогарлар, саройбонлар, ошхона ва чойхоналарнинг
эшиклари ёпиқ турибди. Эрта-саҳардан бозорга чорва
ҳайдаб келадиган деҳқон, чорвадорлар ҳам кўринмай-
ди. Урумчининг аҳолиси эшикларини ичкарасидан зан-
жирлаб олиб, ўтаётган лашкарларни дераза пардаси
орқасидан кузатишмоқда. Қуроолли кучлари билан халқ
дилига ғулғула солишни мақсад қилиб олган гоминдан-
чилар шаҳарни ваҳима бостириб юборгандилар. Бано-
гоҳ кўчага чиқиб қолган баъзи одамларга отлиқ патрул-
лар қутқу солишарди. Тушга яқин, қўшин шаҳардан
чиқиб кетганидан кейин, аҳоли аста-секин кўчага чиқа
бошлади.

— Арининг ини бузилди, бир нарса бўлганга ўхшай-
ди! — деди тандирга олов ёқаётган нонвой. Қимдир:

— Ундай деманг, оғайни, аскарлар гарчанд арава-
ларда кетишаётган бўлсалар ҳам қуён овлашга яраша-
ди! — деган эди, пичоғини қайраётган қассоб:

— От минолмайдиган бу аскарлар аравага тушмай
нима қилсин? — дея гап қўшганди, ҳамма бирдан кулиб
юборди.

Тўдалашиб олган ҳунармандлардан кимдир луқма
ташлади:

— Беш юз арава солиқ тушди деб айтишаётган эди,
ўз кўзим билан санаб чиқдим, мингдан ошиқ арава ўт-
ди. Деҳқон бечораларни шўри қуриди!

— Ошиқма, ҳадемай сенга ҳам навбат келиб қолади.
Эрта-индин ўзингга тушган солиқдан дод демаганингни
кўрармиз! — деди бичиқчи.

Бошқалар ҳам фикр билдиришди:

— Бу ярамаслар Фулжадан келган ҳамма араваларни эгалари билан бирга қўшиб ҳайдаб келишибди.

— Ҳамма гап ўзимизда, салла олиб кел деса, калла олиб келмаслик керак-да!

— Нима бўлса ҳам қумуллик қаҳрамонлар бу лаънатиларнинг адабини беришаётганга ўхшайди, — деди қўлини мушт қилиб қисган этникдўз.

— Ҳой, яна соқолларнинг куйиб қолмасин, — деб огоҳлантирди эшагига сув ортиб олган мешкобчи. — Ана, қаранглар-а!

Шу орада сарой дарбозасидан ўнларча суворийлар чиқиб келишди. Улар кетидан иккита арава ҳам пайдо бўлди. Араваларда қўллари боғланган, орқаларига ўқ расми чизилган қоғозлар ёпиштириқли ўнча одам ўтирар эди. Олди-ортини аскарлар қуршаб олган аравалар саройнинг жанубий дарбозаси ёнидаги майдончада тўхтади. Аҳоли орасида: «Одам отишар экан» — деган гап тарқалди-да, одамлар ўша майдон томон оқа бошладилар. Кўп ўтмай, бозор аҳлининг аксари ўша майдонга тўпланди. Булар орасида от-аравасидан ажралганлар ҳам бор эди.

— Фуқаролар! — деди олдиндан ясаб қўйилган минбарга чиққан тилмоч, — манави аравада ўтирганлар Қумул ўғриларига қўшилиб, Урумчида тўполон кўтармоқчи бўлган бузғунчилар...

— Ана холос, қуруқ тухматдан ўзинг асра! — нидо қилди оломон орасидан кимдир, кейин ғала-ғовур бошланиб кетди. Тилмочнинг «тинчланинглари» деб бақирishi таъсир қилмади. Ижрочилар командири тўппончасидан осмонга қараб икки бор ўқ узганидан кейингина ғалаён бир оз босилди.

— Булар ичида — давом қилди тилмоч, — булар орасида ҳукумат солиғига норозилик билдирганлар ҳам бор, улар ҳам ўлимга ҳукм этилганлар...

— Вой, бечоралар-ей..

Яна ғала-ғовур кучайиб, оломон ҳукм ижро этиладиган жойга интила бошлади. Лекин аскарлар милтиқларини ўқталиб, ҳеч кимни яқин келтирмадилар. Начора, уларнинг қўлидан оҳ-воҳ қилишдан ўзга ҳеч нарса келмайди...

Бандилар аравалардан туширилди. Уларни деворга қаратиб қўйдилар.

Шу пайт тутқунларнинг «Но-ҳақ... Но-ҳақ ўлим!...» деган овозлари янгради, бу овозларга милтиқларнинг

қарсиллаши қўшилиб кетдию бандилар бир-бир ерга қуладилар...

Хукм ижроси пайтида ҳозир бўлган Назар қози тўпланганларга юзланди:

— Халойиқ! — Оллонинг хоҳишисиз чивин ҳам ўлмайди. Буларнинг азал-қисмати шу. Ҳукуматимиз одил. Гуноҳсиз одамларга дахл қилмайди. Қимда-ким гуноҳ қилса, мана шундай бўлади. Қани энди, тарқалинглар!

Одамлар:

— Биродарларимизни ўзимиз кўмамыз! — дейишдида, жасадларни кўтариб кета бошладилар. Одамлар бора-бора кўпайиб, бутун бир халқ намоишига айланди.

Мазкур қотиллик Шингшесайнинг режасига кўра бўлган эди. Бу билан у халқни қўрқитиб қўймоқчи эди, лекин аксинча бўлиб чиқди, халқнинг ҳукуматга нисбатан нафрати, ғазаби яна ҳам кучайиб кетди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Можунгйинг Қумул территориясига етиб келгач, аскарларига икки кун дам беришга қарор қилди. Бу пайтда гоминданчиларга қарши вақти-вақти билан зарба бериб турган Хўжаниёз отрядининг сони беш-олти юз атрофида эди. Можунгйингнинг хабарини эшитган Хўжаниёз шу куниёқ отланиб йўлга чиқди, Можунгйинг Хўжаниёзга пешвоз чиқиб, уни иззат-ҳурмат билан кутиб олди.

— Қасам ичиб айтаманки, сиз — акасиз, мен эса — ука, — дея Хўжаниёзнинг барини тавоб қилди Можунгйинг.

Унинг бу сўзларидан тоғлиқ сардорнинг кўнгли юмшаб, «иниси»ни бағрига босди:

— Сен менинг нажот қанотимсан...

— Биз Чингхай тунганлари, — деди дастурхон атрофига ўтиришгандан кейин Можунгйинг, — халқимиз удумига кўра олий ҳурмат меҳмонга зиёфат олдидан тонгши тортамыз. Бу одат қон-қариндошлик белгиси. Марҳамат, Хўжа ака, — деб косадаги тонгшини Хўжаниёзнинг олдига қўйди Можунгйинг.

— Раҳмат, — дея Хўжаниёз тонгшидан тотиди. Фозил, Сафохун Пўлатохунлар ҳам тонгшидан тотиндилар.

— Сизнинг чодирингизда ўтириб меҳмон бўлганимиз

қизиқ бўлди, аслида Сизни биз меҳмон қилишимиз лозим эди, — деди Фозил.

— Энди бизнинг орамизда «сеники, меники» деган гап бўлиши мумкин эмас, — кулди Можунгйинг.

— Сизга йўл оёқ қилиб арзимас совға келтирган эдик. Қабул қилишингизни сўраймиз. — дея Сафоҳунга имо қилди Хўжаниёз. У чиқиб кетиб, гижинглаб турган бўз отни чодирнинг ёнига етаклаб келди.

— Бир шаҳарга татийдиган от экан, — деди оддан завқланган Можунгйинг. У отнинг атрофини айланиб чиқди: — Тянь-Шань тоғидан ҳам зўр совға олиб келибсиз, Хўжа ака, раҳмат.

— Бизнинг элда от йигит қаноти, асл сарпо — бойлик белгиси ҳисобланади, — дея беқасам тўн билан қундуз телпакни Можунгйингга кийгизди Фозил.

Тунганлар раҳматлар устига раҳматлар айтишиб, мамнун бўлишди.

Чўлда бўлишига қарамай, Можунгйинг тунганлар одатига кўра, турли-туман сайлар тўртиб меҳмонларни яхши кутиб олди. Таом устида Фозил Можунгйингни кузатиб ўтириб, у ёш ҳарбий саркарда бўлишига қарамай, кўпни кўрган, катталарга катталарча, кичикларга кичикларча муомала қила олишини сезди.

— Марҳамат, Хўжака, тортинмай олиб ўтиринг. Сай иссиғида хуштаъм бўлади. Совиб қолмасин, — қис-таланг қила бошлади Можунгйинг.

— Баҳазур.

— Чарчамаган бўлсангиз, бир оз маслаҳатлашиб олсакмикин, Хўжака, — деди Можунгйинг.

— Майли, шундай қила қолайлик.

— Мен, — давом этди Можунгйинг ёрдамчиси Мошин, укаси Мочинг, тилмочидан бошқа офицерларни чиқариб юбориб, — сизларнинг ички ҳаракат режаларингизни билмайман. Сиртдан олинган маълумотлар асосида мана бу хариталарни чиздик, — дея у Мошиминга ишора қилган эди, ёрдамчи харитани ёзиб қўйди. Хўжаниёз саводсиз бўлса-да, харитадан қўзғолончилар ва гоминданчиларнинг тўқнашиш белгиларини пайқаб ҳайрон бўлди. Харитага эътибор билан қараб чиққан Фозил:

— Бизники ҳамда душман тарафидан қисмлар анча аниқ туширилган. Лекин душман тараф Қумул ва Борикулга қўшимча икки полк аскар юборгани, манави Монголия чегарасини тўсиш мақсадида бир эскадрон юбо-

рилгани кўрсатилмапти, — деб харитадан камчилик топди.

— Бу янги маълумот экан. Балким биз йўлга чиққандан кейин келтиргандир? — савол ташлади Можунгйинг.

— Ҳа, шундай, — жавоб қайтарди Фозил, — бундан ташқари, Дўжигонг бригадаси билан Люшовзи дивизияси Урумчидан шарққа қараб йўл олганлиги маълум.

— Тушунарли. Демак, Шингшесай бош штаб бошлиғи этиб тайинланиши билан гоминданчиларнинг ҳарбий фаолияти кучайибди-да! — деб ўйланиб қолди Можунгйинг ва ўзига хос зеҳнлилик қилиб, шу тобдаёқ туғилган фикрни ўртага қўйди. — Агар сиз қарши бўлмасангиз, Хўжака, Қумулга ҳужум қилмай, четлаб ўтиб, Дўжигонг ва Люшовзиларнинг қисмларига ҳужум қилсак қандоқ бўларкин?

Хўжаниёз дарҳол жавоб қайтаролмади. Аввал тоғлик районларни, ундан кейин Қумулни, сўнгра аста-секин Урумчига силжишни мақсад қилиб қўйган Хўжаниёз бундай четлаб ҳужум қилиш тактикасини сира тасаввур этолмасди.

— Бу таклифдан мақсадим, — давом қилди Можунгйинг, — душманнинг бизнинг Қумулга ҳужумини кутиб ўтирмай, уларнинг йўлини тўсиб, тўсатдан ҳужумга ўтсак осон ғалаба қозонардик.

— Ақл бовар қилмайди — деди Хўжаниёз.

— Сиз бунга қандай қарайсиз, Фозил шангсинг?

— Тўғрига ўхшайди. Лекин жуда тез ҳаракат қилиш лозим. Довон ошмасак, уларнинг йўлини тўсолмаймиз, — деди Фозил.

— Жангда суръат тезлиги ғалаба гаровидир. Тоғлик ердаги жангда бизлар аскарлардан устун турамиз. Энди тоғни кесиб ўтишни сизлар бошқарасизлар, — деб хулоса қилди Можунгйинг.

Улар бу тўғрида хилагина маслаҳатлашганларидан кейин, қуйидаги хулосага келишди: Хўжаниёз билан Можунгйингнинг жангчиларидан маълум қисми душманнинг диққатини чалғитиш учун Қумулга ҳужумдан сўнг маҳаллий уйғур, тунган аҳолисини қўзғолонга чақириб, икки тарафнинг асосий кучларини бирлаштириб, йўл устидаги Дўжигонг қисмларига ҳужум қилиш. Можунгйинг Хўжаниёзга икки юзта милтиқ берди. Мазкур суҳбатда муқим қўмондонлик маркази ва маъмурий бошқариш жиҳатлари очиқ гаплашиб олинмади. Ҳозирча бирлашиб ҳаракат қилиш ва ишғол қилинган жой-

ларда муҳофаза қисмларини ташкил этиб, қўзғолоннинг орқа томонида таянч қисми яратмоқ фикрига келишилиб, биринчи суҳбат якунланди.

Эртасига Пўлатохун билан Саримсоқниёз йўл кўрсатувчилар сифатида қолдирилдилар-да, Можунгйинг томонидан ҳарбий машқ ўтказишга тайин этилган уч офицер ҳамроҳлигида Хўжаниёз йўлга отланди. Сафар олдидан Можунгйинг мингдан ортиқ аскарни сафга тургазиб, Хўжаниёзга ўзининг маузерини тақдим этди. Унинг иниси Мочинг ҳам акасидадан кейин ўз маузерини Фозилга совға қилиб берди.

Хўжаниёзлар кўринмай кетгунча қаққайиб турган Можунгйинг хаёл оғушида эди: «Эҳтимол, сен нодон, чўққисоқол Хўжаниёз, бу ўлканинг султони ёки подишоҳи бўлишни орзу қилаётгандирсан?! Йўқ, эпполмайсан буни. Мана, мен, мендаин ҳарбий саркардагина бошқара олади бу нодон халқни,— деди ишонч билан.— Ёнингдаги Фозилнинг чизган чизигидан чиқмасанг, узоққа боришинг мумкин. Аммо уни сендан ажратиб олиш керак. Ҳар ҳолда, сенлар билан бир манзилгача отга мингашишга тўғри келар!..» У кескин бурилди-да, икки ёнидаги мададкорлари бўлмиш Мошимин билан Мочингга:

— Юзакигина Хўжаниёзга итоат қилинглар, аммо Фозилга эҳтиёт бўлинглар, — дея буюрди.

Хўп бўлади!— жавоб қайтаришди йигитлар.

— Фозил чет эл одами бўлиши мумкин. Агарда шундай бўлса, у биз учун жуда хавфли...

— Рухсат этинг, ҳозироқ...

— Упкангни бос! — ўқрайди инисига Можунгйинг, — ишни бузиб қўямиз, ҳали вақт бор. Йўл ҳозирлигини кўринглар, кетамиз!

Ярим тун, эл ухлайдиган пайтда Қумул тоғидаги манзилга етиб келган Хўжаниёз Можунгйингдан олиб келинган милтиқларни кўздан кечира бошлади. Милтиқлар тўққиз отар ва етти отар бўлиб, занглаб кетган эди. Моҳир мерган Хўжаниёз буни кўриб, кўнгли ранжиди. Кузатиш маросимида сафда турган тунган аскарларнинг қўлида ялтираган янги япон милтиқларини ўз кўзи билан кўрган эди-ку!

— Сотқин, хоин бўлиб чиқмасин яна бу тунган! — деб юборди бехосдан жаҳли чиққан Хўжаниёз.— Йўқса, нечук занглаган яроқсиз қуроолларни бердийкин бизга?!

— Ҳозирча шу ҳам ғанимат! — деди Хўжаниёзни пича жаҳлини туширишга уриниб Фозил.

— Бу дардисарлардан уч марта ўқ узсанг, стволи қизиб, ўқ ёнига тушади! — деди янада ғазаби жўшиб Хўжаниёз.

— Вақтинча ишлатиб турамиз-да, ака

— Бу тунган яна биз ўйлагандай бўлиб чиқмаса-я?..

Хўжаниёзнинг бу сўзлари Фозил кўнглига туккан шубҳани янада кучайтириб юборди. «Яп-янги япон милтиқларини қаёқдан олди экан тунган? Албатта японлар беришган... Агарда шундай бўлса, илонни қўйнимизда сақлаётган бўламиз-ку!» — дилидан ўтказди Фозил, лекин у бу гумонларини Хўжаниёзга айтмади. Агар айтгудек бўлса, Хўжаниёз қизишиб кетиб, тўнини тескари кийиб олиши ва орада низо чиқариши аниқ эди. У чоғда гоминданчилар билан эмас, Можунгйинглар билан олишишга тўғри келади.

— Энди кетайлик, ака. Вақт ўзи кўрсатар. Агар тунганнинг нияти бузуқ бўлса, жазосини ейди... — деди Фозил.

Турли хил хаёллардан чарчаган Фозил салқин тоғ шабадасида енгил тортиб, дўнгликка кўтарилди. Ҳамма йигитлар уйқуда. Қоровулда турганларгина уйғоқ. Атроф жимжит. Фақат кўкат чимдиётган отларнинг шарпасию узоқ-узоқларда изғиб юрган чиябўрилларнинг увиллашларигина эшитиларди холос. Фозил Можунгйинг хусусидаги шубҳасини «бўлар иш бўлди, энди бошга тушганини кўрармиз» — дея бир чеккага йиғиштириб қўйди-да, Замон ва ундан келган мактубни эслади. Хатнинг мазмуни қуйидагича эди:

«...Сиз таништирган ғулжалик афандилардан садо чиқадиганга ўхшамайди; улар осмондаги жаннатдан бўлак ҳеч нарсани ўйлашмайди, Юнус бойвачча бўлса, борган сари улар таъсирига берилиб кетяпти. Оддий халқ эса, тўлқинланиб турибди. Мен кимга таянишни ва ким билан ишлашни билмай қолдим. Шундай бўлишига қарамай, қўлимдан келганича тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боришга ҳаракат қиляпман, бироқ, тажрибали ва таъсирли киши бўлганида яхши бўлар эди. Менга йўл-йўриқ кўрсатинг...»

Замоннинг хати Фозилнинг Ғулжа тўғрисидаги умидини шамолга совургандек бўлди. Лекин у умидсизланмади. «Асосий масала халқнинг уйғонишида, халққа таяниш ғалаба гаровидир», — дея пичирлади Фозил. «Лўпан етиб борса, замонларга яхши бўлади...» Ички

кечинмаларга берилиб кетгани учун узоқ ўтириб, оёқлари увишиб қолганини сезмаган экан, анча жойгача оқсоқланиб борди.

— Нима бўлди, Фозил, оқсаябсанми?

Ногоҳоний бу овоздан Фозил чўзиб тушди.

— Бир кеча бўлса ҳам ухлаб, тиниқиб олсанг бўларди, Фозил!

— Ҳа, сенмидинг, Асилхон? Ўзинг-чи, ўзинг нега ухламадинг?

— Уйқим келмаяпти. Кел, ўтир, тамаки чекамиз.

— Майли, чексак, чекибмиз-да, — Фозил Асилга тамаки халтасини узатди.

— Сен мана шу сафардан негадир хотиржам қайтиб келмадинг, Фозил.

— Қаёқдан билдинг?

— Наҳотки мени фаҳмсиз деб ўйласанг, хушчақчақ кулишларинг камайиб қолди. Доим хаёл сурасан.

— Ўйламаса бўладими? Масалан, мана ўзинг хотиржаммисан?

— Ростини айтсам, — деди ёшлигидан уйғурлар билан апоқ-чапоқ ўсган қозоқ йигит, — қўлимга мана шу қуролни олганимдан буён хотиржам эмасман.

— Нимани ўйлайсан?

— Мана шу ишимиздан бирор-бир натижа чиқсинда ишқилиб!

— Сен ўзинг нима деб ўйлайсан? — савол ташлади Фозил.

— Мен сендан сўраяпман-ку!

— Бир ишга қўл урдингми, уни охиригача етказ, палапартишлик ярамайди. Бетайинлик мақсадга етишингда ғов бўлади.

Асилхон жимиб қолди. У Можунгйинг тўғрисида баъзи нарсаларни сўрамоқчи бўлдию, лекин тили бормади.

— Можунгйинг билан бирлашдик. Лекин шу нарсани яхши эсингда тутгинки, озодлик учун курашда юкнинг оғирлиги асосан ўзимизнинг зиммамизга тушади, Асилхон! — деди Фозил ва сафдошига тунган офицерлари билан муомала қилишда жуда сезгир бўлиб туришни тайинлади.

— Шундай дегин... — деб ўйланиб қолди Асилхон.

— Ўзимиз — уйғур, қозоқ, ўзбек ва бошқа миллатлар бирлигимизни бузмасак, — деди Асилнинг нохуш гумонини сезган Фозил, — ҳар қандай тўсиқлардан ўта оламиз. Миллий иттифоқ — бизнинг куч-қувватимиз. Сен

қозоқ қардошлар орасида мана шу тарбияга кўпроқ эътибор бер.

— Тушунаман.

— Унда яхши. Ростанам мен ёзиб берган чақириқни қозоқча ва мўғилчага таржима қилдингларми?

— Қилдик. Юз нусхадан кўчирилди.

— Яхши. Сен эрта-саҳарда йўлга тушадиган киши-сан. Кел, ухлаб, дамингни ол...

УНИНЧИ БОБ

1

Шингшесайнинг мўлжалига кўра Дўжигонгнинг бригадаси Қумулга етиб боргунча, Можунгйингнинг қисмлари Қумул тепалигига кўтарилмаслиги лозим эди. Лекин Шингшесайнинг мўлжали хато бўлиб чиқди, Можунгйинг Дўжигонгдан илгари етиб келган эди. Бу хусусда Жингжушидан танбеҳ еган Шингшесай тегишли чора кўришга ваъда бериб: «Биз биринчи марта жанг қилаётганимиз йўқ. Уғриларни Қумулга суриб, ўша ерда тўла тор-мор қиламиз», — дея раисни хотиржам қилганидан кейин, ўз бўлмасига чиқиб, қўйидаги телеграммаларни ёзди: «Дўжигонга! Йўл суръатини тезлатиб, ўн кунга қолмай, Қумулга етиб борилсин». «Люшовзуга! Гучингдан икки отлиқ полкни Дга ёрдамга юборинг. Шингшесай...»

Учинчи телеграмма эса бошқачароқ ёзилганди:

«Шанхай, Нанжинг Лу кўчаси, 85, Жу жонимга.

Додунг банкасига қўйилган пулни олиб, мен айтган саккиз нафар артистлар билан бирга Шинжонга етиб келинг, сафарга чиқиш олдидан менга хабар қилинг. Шингшесай...»

У бу телеграммаларни яна бир бор ўқиб чиқиб, дилида: «Ўзингни қаҳрамон ҳисоблаб юрган ҳолингни бир кўрай, Можунгйинг. Сени мана шу пуф деса учиб кетадиган ожиз қизнинг қўлида ўлдирмасам армондан чиқмайман...» деди-да, кнопкани босган эди, шахсий котиб кириб келди.

— Манави телеграммаларни зудлик билан жўнатинг!

— Хўп бўлади, жаноби Санмужонг!

— Тўхта! — деди Шинг телеграммаларни олиб чиқиб кетаётган котибга, — Модосинг билан Жовгўлангни кечки овқатга таклиф қил!

- Хўп!
- Тўхта, галварс, қаёққа шошиляпсан!?
- Хўп!
- Манави рўйхатдаги кишилар эса, бугун соат тўртда қабулхонада ҳозир бўлсинлар.
- Хўп бўлади, жаноби Санмужонг.
- Ана энди боравер!
- Хўп бўлади! — дея тавозе билан чиқиб кетди котиб. Шингшесай хитой амалдорларининг одатига кўра, иш кабинетининг бир чеккасига қўйилган каравотга тушки уйқуга ётди.

«Давлат уйқуси»га қонган Шингшесай шахсий котиб олиб кирган илиқ сувда сочиқни ҳўллаб олди-да, мушукдек хуриллаб юз-кўзини артиб бўлгач, гарданини артди ва яна сувга шу сочиқни ҳўллагач, тишларини тозаллади ва котибига имо қилди. Котиб Шингшесайнинг пайпоқларини ечиб, ўша сочиқ билан оёқларини, панжа ораларини тозалаб артгандан кейин, пайпоқ ва кийимларини кийдириб қўйди. «Ювиниб» енгиллашган Шингшесай қўшни хонада ҳозирлаб қўйилган тушлик овқат ейишга тутинди.

Соат тўртда қабулхонага таклиф этилганлар: Мансур, Рўзибой, Назар қози, Турсун бобо, Ҳусайинбойлар бўлиб, улар Шингшесайнинг тамаддиқдан чиқишини минг бир ташвиш билан кутишарди. Уруш бу ердан етти юз километр нарида, Қумулда бўлаётганига қарамай, унинг ваҳимаси Урумчини ҳам ларзага солганди. Кейинги кунларда шаҳар дарбозалари қош қораяр қораймасданоқ беркитилар, кўчаларда патруллар юриб, чироқ ёнган хонадонларга кирар, кўчаларда бевақт юрган одамларни ушлаб, аллақайларга олиб кетишар, умуман, шаҳар нотинч эди. Ҳам мол, ҳам жон хавотирда юрак ҳовучлаб ўтирган манави зотлар бутхона янглиқ маҳкамадан соғ-саломат чиқиб кетишларидан умид узиб қўйишганди.

— Яхшимисизлар, юртдошлар? — дея баногоҳ пайдо бўлиб қолди Шингшесай.

Интиқ зотлар ўрниларидан туриб, тавозе билан қўлларини кўксиларига қўйишди.

Башанг кийинган Шингшесай:

— Марҳамат, ўтиринглар! — деди-да, тахтсимон юмшқ ўриндиққа ўтиргач, қўшиб қўйди, — сиз мўътабар зотлардан вақтида ҳол сўролмадим, афв этгайсизлар.

Бу хил юмшоқ муомалани эшитган мўътабар зотларнинг бир оз кўнгиллари ўрнига тушди. Шу орада хизматкор уларга чой қуйиб узатди.

— Жаноби Санмужонгдан аҳвол сўрай олмаганимиздан хижолатдамиз... — деди кўпни кўрган Турсун бобо. У ўрнидан турган эди, бошқалар ҳам оёққа қалқибди.

— Ўтиринглар, ўтираверинглар. Бизнинг дилимизга яқин кишилар орасида амал-унвон айирмаси бўлмайди. Мени ўзингиз қатори ҳисоблайверинглар, жаноблар, — риёкорона тиржайди. Шингшесай.

— Жаноби олийларининг юксак мансаб эгаллаганларини эшитиб, бағоят мамнун бўлдик, — дейишди бараварига ташрифчилар.

«Манави саллалани шайтон гап-сўзига қараганда уйғурга ўхшамайди. Анча муғамбир бўлса керак», деган хулосага келди Шингшесай ичида Турсун бобога зеҳн солиб қарар экан.

— Бизнинг ҳукуматимиз сизлардек мўътабар зотларни ҳимоя қилади. Ростини айтганда, бизлар сиз каби мулкдорларни қўриқловчи аскарлармиз...

— Дарҳақиқат рост! — деди Шингшесайнинг гапини бўлиб Назар қози.

— Мен бўлсам, ерлик халқ ичидан чиққан сиз каби обрўли кишиларни яхши кўраман. Мен бу юртга баднафс амалдорлар сингари мол-дунё орттиргани келган эмасман. Менинг мақсадим: Шинжон халқига хизмат қилиб, уларнинг турмушини, фаровонлигини яхшилаш. Энди ҳар ишда сизларнинг маслаҳатларингга таяниш ниятидаман, — дея муғамбирона ваъдалар бера бошлади Шингшесай. Унинг сўзларига Турсун бобо, Ҳусайинбойдан бошқа ҳамма ишонди. Шингшесай сўзлаётганида: «ҳақиқат, ҳақ гап» дея тасдиқлаб туришди.

— Ҳукумат — ота, биз — бола, — деди Турсун бобо, — жаноблар қаёққа бошласалар, биз ҳеч иккиланмай, ўша ёққа бораверамиз.

Шингшесай мийиғида кулиб қўйди. Унинг кўнглида: «Талай амалдорларнинг тўрига илиниб, бутун чиққанлиги кўриниб турибди. Аммо менинг тузоғимдан соғ чиқиб бўлибсан» деган фикр кечди.

Шингшесай ўзининг таржиман ҳолини анча ўзгартириб, пардозлаб, узундан-узоқ ҳикоя қилганидан кейин, асл мақсадга кўчиб, шундай деди:

— Сиз мўътабар зотлардан икки масала юзасидан фикр олмоқчи эдим, шунга нима дейсизлар?

— Бош устига, қўлимиздан келганини аямаймиз.
— Кўп ақлли одам кўринасиз, Турсун бобо,— ёл-фондакам мақтаб қўйди Шингшесай.
— Йўғ-эй, жаноб. Сизларнинг олдингизда авоммиз биз.

— Хўжаниёз, — давом қилди Турсун бобонинг сўзини бўлиб Шингшесай, — бир арзимас қизни деб можаро кўтариб, халқни пароканда қилмоқда. Унинг шу қилаётган иши шариятга тўғри келадими?

— Шарият йўриқларини Назар қози яхши биладилар, — дея Назар қозини кўрсатди эҳтиёткорлик қилиб Турсун бобо.

— Ҳа, албатта, албатта, — дейишди жавобгарликдан қўрққан бошқалар ҳам.

— Йие... — дея тўлғанди юки оғирдай пихиллаб ўтирган чаламулла Назар қози. У чаламулла бўлса ҳам маҳмаданалиги учун ҳукумат Назар қозини ҳимоя қилиб, Урумчининг диний қозиси этиб тайинлаганди. У Шингшесайнинг мураккаб саволига лойиқ жавоб тополмай, бир дам ўйланиб турди-да, таваккал қилиб шундай деди:

— Подшонинг амри вожибдир. Кимда-ким қарши чиқса, шаккоклар жумласига киради...

«Шаккоклар жумласига» — такрорлади ичида Шингшесай.—«Булар бизни шаккок деб аташади-ку. Бу эчки-соқол қози нима демоқчи ўзи?»

— Сиз Хўжаниёзни «шаккок» дедингизми? — сўради Шингшесай.

— Муртад, яъни хоин демоқчи эди шекилли қозимиз, — тузатмоқчи бўлди Турсун бобо. У хитой удумида бир жумла билан ўлим жазосига буюрилишини ёки ўлимдан қутулиш мумкинлигини яхши билар эди.

— Ҳа, ҳа... мен шундай демоқчи эдим...

— Шундайми, қози охун? — таъна аралаш сўради Шингшесай. — Ундай бўлса, ўша хоинни нима қилиш лозим?

— Тошбўрон қилиб ўлдириш савобдир! — шартта жавоб қайтарди Назар қози.

Жавоб қониқарли бўлмагани учун Шингнинг жаҳли чиқди.

— Хўжаниёзни ўлдириш осон. Масала уни ўлдиришда эмас, — деди тоқати қолмаган Шингшесай. — Масала Хўжаниёзга эргашган, йўлдан озганларни қандай қилиб тинчлантиришда.

— Қани, сиз нима дейсиз, Турсун бобо?

Энди жавоб беришдан бош тортиш мумкин эмаслигига кўзи етган Турсун бобо фикр билдирди:

— Йўлдан озганларга насиҳат қилиш даркор. Мабо-до кўнмас экан, жазолаш лозим.

— Бу ақлли гап,— деди дилидагини топган Турсун бобога офарин ўқиб Шингшесай.

— Бизнинг тутган йўлимиз одил йўл, буни тушунмай йўлдан адашган фуқороларга насиҳат қилмоқ даркор. Бордию буни англамаса, ўз жазоси ўзи билан!

— Ҳақ гап! — деди соқолини силаб Назар.

— Мабодо, — деди Шингшесай Турсун бобога тикилиб, — орангиздан гапга чечан бир неча кишини танлаб, Хўжаниёзнинг қошига насиҳат қилмоқ учун юборсак, нима дейсизлар?

— Жуда тўғри ва оқилона маслаҳат, жаноби Шингсангмужонг, — дея Шингнинг ёнроғига сурилди Турсун бобо.

— Кимларни танласак бўларкин? — деб сўради Шинг.

— Менимча, Рўзибой, Мансурахун, Назар қозилар мувофиқ бўлар...

— Сизни ҳам улар сафига қўшиб қўйсак нима дейсиз? — деди ўзини четга олаётган Турсун бобонинг ҳийласини сезиб Шингшесай.

— Жаноби Шинг лойиқ кўрсалар, нима ҳам дер эдим...

«Сенингдек маккор амалдорни биринчи кўришим, сендақадан асрасин...» деб қўйди ичида Турсун бобо.

— Сизлардан ҳеч нарсани яширмайман, — давом этди Шингшесай биринчи масалани ҳал қилгандан кейин. — Чингхай ва Гансу ўлкаларида босқинчилик қилиб юрган Мажунгнинг деган қароқчининг ўлкамизга қараб бостириб келаётганидан хабаринглар бордир-а?

Бу хабарни эшитган мўътабар зотлар худди қудуққа тош тушгандек жим бўлиб қолишди.

— Маълум бўлишча, бу каллакесар Хўжаниёз билан тил бириктирган эмиш, — дея чуқур нафас олиб хўрсиниб қўйди Шингшесай, — агар у қароқчининг қадами биз томонларга етиб келгудек бўлса, энг аввал сизлар хонавайрон бўласизлар...

«Хонавайрон» жумласи мулкдорларга жуда ёмон таъсир қилди. Булар халқ бошига тушадиган фалокатдан эмас, балки ўз бойликларига путур етишидан ташвишланишар эди. Бу кайфиятни сезган Шингшесай тагин ҳам ҳужумни кучайтирди:

— Можунгйинг Қумулга кирар-кирмас, бойларнинг мол-мулкини талон-торож қилгани, одамларни ўлдиргани маълум. Манави телеграммада Шанхайдан келаётган Юнусбойваччанинг молларини талаб, одамларини ўлдирганлиги айтилган.

Шундан сўнг у тилмоч қалбаки телеграммани ўқиб беришини буюрди.

— Бу бадбахт шак... — тилини тишлаб олгандек тўхтаб қолди Назар қози. У «шаккок Можунгйинг» демоқчи эди-ю, олдинги қилган хатосини эслаб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Уйғурларни жазолашга асло қўлимиз бормади. Четдан келаётган қароқчиларни улардан айириб қўйиб, зарба беришни ният қилдик, — деди Шингшесай мақсадни очиқ тушунтирмоқчи бўлиб. У яна Можунгйингнинг ёвузлигини бўрттиргач: — мен сизларни шу нарсдан огоҳлантириб қўяйки, ўлкамиз ҳарбий ҳолатда турибди. Бундай кескин вазиятда кимда-ким биз тарафдан оғадиган бўлса, қаттиқ жазога тортилади, — дея гапига хулоса ясади.

— Ҳақиқат, рост гап, — тасдиқлади Назар қози.

— Турсун бобо, сизлар Хўжаниёзни Можунгйингдан юз ўгиришга даъват этишингиз лозим.

— Хўп бўлади, жаноби Шингсанмужонг. Қўлимиздан келганини аямаймиз, — ваъда берди Турсун бобо.

— Албатта шундай қиламиз, — дейишди Шингшесай ҳузуридан соғ-саломат чиқиш ниятидаги казо-казолар.

2

Жингжуши бошчиллигидаги ҳокимият доирасида кундан-кунга обрў-эътибори ортиб бораётган Шингшесайнинг кучли рақиблири ҳам бор эди. Жинжунг, Люшовтан, Товминьюлар билимли кишилар бўлибгина қолмасдан, улар Жингжушининг ҳамюртлари эдиким, Жингжуши бирмунча масалаларда уларнинг таъсирига берилган, Шингшесайнинг баъзи бир хоҳишларини рад этар ёки пайсалга соладиган пайтлари ҳам бўлар эди. Шу сабабли Шингшесай маълум вақтларгача ана шуларга таяниб, пайти келганда зарба беришни мўлжалларди. Таянчинг кучли бўлмаса, тилинг ўткир, қўлинг узун бўлмайди, дея таъкидларди ўз-ўзига Шингшесай. Ана шу таянчларнинг бири сифатида оқ офицер Попенгутдан фойдаланмоқчи бўлган эди. Попенгут Қизил Ар-

мия томонидан тор-мор этилиб, унинг одамлари ҳар томонга тумтарақай бўлиб кетишди. Улар савдогарчилик, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан шуғуллана бошладилар. «Йиқилган курашга тўймас» деганларидек, бу бандаларнинг баъзилари ҳамон оқ подшонинг тикланишига умид қилиб, Совет Иттифоқига қарши ҳар турли иғволарни тарқатиб юришарди. Ушалар билан маслакдош Шингшесай улардан фойдаланмоқчи бўларди. Оқлар орасида бадавлат ва эътиборли Попенгут Шингшесайнинг тизимида биринчи киши ҳисоблангани учун бугун уни махсус қабул қилди.

— Дўстлар яна учрашяпти, — деди хитойликларга хос айёрона кулиб Шингшесай.

— Шанхай ресторанида кўришган эдик, мана, бугун қабулингизда ўтирибман, — деди ўз навбатида Попенгут. — Бу ернинг об-ҳавосига кўникиб қолгандирсиз?

— Сиздек дўстлар яшайдиган жой ёмон жой бўлмайди.

— Гапингиз тўғри, Шинг Санмужонг, — деди Попенгут ўзини уйғур мансабдори каби маҳкум эмас, эркин тутиб. — Бу бой, лекин қолоқ юртнинг халқлари нодон бўлгани билан оқкўнгил, бағри кенг халқ.

— Шундай денг, — дея Попенгутнинг кўзига тикилди Шинг. — Сиз ерлик халқларни яхши ўрганганга ўхшайсиз-а?

— Нонини егандан кейин, уларни ўрганмай бўладими?

— Доно гап. Очиқроқ айтинг, гапингизга қараганда, сиз Хўжаниёз билан маслакдошсиз, дея хулоса чиқарсам бўладими? — сўради ишшайиб Шингшесай.

— Бу томоман бошқа гап, — деди Попенгут ва сигра ёндиракан, Шинга ҳам таклиф этган эди, у қўл қайтармади. — Мен жаҳон бўйлаб тараққиёт, уйғониниш авж олиб бораётган бир пайтда, мана шу бечора уйғурларнинг хурфот ботқоғига ботиб ётишлари тарафдори эмасман ва уларнинг тақдирига жуда ачинаман.

— Демак, сиз Хўжаниёз тарафдори экансиз-да? — Шинг яна ҳам баттарроқ қовоғини осилтирди.

— Шахсан Хўжаниёз узоққа боролмайдиган одам. Унга тарафдор бўлиш аҳмоқлик! Бироқ, унинг фаолияти халққа таъсир кўрсатмай қолмайди...

— Нима, нима дедингиз?! — Сапчиб тушди Шинг. — Сиз халқ қўзғолонини назарда тутмоқчимисиз?

— Худди шундай! Бизнинг чор ҳукуматимизни ким ағдарди? Оддий халқ ағдарди. Масала ана шу оддий халқга раҳбарлик қилишда бўлса керак. Хўжаниёз у хилдаги одамлардан эмас. Ким билади, уйғурлар анави Мўғулистон халқидан ўрнак олиши мумкин.

Попенгутнинг сўзлари суяк-суягидан ўтиб кетган Шингшесай жаҳл аралаш савол ташлади:

— Нималарга асосланиб бундай деяпсиз?

— Тажрибага асосланипман. Кўчманчи-чорвадор мўғуллардан кўра маданияти юксак, ўтроқ уйғурлар ташкилий уюшниш имкониятига кўпроқ эгадирлар, демоқчиман.

— Ҳа-ҳа... сиз жамият тараққиёти қонуниятига ўтиб кетдингиз-а! Шинжондаги вазият назариядан кўра кўпроқ амалиётни талаб этмоқда, ҳурматли По шансин,— деди Шингшесай.— Агар сиз бизга чин дўст бўлсангиз, ҳамкорлашиш пайти келди.

— Буни ўзим ҳам сезиб турибман.

— Оқ руслардан бир полк ташкил қилмоқчимиз. Сиз бу масалага қандай қарайсиз?

— Қарши эмасман.

— Келишдикми?

— Келишдик. Лекин шартим бор!

— Хўп, эшитаман. — Попенгутнинг кўзига тикилди Шингшесай. Унинг қарашидан: «Манави бетайин келгинди, оқ безорини қаранг-а, қорни тўйиб, бизга шарт қўядиган ҳам бўлиб қолибди...» деган маъно сезилиб турарди.

— Рус полки фақат Урумчи осойишталигини сақлаш ишидагина қатнаша олади, — деди Попенгут. Унинг мақсади туз-ноннини еган уйғурлар билан қирғин урушга киришмаслик эди.

— Қизиқ шарт экан, хўп, сиз айтганча бўла қолсин. Буни амалда кўрармиз.

Иккалалари келишиб олишди. Шингшесай бир тарафдан оқ русларни ўз мавқени мустаҳкамлаб олишда фойдаланишни кўзласа, иккинчи тарафдан эса уларни ўз эркига қўйиб қўймай, «эгарлаб миниш»ни олдинда-ноқ режалаб қўйган эди. Попенгут бўлса Шинжонда халқ инқилобининг душмани сифатида Шингшесайга ёрдам бериш билан бирга, шу борада ўзини ва шерикларини ҳамёнини қаппайтириб, бойлик орттиришни мўлжалларди.

Шингтайтай Шингшесайнинг умр йўлдошигина бўлиб қолмай, сиёсий жиҳатдан унинг ёрдамчиси ҳам эди. Чу фамилияли бу аёлнинг отаси — Чу катта амалдорлардан ва Шингшесайнинг муаллими бўлган. Боши оқ илоннинг бошига ўхшайдиган бу кекса Чу дастлаб дивизия командири, кейинроқ ҳарбий кенгаш аъзоси бўлган. Оилавий қариндошлик тобора кучайиб, Шингшесайнинг учта иниси ва Чу Силингнинг иккинчи куёв ўғли Вонг қўшилгач, ҳокимиятни қўлга олишга қодир уюшма вужудга кела бошлади. Уюшмага Шингтайтай бошчилик қиларди.

Бугун Шингшесайнинг штабда зарур ишн чиқиб қолиб, кечиккани учун уйига таклиф қилинган Модосинг билан Жўғўлонгни Шингтайтай қабул қилди. Шингтайтай Шанхайда урфга айланган гулдор, икки ёни қийиқ, калта энгли узун кўйлак кийиб олганди. Бу хушбичим чиройли кўйлак унинг қадди-қоматига жудаям ярашиб турарди. Шингтайтай бугун атайлаб маржондек оппоқ тишлари билан лабларини тишлай-тишлай эркаланиб гапиргани учун худди ёш қизларга ўхшаб кўринарди. У тор кўйлагига мос майда қадам ташлаб юриши, бодомқовоқларини сузиб гапириши иккала тунгanning хирсиётларини кўзгар эди.

— Бизнинг Шингян, Мукдунда қўшниларимиз тунганлар эди, — деди тунганларни ўтқазиб, чой берганларидан кейин Шингтайтай.

— Шундайми, улар яхши кишилар эдими? — сўради Шингтайтайнинг сийналарига кўз узмай тикилаётган Мўдосинг.

— Шундай бўлган эди. Уларни эсласам, ҳозир ҳам яна қайтиб кетгим келади, — дея ёлғондакам ачина бошлади тайтай. — Улар билан жудаям қадрдонлашиб кетган эдик. Нимасини айтай, аслида хитойлар билан тунганлар қариндошлар-да.

— Рост айтасиз, Шингтайтай, — деди кўзлари суқланаётган Мўдосинг: «Хотининг бўлса, мана шунақа бўлса-да... Фалокат бизнинг хотинлар нон ёпишдан бўлакни билмайди.

— Хурофий эътиқодни ҳисобга олмасак, гап-сўзимиз, урф-одатимиз, ҳатто қийим-кечагимиз ҳам бир хил. Шундоқ эмасми, Мо-шансинг?

— Шундай албатта, Шингтайтай, — деди ўйлаб ҳам ўтирмай Мўдосинг.

— Чой ичиб ўтиринглар. Беринг, мен ўзим қуйиб берай! — дея иккаласининг пиёласига чой қуйиб берди тайтай, — баҳазур ўтираверинглар. Лўшинг келиб қолар.

— Иши кўп одам-да, — деди шу вақтгача жим ўтирган Жовгўлонг.

— У бечоранинг ухлашга ҳам вақти йўқ. Унта жонинг борми, икки йилда қариб кетдинг. Ишлаш ҳам керак, дам олиш ҳам, йўқса, ажалингдан бурун ўлиб кетасан десам қулоқ солмайди. Қошкийди мана шу хосиятсиз жойдан қутулишнинг иложи бўлса, — афсусланди боятдан бери гул-гул очилиб ўтирган Шингтайтай баногоҳ маъюсланиб.

— Мансабдорлар дам олишдан маҳрум бўлишади ўзи, Шингтайтай, — деди ачиниб Мўдосинг.

— Лўшинг мана шу ёввойи уйғурларнинг ғамини еб, уларга хайрихоҳлик кўрсатяпти. Булар бўлса, яхшиликни билмай, исён кўтариш ҳаракатидалар. Мен унга: «Лўшинг, сен кўнгилчакликни қўй! Ёмонларни жазолаш керак!» — дедим. У бўлса: «Халқни аяш керак. Насиҳат қилиб кўрайлик. Тушунишмаса, бошқа чора топилиб қолар...» — дейди. Қаранглар-а, шунақаям раҳмдил одам бўлар экан-а... Чой ичишиб ўтиринглар! — тайтай шу қадар тилёғламалик қилардики, турганлар борган сари эриб, унга берилиб кетишган эди.

Эридан таълим олганми ёки ўзи туғма жодугарми, Шингтайтай Шингшесай унамаган тақдирда болаларини олиб, Мукдиндаги «қўшни тунганлар» олдинга бориб улар билан бирга ҳаёт кечирриш нияти ҳам борлигини гап орасида қистириб қўйди.

Мўдосинг ичидан ачиниб, Шингтайтайга тасалли берса, Жовгўлонг шундай мансабдорнинг хотини зорланишига ҳайрон қоларди.

— Ҳозирги онгсиз халқ қўзғолони бостирилар. Бу ерларга ўрганиб ҳам қоларсиз, Шингтайтай, — деди Мўдосинг.

— Бир тўда безори, ўғриларнинг қўлидан нима ҳам келар эди... Шинг Санмужонг ҳаяллайпти-ку! — деди Жовгўлонг.

— Ростдан ҳам нега кечикяптийкин? Бир телефон қилиб кўрай-чи! — дея ўрнидан туриб, Шингтайтай таманно билан ичкарига кириб кетди.

— Бизни нимага чақирди экан-а, билмадингми, Лўма? — пичирлаб сўради Жовгўланг.

— Фаҳмлашимча, Го Силонгнинг иши тўғрисида бўлса керак.

— Го Силонгнинг? — Капалаги учиб кетди Жовгўлонгнинг.

— Ундан бошқа нима иши ҳам бўлар эди?

— Нима деб жавоб берамиз? Сен ҳукумат ишларига кўпинча аралашиб турасан, ўзинг эпини келтириб жавоб қайтар, хўпми, Лўма?

— Шинг Санмужонгнинг гап-сўзига қараб бирор-бир жавоб қилармиз.

— Гапиришни сенга қўйиб бераман. Ҳозир негадир юрагим ўйнаб кетяпти...

Шу пайт хонага қайтиб кирган Шингтайтай тунганлар қанчалик шивирлашиб гаплашишган бўлишмасин, ҳаммасини эшитиб олган эди.

У:

— Лўшинг ҳозир етиб келади, — деди-да, уй хизматкори аёлни чақириб, овқат тайёрлашни буюргач, ўрнига келиб ўтирди.

— Бўлар-бўлмас гапларни айтиб, сизларни зериктириб қўйдимми дейман, Мо Шансинг? — деб устомонлик билан кулимсиради тайтай.

— Ҳаргиз ундай эмас. Аксинча, ўн кун сўзласангиз ҳам тинглашга тайёрмиз, — деди лабларини ялаб Мўдосинг. Шингтайтай кўзларини сузиб, сўзида давом этди:

— Сизларни кўриб, кўнглим яйраб кетди.

— Афв этсинлар! — дея эшикдан кириб келди Шингшесай. Уни икки тунган қўлларини қовуштирган кўйи, бошларини қуйи эгиб, таъзим билан кутиб олишди.

— Сени йўқлигингни билдирмай ўтирибман. Энди меҳмонларингга ўзинг қара, — деди ним жилмайган тайтай меҳмонлардан узр сўраб, ташқарига йўналаркан.

— Бизнинг хоним тунган қариндошларни жуда ҳурмат қилади. Менинг устимдан шикоят қилмадиларми?

— Ростини айтганда Шингтайтай хонимдан беҳад мамнунмиз, — деди Мўдосинг хушомадли оҳангда.

— Очиққандирсизлар, тамаддиқ қилиб ола қоламизми?

— Қаршилик йўқ.

Улар емакхонага киришди. Хизматкор иссиқ сувга намлаб сочқни меҳмонларга тутди. Улар қўлларини артиб, овқат ҳозирланган стол ёнига ўтиришди.

— Бемалол татиниб ўтиринглар. Ошпазимиз тунган, Мукдендан бирга олиб келганмиз. Биз чўчқа гўшти ишлатмаймиз. Хавотирланмай, тамадди қилаверинглар, — деди Шингшесай меҳмонларга. — Бугунги таомда чўчқа

гўшти йўқлиги рост бўлса ҳам лекин ошпазнинг тунганлиги ёлфон эди. Чунки эҳтиёткор Шингшесай ўз жосусларидан бирини ошпаз қилиб олган эди.

Меҳмонлар ликопчаларига таом солишди.

— Сизларга «ҳаром» деб ароқ қўймадим ёки хоҳловчилар борми?

— Раҳмат, умримизда оғзимизга ароқ олмаганмиз.

— Унда овқатга қаранглар, — дея ўз қўли билан тарелкаларга сайлардан сола бошлади Шингшесай. Катта мансабдорнинг бу хил камтарлигидан мамнун бўлган меҳмонлар ташаккур изҳор этишди.

— Янги солнинг солиқ тунган қариндошларга оғирлик қилмадими? — гапни иқтисодий масалага бурди Шингшесай чой столи ёнига ўтиб ўтиришганидан кейин. Тунганлар бу саволга қандай жавоб қайтаришни билмай қолишди. «Оғирлик қилди» дейишса, Шингшесай хафа бўлиши мумкин, «енгил» дейишса, халқ тортаётган азобни ўз кўзлари билан кўриб туришарди. Нима ҳам дея олардилар?

— Мени золим амалдорлар сирасига қўшманглар — дея давом қилди тунганларнинг кўнглидагини сезган Шингшесай, — мен халққа, хусусан, қон-қариндош тунганларга оғирчилик тушишни хоҳламайман.

— Гапнинг очиғини айтсак, — деди бурнини чимчиб Мўдосинг, — ҳукумат билан халқ ортида турган бизлар ҳар иккала тарафдан хижолатда бўламиз...

— Мен олдиндаоқ тунган қариндошларга яхшилик истайман, дедим-ку, тортинмай, очиқ сўзлайверинг.

«Намунча тунганларни оғзидан қўймайди, нима, бирор-бир тузоқ қўймоқчимми бу хитой?» деган гумон ўтди ҳар иккала тунганнинг дилларидан.

— Солиқ устига солиқ... — деб қўйди чўрткесар Жовгўлонг. У бояғи ваъдасини эсдан чиқарганди.

«Бузиб қўйдинг» дегандек Жовгўлонгга кўз олайтирди «дипломат» Мўдосинг.

— Мана бу очиқ гап бўлди, — деди Шингшесай Жовгўлонгнинг бошидан-оёғигача тикилиб, — бизнинг олдимизда жим ўтириб, ташқарига чиқилганда вайсашади. Сиз айтганингиздай, солиқлар оғирлик қилса, тунган қариндошларни солиқдан озод қиламиз.

Ўз қулоқларига ишонмаган тунганлар бир-бирларига қараб олишди.

— Нима сабабдан шундай қилаётирмиз, биласизларми? — деб сўради Шингшесай.

— Ҳукуматимизнинг бағри кенг, — деди анчагача

чўзилган сукунатдан кейин Мўдосинг яна бурнини чимдиб.

— Ким можаро кўтарган бўлса, солиқни ўша тўласин. Уйғурлар можаро кўтарди, демак, солиқни ҳам улар тўлаши керак-да. Бу одиллик бўлади. Нима дединглар, тўғрими?

— Албатта-албатта, тўғри, одиллик бўлади, — жавоб қайтаришди бараварига тунганлар. Улар мамнун бўлишди. Лекин бунинг остида қандай ғараз яшириниб ётганини фаҳмлай олишмади.

— Бу хушxabарни қариндошларга менинг номимдан етказинглар.

— Раҳмат, раҳмат, — дея ўринларидан туришди тунганлар.

— Ҳожати йўқ. Ҳақиқий дўстлар мана шундай оғир кунларда бир-бирини ҳимоя қилиши зарур. Ўтирайлик, — деди ўзини ғамхўр кўрсатишга тиришаётган Шингшесай. Шу орада кумиш патнисда Турпоннинг эртапишар «чиллаки» узумини кўтариб кирган Шингтайтай:

— Турпондан ҳозиргина олиб келишди. Қани, меҳмонлар, татиб кўрайлик, — дея узумга таклиф қилди. У бояги кийимларини ўзгартириб, шафтоли гулли нимча кийган, оёғида гулдор ковуш, яна ҳам зеболаниб кетганди.

— Тунган қариндошларни кўрганингда яна ҳам очилиб кетасан-да, — деди Шинг кулги аралаш.

— Бўлмасам-чи, булардан бошқа кимим ҳам бор бу юртда? Тунган одати бўйича овқат пайтида бирга ўтира олмадим, яхши кутиб олдингми?

— Азиз меҳмонларимнинг кўнглини олишга тиришдим. Ками бўлса, биз тайёр.

— Катта раҳмат. Бу илтифотни ҳаргиз унутмаймиз, — дейишди тунганлар.

— Мендан яширадиган махфий гаплар бўлмаса, сизлар билан ўтиришни хоҳлардим, — деди Шингтайтай. Унинг мақсади эрига ёрдамлашиб, тунганларни қопқонга осонроқ тушириб бериш эди.

— Сендан яширадиган нима ҳам бўлар эди, ўтирсанг ўтиравер, — ижозат берди Шингшесай. — Аёл иштираётган суҳбат ширин бўлади қайтанга.

Мўдосинг:

— Шингтайтайнинг кўрсатган ҳурмат-иззатларига қандай қилиб жавоб қайтаришни билмай ўтирибмиз, — дея ҳурмат изҳор этди.

— Раҳмат, кўнгилдагидек яхши меҳмон қила олмадик. Бундан кейин, оилавий борди-келди қилиб турайлик, — ялтоқланди Шингтайтай.

— Бош устига, Шингтайтай. Агар Шингтайтай бизларнинг оддийгина хонимларни кўришни хоҳласалар, бизнинг бошимиз кўкка етар эди, — деди ғоят мамнун бўлиб Жовғулонг.

— Бу жиҳатдан ғамхўрлик қилиш сенинг вазифанг. Чунки мен иш билан бўлиб, одамгарчиликни унутиб қўяябман, — дея ўкингандай бўлди Шингшесай.

— Ростанам, — қошларини чимирди худди муҳим бир гап ёдига келган каби тайтай — Госилингнинг ҳалиги қора чанту Хўжаниёз билан бириккани ростмикин?

Бу тўғрида гап очиш фурсатини кутиб турган Шингшесайга тайтайнинг саволи йўл очиб берди.

— Рост. Сизларнинг бундан хабаринглар бордир? — деб тунганларга юзланди Шингшесай. Узум донасини эндигина оғзига солган Мўдосинг бу хатарли саволни маънисига тушунди-да, қалқиб кетди.

— Асло ха-хабаримиз йў-йўқ, — жавоб қайтарди қалқиб туриб Мўдосинг.

Шингшесай:

— Можунгйинг биз билан душманлашиб фойда кўрмайди, — деган эди, хоним унинг сўзини қувватлади:

— Госилингдак донгдор қўмондон бир нодон тоғликиннинг гапи билан ёмон йўлга кириши уят эмасми, Машансинг?

— Ҳайронман, — деди худди Можунгйингнинг Шинжонга босиб киришидан хабари йўқ одамдек Мўдосинг.

— Биз ҳам ҳайронмиз. Уйғурлар учун тунганларни қириб ташлаб нима топар экан, у Можунгйинг? Уйғурлар Можунгйингни раис қилишадими? Менимча, ҳечам ундай қилишмайди. Фақат унинг қурол кучидан фойдаланиб, вақти келганда уни ҳайдаб юборадилар холос! — деди Шингшесай.

— Эҳтимол, — деб яна гапга аралаша бошлади тунганлар Можунгйингни «Госилинг» дея ҳурмат билан тилга олганларини эшитган Шингтайтай, — Госилинг амал, обрў излаётгандир.

— Агар мақсади шу бўлса, биз ҳам уни бағримизга олишимиз мумкин. Гап Хўжаниёздан айрилиб чиқадими-йўқлигида. Сизлар бу ҳақда қандай ўйлайсизлар, дўстларим? — яна савол ташлади Шингшесай.

— Биз у кишини танимаймиз...

— Гап таниш, танимасликда эмас, — дея Мўдосинг-

нинг гапини бўлди Шингшесай, — Госилинг Чингхайда қандай обрўли бўлса, сизлар ҳам бу ердаги тунган қариндошлар орасида шундай обрў-иззатга эга мўътабарларсиз. Сизлар орага тушсанглар, тил топишсак бўлади.

— Албатта, сизлар Госилингга аҳволни тушунтирсанглар, хитой — тунганлар орасида душманликка ўрин қолмайди,— деди Мўдосинг билан Жовгўлонгга ўз қўли билан узум тутаркан Шингтайтай.

— Раҳмат, овора бўлманг, тайтай, — деб узумни олди Мўдосинг,— хитой, тунганларнинг иттифоқлигини сақлашда қўлдан келганини аямаймиз.

— Жуда ҳам оқилона гап, Мо шансинг. Мен сизларни келаётган балони олдини олиш учун куч сарфлай олдилар, деб ишонганим учунгина бу масалани айтаётирман. Биз Госилингни уйғурларга қарши қурол кўтариб урушиб бер демаймиз. Агар Хўжаниёзга қўшилмаса, биз унинг истагини бажаришга тайёрмиз. Бу ишни ҳал этишда сизларни элчи бўлишингизни истар эдим, — дея асл мақсадга кўчди Шингшесай. У ёнидаги икки элчига кўп бойлик ва амал ваъда қилиб, уларни пича ром эта билди.

УН БИРИНЧИ БОБ

1

Хўжаниёзнинг қисмлари Кумул тоғининг Дуту давонидан ошиб, Борикўл ёнидаги Читирлик яйловига етди. Бу ерларни овчилик қилиб юриб яхши ўрганган Хўжаниёз ўз қисмларини қийналтирмай, мўлжалдан бир кун бурун олиб келди. Эндигина яйловга кўчиб кела бошлаган уйғур, қозоқ чорвадорлари тўсатдан пайдо бўлган қуролли кишиларни кўриб, қўрққанлари учун бу ердан бошқа ерларга қочиб кетмоқчи бўлдилар, лекин Фозил бошлиқ «ташвиқотчилар» улар орасида тушунтириш ишлари олиб бориб, уларни тинчлантирдилар-да, хотиржам яшайверишларини айтишди. Шу манзилда бож ва қўшимча солиқ йиғиш учун келган ҳукумат одамларини жазолаб, халқдан мажбурий йўсинда тортиб олинган моллар эгаларига қайтариб берилди. Келишувга кўра, Можунгйинг қисмларини мана шу ерда кутишга келишилган эди. Хўжаниёз атрофдаги чорвадорларни тўплашни буюрди. Шовуллаб оқиб турган тоғ сувининг қирғоғига ёғочлар қадалиб, арқонлар тортилди. Эрта-

лабдан кела бошлаган чорвадорларнинг отлари арқонларга қатор боғланиб, одамлар кўкаламзорга тўпланардилар.

Фозил халойиқ олдига чиқди:

— Қариндошлар! Биз ёвуз душманларга қарши жангга отландик. Мана бу қурол тутиб турганлар — сизларнинг фарзандингиз. Улар сизларни озодликка эришишингиз учун жангга отланганлар. Кимда-ким қуликда яшашни хоҳламаса, жонажон она ватанини ҳимоя қиламан деса, қўлига қурол олиб, душманга қарши жангга отлансин!

— Душманга ўлим! — деб бақирди биров.

— Биз уйғур, қозоқ, ўзбек, қирғиз, тунган, мўғул деб айирмай, ҳамма эзилганлар бирлашайлик. Ҳаммамиз ҳам тақдири бир халқлармиз. Гоминданчилар томонидан эзилаётган хитойларни ҳам четда қолдирмай, сафимизга тортишимиз лозим. Биз зулмга, тенгсизликка, ҳуқуқсизликка қаршимиз! Биз озодликка эришмагунимизча қуролимизни қўлдан қўймаймиз. — Фозил халқнинг юрагидаги гапларни топиб сўзлагани учун халойиқ тўлқинланиб кетди. Уйғур, қозоқ, мўғул йиғитлар шу ернинг ўзидаёқ сафга ёзила бошладилар. Чорвадорлар от, қўй, туяларини иона қилардилар. Одамлар орасидан бошига тулки тери тумоқ кийиб олган бир қозоқ йиғити Фозил турган тош устига чиқди-да:

— Ҳой, халойиқ! — деб қозоқчалаб бақирди ва ғалағовур пича босилганидан кейин давом этди, — ҳаммамизнинг еримиз, сувимиз, дастурхонимиз бир. Бизни бўлиб юборган, парчалаган анавилар!

— Тўғри айтдинг, Исақон! — маъқуллади учли кийгиз бўрк кийган мўғул йиғити. Уни атрофдан қўллаб-қувватладилар.

Тез фурсатда намоён тусини олган тоғликлар йиғини тоғ оралиғидагиларнинг кайфиятини кўтариб юборганди. Кечга бориб, Можунгйинг қисмлари етиб келганидан кейин, шод-хуррамлик янада кучайди.

2

Қуёш кулиб чиқди. Қорли тоғ чўққилари қуёш нурида кумушдек ярқираб, ям-яшил яйлов бағри бахмалдек товланиб кўринади. Эндигина очила бошлаган тоғ лолалари, гиёҳ барглари узра қўнган шабнам томчилари тоғ манзарасига ўзгача ҳусн бағишлаб, кўзлар-

ни қамаштиради. Мангу яшиллигини йўқотмайдиган қарағайлар, арчалар тоғ бағрини безаб, унинг ҳуснига ҳусн, зийнатига зийнат қўшиб турибди. Уюр-уюр йилқилар муздек тоғ сувини сипқарар, айғирнинг олдига тушиб тоғ бағрига ёйиларди. Қўй подаси яшил адирга таралди. Ўтовлардан кўтарилган дастлабки тутунлар тиниқ ҳавога юксалиб, булут янглиқ тоғ бағрини қопламоқда. Чорвадор аёллар бузоқларини етаклаб, сигирларини соғадилар. Бир йилқичи қўлида қамчинини ўйнатиб, асов отини қувлаб боряпти. У тик тепаликда чопаркан, асов отнинг бўйнига сиртмоқ ташлаб, уни қайириб олди. Осмони фалакда йиртқич бургут қанотларини керган кўйи тоғ чўққиси сари парвоз қиляпти...

Одат бўйича барвақт ўрнидан турган Можунгйинг тепаликка чиқиб, тоғ манзарасини кўздан кечира бошлади. Унинг чорвадорлар ҳаётига ҳаваси келарди. Энг бахтли одамлар шулар эмасмикин? Соф ҳаво, тиниқ сув, кўкаламзорлик, сут-қаймоқ... Одамлар соғлом ва беғам. Биз бўлсак, кеча-кундуз чанг ютамыз, рангимиз заъфарон... Бундай гўзал маконни эгалламоқ керак... У тепаликдан югуриб тушди-да, чодирига кириб, ҳарбий аслаҳаларини тақаркан, адъютантига аскарлари сафга туришларини буюрди. Сигнал чалиниб, кўп ўтмаёқ, аскарлар сафга тизилди.

— Мошимин

— Эшитаман, Госилинг!— Можунгйингнинг қарши-сида ҳозир бўлди Мошимин.

— Бугунги ҳарбий машқни ўтказишнинг ҳожати йўқ. Аскарлар анави эгиз тоққа чиқиб тушишса бас, — дея осмонўпар тоғ чўққисига имо қилди Можунгйинг.

Мошимин дарҳол аскарларга юзланди: — Диққат! Сафланинг! Икки кишидан олға!

Тунган аскарлар тоққа кўтарила бошладилар.

— Ҳой, Сафохун! Бизнинг аскарлар ҳам тоққа кўтарилсинлар! — деди қўлида обидаста, ювинаётган Хўжаниёз.

Хўп бўлади, Ҳожи ака!

Хўжаниёз қисмлари ҳам тунганлар кетидан саф тортган кўйи иккинчи тоғ чўққиси сари йўналди. Булар тунганлардек унча чаққон ва тартибли бўлишмаса ҳам тоққа чиқишга уста бўлганлари учун улардан ўзиб кетишди. Бунни кўрган Хўжаниёз: — Қара, Фозил афандим, бизнилар кийиндек чаққон чиқишяпти, — деди хурсанд қиёфада.

Иккала ҳарбий қисм тоққа чиқиб тушгунича бирор

соатча вақт ўтди. Унгача эрталабки таом ҳозирланиб, аскарлар овқатландилар. Хўжаниёз, Фозил, Можунгйинг, Мошимин, Мочинг — бешталасига алоҳида овқат тортилди.

— Бугун бир кун тўхтаб, камчиликларимизни бутлаб олсак бўлармиди, — деди Фозил овқат ейилиб, қимиз тортилганидан кейин.

— Яхши фикр. Ростини айтсам, бундай манзарали жойдан қўзғалгим келмаяпти, — дея тоғ ҳавосини мақтай бошлади Можунгйинг.

— Бундан ҳам кўркам жойларни кўрамиз ҳали, укам Госилинг, — Бориқўл тоғидаги хушманзара жойларни санаб берди Хўжаниёз.

— Бизларда ҳам тоғлар бор-ку, лекин улар тақир тоғлар. Бу жойлардек кўкаламзорли эмас. Шинжон... ҳақиқатдан ҳам бошқалар бекорга талашишмас эканлар, — тамшаниб қўйди Можунгйинг.

— Мевали дарахтга тош отилар деган нақл бор. Еримиз бой, фусункор бўлгани учун ҳам кўз тикканлар кўп. Фозилнинг сўзлари Госилингга айри ботди шекилли, у бир оз бўзарча ҳам сездирмасликка ҳаракат қилди.

— Кўз тикканлар кўп бўлгани яхши, — дея гапни ҳазилга буриб юборди Можунгйинг. — Агар хоҳласанглар, қиличбозлик уоштиришим мумкин.

— Хоҳлаймиз, Госилинг укам, — деди ҳарбий ўйинларга ишқибоз Хўжаниёз мамнун бўлиб. Улар қониқиб қимиз ичгач, ташқарига чиққанларида, Можунгйингнинг буйруғи билан эллик нафар тунган суворийлар қиличбозликка тайёрлана бошлашди. Қолган тунгану уйғур аскарлар билан чорвадорлар томоша кўриш учун гиламдек яшил ўтлоқда давра ҳосил қилиб ўтиришди. Мошиминнинг буйруғига кўра, одам шаклида ясалган ёғочлар устига чивиқлар қадалиб, уларни ўн қадам-ўн қадам масофада йнгирматаси ўрнатилди ва эллик нафар қиличбоз отларига миниб, саф тортдилар.

— Ҳамма нарса тайёр, бошлашга рухсат этинг, — дея ижозат сўради Мошимин.

— Бошлансин.

— Хўп бўлади, Госилинг!

Мошимин суворийларга ишора қилди.

Биринчи чавдоз ўн икки чивиқни чолиб, учтасини йиқитгач, қолганларини чилпиб ўтиб кетди. Қолган чавандозлар ҳам худди биринчи чавандоздек ёки ундан камроқ чолиб ўтишди; лекин биронтаси ҳам йнгирмата чивиқнинг ҳаммасини чолиб йиқита олмади.

— Ўзингиз чопиб қўринг! — деди қиличбозликдан кўнгли тўлмаган Можунгйинг Мошиминга.

— Хўп бўлади! — эгарга ўтириб, қиличини ялонғочлаган Мошимин Можунгйингнинг ишораси билан от суриб чивиқларни чопишга киришди. Унинг қиличи теккан чивиқлар худди қоғоздай қирқилиб тушарди. Буни кўрган чорвадорлар ҳанг-манг бўлишди, ҳатто Хўжаниёзнинг ўзи ҳам унинг моҳирлигига қойил қолиб:

— Офарин, баракалла... мана буни эпчил деса бўлади! — деди.

Мошиминнинг оти хуркдими ёки ўзи чалғидими, энг сўнгги чивиқни чополмади.

— Оббо, афсус, — деб депсинди аччиғланган Можунгйинг ва отини олиб келишни буюрди. Сўнгра ўргатилган отига миниб, икки қўлига икки қилич олган эди. У икки ёнига йигирматадан қирқ чивиқни қайта тиклаиб, оти тизгинини тишлаб туриб:

— Ҳа! — деб бақирган эди, от чивиқлар орасдан чиқмай, тўғри елиб кетди. Қуёш нурида қиличлар ялт-юлт қилар, чивиқлар қирқилиб тушарди. Даврада турган томошабинларнинг Можунгйингнинг қилич чопишга ҳайратланиб, оғзилари ланг очилиб қолди. Буни кўрган Фозил:

— Ёпирай! — деб юборди. Ҳақиқатан ҳам Можунгйинг от елдириб, чивиқларнинг барини чопиб ташлаган эди. У қиличларини қинига солиб, оти бошини орқага бурган заҳоти:

— Госилинга офарин! — қабалидаги хитоблар янграб, одамлар тўлқинланиб кетишган эди.

— Қойил, қойилман... бошлиқ деган мана... Раҳмат, укам Госилинг! — деб отдан туриши билан Госилингни қучоқлади Хўжаниёз.

Ўз ишидан ичида мағрурланган Госилинг:

— Ҳожи ака, ҳали ўлмасак, — деди пешонасидаги терни артиб, — душманни мана шундай чопганимизда раҳмат айтарсиз. Қани энди, сизнинг йигитларингиз ҳам чопиб кўришсин.

— Ха-ха-ха! Уларнинг қўлидан келмайди, — деди Хўжаниёз.

— Мерганларни нишонга ўқ уздириб кўрайлик, — деди йигитларни руҳини кўтармоқчи бўлиб Фозил.

— Маъқул, бу ҳам яхши, — деб рухсат берди Можунгйинг. Аммо дилдан: «Айбингни шу йўл билан бекитмоқчи бўлибсан-да, айёр чанту» — деган фикр кечди.

— Осмонда учиб бораётган қушни отиб туширади

моҳир мерган. Қани, болалар, бориб қарға тутиб келинглари-чи! — буюрди Хўжаниёз. Чорвадор болалар қаргани тутиб келгунларича даврада кураш мусобақаси бошланиб кетди. Мусобақада тунганлар қатнашишмади, Уйғур, қозоқ, мўғулларнинг энг кучлилари тушишди. Ҳаммадан ҳам тери иштонли, яланғоч, буқадек мўғул йигити ҳайбатли гавдаси билан ажралиб турарди. У майдонга етаклаб кирилганида томошабинлар қийқириб юборишди. Бу полвоннинг ўмгачлари мушакдор бўлиб, ҳар қандай одамнинг юрагига гўлгула соларди.

— Полвонман деганинг ўртага туш! — дея наъра тортди ётакловчи.

Мазкур полвон билан курашмоқ ниятида бир уйғур йигити ўртага тушди. Мўғул полвон майсазорда депсиниб қўйиб, рақибни сари яқинлашаркан, беш қадамча масофа қолганида, бир сапчиди-да, уйғур полвонни шартта белидан ушлаб кўтаргач, ерга урди. Бу шу қадар тез рўй берди-ки, кўпчилик томошабинлар нима бўлганини илғолмай қолишди ҳам. Фақат мўғул полвон четга йўналгандагина: «баракалла, ҳақиқий полвон экан», — қобилидаги хитоблар янгради.

Иккинчи бўлиб қозоқ йигити ўртага тушди. У ҳам худди уйғур йигити аҳволига тушди. Шундан кейин мўғул полвон билан курашишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

— Ҳожи ака! Бу полвон одам боласими, ёки... — дудуқланди Можунгўнинг.

— Ҳақиқий полвон экан. Бундайлар камдан-кам учрайди, — жавоб қайтарди Хўжаниёз.

— Бунини дев йиқитмаса, одам боласи йиқита олмаса керак-ов, — деди ҳайратини яширолмайд Можунгўнинг.

— Сафохунни кураштириб кўрсак қандоқ бўларкин, Ҳожи ака? — сўради Фозил.

— Тўғри, таваккал қилиб кўрайлик-чи. Сафохун!

— Лаббай, Ҳожи ака! — дея Хўжаниёзнинг олдига келди Сафо полвон.

Ўнан ҳўкизни кўтаришга қодир кучинг билан қараб турсанг бўлмас, укам.

— Маъқул, Ҳожи ака.

— Майдонга туш!

Сафохун мўғул полвончалик ҳайбатли бўлмаса-да, қадди-қомати келишган абжир йигит эди. Унинг кенг пешонаси ва доним кулимсираб турадиган юзидан қандайдир камтарлик ва ўзига ишонч сезиларди. Шу кунгача кураги ерга тегмаган бу йигитни қумулликлар «Са-

фо полвон», деб аташар ва хушфееьллиги учун ҳурмат қилишар эди. Сафохун чий духоба шалвар кийиб, белига белбоғ боғларкан, мўғул полвоннинг олдида дадил борди-да, унинг билан қўл олишиб кўришди.

— Бел олиб курашамизми? — деб сўради у.

— Йўқ. Тутган ердан ушлаб отиш, — жавоб қайтарди рақиб.

— Хўп, — деди орқасига бир неча қадам чекиниб Сафохун.

Майдонга тушган мўғул Сафохун томон интилди-да, унинг белидан тутиб азот кўтармоқчи бўлди, лекин Сафохун жойидан қўзғалмадигина эмас, аини пайтда рақибининг оч биқинига қўл солиб, силтаб юборди. Мўғул яна бир ҳаракати зое кетганидан сўнг рақибининг оёқларига осилмоқчи бўлганди, эпчил Сафохун уни чалиб юбордию баҳайбат мўғул бамисоли девор қулаган каби ерга ағдарилди.

Боядан бери нафасларини ичларига ютиб, жим ўтирган йигитлар ўзларини тўхтата олмай: «Баракалла» дейишди-да, майдонга югуриб тушиб, Сафохунни кўтариб чиқишди.

— Раҳмат, иним. Бизни ерга қаратмадинг, — дея Сафохунни пешонасидан ўпиб қўйди Хўжаниёз.

— Азамат укангиз бор экан-ку, — дея Сафохуннинг кифтига қоқиб қўйган Можунгўйнинг адъютантини чақираркан, унинг ёғоч қинли маузерини олиб, Сафохунга совға қилди.

— Миннатдорман, Госилинг, — деб Можунгўйингга ташаккур билдирди Сафохун.

— Мўғул полвони ҳам мукофотга лойиқ йигит экан, — шундай деган Фозил етти отар тўппончасини мўғул баҳодирга тақдим этди: — Бу полвонларнинг дўстлик тимсоли бўлсин. Қўлларингни беринглар. — Иккала полвон бир-бирларининг қўлларини қисншиди.

— Яшанглар, полвонлар! — дея олқишлашди икки полвоннинг дўстона қучоқлашганидан таъсирланган халойиқ.

Қондага кўра, икки косага қимиз қуйилиб, икки полвонга берилди.

— Келинглари, иқболингиз мана шу қимиздек оқ, қувватингиз анави тоғдек зўр бўлсин, иниларим, — деб икки полвоннинг қимизларини бир-бирига алмаштириб ичирди Хўжаниёз.

— Мана шу кунгача ёнбошим ерга теккан эмас эди. Сен мени йиқитдинг. Ўғил бола экансан, дўстим. Мана

буни ўтган йили Торбоғотой мусобақасида ўттиз кишини йиқитиб, мукофотга олган эдим, мана энди буни сен тақиб юр, — деди-да, бўйнида осигли бургут суратли олтин занжирни Сафохуннинг бўйнига осиб қўйди ва рақибини меҳр билан қучоқлади мўғул полвон.

— Мардликни қаранглар-а! — дейишди атрофдагилар қойил қолишиб.

Шундай қилиб, мусобақа кескин рақобат билан бошланса-да, охири иноқлик, дўстлик билан якунланди. «Кўнгли дарё, қалби тоғдан ҳам баланд одамлар экан» деган ўй кечди Можунгйингнинг дилидан. Шу орада ўттизтача қарға тутиб келишди.

— Қани, энди мерганлар сафга чиқишсин! — деб бақирди Хўжаниёз. Уйғур, тунган, қозоқ, мўғуллардан ўн бештача мерган олға чиқишди.

— Шарт шу. Ҳар ким иккитадан ўқ отиши керак, ҳар иккала ўқи нишонга теккан мерган ғолиб ҳисобланади.

— Хўп бўлади! — дейишди мерганлар. Ҳар икки кишига навбат билан иккитадан қарға учуришган эди, ўн тўрт кишидан бир тунган, икки уйғур, бир қозоқ мергани ҳар икки қарғани уриб тушира олди. Қолганларнинг баъзилари битта, бошқалари эса битта ҳам қарға отиб тушира олмадилар.

— Шунисига ҳам қаноат қилайлик, осмонда учиб кетаётганда уриб тушириш осон эмас, — дея мерганларни мақтади Хўжаниёз.

— Ҳожи ака, анави икки қарғани иккаламиз отиб кўрайлик, — деди Госилинг.

— Маъқул, укам Госилинг, — рози бўлди Хўжаниёз.

— Аввал сиз отинг, Ҳожи ака.

— Хўп, укам.

Хўжаниёз бошқалардек қарға ердан кўтарилиши билан отмай, қуш анчагина йироқлашганида отган эди, қарға мўлжаллаганидек майдончанинг ўртасига шартта қулади. Буни кўрган томошабинлар қойил қолишди.

Можунгйинг ўзини кўрсатмоқчи бўлдими, қарғани милтиқ билан эмас, маузерини чап қўлига қўйиб отиб туширди. Яна олқиш садолари янгради. Дарҳақиқат, милтиққа нисбатан маузерда нишонга уриш мушкул! Қурашда устун келиб, руҳи кўтарилган Хўжаниёз энди пича маъюсланди. У маузерда отмаганига пушаймон қилган эди. Шу пайт баланд осмонда қанот кериб учиб юрган калхатни кўриб қолган Фозил:

— Моҳир бўлсанглар, ана шу калхатни отиб туши-

ринглар-чи, — деган эди, Хўжаниёз дарҳол милтиғини қўлига олиб, тепкисини босди-ю, калхат бамисоли боши узилган лайлак каби лапанглай-лапанглай ерга ағдарилди.

— Баракалла, Ҳожи ака... Моҳир мерган экансиз, — деб тан берди Можунгйинг.

Бу рақобатнинг ҳам охири кўнгилли тугади. Шу кун аскарлар билан чорвадорлар бирликда турли хил кўнгилочар ўйинлар кўришди. Ҳатто қиз-жувонлар ҳам эл ётгунича кенг яйловда яйраб, шод-хандонлик қилишди. Можунгйингнинг ўзи ҳам, аскарлари ҳам ҳеч қачон бугунгидек яйраб кўнгил очмаган эдилар. Ётар чоғида қисқагина кенгаш ўтказилди. Асилқон бошчилигидаги гуруҳ ва бошқалардан олинган хабарларни муҳокама қилинганидан кейин, Можунгйинг қизил қалами билан харитани кўрсатиб:

— Жимисорига ҳужум қиламиз, — деди кескин қилиб.

— Яна янги гап бўлдику-а, — инжигандек бўлди Хўжаниёз.

— Шунда икки жиҳатдан ютиб чиқамиз: биринчидан, яқин, иккинчидан, куч кам экан, — деди Можунгйинг.

— Ростини айтсам, жангда сенинг, йўл юришда менинг тажрибам бор, — деди Хўжаниёз.

— Тўғри, Ҳожи ака.

— Унғай ишғол қилишни кўзда тутсак, Жимисорига ҳужум қилиш маъқул. Аммо Қумулдан узоқлашиб кетиб қоламиз-да, — деди Фозил.

— Биз Жимисорини тўғри кесиб ўтиб, Еттиқудуқда Дўжигонгнинг рўпарасига чиқамиз-да, Қумулни Урумчидан кесиб ташлаймиз, — деб харитани ёза бошлади Можунгйинг. Баҳс чўзилмади. Ҳарбий юриш режаси вазиятга қараб яна ўзгарган эди.

3

Шағал йўлдан от чоптириб икки киши келмоқда. Отларнинг туёқлари остида майда тошлар худди дўл ёққандай йўл ёқасига сачрайди. Отлар тез чопгани учун бўйнилари чўзилиб, бошлари мункайиб кетган. Олдинда келаётган одам от устида қуббадек ўтиришидан чорвадор бўлса керак. У вақти-вақти билан орқасига ўгирилиб: «Эҳтиёт бўлинг, дорин» — деб қўяди. Кейингиси отини бошқара олмай, тизгинини бўшатиб, икки қўли билан эгарни қошидан маҳкам ушлаб олганича энгаш-

ган. Унинг бошидаги «тангжинг бўрки» эҳтимол йўлда тушиб қолган бўлса керак, ўрилган сочи орқасида лайлак думи каби тебранади.

Улар чоғроқ қирга кўтарилишгач, олдинги чорвадор отини тўхтатиб, амалдорнинг оти тизгинини тутди-да:

— Пича нафас ростлаб оламизми, дорин? — деб сўради.

— Бўлмайди, — дея аранг товуш чиқарган амалдор олазарак бўлиб, орқасига хавотирли қаради. Хўжаниёзларнинг қорасини кўрмасданоқ қочиб келаётган амалдор Жимисорига эртароқ етиб боришни мўлжалламоқда эди.

Чорвадор йигит амалдорнинг олдинга сурилган эгарини қайта тўғрилаб қўйди-да, уни у худди кичик болани кўтаргандай отга миндирди. Йўлга тушишди...

Жимисор манзилининг ҳокими Совшанжангнинг уйида у кечки таомдан кейин, гарнизоннинг бошлиғи хотини билан можонг¹ ўйнаётганди.

— Сиз бугун, — деди ўйин бошланиши билан ютқазган Шанжонг гарнизон бошлиғига, — қимор пирига атаб назир қилган ёки қора мушукни қучоқлаб ётганга ўхшайсиз.

— Биринчи тўрт айланишда ютган киши иккинчисида ютқазади, — деди-да, ютган икки юз сар кумушни олдига суриб олди гарнизон бошлиғи. — Етти кун қаторасига ютқазиб, руҳим тушиб кетди. Лоақал бир марта омад боқса боқибди-да, — дея қалбаки тиржайди хунук тишларини кўрсатиб у.

— Сен ютсанг, жуда керилиб кетасан-да, — деб эрини туртди кўзларини сузиб тайтайхоним.

— Тайтайхоним адолатпарварлар, — деди тайтайга ер остидан кўз қисиб қўйган гарнизон бошлиғи.

Мусобақа қайта бошланадиган бўлиб турган пайтда мис жом даранглаб, бу ердагиларнинг ўтакасини ёраёзди. Жом ҳуда-беҳудага чалинавермас эди. Бирор кимса арзини амалдорларга етказолмаган ёки ҳукуматга зарарли шум хабар келгандагина чалинарди жом.

— Ташқарига чиқайлик, — деди аввалроқ эс-ҳушини йиққан гарнизон бошлиғи. У қўнғироқ чалган одамни олиб киришни буюрди. Ҳалиги йўлда келаётган отлиқ амалдор остонага қадам қўяр-қўймас, ўзини Шанжонгнинг оёғи остига отаркан:

— Қа-роқ-чилар... — дея олди зўрға.

— Нима?!

¹ Можонг — қиморнинг бир тури.

— Қароқчилар!..

— Қаерда кўрдинг? — деб сўради рангида қон қолмай титраб кетган Шанжонг дўқ уриб.

— Тоғ-тоғда!..

— Мен кетдим! — дея шартта ташқарига йўналди гарнизон бошлиғи. Унинг кетидан нима қиларини билмай, типирчилаб қолган Шангжонг тайтайга қараб, қимматбаҳо буюмларини яширишни тайинларкан, қўл остидаги одамларга қараб, дарҳол шаҳар дарбозаларини бекитиб қўйишни буюрди. Шангжонгнинг тайтайи бўлса, худди энди атак-чечак юраётган ёш боладек калта оёқларини аранг босиб: «Ай-я, ай-я» дея бир жойда турганча йиғларди...

Жимисор крепостной деворлар билан қўрғалган аҳоли жойи эди. Шаҳарча ичидаги мўъжаз ошхоналарда арзон-гаров таомлар ҳамда сирка-қозифуруш санокли тунганларни ҳисобга олмаганда, асосан хитойлар яшашарди. Буларнинг аксари Жимисор атрофидаги деҳқон, чорвадор уйғур, қозоқларнинг қонини сўрадиган бой савдогарлар бўлиб, улар Қумул исёни кўтарилганидан буён таҳликага тушиб қолиб, сичқон ини каби ичкаридан-ичкари уйларга яшириниб олгандилар. Эпчилроқлари эса вақтдан фойдаланиб, Урумчига кўчиб кетишган эди. Қароқчилар келяпти, деган хабар бир зумда оғиздан-оғизга кўчиб, бутун шаҳар аҳлини таҳликага солиб қўйди. Исёнчиларнинг босиб келаётганидан беҳабар, хотиржам ётган икки батальон аскарлар бу даракни эшитиб, саросимада гангиб қолдилар. Улар ўзларига келиб, сафга тизилгунича, Можунгйингнинг олдинги қисм аскарлари шаҳарга босиб кира бошлади. Шаҳарнинг уч дарбозасини беркитишга зўрға улгурган гоминданчилар дарбозадан қилич яланғочлаб бостириб кирган тунган аскарларининг «чоп-чоп-чоп!» бақириқларини эшитарканлар, ҳатто ўқ ҳам уза олмай, от туёқлари ва қиличлар остида қолишди. Фақат жанубий дарбозадан киришга интилган Хўжаниёз қисмларини тўсишга улгуролган аскарлар девор устидан ўқ ёғдириб, мудофаа қилишаётган эди. Лекин уларнинг мудофааси узоққа чўзилмади; очиқ қолган шимолий дарбозадан шаҳарга кириб олган Можунгйингнинг аскарлари шиддатли жанглар билан гоминданчиларни тор-мор қилиб, батальон штабини ишғол этди. Бу аҳволни кўрган девор устидаги бир қисм аскарлар милтиқларини ташлаган кўйи оқ байроқ кўтариб, таслим бўлдилар. Гарнизон командирини бўлса, отхонадаги охурга бекиниб ётган

жойидан топиб чиқишди... Жимисор шундай қилиб тузукроқ жангсиз, ниҳоятда осон забт этилди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

1

Жимисорнинг ишғол қилиниши қўзғолончиларни қурол-яроқ ва моддий жиҳатдан анчагина қудратли қилиш билан бирга халқ олдидаги обрўсини ҳам оширган эди. Икки кундан бери авлиёга сиғингандек, Хўжаниёз билан Можунгйингга «салом бергучилар» ва «эл» бўлгучиларнинг оёғи узилмас эди. Бу «саломчилар» уйғур, қозоқ, мўғул, тунган, ҳатто хитойлар — юрт катталари, оқсоқоллар ва заминдор-чорвадор, савдогар-бойлардан иборат бўлиб, уларнинг бир қисми қўзғолонни ҳимоя қилиш ниятида бўлсалар, яна бир хиллари қўрққанларидан ноилож бош эгиб келишган эди. Бу хилдагиларнинг чеҳраларида табассум ўйнагани билан кўнгилларида ёмон ният яширинган эди. Ашаддий халқ душманлари ва гоминданчилардан умидини узмаган иғвогар ташвиқотчилар бўлса: «хитойларни бир жойга тўплаб, қириб ташлашар эмиш», «ҳамма бойларни асир олиб, мол-мулкини талон-торож қилишармиш», «ёшларни аскарликка, аёлларни ичкарига олиб кетишар экан» каби иғволарни тарқатиб, халқ ичида ташвиш ва норозилик туғдиришга улгуришган эди. Шу муносабат билан жиддий кенгаш чақирилди.

— Жимисорни енгил ва қурбонсиз ишғол қилдик, — деди биринчи бўлиб сўзга чиққан Фозил. — Чунки душман бизнинг келишимиздан хабарсиз ва мудофаага тайёрланмаган эди. Бундан кейин эса, зўр қаршиликларга дуч келишимиз аниқ. Шу сабабли, раҳбарликни марказлаштириш ва вақтинча бўлса ҳам ҳокимият ташкил этиш зарур...

— Очиқ гапиринг, — деди Фозилнинг гапини бўлиб Можунгйинг.

— Саримсоқниёзни Жимисорга ҳоким қилиб тайинлаб, ҳар миллат вакилларида унга маслаҳатчилар жалб қилсак, — деди Можунгйингга тик қараб Фозил.

— Ёмон фикр эмас... — ўйланиб қолди Можунгйинг ва: — менимча, ҳозир ҳокимият идораси таъминотчимиз бўлгани маъқул. Шу сабабли, муҳофаза қисми ташкил қилиш керак-ку, а?

— Албатта лозим.

— Шундай бўлса, бизнинг Можу ерлик халқдан муҳофаза ташкилотини уюштирсин.

— Бу фикр ҳам ўринли, — деди Фозил.

— Демак, келишдик, Ҳожи ака, — деди жим ўтирган Хўжаниёзга қараб Можунгйинг.

— Бир оз куч-қувват тўпладик. Энди жанг қилсак ярашади, — деди Хўжаниёз.

— Ҳожи ака тўғри айтдилар; энди бошқа ишни қўйиб, фақат жанг, жанг ва яна жанг қилишимиз керак, — маъқуллади Хўжаниёзнинг гапидан мамнун бўлган Можунгйинг. Чунки, унинг мақсади марказий ҳукуматга яқин бўрмаслик эди.

— Халқ орзусини ифодалайдиган халқчил сиёсат юргизиш, муваққат бўлса-да, халқ вакиллари қатнашган марказ ташкил этиш жуда зарур. Агар...

— Ҳали эрта эмасмикин, Фозил жаноблари? — дея Фозилнинг гапини бўлди яна Можунгйинг. — Урумчини олмагунимизча бу тўғрида фикр юритиш тўғри бўлмайди. Муваққат бошқариш масаласига келсак, Ҳожи ака — ака, мен эса — ука. Тўғри айтдимми, бунга нима дейсиз, Ҳожи ака?

— Иккимиз сан-манга бормай, аҳиллик билан фикрлашсак бўлгани, укам! — деди Хўжаниёз Можунгйингнинг саволига жавобан.

— Ҳожи ака ақлли одам, — дея риёкорона мақтаб қўйди Можунгйинг.

— Давлат масаласига ака-ука, оилавий нуқтан назардан ёндошиш хатарли, — деди олдинга бир қадам ташлаб Фозил. У ичида Хўжаниёзнинг муҳим масалага юзаки қараганига ачинди. Одобдан бўлмаса ҳам очиқ айтишга мажбур бўлди. — Биз, фақат Шарқий Туркистон доирасидагина эмас, чет эллар билан бўладиган муносабатларни ҳам ўйлашга мажбурмиз...

— Ҳа-ҳа... Сиз жуда баланд дорга осилаяпсиз, жаноби По шансин, — деди Можунгйинг. У: «Совет Иттифоқи билан алоқа қилмоқчимисиз?» — дея сўрамоқчи бўлдию ўзини тўхтатиб қолди.

— Менинг назаримда биз янги ҳукумат, янги тартиб ўрнатиш учун жанг қилмоқдамиз. Хўш, давлат масаласига келганда, иттифоқдош давлатлар билан муносабатда бўлиш зарур-ку ахир! — дея яна ҳам қизишиб гапида давом этди Фозил.

— Буларнинг ҳаммаси келажак иши. Аввал чет эллар тан оладиган ишларни қойил қилиб қўймоқ керак,

ундан кейин бу масалага осилсангиз бўлади, Фозил жаноблари, — деб суҳбатни кесиб ташлади Можунгйинг.

Асосий масалага келганда фикрнинг икки хиллиги яққол сезилиб қолди. Шу кундан бошлаб мазкур иккала фикр ўртасида кескин тўқнашиш юз бера бошлади. Аммо бу зиддият жуда сирли, махфий ва нозик давом этди.

Жимисорнинг ташқарисидаги ҳарбий машқ ўтказиладиган майдоннинг ўнг қанотида ой-юлдуз белгили байроқларни кўтарган Хўжаниёзнинг қисмлари, сўл қанотда ой нишонли оқ байроқлари бор Можунгйинг қисмлари тўп-тўп бўлиб тизилган. Ҳар икки қисмга янгидан фидойи бўлиб қўшилган жангчилар милтиқ ва қилич осииш, сафда туришибди. Шарқ тарафда қалин тахтадан ясалган минбарга Хўжаниёз, Фозил, Саримсоқниёз, Сафохун, Асилқон ва бир қанча юрт катталари чиқиб олишган. Нима сабабдандир Можунгйинг ва унинг сафдошлари кўринишмайди. Майдоннинг ғарб тарафида бўлса, асирга тушган аскарлар бошларини эгиб туришибди. Жимисор ва атрофдан келган халқлар майдоннинг чор атрофига тўпланиб олишган. Йиғилган одамнинг кўпи отлиқ. Уларнинг диққати минбар устидан туришган қўзғолон бошлиқларида.

— Ҳожи, Хўжаниёз шу эканми? — деб сўради отлиқ деҳқондан пиёда сартарош Хўжаниёз томонга имо қилиб.

— Худди шу. Кўрдингми, юзидан ботирлик ёғилиб турибди, — деди отлиқ.

— Жангга кириб чиққанида белбоғини ечса, ўқ деганинг дўлдек тўкилиб тушади дейишади, шу ростми? — деб сўради сартарош бўйинини чўзаркан, Хўжаниёзни яхшироқ кўрмоқчи бўлиб.

— Қайдам, балким ростдир.

— Аниқ рост, — деб сўзга аралашди маҳсидўз мўйлабнини силаб, — бир гал белини ечганида, тўрт юзта ўқ тушипти...

— Ҳи-ҳи-ҳи... — кулди тунган.

— Нимага куласан, ишонмаяпсанми ё? — сўради маҳсидўз.

— Куламан-да, ўқ теккандан кейин, ўлиши керак-ку ахир! — деди тунган.

— Бундай кимсаларга ўқ ўтмайди! — деб гапини иботлашга тиришди маҳсидўз.

— Сенинг Госилининг қани? — сўради сартарош.

— У ҳозир чиқади. Ушанда кўрасан уни...

— Нимасини кўрардим, сенга ўхшаган оқ бўрклидир-да!

— Оқ бўрк?! Хоҳ... Госилинг икки қўлида икки қилич, оғзида бир қилич билан жангга киради...

— Кўп ҳам мақтайберма, оқ бўрк!

Шу пайт Можунгйинг оқ бўз отни ўйноқлатиб, Мошимин, Мечингларни эргаштирган кўйи майдонга кириб келди. У от устида худди булутни миниб олган афсонавий баҳодирга ўхшаб кўринарди. Можунгйинг минбар слдига келди-да, отдан тушмай, Хўжаниёзга нималардир деди.

— Халойиқ, — дея ўнг қўлини кўтариб бор овозда сўзлай бошлади Хўжаниёз. — Бугун биз сафарга отланамиз. Сизлар аввалгидек ўз тирикчиликларингни ўтказаверинглар! Сизларга ҳеч ким халақит бермайди. Хўп, биз кетдик!

Шундан сўнг Можунгйинг халойиққа мурожаат қилди:

— Мен сизларни озод этгани келдим. Сизларга яхшилик истайман. Сизларга жабр қилгучиларни қаттиқ жазолайман. Ҳожи ака — акам; мен эса унга — ука... Агар менинг аскарларим тартибни бузса, ўзим уларни жазолайман, — дея Мошиминга имо қилган эди, у тунган аскарларининг сафида юзларига қора суркалган тўрт аскарни майдон ўртасига олиб чиқишни буюрди.

— Мана, — деб давом қилди Можунгйинг, — мана булар халқ мулкани талаганлар. Буларни сизларнинг олдингларда жазолайман! — деб ўртага олиб чиқилган тўрт аскарни кўрсатди. Улар Чингхайдан ёлланган бир қисм хитойлик сотқинлар эди. Можунгйинг халқ ҳурматини жалб қилиш ва ҳарбий интизомни янада мустаҳкамлаш мақсадида буларни отиб ташлашга қарор қилган эди. Мошимин аскарлар ичидан тўрт кишини милтиқ ўқталган ҳолда шай қилиб буйруқ кутиб турди.

— Отилсин!

Тўрт милтиқдан баравар ўқ узилди. Маҳкумлар ерга қулади. Тунганлар ичидан «Яшасин Госилинг!» хитоби янгради.

— «Одил тунганга ўхшамайди» — деди ҳалиги сартарош.

— Кўзбўямачилик бўлмадимикин? — сўради маҳсидўз.

Аммо халқ Можунгйингдан хурсанд эди.

— Энди, — деди от устида ўтирган Можунгйинг халқ ғала-ғовурини босиб, — мен Урумчига пичоқ қуйруққа

санчилгандек осонгина кириб бораман! Менга тўсиқ бўладиганлар мана шу қиличим тифидан ўтадилар! — у икки қиличини ғилофидан чиқариб, ҳавода ўйнатган эди, тунган аскарлари «Са-са-са» дея ўринларидан қўзғалишди. Можунгйинг гердайган кўйи олдинга юриб кетди. Халқ уни жим туриб кузатиб қолди.

2

Жангчиларнинг юриш-туриши тўхтаб, ҳориганлар хуррак ота бошлашган, тўқай ичи янада қоронғилашиб, атрофга сукунат чўкканди. Қаердадир, худди ер тагидан чиқаётгандек бехосият қушларнинг сайраши аралаш қандайдир овозлар эшитиларди. Уча бошлаган гулхан кулини тўқай шабадаси аста тўзитмоқда. Кўршапалаклар елади. Тўқайнинг ичкарасида ўрдакни босиб еяётган йўлбарснинг шарпаси эшитилди-да, кўп ўтмай, у ҳам тинди. Қоровулда турган аскарлар бир-бир одимлашмоқда. Улар уйқуни қочириш учун ўча бошлаган чўғлар устига қуруқ шохларни ташлаб, оҳиста хиргойи қилишади.

Фозил кичкина сафар чодир ичида, ўча бошлаган чироқни бир оз ёритиб, хатни ўқишда давом этди. Шартли белгилар билан ёзилган хатнинг мазмуни қуйидагича эди:

«Жимисордаги ғалабанглар Урумчидаги ҳукумат катталарини хила таҳликага солди. Шингшесай сизларга қарши катта куч ташлашга ҳозирлик кўрмоқда. Можунгйинг, Хўжаниёзларга махсус ифвогар-элчилар юбориб, ҳар хил йўл билан орангиздаги аҳилликни бузиб, уйғур ва тунганлар орасида жанжал чиқармоқ, бирини-бирига гиж-гижлаб, қўзғолонни бостириш ниятида. Унинг бу ҳаракатини фош этиб, ташвиқот варақалари тарқатдик. Бу масалада жуда ҳам сезгир бўлиб туришингни эсингдан чиқарма. Мен бугун Ғулжага бораман. Етиб олганимдан кейин, алоқа боғлаймиз. Можунгйинг билан ҳам бирлашиб, ҳам қарши курашиб юришни такрор эсингга солмоқчиман. Сен қўзғолон ҳаракатининг маркази бўлиб қолдинг. Атрофингга ишончли кишиларни тўплашга ҳаракат қиларсан. Ва ўзингга эҳтиёт бўл. Саломат бўлгин, Лўпан».

«Ҳам бирлашиш, ҳам қарши курашиш... — деган жумлани такрорлади Фозил ва бир оз ўйлагандан кейин, — анча мураккаб кураш... — деб уҳ тортди, — худди ўғри-

ни уйга бошлаб кириб, қўлига пичоқ тутқазиб қўйгандек!..» Фозилнинг оғир ўйлар билан банд хаёлини салом бериб кирган Сафохун бўлиб юборди.

— Келинг, ўтиринг, укам — деб ўрин кўрсатди Фозил нима учундир Сафохунга бир дам тикилиб турганидан кейин, — кеч қолдингиз-ку?

— Бир оз кечикишга тўғри келди.

— Айб кимда экан?

— Кимда бўларди, афандим, — деди сўзидан норозилик сезилиб турган Сафохун, — ана шу зўравон тунганда-да!

— «Маккор» тунганда денг... — ҳорғин тин олди Фозил. Кейинги кунларда унинг хаёли кўпроқ Можунгўйнинг билан банд бўлди, ундан безор бўлган эди.

— Жимисорнинг ҳоқими Саримсоқниёз бўлгани билан, — деб давом этди Сафохун, — ҳамма ишга Госилнингнинг одами Мажо керилиб бошчилик қилаётган эмиш...

— Тўхтанг, укам, — деди Сафохуннинг гапини бўлиб Фозил, — улар нимани талашишяпти?

— Жангда ўлжа олинган ва халқ тарафидан ихтиёрий совға қилинган от, сигир, қўйларни Мажо: «Бизга ўтказасан», — дея талаб қилса, Саримсоқниёз: «Ҳожини отамдан буйруқ бўлмаса, битта қўй ҳам бермайман», — депти.

Тунганлар қурол ишлатмоқчи бўлганларида, юрт катталари орага тишишибди.

— Ту-шу-нарли...

— Жимисорда қўлга олинган қурол-яроғларнинг ҳаммасини ўшалар эгаллаб олишибди. Бу озлик қилгандай, мол-мулкка ҳам чанг солсалар, улар билан қандай қилиб бирга ишлаш мумкин?

— Ҳар ҳолда, шошилинич хулоса чиқариб бўлмайди, деган кўйи тамаки ўрай бошлади Фозил. Унинг титраган қўлларидан қаттиқ асабийлашаётгани сезилиб турарди.

— Ҳалитдан шундай қилишса, эрта-индин елкамизга миниб олишадиганга ўхшайди бу лаънатилар! — деди оғир-босиқ Сафохун газаби қайнаб.

Фозил: «Гапинг тўғри» — демоқчи бўлдию, лекин қони қайнаб турган тоғ йигитига ҳозирча бу гапни айтишни ўринсиз ҳисоблаб, қўшиб қўйди:

— Эҳтимол Мажо тентаклик қилгандир. Арзимаган ишдан низо чиқариб, ўртага нифоқ солсанг, катта ишимизга путур етиши мумкин, укам Сафохун.

— Ҳай, майли, ўзингиз биласиз... буларнинг оёқ олишига қараб, ҳеч ишонгим келмайди, мулла ака! — деди ёлборгандек Сафохун.

Фозил 1864 йилдаги Гулжа исёнини эслади. Уша вақтда уйғурлар билан тунганлар бирлашгандилар. Кейинчалик тунганлар сотқинлик қилишганди. Лабзсизлик тунганларнинг одати бўлиб қолганмикин?.. Йўқ, ҳозир у давр эмас. Уша вақтдагидек ўзаро қирғинликка йўл қўймаслик керак...

— Уларни ўзимиз таклиф қилиб, юртимизга олиб келгандан кейин, баъзи қийинчиликларга бардош қилиш керак бўлади.

— Ҳожи отамни аяймиз-да, йўқса... — деди Сафохун муштини кўрсатиб.

— Аввал Қумулни ишғол қилайлик, иним. Ўзимизни ўнглаб олгандан кейин, аҳволга қараб иш тутамиз, ҳозирча қизиққонлик қилмайлик. Йигитларга ҳам кўз-қулоқ бўлиб туринлар. Яна бирор можаро чиқариб қўйишмасин, — деди Фозил ва Можунгўйинлар билан бўлгуси муносабатда диққатга лойиқ масалаларни Сафохунга тушунтирди-да, эртанги сафарга ҳозирлик кўришни топширди.

3

Қашқа саман отга минган Хўжаниёз бугун жиддий қиёфада эди. Қатор ўқлар қадалган сербар камар, ёғоч ғилофли маузер ундаги жанговарликни улғайтиб, сардор салобатига янада салобат қўшиб турарди.

— Йигитлар! — дея хитоб қилди остида ўйноқлаб турган отини тинчлантириб Хўжаниёз. — Куч-ғайратингларни синаш фурсати келди. Жангларда отларингни боши орқага бурилмасин. Бошқа сўзим йўқ!

— Орқага чекинмаймиз! — деган садо янгради.

— Бошла, Сафохун! — деб қисқагина буйруқ берди Ҳожи хўжам (Жимисор ишғол қилингандан кейин, халқ Хўжаниёзни «Ҳожи хўжам» деб атай бошлаганди).

Етти юзга яқин жангчи олдида ой-юлдузли яшил байроқни кўтариб турган байроқдор Сафохун олдинга ўтиб йўлга тушди. Унинг кетидан юзбошлар ҳам бир-бир йўлга отландилар. Урумчидан йўлга чиққан Дўжигонг бригадасига Етти қудуқ билан Қумул оралиғида зарба беришни олдиндан режалаб қўйилганига кўра, Госилинг катта довон орқали Тянь-Шандан ошиб, Етти

қудуққа тушиши керак. Хўжаниёз бўлса, йўли анчагина оғир Қирқдўнг орқали ўтиб, душманнинг қаршисидан кесиб чиқиши керак эди. Шундай қилиб, Дўжигонгни ўраб олиш режаси тузилган эди.

— Бошқа йўл йўқмиди, Ҳожи ака? Бу йўлга отлар чидармикин? — деб сўради Фозил.

— Тошбулоққа етиб борсак, у ёғи текислик.

Қирқдўнг арра тишига ўхшаш кўнгирадор, паст-баландликлардан иборат эди. Онда-сонда тошларни ёриб, униб чиққан қозитуёқ гиёҳларидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Ҳали ёз ойининг иссиқ кунларига анча вақт бор бўлишига қарамай, қуёш нурида қизиган қоятошлардан худди тандирдай иссиқ ҳаво кўтарилиб турарди. Бир дўнгдан ошиб, иккинчи дўнгга етиб боргунларига қадар отларни қора тер босиб, оёқлари дир-дир титрай бошлади. Дўнгларнинг охири кўринмайди. Худди чўкиб ётган туяларга ўхшаб, бирининг кетидан иккинчиси, иккинчисининг кетидан учинчиси қаторлашиб кўринади. Отларни зўриқтирмаслик учун отдан тушиб, олдинда пнеда бормоқда. Ёшлигидан тоғ кезган бу овчи йўл азобини писанд ҳам қилмасди. У вақти-вақти билан Фозилга ўгирилиб қарар ва:

— Ҳа, мулла, ҳоллари қалай? Кўтариб олайми? — деб қўярди кетидан пишиллаб келаётган Фозилга қараб.

— Хотиржам бўлсинлар, Ҳожи акам! — дер эди Фозил аҳволини сездирмай. Лекин унинг хириллаган овозидан аҳволи танг эканлиги сезилиб турарди.

Йигитлар орасида машаққатли сафарга тайёр эмаслар оз эмас эди. Улар номус кучи тишларини-тишларига қўйиб келмоқда эдилар. Қозондек қизиган тошлар йигитларга азоб бермоқда. Пешонадан оққан шўр тер кўзларни ачиштириб қийнади. Лекин йигитлар бардош билан йўлни давом эттирдилар. Айни иссиқ туш пайтида Тошбулоққа ҳориб-чарчаб етиб келингач, тош бағридан отилаётган сувни кўрганлар ҳамона оч қўйлар кўкатга интилгандек сув томонга югурганди, от устидаги Хўжаниёз:

— Ҳой, тўхтанглар! Тер қотганидан кейин ичинглар! — деб уларни тўхтатди. Орадан беш минутлар чамаси ўтгандан кейин, овқатланишга рухсат этилди ва отларни совитиб, суғоргандан сўнг ем бериб, дам олдириш топширилди.

— Бу тунганнинг қилиқлари қизиқ чиқиб қолди, укам. Бундай бўла берса ишимиз оқибати нима бўлар

экан-а? — деди Хўжаниёз сувдан қониқиб ичганидан кейин.

— Ҳозирча кескин бир нарса дейиш қийин, — жавоб қайтарди Фозил. Чунки, у Можунгйинг тўғрисида ўз фикрини айтса, Хўжаниёз тўнини тескари кийиб олиши мумкин. Ҳозирги вазиятда Можунгйинг билан очиқ душманлашиш мағлубиятга олиб борарди.

— Очиғини айтганда, бу нобакор мен ўйлагандек бўлиб чиқмади, укам!

— Мана шу жангда яна бир марта синаб кўрайлик.

— Вой тавба... Қимга ишонса бўлади? — деб ух тортди Ҳожи. Шу пайт тепаликда қоровулликка қўйилган аскар уларнинг суҳбатини бўлиб юборди:

— Ҳожи ота! Бир тўп суворийлар келмоқда!

— Сафохун!

— Хўш, Ҳожи ака!

— Йигитлар отлансин!

— От-ла-нинг-лар! — дея буйруқ берди Сафохун. Бир оз бўлса ҳам ҳордиқ чиқарган йигитлар тезда отланишиб, тайёр бўлишди. Хўжаниёз йигитларни иккига бўлиб, тепаликнинг икки ёнбағрига яширинишни буюрди ва ўзи ҳалиги қоровулликда турган йигитнинг ёнига чиқиб, дурбин билан қарай бошлади. Келаётганлар суворийлар бўлмай, йилқи уюри эди. Йилқиларни уч отлиқ киши ҳайдаб келаётганди.

— Сафохунга хабар қил, ўқ чиқармасин! — деб буюрди ёнида юрадиган йигитга Хўжаниёз.

Хўжаниёз билан Фозил тепаликдан пастга тушишди, кўп ўтмай, йилқи ҳайдаб келаётганлар ҳам етиб келишди.

— Ассалому алайкум, Ҳожи ота! — дея отларидан ирғиб пастга тушган йилқичилар югуриб бориб, Хўжаниёзнинг узангисини тавоб қилишди.

— Қаёқдан келаётибсизлар, болаларим? — деб сўради Хўжаниёз от устида ўтирганича.

— Ҳукуматнинг отларини ҳайдаб келаётимиз, — жавоб қайтарди ўсиқ соқолини чанг босиб кетган йигит.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсизлар?

— Йилқиларни хитойлардан олиб қочиб юрибмиз, Ҳожи ака! — дея бесўнақай тишларини кўрсатиб кулди иккинчи йигит.

— Ундай бўлса яхши, — деди Хўжаниёз, — қаёққа олиб қочиб кетяпсизлар?

— Қаёққа бўларди, Ҳожи ака? Сизларга совға қилмоқчимиз-ку! — яна тишларини кўрсатиб кулди йигит.

— Отанга раҳмат, ўғлим. Хўш, бизнинг йўлда эканимизни қаёқдан билдинглар?

— Донғинглар ҳаммаёққа таралган!

— Ўзинглар қаердан бўласизлар? — сўради Фозил.

— Биз Ламжиндан бўламиз. Бу отлар халқдан олинган солиқ отлар. Бу отларни Дўжигонг аскарларига топшириш буюрилган. Биз эса, йилқини сизлар томонга ҳайдаб келдик.

— Милтиқни қаёқдан олдинглар? — қизиқиб сўради Фозил сув келтириб бераётиб.

— Гап шунда-да, иним! — дегач, темир чўмичдаги сувни нафас олмай смирди йигит, — бизга қўшиб берилган уч аскарни тунда саранжом қилдик-да, милтиқларини олволдик...

— Баракалла, бу ишларинг ҳақиқий йигитларнинг иши бўлибди.

— Қачонгача қўл қовуштириб, «лаббай, хўжам» деб турамиз, акаси! — Янада жонланиб сўзлади йигит.

— Ламжин, Лукчун, Турпонларда биз тўғримизда нима гаплар бор?

— Нима гаплар бўларди, акаси? Ҳожи акамнинг йўлларига тўрт кўз билан тикилиб ўтиришибди. Сизлар бўлса, жайрон қувлаган овчилардай тоғ оралиғидан чиқмай қолдинглар...

— Ха-ха-ха— Хўжаниёз шундай кучли қаҳ-қаҳ отиб кулдик, ҳатто отлар ҳам қулоқларини диккайтирди. Манави сўзамол йигит асли турпонлик бўлиб, ҳар йили Урумчи, Монос атрофларини «кезиб» юрарди. Кўпни кўрган бу сўзамол йигитнинг исми Салим «коско» эди. У бугун икки ҳамроҳи билан икки юзга яқин отни олиб келиб, қўзғолончиларга қўшилди ва баъзи маълумотларни етказди.

— Сизлар Госилинг ҳақида эшитганмисизлар? — деб сўради Фозил йигитлардан.

Салим:

— Ҳожи акам турганида, у «ёввойи ўрдак» билан нима ишимиз бор? — деган эди, Хўжаниёз билан Фозил бир-бирларига маънили қараб олишди, ҳатто бир оз ўнғайсизлангандек бўлишди-ю, бу ҳақда қайта гап очишмади.

— Раҳмат, болаларим. Бир жаҳон иш қилдиларинг.

— Раҳматга арзимаёди, Ҳожи ака. Бу отлар анави Дўжигонгга тегмагани дуруст бўлди. У шаккок энди опасининг кифтига минсин, — деб яна бесўнақай тишларини кўрсатди Салим.

Шу ернинг ўзида маслаҳат қилишиб, отларни таъминот бошқарувчисига топшириш учун яна икки йигит қўшиб берилди. Салимни эса, жангчилар қаторига қабул қилишди.

4

Қумул қўзғолонини узил-кесил бостириб, «тозалаш» вазифасини ўз устига олган Дўжигонг Етти қудуқ деган катта тепаликка етиб келиб, бригадасига бир кунлик дам беришга қарор қилди. Нингшо, Гансу, Чингхай ўлкаларида вақти-вақти билан пайдо бўлиб турадиган босқинчи ўғриларни тўполонларини бостириб туришда қатнашиб анча тажриба ортирган бу кекса генерал навбатдаги сафарда ҳам ғалаба қозонишга ишонар эди. «Қумулда уч кун қирғин қилиб, чантуларнинг етти пуштигачан эсидан чиқмайдиган бало ёғдираман. Хўжаниёзни бўлса, темир қафасга қамаб, бутун Шинжон бўйлаб сазои қиламан» — деб мақтанган эди у ҳали Урумчидан йўлга чиқмасданоқ.

Илдизи чириб, пўкакка ўхшаб қолган Дўжигонг ўтмишидан мағрурланиб, бу гал чўтни хом санаган эди. Бу галги қумул воқеаси Дўжигонг фараз қилганидек Хўжаниёз бошлиқ бир тўда қумулликлар исёни бўлибгина қолмай, бутун бир Шарқий Туркистонда қарамақаршилиқлар натижасида юзага келган ижтимоий ҳолат эди. Мазкур вазиятни Дўжигонгга ўхшаш мутаассиб амалдорлар тушуниб етмаган эдилар.

Дўжигонг хотиржам. У чўл бағрида ароқ ичиб ўтириб, ширин хаёл сурарди: «Жангда хўлу-қуруқ баробар ёнади, чанту бойларининг олтин-кумуши меники... Ҳа, ҳа, ўзимники... Шингшесай мендан ортиб қолганини олади...»

— Рухсат этинг, ҳурматли Люжонг!

— Кир! — нохуш рухсат берди Дўжигонг. Адъютант Урумчидан олинган телеграммани унга топширди.

— Бу нима гап?! — деганича ўрнидан сапчиб турди кекса генерал телеграммани кўздан кечираркан, адъютант айблдек, унга илон каби тикилиб. — Разведка бошлиғини чақир!

— Хўп бўлади, жаноби Люжонг! — Разведка бошлиғи етиб келгунча телеграммани бир неча марта қайтариб ўқиб чиқди Дўжигонг. Телеграммада Жимисорнинг қўлдан кетиши ва қўзғолончиларнинг Борикўл тарафга

йўл олганлиги, уларни олдини тўсиб, олдинга силжитмаслик ва Қумулни сақлаб қолиш буюрилган эди.

«Қумул... Қумул эмиш... — деб юборди ташвиш ва ғазабдан титраб кетган Дўжигонг, — ўғрилар Гурчингга яқин келиб қолибти-ку, яна Қумул эмиш...» — шу орада разведка бошлиғи етиб келди.

— Туф... — разведка бошлиғининг юзига тупурди Дўжигонг — сен ландовур нима қилиб юрибсан? Ўғрилар оптимизга ўтиб олибди-ку!

— Хўш... хўш...

Ғазабланган Дўжигонг разведка бошлиғини роса койиганидан кейин, уч полк командирлари ҳозир бўлишди. Дўжигонг уларни телеграмма мазмуни билан таништирганидан кейин:

— Сен, Ли танжонг, Қумулдаги мудофаа қисмларига ёрдамга борасан.

— Хўп бўлади, жаноби Люжонг, — деб ўрнидан турди полк командири Ли.

— Сенлар, Вонг, Жо, полкларингни йўлга ҳозирланглар. Ўғриларнинг кетидан ҳужумга борамиз.

— Хўп бўлади! — дейишиб полк командирлари ўрниларидан сакраб туришди.

— Сен ўғриларни ушлаб томоғингдан бўғмасам хумордан чиқмайман, — деб хаританинг маълум ерига бигиз қўлини ниқтади кекса генерал.

Эғнида кулранг ҳарбий кийим, оёғида то тиззасигача латта билан ўралган ботинка, бошида соябони кенг, қуёшсимон кокорда тақилган «моза», милтиқлари оғзини ерга қаратиб осиб олган аскарлар келмоқда. Мажбурийат ёки тирикчилик ўтказиш учун умри аскарликда ўтадиган бу ёлланганларнинг ихтиёрини ўзига қўйиб берилса, ўқ узишдан кўра, тинч ҳаётни хоҳлашади. Ростини айтганда, бу бечора аскарлар командирларидан кўрққанлари учун ўқ чиқаришга мажбур бўладилар. Аскарлар келишмоқда. Уларнинг юриши, қадам ташлаши бир хил. Кеч кирди. Ли танжонг полки Қамишбулоқ деган жойга етиб келиб тунаб қолишга қарор қилди. Анчадан бери қурбақа емаган Ли танжонг кечки овқатга қурбақа пиширишни буюрди. Қамишбулоқдан ҳашпаш дегунча бир сават қурбақа тутиб келинди. Мис қозонга ёғ солиниб, доғ қилинди. Бақа гўштига хумор Ли танжонг енгларини шимариб олиб, қозон бошига келдида, саватдаги тирик бақани чўпга илиб, қуйруқ томонидан доғ бўлган ёққа солган эди, бақа «вақ» этиб озғини очгани ҳамон, полк ошпази олдиндан тайёрлаб қўйган

масаллиқни бақанинг оғзига қуйди. Шундай қилиб, саватдаги бақаларни доғлаб бўлингандан кейин, қовурилдию сиркалаб димлаб қўйилди. Бақалар димлангунча қозон атрофида ўтирган офицерлар полк командири Ли танжонгни «бақа пишириш усули»даги маҳоратини роса мақташди.

— Тўхтанглар! — деб хитоб қилди Ли танжонг бақа гўштарни тахсимчаларга соларкан, ейишга тайёр офицерларни тўхтатиб,— шу лаззатли таом ҳурмати арақ ичишга рухсат этаман.

— Миннатдормиз, жаноби Ли!

Арақлар қуйилиб, Ли танжонгнинг саломатлиги учун ичилгач, офицерлар бақаларни ея бошладилар. Нарироқда қуруқ нон билан кўкат еб ўтиришган аскарларнинг димоғига қовурилган бақаларнинг ёқимли ҳиди урилиб, иштаҳаларини кўзирди. Ли танжонг бошлиқ полк офицерлари иштаҳа билан маза қилиб бақа гўштини ея бошлаганларида «панг-пунг»лаб отилган ўқ овози эшитилиб қолди.

— Қароқчилар! — дея ўрниларидан сакраб туришди офицерлар. Оғзига эндигина бутун бир бақани солган Ли танжонг қийналиб ютиб юборди-да, кўзлари ола-кула бўлиб:

— Қурол... қуролга! — деб буйруқ берди. Дам олиб, роҳатда ўтирган аскарлар кийиниб, қуролланишгунча улардан бир қанчаси ер тишлаб қолди. Ли танжонгнинг полкини қуршаб олган Хўжаниёз қисмлари икки тепаликка чиқиб олган еридан пастликдаги аскарларини бош кўтартирмай ўққа тутишда давом қилди.

Ли танжонг бир батальон аскарини орқага чекинтириб, тепаликни ишғол қилмоқчи бўлган эди, орқа тарафда пистирмада турган Пўлатохуннинг жангчилари уларни тўкиб ташлади. Гоминданчилар аҳволи борган сари танг бўлиб, ҳалқа ичида қолишмоқда эди. Агар кундуз кун бўлганида аскарлардан бири ҳам омон қолмас эди. Ноилож қолган аскарлар қамишзор, тўқайга яширинишга мажбур бўлишди.

— Сафохун! Қамишзорни ўраб олинг! — деб буйруқ берди Хўжаниёз.

Сафохун қамишзорни айланиб, аскарларни ўраб олгунича ўнтача йигитдан айрилди. Лекин яширинишган аскарларни тўсиб олишди. Қамалиб қолган итдек тор қамишзорда типирчилаб қолган Ли танжонг полки қаёққа чекинишни билмай, таҳликага тушиб қолган эди.

— Са-са-са! — деб қилич яланғочлаганича олдинга

югурди Ли танжонг. Унинг ғайратидан руҳланган офицер ва аскарлар «са-са-са» деганларича Пўлатохунлар қисмига қарши ҳужумга ташланишди. Қаторма-қатор турган бу аскарлар кетма-кет ўқ ёғдиришди. Олдинги сафда келаётганлар йиқилса, унинг ўрнини кейин келаётганлар эгалламоқда эди. Сон жиҳатидан устун аскарларнинг ҳужумига бардош бера олмай орқага чекина бошлаган аскарларга Пўлатохун милтиғини баланд кўтариб: — Чекиниш ўлим, олға! — деди-да, олға югурди ва узоққа бормай, йиқилаётиб «че-кин-манглар...» дея ерга ағдарилди.

Жангнинг боришини кузатиб турган Хўжаниёз:

— Асилқон, ҳужумга ўтинглар! — деб бақирган эди, тепалик ортида ҳозир турган Асилқоннинг йигитлари ҳужумга ўтди. Унгача Пўлатохун йигитларини чекинтириб, мудофаада турган гоминданчилар пулемётлардан ўқ ёғдириб, қаттиқ қаршилиқ кўрсата бошлади. Ўқ теккан отлар кишнаб йиқилар, йигитлар ерга учиб тушишарди. Жанг қалтис тус ола бошлади. Устунлик душман томонига ўтаётганини пайқаган Хўжаниёз бор кучини жангга ташлашга қарор қилди. У маузерини ғилофидан чиқариб:

— Ота-боболаримизнинг руҳи қўлласин! — дея бақириб, душман устига от солган эди, «душманга ўлим» деган қудратли сурон остида қўзғолончилар жангга ташландилар. Энг олдинда дуч келганини отиб, янчиб бораётган Хўжаниёзни кўриб, қўзғолончи йигитлар душман ўқиға парво қилмай жанг қилишарди. Бу жанг ҳаёт-мамот, қўзғолончиларнинг куч-қувватини белгилайдиган жанг эди. Яхши қуролланган душман осонликча тиз чўкмади. Қамишзорни айланиб, душман ортидан босиб келган Сафохун батальонининг икки юз йигити душмanning белини букиб қўйган эди. Душман ҳалқага олинди. Отлар қирилишига, қилич, найзалар зарбасига бардош беролмаган аскарлар орасида парокандалик бошланди.

— Анави пулемёт отаётганларни йўқ қилинлар! — деб бақирди Хўжаниёз мерганларга. Пулемётчиларга ўқ тегиб, пулемётлар жимиб қолди. Таҳликага тушган аскарлар саросимада қоча бошлади. Қўли қизиган йигитларнинг «биттасини ҳам қўймай чоп, от» деган товушлари, «ай-ёв», — деб бақаришлари қўшилиб, чўлни ларзага келтирар, қирғин даҳшати босиб кетган эди. Бир полк аскардан қочиб қутулгани бўлмаса, қолган ҳаммасининг жасади чўлда қолиб кетди. Ли танжонг бошлиқ икки юзга яқини асир олинди.

Тонг шабадаси қамишларни қимирлатиб, қайғули сукунатни бузади...

Ҳозиргина қазиб битказилган катта гўрнинг ёнида олтмиш саккиз жасад, уларнинг орасида Пўлатохуннинг жасади ҳам кўзга ташланади. Бу навқирон йигит озодлик йўлида қурбон бўлганига розидек чеҳрасида табасум ўйноқларди. Унинг чиройли мўйлабини тонг шабадаси худди қамишни тебратгандек ҳилпиратарди. Хўжаниёз билан Фозилнинг юзларига қараганда, улар ич-ичларидан ўртанаётганлари сезиларди. Аксари жангчилар ҳам ғам-ҳасратли сукут сақлашарди. Пўлатохуннинг кўпдан бери ҳамроҳи бўлмиш қашқа қулиннинг кўз ёшлари тинмай, унинг ҳам боши қуйи солинган эди.

— Дафн этилсин! — деди Хўжаниёз шикаста овозда.

Ўз сафдошларини қора ер бағрига қўйишни хоҳлаган йигитлар Хўжаниёзнинг гапини эшитмаганга олишди.

— Жанг қурбонсиз бўлмайди, — дея тилга кирди Фозил, — қурбон бермай, озодликка эришилмайди. Биз азиз фарзандлардан жудо бўлдик. Лекин ғалаба қозондик! Бу ғалаба — озодликнинг дастлабки қадами!

— Дафн этилсин! — такрорлади Хўжаниёз. Олдин Пўлатохун, сўнгра бошқа йигитларнинг жасадлари лаҳадга қўйилиб, тупроқ ташланди. Кўп ўтмаёқ, катта дўнглик ҳосил бўлди... Шу кундан бошлаб бу катта қабр қадамжога айланиб қолди.

УН УЧИНЧИ БОБ

1

Тонг ёришар-ёришмас чалинган ноғора овози тиниқ ҳавода тўлқинланиб, қумулликларга хушхабар етказган эди. Бугун ғалаба тантанаси. Неча вақтлардан бери қамалда қолиб, ўлим хавфи ва оч-яланғочлик азобини тортган Қумул аҳолиси бу хабарни эшитиб, ўзларини онадан қайта туғилгандай сезишар, бир-бирларини табриклардилар. Гоминдан қисмлари қаршиликсиз таслим бўлди. «Чантуларни уч кун қирғин қиламан», деб мақтанган Дўжигонгнинг ўзи ҳам, аскарлари ҳам Қумул бўсағасига етиб келолмай ҳалок бўлишди. Халқ бўлса, мана, ғалаба нашъасини сурмоқда. Қумул шаҳрининг тўрт дарбозаси кенг очилиб, атрофдаги қишлоқлар, яйловлар ва тоғу-тошдан ғалаба тантанасини қутлаб ке-

лаётган халқнинг кети узилмайди; от, эшаклар минган ва пиёда келаётганлар қуруқ эмас, тугун кўтаришган, от, сигир ёки қўй етаклаб олишган. Бу совға-саломлар голиб жангчиларга тақдим этилмоқда. Баъзилар музика чалиб, ўйин-кулги қилиб келишмоқда. Хўжаниёзнинг шаънига тўқилган: «Ҳожи хўжам посбонимиз» деган қўшиқни айтишади.

Бугун Қумул шаҳарининг тор кўчалари ҳам тоза су-пурилиб, сувлар сепилган. Сандиқлар тагида сақланган табаррук кийим-кечаклар олиниб, миллий кийимда яса-ниб олган эру аёл, ёшу қариларнинг хурсандчилиги ич-ларига сиғмайди. Уларнинг ҳаммаси Қумул ҳокимининг ўрдаси тарафга оқмоқда. Урда пештахтасида чалинаёт-ган ноғораларнинг така-туми ҳаммани ғалаба байрами-га чорламоқда. Олдинлари беклар, катта амалдорлар, бойлардан бошқа оддий фуқаронинг қадами тегмайдиган Вонгнинг ўрдаси тўла одам. Голиб жангчиларни — ўз фарзандларини кутиб олиш учун ўнлаб сигир-бузоқ, юзлаб қўйлар сўйилиб, катта дошқозонларда гўштлар қайнар, тандирларда сомса пармудалар, сихларда барра кабоблар пишарди. Вонгнинг «чорбоғи»да бўлса, шолча-гиламлар солиниб, дастурхонлар ёзилган. Жангчилар халқ билан биргалашиб, базм кайфини суришмоқда...

Урда олдидаги саҳнга йиғилган халқ ноғора ва сур-най оҳанги, «ноғора санам»ига Қумул одати бўйича эр-как-аёллар мусобақалашиб, рақсга тушаётганларнинг оёқ-қўллари чарчамайдиганга ўхшайди.

Аҳоли орасидан кимдир:

— Ҳожи хўжамга шон-шарафлар! — дея олқишлади.

— Ҳожи хўжамга салом! — деди бошқа биров.

— Ҳожи хўжамга фидойи бўламиз! — деди яна ал-лаким.

Қаёқдандир келаётган Фозилга Тожигул дуч келиб қолди. Қим билсин, ҳар иккиси ҳам бир-бирини излашиб юришгандир. Улар юришдан тўхтаб, бир-бирларига қарашганича узоқ муддат туриб қолишди. Охири жимжит-ликни Фозил бузди.

— Аҳволингиз дурустми, қачон келдингиз?

— Кеча оқшом.

— Нечук мен билан учрашмадингиз?

— Хатимга жавоб бермадингиз. Шундай бўлгач, ни-ма ҳам деб учрашардим...

Тожигул қизариб кетди. Бу уялиш ва ранжиш ало-мати эди.

— Айб менда...— Фозил ҳам гуноҳ қилгандек хижолат бўлди.

— Фозил ака, Фозил ака, мадрасада... — деди унинг олдига югуриб келган жангчи. Жудоликда бир-бирларини соғиниб қолган икки қадрдоннинг ширин суҳбатлари шу зайл узилиб қолди.

Ким билади, булар яна қайтиб дийдор кўришармикинлар? Ёки кураш тўлқини иккалаларини улоқтириб ташлармикин?

Улар мадрасага кириб келишганида Хотипохун бошлиқ тўртта имом, қари-қартанг, элликка яқин эркак ва аёл хитойларни мусулмон дини қабул қилдиришаётган эди. Бу аҳволни кўрган Фозил кулиб юборди.

— Кулманг, афандим, — деди бундан ранжиган Хотип. — Исломга хизмат қилганимиздан кейин, кофирларни имонга келтириш бизнинг бурчимиз. Исломга энди кенг йўл очилди.

— Ким очибди бу йўлни? — деди қовоғини уюб Фозил.

— Иншолло, қози хўжам албатта...

— Агар исломга чиндан ҳам хизмат қилишни хоҳласанглар, юринглар, қўлингларга милтиқ бераман. Қаршимиздаги қуролли душманга қарши жанг қиласизлар, юринглар!

— Баъзилар чунончи... яъни, қурол тутишга ожиз...— дудуқланди Хотип.

— Тинч ётган фуқароларни қийнашга келганда ботир, шундайми?

— Бизлар савоб, яъни масалан, савоб қилмоқчи...

— Аҳмоқлар! Сиздек аҳмоқлар ишни бузишади! Бизнинг мақсадимиз бошқа халқларни ислом динига зўрлаб киргизиш эмас, меҳнаткаш халқни умумий золимлардан озод қилишдир. Сизлар бўлсангиз, оддий фуқароларни бир-бирига қарши қўймоқчи бўласизлар. Бўшатиб юборинглар буларни!

— Ё, ҳазрат... — деди Фозилнинг вазоҳатидан чўчиган Хотип.

— Биз гоминданчиларга қарши курашяпмиз. Оддий фуқаро бизга душман эмас. Бордию яна шундай номаъқулчилик қилсаларинг, ўзларингдан кўринглар!— деди Фозил ва хитойларга яхши сўзлар айтиб тинчитгач, чиқариб юборди. Муллалар зулмидан қутулган хитойлар хурсанд бўлиб, Фозилга қайта-қайта бош эгиб, раҳматлар айтишди. Мутаассиб Хотип бўлса, Фозилнинг «кофирлиги»ни Хўжаниёзга чақмоқ учун шошилди.

Осмондан тушгандек баногоҳ пайдо бўлиб қолган Сотў Можунгйинг билан учрашиш учун Қумулдан бир неча километр узоқликдаги Вонг хўжамга қарашли каризларнинг бирига жойлашган эди.

— Мени кутмаган эдингизми, жаноби Госилинг? — деди сиҳат-саломатлигини сўрагандан кейин Сотў.

— Ростини айтсам, бу ерда учрашиш хаёлимга ҳам келмаган эди.

— Хато ўйлабсиз, азизим. Биз сизни худди фариштадек соямизда олиб юрибмиз, ахир!

— Шундайми? — таъна аралаш сўради Мо. Унга «фаришта» сўзи айил ботган эди.

— Албатта! Сиз каби дўстимизни ёлғиз ташлаб қўйиш хатолик бўлур эди. Ёрдам қўлини чўзиш пайти келиши билан яна пайдо бўлдим. Ёки бу учрашишни ортиқча ҳисоблайсизми? — деб Можунгйингни кўзига тикилди Сотў.

— Ортиқча деб ҳисобламайман. Энди ҳарбий юришга келсак, натижаси ёмон эмас, — деди мағрурланиб Можунгйинг.

— Мағрурланиш, қувонишга ҳали эртароқ, жаноби Госилинг, — деди ўзини шогирдининг жавобидан қаноат ҳосил қилмаган устоз янглиқ тутган Сотў, — икки-уч тасодикий ғалаба масалани ҳал қилмайди.

— Тасодикий? — деди Можунгйинг қулоқларигача қизариб кетиб. Унинг дилидан: «Қаранглар-а, калта оёқ японнинг хўжайинчилигини!» — деган фикр кечди.

— Камтаринликни зиёни йўқ, жаноби Госилинг, — деди Можунгйингнинг норози бўлганини сезган Сотў. — Жангдаги жасоратингизни ҳеч ким инкор қилаётгани йўқ. Лекин хатоларингиз ҳам оз эмас.

— Хатоларим? — кўзлари чақчайиб кетди мағрур қўмондоннинг.

— Ҳа-а! Иш усулингизда хатоликлар юз берди.

— Масалан?

— Биринчидан, — дея санай бошлади салмоқланиб Сотў. — Ўзингизнинг, хусусан, ходимларингизнинг қўпол муносабатлари Фозил, Хўжаниёзларнинг кўнглига шубҳа солгани маълум. Энди улар сафарга бирга чиқсалар, албатта ёнларида пичоқсиз юрмайдилар...

— Ҳе... — дея ўрнидан қўзғалди Можунгйинг.

— Иккинчидан, — давом қилди Госилинга эътибор бермай Сотў, — ерлик халқни жалб қилиш ўрнига, улар-

ни ўзингиздан қочириб қўйганингиз маълум. Ёлғиз тунганларга таяниб узоққа боролмайсиз. — Сотў бирпас тин олгач, давом этди, — Жимисор, Қумул банкаларидан олинган олтин-кумуш, нақд пуллар ва савдогар бойлар совға қилган олтин-кумушларга ҳозирча қаноат қилиш керак эди. От, сигир-бузоқ, қўй, туяларга ўхшаш туёқларни Чингхайга олиб келиб, халқни қўрқитиб қўйгансиз. Шошқалоқликнинг ҳожати бормиди? Ҳокимият тепасига чиққанингиздан кейин, Шинжоннинг бойлиги қочиб кетмас эди-ку. Ёки, мен ошириб сўзладимми, азиним?

Бу хил аччиқ таъналардан кейин Можунгйингнинг дами ичига тушиб кетди. Унинг дилидан: «Бу маккор орқага киши қўйиб, босган қадамимни санаб юрибдида.. Қайси бири сотқин экан? Мошимин ёки Моҳўсанминкин?..» деган гумон ўтди. У уйнинг ҳавоси етмагандек, ёқаларини ечиб юборди.

— Ҳақиқий дўст дўстидан сирини яширмайди. Мен ишонаманки, очиқкўнгил билан айтган далилларимнинг ҳаргиз зиёни йўқ. Мана бунини ўқиб кўринг-а! — деди-да, Шингшесайнинг ёзган варақаларини Можунгйингнинг олдига қўйди Сотў. Бу варақаларда Монинг «ўғриқароқчи» эканлиги баён этилган эди.

— Ўзингизни халқ олдида фош қилиб, обрўйингизни тушириш учун Шингшесайга дастмоя топиб бергансиз. Ҳозирги вазиятда милтиқ ўқидан кўра, сиёсий ўқ кучлироқ. Шингшесай ҳар икки ўқдан фойдаланишни яхши билади.

Сотўнинг кейинги сўзлари ёш қўмондоннинг шахсиятига теккан эди. Чунки у ўзини Шиндан устин ҳисобларди!

— Мен у ифвогарга кўрсатиб қўяман ҳали! — деб бақирди варақаларни йиртар экан Можунгйинг.

— Бунини йиртганингиз билан халқни қўлидагини йиртолмайсиз, Госилинг. Қизиққонликни бас қилинг. Такрор айтаманки, ҳар ишда тамкин ва тадбиркор бўлинг...

— Панд-насиҳатингиз жонимга тегди... бошқа гапингиз йўқми? — деди хўжайинидан безор бўлган Можунгйинг.

— Қатъий гапим шу: вақтинча Шинжондан чиқиб туришингиз талаб қилинади...

— Нима, нима? — деди ўз қулоқларига ишонмаган Мо ўрнидан қўзғала туриб.

— Ўзингизни босинг. Шундай қилиш маъқул.

— Мен голиб чиқаман! Чекиниш ўлим! Йўқ, йўқ... бу

ақлга сифмайдиган гап! Мени ишларимга аралашманг! Агар... — деб тўхтаб қолди. У: «Агар яна ишларимга аралашадиган бўлсангиз, алоқани узаман» демоқчи эдию, лекин журъати етмади.

— Сиз биздан кечолмайсиз, шунингдек, биздан дурустроқ иттифоқчи тополмайсиз, — деди Можунгйингдан кўра ўзига ишонган япон. — Чунки қўлингиздаги милтиқни ясаган халқ оламга машҳур бўлиб кетган.

Можунгйинг таслим бўлгандек жим бўлиб қолди. Ичида японлар билан алоқа қилганига пушаймон бўларди. Лекин энди қочиш унинг табиатига ҳеч тўғри келмас эди.

— Бошида тузган режамиз ўзгармайди, лекин бир оз чекинишга тўғри келади, — дея сўз бошлади бир оз чўзилган жимликдан кейин Сотў.

— Сабаб? — сўради Сотўнинг иродасига бош эга бошлаган Госилинг.

— Шингшесай сизга қарши катта куч тўпламоқда. Ҳозирги бор кучингиз билан уни енга олмайсиз. Шунинг учун бор кучингизга таяниб, мунтазам бригада ташкил этиш лозим. Бунга ўлжа олган сармоянгиз етади. Биз бўлсак, аскарларингизни тарбиялашга ёрдам берамиз. Бу вақт ичида Шингшесай Хўжаниёз ва Қашқар, Хўтандаги қўзғолончилар билан урушиб заифлашади. Сиз шу пайтдан фойдаланасиз, — ўз далилларини тушунтирди Сотў.

— Шинжондан бутунлай умид узиб, чиқиб кетиш қандай бўларкин?

— Биз бу масалани ҳам ўйлаб кўрдик. Мошимин, Мохўсанларни қолдириб кетасиз. Улар Қорошар, Санжи атрофидаги ерлик тунганларни қўзғаб, партизан ҳаракати ташкил этади, сизни иккинчи марта Шинжонга қайтиб киришингизга замин тайёрлаши керак. Энди тушунарли бўлгандир?

— Тушунарли.

— Хўжаниёз билан кескин душманлашиш зиёнли. Фозилни бўлса, саҳнадан олиб ташлаш вақти етиб келди, — деб сўзига хулоса ясади Сотў. Илгариги суҳбатларда Сотў «маслаҳатчи» сифатида сўзласа, бу сафар «назоратчи»дай буйруқ берарди. «Қишанланган йўлбарс» ҳолатига тушиб қолган Можунгйинг бўлса: «Ҳозирча сенларнинг хоҳишларингга риоя қилмасам бўлмас. Ҳокимиятни қўлга олганимдан кейин, ким эканлигимни кўрсатиб қўяман сенларга...» — ўз-ўзига тасалли берарди.

Можунгйинг сафар ҳозирлигини кўриб, йўлга чиқиш олдидан Хўжаниёзга хабар қилди. Бу чоғда Ҳожи хўжам ғалаба хурсандчилигида ёр-биродарларнинг мадҳ-мақташларига берилиб кетган соддадил сардор оламдан беҳабар эди. Уч кундан буён «оғриб қолдим», деб кўринмай қолган Можунгйинг тун кечада кўришмоқ бўлганини касални оғирлашиб қолган деб ўйлаган Хўжаниёз Фозил ва Сафохунлар билан бирга уни кўриб келишга отланди.

— Оббо, бу... нима гап ўзи?!— деди Хўжаниёз шаҳар четига жойлашган Можунгйингнинг қароргоҳига кирган заҳоти. Тунган аскарлар отланишган, туя-хачир, от-улоқларга юклар ортилганди.

— Вой... кечаги жанговар қисмлар бугун савдо карвонига айланиб қолибди-ку! — деди таъна аралаш Фозил.

— Марҳамат, марҳамат қилинг, Ҳожи ака! — деб ўрин кўрсатди Можунгйинг. Лекин чодир ичидаги ўриндиқ ва каравотлар йиғиштирилиб қўйилгани учун тик туришга тўғри келди.

— Бу қанақа сафар, иним Госилинг? — деб сўради дам Можунгйингга, дам иниси Мўчингга кўз ташлаб Хўжаниёз.

— Сафар Чингхайга, — қисқагина жавоб қайтарди Мо.

— Демак, ислом учун кураш охирига етдимиз? — деди мийиғида кулиб Фозил.

— Ҳа-а! — дея совуққина жавоб қайтарди Мо.

— Ишни ярмида қолдириб кетишга нима сабаб бўлди, ҳурматли Госилинг?

— Мен, — деди Фозилнинг гапига жавобан Мо. — Мен эркин ҳаракат тафардориман. Мени ҳеч ким мажбур қилишга ҳаққи йўқ.

— Ҳеч ким мажбур қилмаяпти шекилли? Икки тараф келишиб олган эмасмидик, а? — сўради Фозил.

— Менимча, келишув абадий ўзгармайдиган нарса бўлмаса керак?

— Мен ҳаракат бирлигини кўзда тутмоқдаман, жанобки Госилинг.

— Нима, биргаликда қилган ҳаракатимиздан бирон-бир камчилик топдингизми, ҳурматли Па Шансин? — деди Можунгйинг қўлини орқасига қовуштираркан, семириб ёғ босган хўроз каби у ёқдан-бу ёққа калондимоғ одимлаб.

— Устунлик биз томонда бўлаётган бир пайтда олға

босиш ўрнига чекинмоқ ҳаракат бирлигига хилоф эмасми ахир?

— Сиз, Фозил жаноблари, шу ерлик бўла туриб, Шинжон вазиятини яхши ўргана олмабсиз. Ҳозирги куч билан ғалаба қозониш қийин. Биласизми, мумкин эмас!

— Йўқ, Госилинг! — раддия берди Фозил. — Йўқдан бунёд этиб, шунча куч-қувватга эга бўлдик, бир қатор ғалабалар қозондик, халқ ҳимоясига, иззат-ҳурматига сазовор бўлдик. Бу кучга ишонмасликка қандай ҳаққингиз бор?

— Мен халқни «куч», деб ҳисобламайман. Менинг кучим қурол...

— Хўп, майли, сизнингча бўлсин, — дея Можунгйингнинг гапини бўлди Фозил, — сизда ҳозир қурол ҳам, отулов ҳам етарли шекилли?

— Йўқ, етарли эмас! — дея жаҳл қилди борган сари мантиқда енгила бошлаган Можунгйинг, — мен Шингшесайни бир ҳужумда йўқ қилиб ташлайдиган кучга эга бўлмагунимча ҳарбий юриш қилмайман!

— Сен кетсанг, бизни бўри эмас, Госилинг. Лекин аҳдни бузганинг алам қилади! — ранжиди Хўжаниёз.

— Хафа бўлманг, Ҳожи ака, бошқа иложим йўқ... Сиз акаси, мен сизга ука...

— Сенга ишониб бошлагандим бу ишни, ярим йўлда ажралиб кетишинг инсофдан эмас, билдингми! — Хўжаниёзнинг асаби бузилгани соқолининг титрашидан сезилиб турарди.

— Мен яна келаман... Эндиги келишимда, Қашқарга етиб боргунимизча бизни ҳеч ким йўлимизни тўсолмайди, менга ишонинг, Ҳожи ака! — ёлғон ваъда беришга уринди Можунгйинг. У Хўжаниёзнинг лафз ҳақидаги таънасидан қаттиқ хижолат бўлган эди. Чодир ичини нохуш сукунат босди. Бошида бирлашган сардорлар айрилиш, ҳатто душманлашиш бўсағасида туришарди. Икки сардорнинг бирлиги сунъий бирлик — фақат тор доирадаги эътиқод бирлиги бўлганлиги сабабли, худди қум устига қурилган иморатдек осон нураб кетди.

— Кетишга қарор қилибсан, — деб сукунатни бузди Хўжаниёз, — йўлингни тўсмайман. Халқда «тузингни ичиб, тузлуғингга тупуради» деган нақл бор. Шу гапни ёдингдан чиқарма, Госилинг. — Хўжаниёзнинг бу гапи Можунгйингнинг юрагига наштардек санчилгандай бўлиб, у титраб кетди. Мағрур қўмондон қаттиқ раддия бермоқчи бўлиб оғиз жуфтладию, лекин айб ўзида бўлгани учун тўғри сўзга тан беришга мажбур бўлди. Улар

хайрлашдилар. Бу хайрлашувда қилча ҳам самимият йўқ эди.

3

Икки кундан буён ғазаб ўтида қоврилган Хўжаниёз озиб кетганди. Алданганлиги ва дўст-душманни фарқ қилолмаганлиги учун ўзини айблаб, виждони азобланди: «Хўп, майли... сен билан яна учрашадиган пайт келиб қолар, номард!» — деб тишларини ғижирлатди соддадил сардор ва темир қафасга солинган йўлбарсдек уй ичида у ёндан-бу ёнга юра бошлади. Уни кутиб ўтирган Фозиллар неча марта одам киргизиб чақирса ҳам чиқавермади. Охири Фозилнинг ўзи кирди.

— Юринг, Ҳожи ака, йигитлар кутиб қолишди. Маслаҳат қиладиган ишлар...

— Мас-ла-ҳат?! — деб телбалардек Фозилга тикилди Хўжаниёз. Унинг кўзларидан: «Ҳамма гуноҳ менда. Энди менинг бош бўлишга ҳаққим йўқ» дегандек ўкиниш акс этган эди.

— Халқ тили билан айтганда, — деди ёқимли кулимсираб Фозил. — Янгидан иш бошлаймиз, юринг. — У Хўжаниёзни етаклагандек қилиб олиб чиқди.

— Бир ҳисобда, — деди Фозил ҳаммалари ўтиришгандан кейин, — Можунгўйнинг ажралиб кетиши биз учун фойдали. Чунки, у ёмон ниятли одам экан, қачон бўлмасин, биздан юз ўгириши муқаррар эди. Бунга ўкиниш эмас, балки хурсанд бўлиш керак.

— Айрилганга ўкинаётганим йўқ, бироқ, кичик болани алдагандек, аҳмоқ қилиб кетгани алам қилипти... — деди Хўжаниёз.

— «Бировнинг сигиридан, ўзингни бузоғинг яхши» дейишади, Ҳожи ака, — деб гапга аралашди сарбон Муллаохун. — Энди ўзимиз аҳл бўлиб ишга киришамиз!

— Етти киши эдик. Ҳозир ёнимизда икки мингтача жангчи бор. Орқамизда тоғдек ёрдамчи халқимиз турса, нимадан қўрқамиз, қариндошлар!

— Мана бу гапга қойил қолиш керак, — Фозилнинг гапини қувватлади Муллаохун. — Можунгўйнинг кетиши билан баъзи енгилтаклар белини бўшата бошлади. Биз уларга тушунтириб қўйишимиз керак.

— Халқ ичида: «Шингшесай кўп аскарлари билан келаётганини эшитиб, Можунгўйнинг қочибди. Хўжаннёнлар ёлғиз қолишди, улар ҳам қуроолларини ташлаб қоладилар» каби гаплар тарқалибди, — деди Асилқон.

— Қандай ифвогарларнинг гапи бу? — ҳайратга тушди боядан бери жим ўтирган Хўжаниёз. — Ундайларнинг тилини суғуриб оламан!

— Бу гоминдан жосусларининг ифвосидан бошқа нарса эмас. Эртадан бошлаб халққа аҳволни тушунтириш керак, — деди Фозил. У яна бутун ўлкада халқ исёни портлаш олдида турганлигини, шунинг учун жиддий ҳаракат қилиб, халққа ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилиш, махсус кишиларни жойларга юбориб, тушунтирмоқ ва улар билан боғланиш зарурлигини тайинлаб, бундай деди:

— Ташкилий раҳбарликни йўлга қўймаслик — кўз боғлаб сафарга чиқиш бўлади. Биз ҳалигача ташкилий ишларни яхши йўлга қўя олганимизча йўқ. Бунга Мажунгнинг сабабчи бўлди. Энди бу ишни кечиктириб бўлмайди.

— Тўғри, — деди кўпни кўрган Муллаохун. — Бир оиланинг ҳам бошлиғи бўлади-ку! Бу муҳим масала. Биз уюшмоғимиз даркор.

— Яхши гап, — маъқуллади Хўжаниёз. — Милтиқ отишдан кўра, кўпчиликни бошқариш қийинга ўхшайди. Юртга фойдали иш қилайлик, укам.

Асилқон, Сафохун, Бото ва бугунги кенгашга қатнашганлар Фозилни фикрини қўллаб-қувватладилар. Шу кунни Хўжаниёз раҳбарлигида марказий ташкилот тузилди. Фозил — маслаҳатчи. Муллаохун — таъминот бошлиғи; Сафохун аскар бошлиғи, Асилқон, Бото — унинг ёрдамчилари қилиб тайин этилдилар. Хўжаниёзнинг тавсиясига кўра, Хотипохун «аскарий муфти» бўлди.

Шундай қилиб, кўзғолоннинг иккинчи босқичини бир қадар ташкилий тартиб асосида бошқаришга асос тузилди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Замон эрта тонгда уйғониб, булбул хонишини тинглаб ётди-да, кейин ўрнидан туриб, енгил кийингач, ташқарига чиқди.

Бу чоғда ҳовлини супуриб бўлиб, сув сепаетган онаси:

- Намунча саҳарлаб туриб олдинг, болам? — деди.
- Булбулнинг хушнавосидан уйғониб кетдим, она! — дея чамандек очилган сирень гулининг шохи-ю, сайраётган булбулга ишора қилди Замон.
- Бу булбул сен кетганигда ҳам мени ёлғиз қўймади... Тўхта, болам, саҳарлаб қаерга кетяпсан?
- Кўчани бир айланиб келаман.
- Э-э! Келганидан бери уйда тузуккина ўтирмайсан. Ўзинг ҳам-чи, болам, ётсираб қолибсан.
- Ётсираб?! Бўлмаган гапни қўйинг, онажоним! Сизлардан ҳам азиз кимим бор?
- Укаларинг билан бирга жамулжам чой ичганинг қандоқ яхши.
- Энди ҳеч қаёққа бормайман, — деб онасини овинтирмоқчи бўлди Замон. — Бойларнинг хизматида юғура-бериб тўйиб кетдим, она, ўз ҳолимча тирикчилик қилмоқчиман.
- Яхши ўйлабсан, ўғлим. Хайрият... Сен уйда йўқ кезларингда хавотирланиб, ухлайолмай тонгни оппоқ оқартирдим.
- Она одатига кўра, енг учини ушлаб кўз ёшларини арди.
- Яна, яна бошланди. Қўйсангиз-чи шу одатингизни, онажон.
- Менинг кўз ёшларим қачон қурир экан-а! Бола катта бўлгани сари, унинг ташвиши ҳам катта бўларкан...
- Бизни катта қилиб, қаторга қўшдингиз, энди хурсанд бўлишингиз керак-ку, она, хурсанд! — деди-да, худди кичиклигидагидек онасини кўксига бошини қўйди Замон. Онаси бўлса, боласининг бошини силай бошлади. Онасининг силаши боланинг онага нисбатан муҳаббатини яна ҳам жўштириб юборди. Анчагина ғамташвиш ёшлари томчиллаган онанинг кўзларида энди мамнунлик, орзу-умидлар ва фарзанд ўстирган оналарга хос ифтихор учқунлари чақнаб кетган эди. Она аста:
- Кўзимнинг нури, ўғлим, — деб пичирлади.
- Она, — деди волидасининг қучоғидан авайлаб бўшаган Замон, — чойингиз қайнагунича қайтиб келаман.
- Тезроқ кел, болам. Сен келгунча нонушта тайёрлаб қўяман. Қара, қандоқ чиройлик-а, — деб ҳовлида ўсиб ётган кўкатларни кўрсатди она.
- Олтин қўлларингиз бор-да, ойижон, — деди онасининг қўлларини кўзига суртар экан Замон, — сизнинг қўлингиз теккан гиёҳ гул бўлиб очилади, — сўнгра кў-

чага чиқиб кетди. Замонларнинг оиласи Ғулжанинг чек-қасидаги бир бойнинг ҳовлисида ижара ўтирар эди. Улар яшаб турган ҳовлига Вонғқодир деган бойнинг гулзор, мевазор катта боғи туташ эди.

Гулга ошиқ Замон шу боққа кирди. Гул ўстиришга моҳир Сулаймон тоға гулларни суғораётган экан.

— Қўлингиз дард кўрмасин, тоға! — дея унга яқинлашиб келди Замон ва салом-аликдан сўнг эски таниши билан суҳбатлашди.

— Менга қара, — деди кетмонини сувга чайқаганидан кейин Сулаймон, — катта йигит бўлиб қолибсан-а!

— Табиат қонуни шунақа-да!

— Табиат, мабиатингни билмайман, адаш, — деди гулчи. — Менга қара, гулнинг тагини юмшатиб, сув қуйиб турилмаса қуриб қолади. Менга қара, онанг парваришлаб тарбияламаса қандай қилиб кўкардинг?

— Гапингиз тўғри.

— Ҳа, энди сен ҳам онангга яхши қараб, уни гулдек парваришлашинг керак. Бўлмаса сени нега ўстирган?

— Э-ҳа, манави чиройли очилган гул қанақа гул? — сўради гапни бошқа ёққа буриб Замон.

— Менга қара, ука, сенлар хат ёзишни, китоб ўқишни биласанлару гулни билмайсанлар. Бу гулни майсагул дейишади. — Шундан сўнг гулчи гул бутасига яқинлашиб, бир дона гулни узгач, Замонга узатди. — Манавини бир искаб кўргин-а, жуда хушбўй, атир дегани ҳам бунга тенг келмайди!

— Раҳмат, Сулаймон тоға, — дея гулни олган Замон ҳузур қилиб ҳидлади.

— Менга қара, кузги гулнинг ҳиди бундан ҳам ифорли бўлади. Ота-боболар: «Баҳорда майсани, кузда — гулларни ҳидла», — деб бекорга айтишмаган!

Замон гулзорга маҳлиё қараб қолди. Рад-рад ўстирилган гулларнинг япроқлари бахмалдек ялтираб кўзни қамаштирар эди. Алвонранг очилиб ётган турфа гулларга қараб, беихтиёр тўлқинланиб кетиш мумкин эди. Шоирлар гўзалларни гулга ўхшатишлари бежиз эмас асти! — деган хаёл кечди Замоннинг дилидан.

— Гул ўстиришга иштиёқингиз зўр экан.

— Менга қара, иштиёқсиз одам одам эмас. «Бебаҳра гиеҳдан ғунча аълодир», — дея кетмонини қўлга олди чол. — Гап билан овора бўлиб, сувга қараш эсдан чиқибди-ку! — Сулаймон чимни чопиб, уни улоқтирган эди, чим сув уриб кетаётган жойга тушиб, ўпирилмани тўсди.

- Қойил, кетмон уришга ҳам моҳир эканлар!
- Бу соқол кетмон чопиб оқарган, ўғлим. Бир касбга қўлингни урдингми, менга қара, унинг сирини билишинг керак. Қунтсиз одам ҳеч бир касбни бошини тутолмайди. Сен ҳали ҳам бойлар хизматида юрибсанми?
- Ҳа-а!
- Ўзингни анча-мунча эплаб олдингми?
- Қўп қатори.
- Ҳи-м... Бойдан наф кўриш осон эмас. Менга қара, ўттиз йилдан бери мана шу боғни боғ қилиб бердим, лекин бир чопоним икки бўлгани йўқ.
- Хотиржам кўринасиз, бу ҳам давлат!
- Эл-юрт хотиржам бўлса, менга қара, сен ва мен ҳам хотиржам бўламиз.
- Гул ўстириб, боғ яратаяпсиз, бундан ортиқ ҳам хотиржамлик бўладими?
- Менга қара, боғ оралаб, гулзор кезиб, кўнгил хушнуд бўлгани билан миш-миш гаплар қулоқни қомадга келтиряпти-ку!
- Қандай мишмишлар?
- Муғамбирлик қилма, — деди сағал ранжиган бўлиб Сулаймон, — ҳамма нарсани билиб туриб, мени ўс-моқчилайсан-а!
- Қумул воқеасини демоқчимилар?
- Шу бўлмай, нима бўларди? Кўрмайсанми, нархнаво кўтарилиб, бойлар молларини яширишяпти. Эртаниндин нима бўларкин?
- Бундай қилиш бойларнинг одати-ку.
- Йўқ, ўғлим. Бундай пайтларда ҳамма бало-қазо камбағалларнинг бошига тушади, шундай эмасми?
- Қумулликлар ана шу бало-қазодан қутулиш учун қўзғалишдими?
- Унисини билмайман.
- Қумул қўзғалганда бизлар қараб турсак, уят бўлмасмикин, тоға?
- Нега уят бўлар экан, бу чой эмас-ку? Ҳар ишнинг йўли бор-да! Қумулликлар тўғри қилишдими, нотўғри қилишдими ким билади?
- Улар бизни озод қиламиз деган бир пайтда, бепарво қараб туриш яхши бўлмас...
- Эрталабки гангир-гунгир нонушта чоғида Равшанхон хола янада яйраб кетди. Замон эндигина тандирдан узилган иссиққина нонни қаймоққа ботириб еди-да, кейин чой ичиб ўтирди.
- Ол, ўғлим, еб ўтир, ёшлигингда ёпилган нонни

яхши кўрар эдинг-ку,— деб бурдаланган нонни унинг олдига суриб қўйди она.

— Олинг, ака, — дейишди унинг икки биқинида ўтиришган укаси билан синглиси.

— Қорним тўйиб кетди, қаеримга ейман? — Замон укаларининг кўнгли учун яна бир бурда нон тишлади.

— Сиз бир ёқларга кетганингизда, ака, опамлар ҳар куни...

— Бўлди! — деб қизчанинг сўзини бўлди ўзини каттасифат тутмоқчи бўлган Азиз.

— Оббо сен-е, уйнинг каттасидек гап қиласан-а! — дея инисиғи бошини силади Замон.

— Бучи, катта ака...

— Бўлди дейман! — яна кўзини олайтирди Азиз.

— Сен, адаш, ўзингча укангга катталиқ қиладиганга ўхшайсан. Бу қилиғинг бўлмайди, айтиб қўяй...

— Бу иккаласининг жанжали тугамайди, — гапга аралашди она, — чойинг совиб қолди, ичиб ол. Ишга яхши-ку, вой, шўхлиги-ей...

— Ишчан бўлганинг яхши, укам. Шўхликни ҳам ўрни бор-да. Ҳаммадан манави ёлғиз синглимизни ранжитмайлик, хўпми? — деди укасининг кифтига ғамхўрона қоқиб, синглисининг калта сочини силар экан Замон.

— Ишқилиб болаларимнинг боши омон бўлсин, — дерди болаларининг ғамини еб она.

— Ака, бизни қачон дарё бўйига олиб тушасиз? — деб акасининг бўйнига осилди Азиз...

— Кейинги жумада, қўлим тегмаяпти-ку.

— Оҳ, Азиз акам сузади-да!

— Бўлди! — деди дарёда сузишини акасидан яширмоқчи бўлиб Азиз.

— Дарёда ҳам сузасанми ҳали? Эҳтиёт бўл, оқиб-чўкиб юрма тагин.

— Бу дарёга йўл олади, мен бўлса, хавотирланганим-хавотирланган, — деб шикоят қилди она.

— Онамизни ранжитсанг, кўрасан мендан! — дея Азизнинг бурнини чимчилаб, ўрнидан турди Замон.

— Тўхта, сенда гапим бор, саройга кирайлик.

— Кейин, она, кейин.

— Йўқ, ҳозир, — дея Замонни қўярда-қўймай саройга олиб кирди она. — Ўтир, ўтириб эшитган гапнинг хосияти бўлади.

— Нима гапингиз бор эди, ойижон? — сўради Замон. У онасининг нима демоқчи эканлигини сезаётганди.

— Мана шундек ха-ха-ҳу-ҳу билан ўтиб кетмоқчи-

мисан? Катта бўлиб қолдинг. Кўзим тириклигида сени уйлантириб, хотиржам бўлсам деган умиддаман. Отанг бўлса эди...

— Мана, мана, яна шу йиғи...

Дарбозанинг тақиллаши она-боланинг гапини бўлиб қўйди.

— Яна ўша дўстларингми, хотиржам ўтириб гаплашишга ҳам қўйишмайди, — дея зорланди она.

— Кейин бафуржа гаплашамиз, она, — Замон илдам чиқиб, нотаниш кишини бошлаб кирди. Она меҳмонга кўрпача солди-да, чиқиб кетди.

— Фозил афандимдан салом, — деди кўрпачага ўтиргандан кейин меҳмон.

— Қайси Фозил афанди?

Меҳмон шартли белгиларини айтди.

— Бошқатдан кўришайлик бўлмасам. — Қайтадан кўришди хурсандлигини боса олмай Замон. — Исмингиз нима?

— Салим. Турпонликман, — дея жавоб қайтарди Салим. У соқол-мўйлабинини қиртишлаб, эгнига гулжаликлардек чийбахмал пешмат ва шим, оёғида пошналик этик ва бошига дўппи кийиб олган эди.

— Бизнинг уйни қандай қилиб топдингиз? Қачон келдингиз? — деб сўради Замон Салимдан.

— Кеча оқшом келдим. Фозил акамнинг тушунтириб берганлари билан ҳеч қийналмай топдим. Фақир йўқ ердан бор бўладиганлардан, — дея курак тишларини кўрсатиб кулди Салим ва Замонга қўзғолончиларнинг аҳволи ҳамда босган йўлларини сўзлаб берди-да, пешматининг жиягини сўкиб, Фозилнинг ёзиб юборган хатини олди. Замон хатни Салимнинг қўлидан юлқиб олди-да, қизиқиб ўқий бошлади.

«Кураш иккинчи босқичга — елкама-елка туриб олишиш босқичига етди, — деб бошланган эди Фозилнинг хати, — биринчи босқичда нотекис йўлларни босиб, баъзи хатоликларга йўл қўйган бўлсак ҳам, анча тажриба-сабоқ олдик. Бизнинг кўзимизни душманлар, хусусан, «иттифоқчи» душманлар очиб, сезгир бўлишга ўргатди. Энди биз чамаси душман билан олишиш учун етарли кучга эгамиз. Бу куч — халқ оммаси албатта! Халқнинг сабр косаси тўлган. Эндиликда бир ёқадан бош чиқаргандагина душманни илдизи билан қўпориб ташлаймиз, ўртоқлар! Фурсатни қўлдан бермай, ўлкамизнинг ҳамма ерида исён кўтариш ва исёнга марказлашган ҳамда ташкилий ҳолда раҳбарлик қилишимиз керак. Кўз ва қулоқ-

ларимиз сизларда. Қачон исён оловини ёқасизлар? Фурсат етиб келди, яна такрорлайман, фурсат етди...» Хатнинг охирида ички аҳволлар ва Можунгйинг ҳақида ёзилган эди. Хатни икки марталаб ўқиган Замоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Унга Можунгйингнинг сотқинлиги қаттиқ таъсир этган эди. Қумул-Жоюган йўлида Фозил билан учрашган пайт Фозилнинг «Яхши ниятли, бегараз иттифоқчини топиш осон эмас... Ҳар қандай ишда энг аввал ўз куч-қувватингга таянган яхши...» деганлари эсига тушиб, «аблаҳ...», деб юборди Можунгйингдан нафратланган Замон.

— Улар билан ҳечам тил топиша олмадик... Энди қулоғимиз анча тинчиб қолди, — деди Салим Замонга тасалли бериб.

— Қаерга тушдингиз?

— Хўтан карвонсаройига.

— Ҳим... У ер анча ноқулай, — деди Замон ва бир оз ўйлагач, қўшиб қўйди, — кечқурун бизникига келарсиз.

— Хўп, — деб ўрнидан турди Салим.

— Чой олиб кирай, бирпас ўтиринг.

— Вақти келганда ичармиз...

2

Замон Салимни кузатиб қўйиб, янги хабарни Лўпанга етказишга шошилди.

Замон бозордаги қайнаётган одамларнинг қоқ ўртасини ёриб ўта бошлади. Хилма-хил овқатлар сотадиган ошхона, чойхона, манти-сомсахоналарнинг ҳаммаси очиқ эди. Кабобчилар билан сомсапазларнинг ўз таомларининг мақтаган овозлари эшитилиб турибди.

Қийим-кечак, газмол дўконлари, тирикчиликка зарур ҳар хил буюмлар ва ҳунарманд дўконлари очиқ бўлиб, савдо-сотик одатдагидек авжида эди. Тирикчилик кўйидаги бу одамларнинг тақдири бир-бири билан боғлиқлиги бонсидан улар ўзаро кўз илғамас ҳаёт ипи билан боғланган эдилар. Бу одамлар ҳашаротлардек кучи бор — кучсизини, фаҳми фаросати бори — фаросатсизини, диди бори дидсизини янчиб кун ўтказаберади. Заиф-кучсизлари бешафқат ҳаёт бозорининг тупроқ чанги остида босилиб кетаберади. Бу разил нотенг «тақдир» инсон болаларининг пешонасига қачон, қандай, ким томонидан «битилган?» Уни ҳеч ким билмайди, ҳамма тақдирга тан беради, ҳаёт шу зайл ўз йўли билан кета-

ётгандек бўлади. Замонга ёшлигидан буён таниш, ўзгармовчи маҳаллий бозорнинг ташқи кўриниши бошқачароқ — ғалати туюлади. Бундан бир неча йил муқаддам мусофирчилик дастидан марҳум дадаси тикиб берган шиппакни мана шу ғала-ғовур растага олиб келиб уни сотар ва қоғоз пулини олиб қолиб, танга-чақасига нонвойдан нон, манави ёғоч қанорали қассобдан гўшт, унинг ёнидаги кўкчидан кўкат сотиб олар эди. Баъзи кунлари эса пули ортиб қолгудек бўлса, қовун-тарвуз харид қилгучийди. Мана, ҳали ҳам ана шу сотувчилар ўз ўринларида тургандеклар, бироқ ранг-рўйлари ўхшамайди... «Эй Ғулжа, жонажон Ғулжам... — деб пичирлади Замон бозорни кўздан кечириб, — жаҳонда сендек тўқ — маъмур шаҳар бормикан?»

Шу орада бир неча қуролли аскарлар растадаги одамлар тўпини ёриб, йўл очдилар. Уларнинг кетидан «тўла» — ғалла ортилган элликтача қўш отлик билан баланд аравалар ўтди. «Мана, мана, ҳосил мана шу рўдаполардан ортмайди... Сен юлғич рўдаполар бўлмаганларингда ўзимиз фаровон ҳаёт кечирардик... Унда эртадан-кечгача чўнқайиб ўтириб, тўқиган нарсасини аранг сотадиган манави кампир ёки анави этикдўз ёчинни чегалаб ўтирган тунган бу ерларда сарғайиб ўтирмасдилар... Майли, сенларни елкамиздан улоқтириб ташлайдиган кунлар келиб қолар...» Замон бу хаёлни тасаввур қилиб, ўрнида жим туrolмади. Унга қандайдир ғойибона ғазаб кучи келиб, илдам юра бошлади. Замон кейинги кунларда кўчада бирон амалдорни кўриб қолса, тепа сочи тик бўлиб, ўзини ғазабдан аранг босадиган, асабий ҳолатга тушадиган бўлиб қолган эди. «Ўзингни қадрлайман десанг, энг аввал униб-ўсган она юртингни қадрла, Замон!» — дерди у ҳамма нарсада ўзи айблидек.

— Одамларни босиб кетма тагин, секинроқ юр! — дея хаёл суриб кетаётган Замонни яқин дўсти Зикри тўхтатди. — Намунча шошилмасанг?

— Зарур ишим бор.

— Кимда?

— Қимлигини билишинг шарт эмас.

— Войбў... Шанхайдан қайтганингдан буён танда қўйиб қолдинг, оғайни, бизни сезмайди дейсанми?

— Сезаётган бўлсанг, яхши бўлибди...

Ноғора, чилдирманинг овози иккаласининг гапини бўлиб юборди. Одамлар тўдасини ёриб келаётган дўмбирачиларнинг кетидан икки суворий ва олти-етти қу-

ролли аскар келишмоқда эди. Растанинг қоқ ўртасига келганда дўмбирачи, жангчи соқчилар ва отличлар тўхташди. Бозор аҳли уларни қуршаб олди. Халқ жарчиларнинг оғзиларига қараб қолди. Чунки бундай пайтларда губернатор жарчилар орқали янги қабул қилган буйруқларни хабар қилдиргучийди.

— Халойиқ!— дея боши узра қизилранг қоғозни кўтарди жарчилардан бири. — Губернатор жанобларининг муҳри босилган манави варақада хурсандчилик фармони ёзилган. Губернатор муҳри босилган варақа сатҳида хитой ёзувлари кўзга ташланиб турибди.

Зикри:

— Губернатор муҳрининг шакли хитойларнинг бармоғига ўхшар экан-а! — деган эди, атрофда турган халойиқ кулиб юборди.

— Уғри, қароқчи Можунгйингни губернаторнинг аскарлари юртимиздан қувлаб чиқарибди... — деди жарчи.

«Ҳа, яхши хабар экан», — деган овоз чиқди одамлар ичидан. Баъзилар эса секингина: «ат-тангей...» деб қўйишарди.

— Фуқаро, энди тинчгина тирикчиликларингни қилаберинглар... — давом этди жарчи, — тез кунларда ҳукуматга шаккоклик қилиб, тинчликни бузаётган Хўжаниёзлар тўдасини ҳам тирик тутиб, дорга осишади...

— Ёлғон! Ишонманглар бу ёлғончиларга! — дея бақриб юборди боятдан бери ўзини зўрға босиб турган Замон. Халқ гур этиб овоз чиққан томонга ўгирилди.

— Ким у? Ушланглар ўша бузгунчини!... — деб бақирди жарчи. Аскарлар гуж турган одамлар тўдаси орасидан ўтиб келгунича Замон билан Зикрилар халойиқ орасида ғойиб бўлишди. Ҳеч ким уларни тутиб бермади.

— Боплашга бопладинг-ку, оғайни, лекин эҳтиёт бўлиш керак, — деди оломондан узоқлашгач Зикри.

— Қўрқиб, эҳтиёт бўлиб етган еримиз шу бўлди-ку, дўстим! Энди аяйдиган нимамиз қолди?

— Шундайликка шундай-ку. Лекин ҳар бир ишнинг ўз ўрни бор-да!

— Хўп қизиқсан-да, оғайни, — деди Замон. — Ўзинг эшитдинг-ку, улар ёлғон-яшиқ гаплар билан халқни чалғитишмоқда.

— Рост-ку, лекин...

— Бу тўғрида алоҳида гаплашамиз, ҳозир шошиб турибман.

— Хўп, ишингга бора қол. Эртага дарё бўйига тушамиз.

Ўртоқлардан келган телеграммада зудлик билан Лўпаннинг Урумчига етиб келиши таъкидланган эди. Мажунгйингнинг чекиниши сабаблими ёки ҳаракат оқидаги сиёсатда бирон-бир ўзгариш борми, нима бўлаётганлигига тушунолмаётган қийналар эди у. «Балки Урумчида қолиб ишлашга тўғри келар? Ундай бўлса, бу ердаги ишларни кимга топшираман? Сабабини нимага ёзишмади экан-а?» Лўпан мана шу мулоҳазалар билан банд бўлиб ўтирганида унинг ҳузурига Замон кириб келди.

— Бевақт бўлса ҳам келганинг яхши бўлди, — дея қувонди Лўпан гарчи Замон учрашиш вақтига рия қилмаган бўлса ҳам.

— Фозил акамнинг олдидан одам келди...

— Тўхта, тўхта, менга йўлиққан одам бўлмасин тагин?

— У сизга ҳам йўлиққанмиди? — ҳайрон бўлди Замон.

— Эрта билан аллақандай бир киши келиб, аввал дори харид қилди, кейин: «Мен Фозил деган кишини танимайман, билмайман», деб чиқариб юбордим.

— Афти-ангори қанақа? — чиройи очилиб сўради Замон.

— Паканадан келган, семиз, кўзлари олайганроқ...

— У эмас, у эмас! — деди Замон. — Менинг олдимга келгани ёш, чиройли йигит. У шартли белгиларни айтиб берди. Мана, Фозил акамнинг ўз қўли билан ёзган хати. — Замон хатни чиқариб, Лўпанга кўрсатди.

— Айтишларича, гоминданчи жосуслар менинг изимга тушишганмиш! Хўш, қани, хат мазмунини айтиб бергинчи! — Замон хатнинг мазмунини хитойчага таржима қилиб берди.

— Мажунгйинг юз ўгириши муқаррар эди, — деди Лўпан. — Бу чекинишдан нияти нима экан, масала мана шу ерда. Фозилнинг хатида бу тўғрида ҳеч нарса айтилмабди.

Замон гоминданчилар Мажунгйинг қочди, тез кунда Хўжаниёзни қўлга оламиз, деб жар сола бошлаганини сўзлаб берди.

— Гоминдан ташвиқотчилари учун бундай дастмоя осонликча топилмайди.

— Биз ҳам қараб турмасмиз?

— Албатта, қараб турмаймиз, — деди Лўпан ва торт-

мадан хитойча ёзилган бир варақ қоғозни олиб, Замонга берди, — бугундан қолдирмай таржима қилиб, босмахонада бирор минг нусха чоп этиб, халққа тарқатиш керак.

— Қачонгача қуруқ ташвиқот билан чегараланамиз? Фозил акам дарҳол қўзғалишни даъват қилибди, — деди хатни ён чўнтагига солар экан Замон. У шу бугуноқ қўзғалишни хоҳларди.

— Қуруқ ташвиқот деяверма. Халқ орасида ташвиқот олиб бориш, одамларнинг кўзини очиш жуда катта сиёсий иш.

— Қумулликлар Фулжага босиб келгунича қараб ўтираверамизми? Қўлга қурол олиш вақти келди-ку! — деди Лўпаннинг далилларига қаноат қилмаган Замон.

— Сени фикрингча, бемаврид қўзғалиш лозимми? Йўқ, Замон, — деб раддия берди Лўпан, — тайёрлик ҳали етарли эмас. Исён кўтаришдан олдин халқ озодлиги ва манфаатига хизмат қила оладиган ташкилот тузиш керак билдингми? Биз ҳозир мана шу ташкилотни тузиш йўлида иш олиб бораётирмиз. Бунақанги ташкилотни программаси бўлмаса мазкур ҳаракат фойдасиз, кўркўрона ишлаш деган гап! — Лўпан ҳозирги вазиятда қандай ишлаш лозимлиги тўғрисида тушунча бергач, гапини якунлади: — Фозилнинг хатоси шундаки, у қўзғолон кўтаришдан олдин унга раҳбарлик қиладиган марказни — яъни ташкилотни кўрмаган. Шу сабабли ҳам турли жойларда юз бераётган ҳаракатлар уюшмай, тарқоқ бўлиб қолмоқда. Ҳали ҳам кеч эмас, ўшандай ташкилотни тузишимиз лозим.

Замон Лўпаннинг ёнидан қаноат ҳосил қилмайроқ чиқди. Лўпаннинг сўзларида ҳақиқий мантиқ бўлса ҳамки, лекин Замоннинг талабчан, қайноқ қалби жўшқин кураш майдонига талпинарди. «Бу ҳам эзма, вақтни бекорга ўтказадиган хитойга ўхшайди, — деган фикр кечди Замоннинг кўнглидан... Ёки аҳволни тушунмасмикин? Фозил акамнинг ҳузурига кетсаммикин?.. Фозил акам: «Фулжада ҳеч бир иш қила олмадиларингми, деб сўраса нима дейман? Йўқ, йўқ... Фулжада ҳам озодлик туғини кўтариш керак...» Ички кечирмаларга берилиб кетган Замон қандай қилиб Қосимжонни ҳузурига келиб қолганини сезмай қолди. Қосим кундалик тирикчилигини қишлоқ бойларига майда-чуйда нарсаларни сотиш билан ўтказар эди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Пишиқ фиштин, туника томли бино Юнус байваччанинг шаҳар ичидаги «катта ҳовлиси» бўлиб, бу муҳташам иморатнинг олдидаги катта кўча ҳамиша супуриқли, сув сепилган бўларди. Бу ҳовли ёнидан ўткинчилар кўпинча ажабланардилар. Чунки унинг катта дарбозаси доим ёпиқ, деразалари ҳам ҳамиша берк бўлар ва ҳеч қанақа овоз эшитилмасди. Замон билан Рўзи катта дарбозанинг олдига келиб отдан тушдилар.

— Мени отхонада кутиб турунг, Рўзи ака. Дарё бўйига бирга тушамиз,— деб оти тизгинини Рўзига берган Замон ичкарига кириб кетди.

— Бойваччанинг ишхонасига кириб, — деди катта дарбозани қўриқлайдиган ходим ва тезда дарбозани қулфлади. Катта хонани эллигинчи пиликли лампамойчироқ ёритиб турибди. Стол устида Юнуснинг Замонга ёзиб қўйган хати ётибди: «Телеграммаларни дарҳол жўнатиб юборинг!» Тўрт нусха телеграммадан бирида Шанхайдаги товарларни ҳозирча йўлга чиқармай туриш топширилган. Яна иккитаси Қашқар, Хўтандаги гумашталарга ёзилган бўлиб, маҳаллий корхоналарда ишланган шойи-беқасамлар, матолар, гиламларни кўпроқ олиб, босиб қўйинг, деб ёзилган эди. «Қумул қўзғолонидан қўрқибсан-да! Тунов кунни катта гапираётган эдинг, — деб пичирлади Замон. — Гўнг қўнғизидек, молларни пўконингга босиб, бозор нархини оширмоқчи бўлдингми, маккор?..» Тўртинчи телеграмма эса Урумчидаги Шингшесайга йўлланган бўлиб, хитойча ёзилгани учун Замоннинг диққатини жалб қилди. У тушунмаган белги ва ҳарфларни луғатдан топиб, мазмунини чақди.

«Қизиқ, ишлар жойида...» бу сўзларни маъноси ни мада экан? Бу ялмоғизнинг Шингшесай билан савдо алоқаси бормикин-а? Йўқ, йўқ! Ундай бўлса, мен билган бўлардим... «Йўқ, бу ерда бошқа сир бор...»

Замон телеграммаларни тахлагач, ташқарига чиқмоқчи бўлиб эшикни итарган эди, кимдир уни орқасидан илгаб қўйибди.

— Ким бор? Эшикни очиб юборинг! — деб бақирди Замон.

— Хи, хи, хи...

— Кимсиз? Ҳазиллашманг. Ишим шошилич.

— Очмайман! Бугун сиз асиримсиз...

Замон эшикни ким беркитиб қўйганини билиб, ҳайратда донг қотиб қолди. У эсини йиғиб олиб:

— Дадангизнинг топшириқларини вақтида бажармасам, чатоқ бўлади. Эшикни очинг, Холидам...

— Ён эшикдан айланиб чиқинг!

— Ён эшик?! — чўчиб кетди Замон. Чунки ишхонанинг ён эшиги ичкарига, аёллар хонасига олиб кирарди.

Қиз:

— Қўрқманг, уйда ҳеч ким йўқ, ҳаммалари боғда. Мамам ухлаб қолдилар, — деди-да, истеғноли кулиб, сочпоукларини жиринглатганча ичкарига кириб кетди.

«Ана холос... биров кўриб қолса, шарманда бўламанку... Нима бало, бу қиз мен билан ҳазиллашаяптимикин-а?!» У иложсиз ён эшикни очган эди, кенг меҳмонхонанинг тошойнасидаги хушқомат қизнинг аксини кўриб, тўхтаб қолди.

— Уят, вой, уят-эй... — деди кулиб Холидам. — Йигит ҳам қиз боладан қочадими?

Замон жавоб қайтариш ўрнига қизга тикилди. Унинг қаршисида офатижон, гўзал жонон турарди!.. Замон чуқур хўрсинди. У Холидамни неча марта кўрган бўлса ҳам, бугунгидай яқин духоб келмаганди.

— Ух тортманг. Шанхай қизларига ўхшайманми, қаранг-чи! — деган Холидам новдадек ингичка белини нозик қўллари билан қисаркан, ифоригул толасидек ўрилган қирқ кокилини тебратган кўйи енгилгина айланди. Сўнгра шахло кўзларини сузиб, таманноли кулган эди, садафдек оппоқ тишлари ярақлаб кетди. Унинг табасум ўйнаб турадиган чеҳраси, барги гиёҳ қошлари, соябон янглиқ киприкларидан дилкашлик жўш уриб турибди. Холидамнинг сарв дарахтидек чиройли қоматига кийган қора бахмал кўйлаги билан бўйнидаги уч қатор оппоқ дур, ёқут кўзлик ҳалқалари ва олтин қадалган дўпписи уни тағин ҳам гўзаллаштириб юборган эди.

— Нима дейишимни билмасман... Сиз, сиз бамисоли...

— Ҳа, ҳа, ҳа! — Холидам Замонга яқин келди, — сизни сўзга чечан деб эшитган эдим, унчалик эмас экан!

— Сизни кўриб...

— Нега ерга қараб қолдингиз? Ёки мени ёқтирмайсизми? — дея Замоннинг қўлини тутди қиз. Танига иссиқ югургандек бўлган Замоннинг юраги қинидан чиқиб кетар даражада дукиллаб кетди. «Бойларнинг қизлари шўх бўлади, у мени лақиллатаётган бўлмасин та-

гин...» — деган гумон ўтди Замоннинг дилидан. Қизнинг ҳароратли дийдоридан унинг кўнгли эриб, оёқлари бўшашган бўлса-да, ўзини тўхтатди.

— Сизни деб сарсонлигимдан беҳабарсиз. Ёнингизга ўз оёғим билан келсам ҳам қўлингизни узатмайсиз-а, бераҳм!

— Ундай деманг, Хо-ли-дам...

Замон яна ҳам баттар уялиб кетди.

— Замон!— хитоб қилди қиз йигитнинг икки қўлини маҳкам қисиб ва кўзига тикилиб,— мендан қочманг...

— Дадангиз билиб қолсалар нима бўлади!..

— Ёлғиз қизининг раъйини қайтармаслар. Менга сиздан бошқа ҳеч ким керак эмас...

— Мен бир камбағал-ку, Холидам. Дадангиз...

— Майли... Сизни шоҳга ҳам алмашмайман...

— Яхшилаб ўйланг, Холидам. Ҳар қалай қиз боласиз...

— Ҳеч нарсдан тоймайман бу йўлда дедим-ку! Ўзингиз айтинг-чи, сиз мени ёқтирасизми?

— Ундай деб мени азобламанг...

— Замоним... — дея йигитнинг бўйнига осилди қиз.

Димоғига қизнинг хушбўй ҳиди урилган Замон сархушланди-да, Холидамни оғушига тортди...

Гулжа боғларининг ичида Юнус бойваччанинг боғига тенг келадиган сўлим ва кўркам боғ йўқ. Шаҳарнинг жанубидаги «Ой дўнг» маҳалласининг баҳаво қисмига жойлашган бу боғнинг довуғи кетган. Боғдаги мевали дарахтлар хилма-хил: Қашқар анжири, Ёркент жийдаси, Хўтан шафтолиси, Оқсув анори, Кучор ўриги, Қумул жоноқиси, Қўрло нашватиси, Турон узумидан тортиб Олмаота олмасигача ихлос билан парвариш қилинган. Боғнинг нақ ўртасидаги тиниқ сувли, салқин ҳовузга акси тушиб, шуъласи қуёш нурида товланмиш ойнабанд шийпон боғ манзарасига ҳусн қўшиб туради.

Ҳовузнинг чор атрофида бахмалдек яшнаган маҳаллий гуллардан тортиб, Самарқанддан келтирилган Кунгмин гулсафсарию лолаларгача ажиб гўзаллик касб этган.

Гулжадаги халқнинг умумий сайлгоҳи ҳисобланадиган тарихий номга эга «Гулшан боғ», «Харам боғ», «Давлат боғи» каби қатор боғлардан ҳам гўзалликда қолишмасди Юнус бойваччанинг хусусий боғи. «Роҳат боғ»нинг баҳор завқини сураётган Юнус бойвачча зарур иш билан ташқарига чиқиб келмаса, аксари боғдан

узоққа кетмайди. Бугун эса кечадан бери бир неча тенгқур меҳмонлари билан зиёфат кайфини сурмоқда. Шийпонга ёқилган хитой фонусларининг шуъласидан ҳовуз атрофидаги гулзорлар бўлакча манзара ҳосил қилиб, дарахтларнинг кўлкаси ҳовуздаги сув сатҳида жилва қиларди. Гул шайдолари булбуллар бўстонлиққа тўпланиб, басма-бас сайрамоқда.

Замон боққа киргани ҳамоно анвои гулларнинг хушбўй ҳиди димоғига урилиб, булбулларнинг навоси унинг нозик туйғуларини қўзғатиб юборди. «Холида... Холида! — дея пичирлади у лабида ҳали Холидамнинг ширин лаблари тотини туйган бир қиёфада, — ўткинчи муҳаббат эмас бу, а? Йўқ йўқ... Ўткинчи муҳаббат эмас, менинг ҳам, унинг ҳам биринчи муҳаббатимиз... Қалбим, виждоним гувоҳлик бериб турибди...» Замон арчалар экилган хиёбон бўйлаб шахдам одим ташлаб кетди. У шийпонга яқинлашиб борганида: «Тўхтаган, Содиқ афанди, сиз масаланинг моҳиятига тушунмай сўзламоқдасиз», — деган Юнуснинг сўзлари қулоғига чалиндию шартта тўхтаб қолди. У шийпонга зеҳн қўйиб қараган эди, қалин кўрпачалар устида парёстиқларга ёстанган тўрт-беш кишига кўзи тушди. Оппоқ дастурхон солинган стол атрофидаги юмшоқ ўриндиқларда тўрт киши суҳбатлашиб ўтиришибди. Шаробнинг ҳамма тури ва турли-туман лаззатли таомлар, газаклар мўл. Меҳмонлардан бири потиллаб қайнаётган кумуш самовордан чой қуймоқда. Замон Муталлиб бойваччани таниди.

— Сиз, Юнус бойвачча, — деди Истамбулда ўқиётган Содиқ афанди бриллиант қадақли галстук қисмасини ўйнаб туриб, — Хитойдан бошқа мамлакатни кўрмаганингиз учун хитойлар маданиятини мадҳ қиласиз. Европа, хусусан, турк маданияти олдида афюнкаш хитойлар ҳеч нарсага арзимади.

— Беш минг йиллик маданиятга эга хитойларни назарга илмаслик ҳақорат-ку, а, Содиқ афанди?— деб одати бўйича баланддан келди Юнус.

— У узоқ ўтмиш. Хитойлар шундан нари ўтолмади. Сиз кўрган саноат шаҳарлари чет элнинг капитали ва техникасидир. Наполеон: «Хитойни уйғатмаслик керак, ухлайверсин» деган экан. Менимча ҳам улар афюннинг истеъмол қилиб ётабергани маъқул, — дея рад этди Содиқ афанди.

— Биз учун, — деб ўрнидан турди Муталлиб бойвачча мўйлабини бураркан, — биттасини мақтаб, иккин-

чисини айблаш наф бермайди. Биз ҳаммасини яхши тарафларини ўрганиб, ўзимизни ўнглаб олишимиз керак. Ўзимизни мақтагудек нимамиз ҳам бор, афандилар? Хонақода зикр тушиб, қиморхонада дардкам ўйнаб, яйловга қўй-қўзи ёйиш, пул топиб, хотин олишдан бошқа яна нима ҳунаримиз бор, айтинглар-чи! — Муталлибнинг гапидан кейин суҳбатдошлар жимиб қолишди. «Муталлиб акам анавиларга қараганда дили очиқ одам, тўғриси айтди», — деб пичирлади Замон ва яна диққат билан тинглай бошлади.

— Тўхтанглар! — деб қўлини кўтарди Юнус. — Манави ташвиқотни тарқатувчилар бизни «Миллий хоннлар» дейишаётган бир пайтда, сизлар ўзаро фикр талашганларинг қизиқ,— у ён чўнтагидан эрталабки тарқатилган варақалардан тўрт нусхасини олиб, меҳмонлар олдига ташлади. «Ҳа, ҳа... ўқ худди юрагингга тегибди-да!» — деб ичида хурсанд бўлди. Замон.

— Бу варақани ўқидим, ифвогарларнинг сафсатаси холос! — деб варақани ҳовузга улоқтирди Германияда ўқиб келган бойвачча, — қўсқиси оқармаган Қумулликлар энди бизни озодликка чиқаришармиш, ха-ха-ха!

— Ўлгиси келган сичқон мушук билан ўйнашаркан! Шунга ўхшаш бу ҳам! — деб таъна аралаш кулди суҳбатдошларнинг бири.

— Сиз, ўзингиз халқингиз учун нима қиляпсиз? — деди қўполликка чидай олмай Муталлиб. У ичида: «Сенга ўхшаган бойваччаларнинг мингтаси жулдир чопонликларнинг биттасига ҳам тенг келмайди», — деб қўйди.

— Сиз, азизим, мабода Хўжаниёзга мухлис бўлиб қолмадингизми? — деб Муталлибга тикилди Юнус. Муталлиб жавоб қайтаришга улгурмаёқ Содиқ афанди:

— Туркистонда яшовчи уйғур, қозоқ, ўзбек, татар, қирғизлар бир бутун турк миллатига бирлашиб, маданият бирлиги тикланганидагина мустақиллик масаласини кун тартибига қўйса бўлади. Ҳозирги қора-қура уйғурлар билан жамиятни ўзгартираман деган кишини тўғридан-тўғри жиннихонага жўнатиш керак! — деди-да, яна бир стакан пивони ичиб юборди.

Замоннинг хаёлидан: «Ҳақиқий халқ душмани экансан,— деган фикр кечди.— Лекин сенларсиз ўзимиз инқилоб қиламиз...»

— Демак, сиз ҳурматли афандим «хаёлий мустақилчи» экансиз-да? — деди коньякдан қадаҳга қуйиб ичгандан сўнг Муталлиб.

— Ҳозирги ҳукуматни тан олмаган ҳар қандай фикрдагиларни қора рўйхатга олиш керак! — дағдаға қилди Юнус.

— Қўйсанглари-чи, кўнгили очиш ўрнига сиёсатга тушиб кетдинглар-а, — деб орага тушди меҳмонларнинг бири ва қадаҳларга шароб тўлдирди. Шу пайт Замон салом бериб, шийпонга кириб келди.

— Қаёқларда юрибсиз, эрталабдан буён сизни ахтариб тополмаймизку-а? — деди қовоғини солиб Юнус.

— Ҳеч қаерга кетганим йўқ, бойвачча.

— Топширилган ишлар бажарилдими?

— Бажарилди.

— Кўп сўроққа тутавермайлик, бойвачча. Бу бечоранинг рангида ранг қолмабди-ку, чарчаганга ўхшайди, — деб гапга аралашди Замонни яхши кўрадиган Муталлиб ва унинг қўлидан тутиб, ёнига ўтқазди. — Аҳволинг қандай, ука? Менинг ҳолимни сўрамай ҳам қўйдинглар-а!

— Афв этинг, йўқлаб боролмадим.

— Бу ким бўлади? — деб сўради Содиқ Юнусдан Замоннинг ийманмай, чақмоқдек жавоб қайтарётганидан завқланиб.

— Шахсий котибим.

— Бошқа топшириқ борми, бойвачча — деб сўради Замон.

— Йўқ.

— Тўхтанг, шошилманг. Исмингиз нима? — деб сўради Содиқ.

— Замон.

— Замон?! — қошлари чимирилди ҳайрон бўлган Содиқнинг, — бутун бир Замонни исм қилиб олибсиз-да, йигит!

— Совет Иттифоқида туғилган бола-да! — деди таъна аралаш Юнус.

— Шунақами ҳали?! — яна таажжубланди Содиқ. — Мен Истамбулданман. Манави, оёғини чалиштириб ўтирган гап ўғриси бўлса, Берлинда ўқиган. Фикрлаш-сак бемалол бўлаверар экан.

— Фурат бўлса «йўқ» демайман, — деди Замон.

— Эркин дунё, кўркам боғ, кўнгилдаги улфатлар, шундай шароитда баҳс-мунозара қилиш мумкин-ку ахир. Сиз Совет Иттифоқида, биз ўзимизда кўрганларни, қани, бир солиштириб кўраймизми?

— Биринчидан, — деди Замон қиёфасини ўзгартир-

май, — худди шу тобда баҳс-мунозаранинг зарурати бўлмаса керак, иккинчидан, ўрнимикин ҳозир бунинг?

— Қотибингиз чакки эмасу, Юнус бойвачча! — деди Истамбул сигаретидан чиқариб, Замонга таклиф қилган Содиқ афанди.

— Кечирасиз, мен чекмайман.

— Хўп. Шаробга тобингиз қалай бўлмаса?

— Қимиз ичишим мумкин.

— Хўп. Қимиздан қўйинглар! — буюрди Содиқ, — ўтиринг, оёғингиз толиқиб қолади, укам.

— Раҳмат, — деди чиннига қўйилган қимизни қўлига ола туриб Замон.

— Биз бир масалада келишолмай, икки тараф бўлиб қолдик, — деб гап бошлади Содиқ, — Юнус бойвачча Қумул воқеасини қароқчиликка йўйди. Мен бўлсам, тамоман бошқа фикрдаман: яъни, у халқ қўзғолонига айланиб кетиш хавфи бор деб биламан. Қани, сиз қандай қарайсиз бу масалага, Замон?

— Нима десамийкин? — Замон зимдан Муталлибга нигоҳ ташлади, у бўлса «Қўрқмай сўзлайвер», дегандай кўз қисди.

— Менга қаранг, Замон, — яқинроқ келди Содиқ, — Истамбулда ўқиганим билан рус тилини яхши билганим учун русларнинг адабиётига қизиқаман. Балким, бу жиҳатдан иккимиз яқиндирмиз. Анави бепарво, чалқанчасига ётган катак костюмли йигит бўлса — немис миждозли. Бунинг мақсади: «Герман-Шинжон нефть-компанияси»ни тиклаб, унинг бир парчасига осилиш. Анави шопмўйлаб Муталлибни айтмасам ҳам ўзингизга маълум. У қўли очиқ бойвачча. Гапга биздан ҳам чечан. Турди акамга савдо-сотик билан мойли томоқ бўлса бўлгани. Энди манави кексалардек ўтирганлар, ростини айтсам, буқаламунлардир; биз қайси ранга кирсак, шу ранга кираверадилар. Сизда эса бошқача нуқтаи назар бўлиши табиий. Чунки, ҳозирги пайтда Ғўлжамиз турли нуқтаи назарлиларнинг марказига айланиб қолди.

— Содиқ афанди, сиз ҳаддан ошиб кетдингиз. Бу гўдак боланинг олдида шунчалик сафсатабозликни нима ҳожати бор? — кўзини олайтирди Юнус.

— Кўзингизни олайтирманг, Юнус бойвачча. Фикрмана шундақанги ёшлардан чиқадиган замон ҳозир, — дея Замоннинг кифтига қўлини қўйди Содиқ, — тортинмай сўзлайверинг.

Замон ўйланиб қолди. Фозил унга Ғўлжага боргани-

да ҳозирги пайтдагидек мунозараларга дуч келиб қолишни, агар лозим бўлса, ўз ғоясида маҳкам туриб, тегишли раддия беришни таъкидлаган, лекин эҳтиёткорлик зарурлигини айтиб: «Қаттиқ тошга бош урмасликни» топширган эди. Шу сабабли у эҳтиёт бўлди:

— Қатта масалаларни ҳазм қилишга кучим етмас.

— Тортинманг, Замон, — деди Муталлиб, — Содиқ афанди фикрингизни билмоқчи экан, мардларча гапириверинг. Очигини айтсам, бизларда амалий ҳаракатдан кўра, мана шундай боғларда ётиб олиб, қуруқ сафсата сотиш кўпроқ бўлади.

— Кесатишга устасиз-да, Муталлиб, — таънани қабул қилди Юнус.

— Тўхтанглар. Мунозара қилишга улгирасизлар. Аввал манави йигитдан эшитайлик, тўғрими? — дея Замоннинг кўзига тикилди Содиқ.

— Фикримни билмоқчи бўлсангиз, афандим, мен жўпчиликни қўллайман. Кўп қаёққа юрса — мен ҳам шу йўлни ҳимоя қиламан, — кескин жавоб қайтарди Замон.

— Ҳм... — деди Содиқ тиши оғриган кишидек бужмаяркан, ҳовуздаги ойнинг аксига тикилиб. Шу пайт Замоннинг гапини мақуллагандек қушлар сайраб юборди. Берлинда ўқиган сочли киши мийиғида кулиб, шампанга қўлини чўзди. Юнуснинг меҳмонлари эса бир-бирларига маъноли қараб қўйишди.

— Кўпчилик деганинг ким? — сўради титроқ босган Юнус Замонга совуқ кўз тикиб. — Эҳтимол анави қора махлуқларни, исёнчиларни айтаётгандирсан-да?! — У ҳатто: «Йўқол кўзимдан» демоқчи бўлди-ю лекин меҳмонлари олдида ўзини тутди, — қани, бор, ишингни қил-чи! Чала қолган гапни кейин давом эттирамиз!

— Қарши эмасман! — дея қоронғи боғ ичида ғойиб бўлди Замон.

2

Замон ўз табиатига муносиб халқ тарафида. Шу сабабли, у туб маслак ва ғоя жиҳатидан Юнус, Содиқлар билан келишолмайди, бирлашолмайди. Аммо-лекин юксак ғояга етиш йўлида тўғаноқ бўладиган мана шу хил кишилар билан курашиш ва қандай чоралар орқали улардан фойдаланиш ва йўқотиш усули жиҳатидан тажрибаси йўқ эди. Замон бойларни душман деб қарар, гоминданчиларни ағдариб ташлашда улардан қай йўсин-

да фойдаланиш мумкинлигини билмас эди. Бугун бўлса, боғдаги суҳбатдан кейин тор миллий қарашнинг зиёнини тушуна бошлади. «Юнус, Содиқга ўхшаганлар оёққа кишан бўлса бўладики, лекин улардан яхшилик кутиб бўлмайди. Фозил акамнинг «кучимиз бирликда» деган фикри хатомикин-а? Балким у Муталлибга ўхшаган кишиларни кўзда тутгандир?»

— Роса ҳам кечикдингиз-а ҳожим, нима, бойваччага илтифот қилдиларми? — деб сўради боғнинг ташқарисида отларни пойлаб турган Рўзи. — Мен ҳам ошпаз акамнинг олдига кириб, тамадди қилиб олдим.

— Кейин айтиб бераман. Хуржунингиз қаппайиб қолибти-ку, Рўзи ака?

— Чўтал олдим. Дарё бўйига қуруқ қўл билан борамизми? Улфатлар кечикдинглар деб, жарима солиб қолсалар, мана сизларга дея оғизларига хуржундагиларни урамиз, ҳожам, — деди Рўзи.

— Ҳалиги нарсаларни қаерга жойладинг?

— Хотиржам бўлинг, ҳожам, тўқимнинг орасига яширдим. Рўзининг пухталигини бугун кўряпсизми?

— Отланайлик, — деди Замон отига миниб. Улар отларининг бошларини Или дарёси тарафга буриб қамчи босишди. Отлар йўл таллашиб, олға интила бошлади. Салқин шабада отларнинг ёлларини попукдек елпимоқда эди. Замон хаёл қанотида парвоз қила бошлади. Унинг қалбида эзгу орзулар ва нозик муҳаббат туйғуси жўш урар, порлоқ келажакка интиларди. Оёқлари ерга тегар-тегмас елиб бораётган от эса уни айнан ўша порлоқ келажак сари элтаётганди. Дарё ёқалаб бораётган Замонлар жийдазор тепаликка келиб тўхташди.

Дарё ёқасида сайилга чиққанлар гулхан ёқиб, маншат қилмоқдалар. Бир гулхан атрофида икки раққоса «Ғулжа санами» куйига тиззаларини ерга теккунича эгиб, завқ билан рақс тушишмоқда. Яна бир гулхан атрофида «Макит санами» куйи чилдирмада ижро этилаётир. Баъзилар ой ёруғида қайиқларга ўтириб олиб, дарёда сайр қилишар, қўшиқ айтишарди. Мана, дарё оқими бўйлаб солга ўтириб олган одамлар гулханлар ёқиб келмоқдалар. Бугулханларнинг сув сатҳидаги акси бамисоли қоронғи осмонда юлдузлар чарақлагандек кўринади. Солчилар айтаётган мунгли қўшиқ дарё сувининг чайқалишига ҳамоҳанг янграйди:

Солни солдим дарёга,
Сойдан сойга сой ошиб.

Ерим қолди қирғоқда
Қўл узатиб, ёш тўкиб.

Замоннинг кўз ўнгида Холидамнинг қўл чўзиб турган қиёфаси тикланди-да, юраги ўйнаб кетди. «Холидам, паризотим Холидам. Тушингга кирсам кошки эди...» Шу топда созандаларнинг ижро этаётган куйларига Холидамнинг: «Замон, менинг Замоним...» дея айтган ёқимли сўзлари ҳамоҳанг бўлиб кетаётгандек эди. Замон оти бошини буриб, маҳбубасининг эшиги олдида айланмоқчи, унинг деразасига қулоқ тутгиси, нафас олишини эшитмоқчи бўлди.

— Ким бу? — деган дағдағали овоз эшитилди-да, баногоҳ тўрт қуrolли аскар пайдо бўлди.

— Ҳой, ҳожам, бу касофатлар яна бизни ахтариб юрган бўлишмасин...

— Кўчада нима қилиб юрибсизлар?

— Мен Юнус бойвачанинг котиби бўламан! — хитойча жавоб қайтарди Замон.

— Юнус?! — деб такрорлади аскарлардан бири.

— Мана, — деб гувоҳномасини кўрсатди Замон.

— Қаёққа кетяпсиз?

— Дарё бўйига.

— Юнусбойвачага ароқ олиб кетяпмиз, — деб хуржунини кўрсатди Рўзи.

— Ҳозир кўчада юриш ман этилади.

— Нега, авваллари бундай тартиб йўқ эди-ку?

— Бўлмаган бўлса, энди бор. Ҳатто, бундан кейин сайиллар ҳам, тўпланиб юришлар ҳам ман этилади. Сизлар Юнус шонгунгнинг кишилари экансизлар, биринчи сафар, майли, қўйиб юборамиз.

— Шундай денг...

— Шундай! — дейишди-да, йўлларида давом этишди аскарлар.

«Ифлослар... Халқнинг сайил ва базмларини ҳам кўра олмайдилар...» дея отини қамчилади Замон.

— Дилим сезгандек, манави нарсаларни яхшиям хуржунга солиб олган эканман-а, ҳожам, — деб хуржунини кўрсатди Рўзи.

— Нима қилсанглар қилаверинглар, аввал чўмилмагунимча ҳеч нарсага қарамайман! — дея усти бошини ечиб, ўзини дарёга отди Замон. Рўзи отларни қантариб

қўйиб, хуржундаги нарсаларни дастурхонга қўя бошлади.

Замон билан ҳамроҳлари роҳатланиб суза-суза дарёнинг у бетидан бу бетига бир неча бор ўтиб қайтишди. Фақат семиз, эҳтиёткор Зикириллагина дарёда чўмилмади.

— «Қовоқ»ни бу ёққа торт, Замон. У қуруқликда катталиқ қилиб мақтангани-мақтанган! — деб бақирди Қосим дарёнинг ўртасида туриб олиб. Бу гапни эшитган Зикрилла қирғоқдан-қирғоққа қоча бошлади. Замон Зикрни оёғидан тутиб олиб тортган эди, Зикр унинг бўйнига осилди ва иккаласи шалоплаб сувга тушиб кетишди. Шу орада сув бўйига турп ювгани келган Рўзи:

— Сув билан ўйнашманглар, одобсизлар! Сув тилсиз йўрға! — дея бақирди.

Сузишга уста Қосим етиб келди-да, Зикрини Замондан ажратиб, қирғоққа олиб чиқди. Қўрққанидан ранги ўчиб, титраб кетган Зикри:

— Мени ўлдирмоқчи эдингми, хумпар? Ҳамма балони бошлаган сен, — деб хафа бўлди Қосимдан.

— Мана буни қара, Замонга гапира олмай, менга ёпишяпти. Мен бўлмасам, иккаловинг ҳам фарқ бўлардинглар, — деди Қосим.

— Сузишни билмаган одам ёнидагини осонгина ўлдиради деганлари рост экан-да, — деди сувдан ҳарс-ҳурс чиқиб келган Замон, — манави маҳкам ёпишиб олди-да, мени ҳам чўктириб юборишига озгина қолди.

Кўлга қўйилаётган ариқ суви янглиқ кетма-кет айтилаётган қўшиқлар оҳанги Или дарёсининг шовуллаб чайқалишига қўшилиб, борган сари кучли садо тўлқинига айланиб кетмоқда. Тонггача давом этган маишат аста-секин тўхтаб, зиёфатчилар мана шу бир тўп жийда атрофига йиғила бошладилар. Мана, ҳали-ҳамон ёлғиз Зикрининг дутор хониши-ю, қўшиғи янграб турибди... Ниҳоят у дуторни яна созлаб, энг яхши кўрган қўшиғи «Гулзор»ни айта бошлади:

Лабингни лаълидан дерлар,
Тишингни инжудан дерлар,
Нозланиб сен ўтиб қолсанг,
Бу кимнинг дилбари дерлар.

Осмондаги ой ҳам Зикрининг хонишига ошиқ бўлгандек, мана шу бир тўп жийдага боқиб турибди.

«Моҳир созанда булбулни дутор қулоғига қўндира олади», — деганлари рост экан, қаердадир сайраётган булбул толдан-толга учиб ўтиб, ниҳоят жийдага қўнди-да, дутор созига мослаб у ҳам хониш қила бошлади.

Ниҳоят маишат тугади.

— Раҳмат, қўлинг дард, нафасинг шикаст кўрмасин, ука! — деди тўпланганлардан бири.

Иккинчи одам:

— Соз дегани мана шундай бўлипти-да... Бир пул бериб соз чалдириб, ўн пул бериб тўхтатиб бўлмайдиган созандалардан сақласин... — деган эди, шундоқ қаттиқ кулги кўтарилдики, куй-қўшиқ шайдоси булбул ҳам бундан чўчиб учиб кетди.

— Ҳой, Зикри! — деб хитоб қилди ўзини «созанда» ҳисоблаб юрган бир йигит, — мақтовларга яна учиб кетма! Ўзингча бизни назарга илмай, «кел», деб ҳам қўймайсан-а, хом қовоқ!

— Нима демоқчисан, пойнак? — ўрнидан турди Рўзи, — Сен пойнакни биз билмаймизми? Ҳой, сен пойнак, кўчама-кўча юриб, тухумга ғазал ўқийдиган пойнаксан-ку!

Ҳамма кулиб юборди. «Пойнак» лақабли созанда Рўзининг ҳазил-киноясига чидай олмай, жанжал чиқармоқчи бўлди.

— Лаб-даҳанингни артиб, кейин сўзла, Юнус бойваччанинг ялоқхўри! — деди у Рўзига муштини кўрсатиб.

— Ҳой, пойнак, сен дутор чалиш ўрнига тухумингни босиб, жўжа чиқариб сотганинг яхши эмасми!?

— Ҳой, ҳой, Рўзи ака, бўлар энди! — ўртага тушди Замон.

— Ҳов, сен аралашмай, жим ўтир! Сен қочоққа бу ерда нима бор? — деб Замонга ўдағайлади «пойнак».

— Рост, — дея тўпнинг олдига чиқди икки лунжи шишиб кетган беўхшов йигит, — Россиядан қочиб келиб, энди биз ерликларнинг олдидан тўғри ўтадиган бўлиб қолди бу ярамаслар!

— Оғзингни юм «дўсоқ» — деган товуш чиқди тўп ичидан.

— Нимага юмар эканман? — эътироз билдирди титраб-қақшаб «дўсоқ» — биз ерликлар ўтирган чоқда, булар типпа-тик туриши керак. Ҳамма нарсага хўжайин биз.

— Мунофиқ! — деб ўрнидан ўқдек отилиб турди Зикри. — Сен ерликмисан? Қайси ерга эгасан? Сен кимга хўжайинсан? Ётларнинг товонини ялаб кун кечи-

раётганингни унутдингми, ножинс?! Тагин ерга эгаллик қилмоқчи бўладилар! Хой, сен эгалик қиладиган жой суяк ташланадиган аҳлатхона...

— Сен, сен ерликсану нега мунча ёнбосасан? — деди «дўсоқ» дудуқланиб.

— Уйлаб гапир, — давом қилди ғазаби қайнаб ҳансираган Зикри, — бошқалар олдида итдек ер ялашдан уялмайсан-ку, ўз қариндошингни оёқости қилиб, ёмонлашни виждонинг кўтаради. Вой лаънати муртадлар-эй... Вой ифлос, маразлар-эй...

— Тўғри гапирдинг, Зикри ука! — деди Рўзи. Уни бошқалар ҳам ёқлашди.

— Бу қочоқ оғайнилар, ўз ўринларини билсалар яхши бўларди-да, — деди сал бўшашиб «дўсоқ». — Борган сари ҳаммаёқни эгаллаб олаверса, чидаб бўлмас экан-да...

— Ха-ха-ха! — таънали кулди Зикри, — сенинг тортиб оларли ниманг бор? Сен қайси амалга эга эдинг? Ароқхона, ҳаммомнинг қоравуллигию аҳлат ташиш ва хомболликдан бошқа тортиб оладиган яна қанақа амалинг бор?

Зикрининг бу сўздан кейин ҳамма беихтиёр кулиб юборди.

— Энди, — деб давом этди ғазаби қайнаган Зикри, — сенга ўхшаганлардан ўғрилик, зўравонлик, чақимчилик, муттаҳамликдан бошқа нима ҳам келар эди, ўзинг айт?!

Ҳамма жим бўлиб қолди. Давом этаётган дўстлик, дилкашлик, ўйин-кулги ўрнини мана шу номарднинг касофатидан кўнгилсиз хижолатчилик босиб, базм охири хафагарчиликка айланган эди. Атрофдан келиб тўп-ланган йигитлар тарқалиб кетишди.

— Хафа бўлма, Замон. Бу хил ярамаслар ўз онасининг кўксига пичоқ уришдан ҳам тоймайди, — деди узоққа чўзилган сукутдан кейин Зикри.

— Хафа бўлмайман. У мени эмас, ўзини ҳақоратлади...

— Агар... Қўлимда милтиғим бўлганида, энг аввал орамиздаги мана шундай ифлосларнинг жазосини берардим! — деди-да, қадаҳларга арақ қуйди Рўзи. Улар аламини ароқдан оладигандай кетма-кет уч марта қадаҳ кўтаришди.

— Мени деб сен озор чекдинг, Зикри, — гап қўшди Замон.

— Бу нима деганинг, Замон? Ўзини билган кишига бу катта ҳақоратдир!

— Нафсониятсиз кишиларгина ана шундай баъзи бир камчиликларни дастак қиладилар.

— Илож қанча, Зикри, қон билан кирган жон билан чиқар, чидашга тўғри келади, — таскин берди Замон.

— Агар Замон оғирлик қилмаганида, қон тўкилиши мумкин эди. Мен ўзим ҳам пичоқнинг дастасидан тутиб, пайт пойлаб ўтирган эдим, — деб қовурилган балиқ кўтариб келди Рўзи. — Хафаликни мана шу балиқ тарқатиб юборсин, олинглар, укалар!

— Ҳалиги «дўсоқ» Овдун Лўзуннинг укаси. У ҳумпар учига чиққан куйдирги экан.

— Қўйсанг-чи, Қосим. Ҳадеб шунинг гапини қилмайлик, — деди Замон ва Зикридан ашула айтиб беришни илтимос қилди. — Зикри қўлига дуторни олди. Дўстининг кўнглини хушлашга нечоғли уринмасин, бармоқлари дутор пардасига тегмагандек, овози эса ссзга мос тушмаётгандек туюларди. Номарднинг дил-озорлиги ҳамманинг кўнглини ғаш қилгани учун суҳбат ҳам, соз ҳам қовушмас эди. Ой ётоғига ёнбошлаб, атрофни қоронғилик босди.

— Варақаларни нима қиламиз? — пичирлаб сўради Қосим Замондан.

— Сайил қилувчилар ухлашсин. Тонготарда тарқатамиз.

— Ўзимиз ухлаб қолмайлик.

— Рўзи акамга тайинладим. У бизни уйғотади.

...Эртаси кун эрталаб дарё ёқасидаги жийда, мажнунтол ва дарахтларга ёпиштирилган, оқ чодирлар ичига ташланган ташвиқот варақалари сайилчиларни ҳайрон қолдирган эди. Гоминданчиларга қарши курашга чақирган янгроқ жумлалар кўпчилликка чуқур таъсир қилиб, шу кун фақат шу хусусдагина гап бўлди. Ҳалиги «дўсоқ»қа ўхшаган хосиятсиз мунофиқлар бу воқеани ҳукумат доираларига етказиш учун шошилдилар...

УЧИНЧИ БОБ

1

— Қани, айтинг-чи, Шин санмужонг, — деди юмшоқ ўриндиқда ястаниб ўтирган Жиншурин, — Можунгйинг иккинчи марта Шинжонга босиб кирармикан?

— Босиб кирмайди дейишга асосим йўқ.

— Менингча унинг қорни тўйди. Шунинг ўзига ҳам қаноат қилар деб ўйлайман.

— Эҳтимол, Жуши жанобларининг фаразлари тўғридир. Лекин бўрини қанча боқма, бари бир ўрмонга қарайди.

— Ҳе-ҳе... Далилингизнинг жони борга ўхшайди. Агар шундай бўлар экан, ёлғиз қолган Хўжаниёзни тезроқ бостиришга ҳаракат қилинг.

— Хўжаниёз хийла дуруст кучга эга бўлиб олди. Унинг ёнида тадбиркор киши борлиги маълум. Бу сафар уларга кучи тенг келадиган тажрибали кишини тайинлашимиз зарур, жаноби Жуши.

— Қимни назарда тутаясиз?

— Ҳарбий академияни тугатган Жонгпиянни тайин қилсак мувофиқ бўлур эди.

— Уни шарққа йўллаб, хатарли бўлмиш ғарбий чегара — Ғулжани кимга топшироқчисиз? — сўради Шингшесайнинг фикрига норози бўлган Жингшурин.

— Ғулжада қуроли қўзғолон йўқ. Қўзғолишга йўл қўймасмиз. Ҳозирги пайтда қуроли ўғриларни босиш ҳаммадан ҳам зарур бўлса керак, — деди Шингшесай. Жингжуши иккиланиб қолди. Жонгпиян Жингжушининг ишончли ва ғарбий чегарани сақлаб турган таянчи — қўмондони эди. Келажакда ҳокимиятдаги рақобатчиси бўлган Жонгпиянни Ғулжадан йироқлаштириб, ўз кишисини бегилаш ва Жонгпиянни ўққа тутиб бермоқ, ундан камчилик топиб, ҳарбий сафдан йироқлаштиришни ўйлаган Шингшесай:

— Можунгйинг Шинжонга босиб киргунча Хўжаниёзни тор-мор қилиб, қўлимизни бўшатмасак, жаноби Жуши, хатарли вазият туғилиши мумкин. Бу вазифани уддасидан Жонгпияндек ишончли, қобилиятли ҳарбий қўмондон чиқа олади, — дея раисни ишонтирди.

— Майли, сизнингча бўла қолсин. Бунга уч ой муҳлат бераман. Шу фурсат ичида можаролар бостирилиб, тинчлик ўрнатилмаса, сизнинг ўзингизни жазолайман.

— Хўп бўлади, жаноби Жуши! — деб ҳурмат билдирди Шингшесай. Ичида бўлса: «Афюнхўр махлуқ... Уч ой ичида ўзингни қаёқда кўраркинсан ҳали», — деб қўйди.

Шингшесай раис Жингнинг ҳузуридан чиқиб, Жонгпиянни зудлик билан етиб келиши тўғрисида телеграмма жўнатди. Кейин Ғулжадан чақиртириб келган Жовни қабул қилди. Қўрқиб кетган Жов боши ерга текку-

дек таъзим қилганидан кейин, ўтиришга журъат этолмай, тикка турди.

— Ўтиринг, Жов шансин, ўтиринг, — деб ўрин кўрсатди Шингшесай.— Ғулжа сизга ёқибди, рангингизга ранг кириб қолибди.

— Ташаккур. Жаноби Шинг санмужонгнинг сояларида хотиржам...

— Сиз хотиржам бўлганингиз билан биз хотиржам эмасмиз! — деди кесатиб Шингшесай. — Сизни мен йиқилиб ётган ерингиздан оёққа тургазиб, амал бердим. Сиз бўлса, менинг ишончимни оқламадингиз.

— Қуллуқ, жаноби Санмужонг... Жанобингизга содиқлигим ҳаммага маълум...

— Содиқлик яхши, лекин топширилган вазифани уддалай олмаслик айб-да!

— Қуллуқ... — дейишдан бошқа нарсага тили келмади махсус «вакил» Жовнинг. У Ғулжада анча яхши ишлаган. Бу сафарги келишида яна бир поғона юқори амалга минишни мўлжаллаб келган эди, бироқ мана бу талабчан, золим бошлиқдан қўрқиб, титрай бошлади.

— Сенинг ўша, — деб сансирашга ўтди Шинг.— Ёзган маълумотларингдан қаноат ҳосил қилмай, ўзингни чақиртирдим. Қани, айт-чи, Ғулжада қўзғолон кўтарилмаслигига кафолат бера оласанми?

— Нима десаикин...

— Мен сени қуруқ маълумотлар халтаси қилиб эмас, эҳтимоли бор хатонинг олдини олиш учун юборганман, — деб бақирди Шингшесай ва Жовни урмоқчидек ўрнидан туриб, кабинетни бир айланиб чиқди-да, Жовнинг тўғри қаршисига келиб тўхтади. — Халқ қурол кўтариб чиққунича қараб ётаверасанларми, а?

— Ун саккиз кишини қўлга олдик...

— Натижаси-чи?

— Ҳеч нарсага иқрор бўлишмади...

— Хомкаллалар! Ношуд хомкаллалар! Уларни эркалатгунча, омма олдида отиб, халқнинг юрагига ғулғула солиш керак эмасми? Юнус нима билан машғул?

— Ёрдами ёмон эмас...

— У эшакдан фойдаланишни бил, лекин ҳаргиз ишонма, тушундингми?

— Хўш...

— Хитой меҳнаткашларининг ҳаракати борлигидан хабардормисан? — деб янги савол берди Шингшесай. Жов тагин ҳам қўрқиб қетди. — Агарда улар қўзғолончиларга ёрдамга ўтгудек бўлсалар, аҳвол янада оғир-

лашади, биласанми, янада ошади. — Бу сўзлар Шингшесайнинг ўзига ҳам қаттиқ таъсир қилди шекилли, у чуқур хўрсинди. Жов Гулжада яқинда пайдо бўлиб қолган Лўпан тўғрисида, унинг кетидан назорат ўрнатгани ҳақида айтмоқчи бўлди-ю, лекин бу ҳақда олдин маълумот ёзмаганлигини эслаб, оғиз очмай қўя қолди.

— Гулжада,— деб давом қилди Шингшесай,— кейинги кунларда ташвиқот варақаларининг кўпайиши қандайдир ташкилий куч борлигидан дарак беради. Шу бондан бунинг олдини олиб, ўша уяни яксон этмоқ лозим.

— Хўш...

— Жонгпийаннинг ўрнига вақтинча бошқа киши боради. Шу киши билан тегишли муносабат боғлайсан,— деди-да, жосуслик ҳаракатини яна ҳам кучайтириш ҳақида янги топшириқларни бераркан: «иғво уюштира оласанми?» — деб сўради. Бу саволнинг маъносига тунунмаган Жовнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Кўрсатма берилади. Фақат уни ижро этишга ироданг етадимми-йўқми, шуни билмоқчиман.

— Сан... Санмужонг кўрсатма берса, ижро этишга тайёрман! — дея ўрнидан туриб, бош эгди итоаткор ходим.

— Мана бундай ишлайсан...

2

Ҳокимият талашида Жингжунни марказ қилиб олган масъул ўриндаги бир гуруҳ кишилар қулай фурсат кутишмоқда эди. Анчадан бери шакллана бошлаган фикр бирлигидан амалий ҳаракатга ўтган бу кишилар бош штаб муовини Жингжуннинг кабинетидида махфий мажлис ўтказишмоқда.

— Шингшесай яна бир сакраса, ҳокимият тепасига чиқиши турган гап, — деб гапида давом этди Жингжун, — бу шум ният кўринишда биз билан мураса қилаётгандек бўлса ҳам эпини топганда ҳаммамизни таъқиб қилишдан тоймайди. Шунинг учун уни чеклаш, иложи бўлса, кўздан йироқлаштириш керак.

— Раис Шингшесайнинг гапини рад этмайди. Агар бу тўғрида унга қўшимча фикр айтилса, бари бир қабул қилишига кўз етмайди, — деди ўлка ҳукуматининг масъул котиби Товминью.

— Неча йиллардан бери раисга котиблик қиляпсиз.

Унга таъсирингизни ўтказа олмайсизми, Тов шансин? — сўради Жингжун.

— Кейинги вақтларда раиснинг тизгини Шингшесайнинг қўлига ўтиб қолганлиги ўзларингизга маълумку. Мен раисга бу ҳақда тушунтириб кўрдим, лекин тушунгиси келмади, — деди Товминью.

— Фаросатсиз Жингшурунни раис қилиб кўтарган ўзимиз, айб ўзимизда, — деди Люшовтан.

— Қатъиятлилиқ қилсак, ҳали ҳам уни олиб ташласак бўлади. Аввал Шингшесайни ундан айириб ташлаш чорасини кўрайлик.

— Шингшесай мустаҳкам илдиз отиб олди, — деб Жингнинг гапини бўлди Люшовтан. — Қуролли тўқнашув ҳам фойдасиз, чунки у ҳарбий куч жиҳатидан устун.

— Қуролли тўқнашув қилсак, Қумул қўзғолончилари ва яшириниб ётган Можунгйингга ёрдам кўрсатган бўламиз. Ундай қилмаганимиз маъқул, — деди Товминью.

— Масалани у даражага олиб бормайлик-да, афандилар, қандай бўлмасин, Шингшесайни олдинги сафга, Хўжаниёз билан юзма-юз жанг қилишга жўнатиб, унинг Урумчида йўқлигида ҳукумат ўзгариши қилишга имкон яратайлик, — маслаҳат солди Жингжун.

— Шингшесай олдинги сафга бормаса-чи? У бизнинг олдимизга ўтиб олди. Жонгпиянни олдинги саф қўмондонлигига тайинланганидан хабаринглар борми?

— Хабарим бор, Тов шансин, — дея фикрини далилламоқчи бўлди Жингжун. — Биз учаламиз бирликда раисга айтамыз.

— Шингшесай сезиб қолса-чи?

— Бу масалани Шингшесайнинг олдида, унинг тадбиркорлигини таъкидлаш орқали фикримизни ўтказишга тиришамиз, — деди Жингжун ва: — Агар шу фурсатни бой бериб қўйсак ёки Шингшесайга бош эгиб, унинг этагини тутиш ёхуд Шинжонни ташлаб кетишдан бошқа иложимиз қолмайди, афандилар.

— Бизга таянч бўларли тарафдорларни, хусусан ҳарбийларни жалб қилмасак бўлмайди.

— Тўғри айтасиз, Тов шансин. Мен Попенгутни ўз зиммамга оламан. Унинг назарида Шингшесай «хатарли шахс», — деди Жингжун.

— Дивизия командири Жонгланжунни ҳам тортишимиз керак. Уни мен зиммамга оламан, — деди Люшовтан ва Манжурияда хизмат қилган вақтидаги

Жонгланжун билан Шингшесай иккисининг ўртасида бўлиб ўтган можарони сўзлаб берди.

— Нима учун Жонгпияндан фойдаланмаймиз, афандилар? — деб жонланиб кетди Жингжун, — у Шингшесайни ёқтирмайди-ку!

— Одамлар сонини ҳозирча кўпайтирмай турганимиз дурустроқ бўлар, Шингшесай ўта маккорлардан, сезиб қолиши мумкин.

— Эҳтиёткорлик қилабериб мана шу аҳволга тушиб қолдик, Тов шансин, кескин ва қатъий ҳаракат қилмасак ҳеч нарсага эриша олмаймиз. Менимча, юқори мансабдаги кишиларни сафимизга тортмай иш ҳал бўлмайди, — деди Жингжун.

Уч фикрдош маслаҳатни бир ерга қўйиб, раис Жингшуруннинг ҳузурига йўл олишди.

— Исёни тез суръат билан босиш фақат сизнинг қўлингиздан келади демоқчимиз, — деди Жингжун.

— Жуда тўғри фикр, — дея Жингжуннинг гапини қувватлади Товминью, — Хўжаниёзнинг таъсири бутун Шинжонга ёйилмоқда. Унга қарши курашишда Дўвжигонг, Люшовзуга ўхшаган генералларнинг кучи етмайди. Сиз ўзингиз бас келмасангиз ғалаба қилиш қийин.

«Сиз айёрлар, мени марказдан узоқлаштириш ниятидасизлар» — деган фикр кечди Шингшесайнинг дилидан.

— Жонгпиян фаросатсиз қўмондон эканми? У ҳарбий академияни тугатган одам-ку, — деб Жингжунга раддия бермоқчи бўлди Шингшесай.

— Такрор айтаманки, жаноби Жуши, — деди ўз фикрида қатъий турган Жингжун, — Шинсанмужонгдан бошқа киши тайин этилса, талафот берилади.

— Сизларча менинг марказдаги вазифам, муҳим эмас экан-да, а, Жингшансин? — сўради Шингшесай.

— Жаноби Жушимиз бор, марказ етим қолмас, — деди боядан бери жим ўтирган Люшовтан. Жингшурун қандай хулоса чиқаришни билмай, боши қотди. Ўз сўзида қатъий турулмайдиган раис учун ҳар икки тараф келтирган далиллар тўғридай кўринарди.

— Фронтга ҳар иккалангиз ҳам боришингиз шарт. Сиз Шингсанмужанг, Жонгпияннинг устидан назорат қилиб туринг! — деб гапига хулоса ясади раис, — ғалаба тилайман!

Аҳмоқона ҳукуматдан норози бўлган Шингшесай ичида: «ғалаба қозонган куним сен бу тахтдан йиқиласан», — деб қўйди.

— Рухсат этинг, жаноби Жуши! — дея кириб келди адъютант. — Жиддий телеграмма...

— Нима?! Қаердан? — ўрнидан сакраб турди раис.

— Турпондан...

— Турпондан? Нима ёзилибди?

— Турпонликлар қўзғолон кўтаришибди.

Жингшурин столда ўтириб қолди. Шингшесай телеграммани овозини чиқариб ўқиди.

— Мана, исёнчилар Урумчига яқинлашиб келиб қолибди, — деди Жингжун.

— Тез, зудлик билан чора кўринг, Шин санмужонг! — зарда билан буйруқ берди раис, — аяманг, қириб ташланг уларни...

ТҮРТИНЧИ БОБ

Юнус бойвачча Курадаги дивизия штабига чақирилди-да, қўзғолончилар орасида иғво туғдириш хусусида Жовдан тегишли топшириқларни олди. Жов Шингшесай номидан Юнус бойваччани мақтаб, унга яна ҳам катта ўрин берилажагини ваъда қилди-да, Юнусни хурсанд қилиб йўлга жўнатди.

Юнус бойвачча Курадан янги қанот пайдо қилгандек мамнун қайтди. У шахсий ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, Жовнинг топширигини ижро қилишга киришди. Анави «дўсоқ», «пойнак»ка ўхшаган ва ўзи ишлатиб юрган жосусларни пухта тайёрлаб, жума бозори қизиган пайтда бозор растасига чиқаришни «Роҳат боғида» ўйлаб қўйган эди.

— Эшитишимча, — деди Замонни шу кабинетига чақиртириб Юнус, — баъзи гумонли кишилар билан борди-келдингиз бор экан, шу ростми?

— Галингизга тушунмадим, бойвачча, — жавоб қайтарди ўзини бепарво тутиб Замон.

— Мендан ҳеч нарсани яшира олмайсиз, йигит! — деб кўзини олайтирди Юнус. Унинг бугунги муомаласи одатдаги савдогар бойнинг муомаласи эмас, амалдор-терговчининг худди ўзи эди.

— Уринсиз гумон қиялпсиз. Мен сизга ҳалол хизмат қиялпман.

— Ишда ҳалоллигингиз ёмон эмас. Бироқ... бироқ, сиёсий кайфиятингизда содиқлик йўқдек...

— Демак, мен сиёсий гумонли кишилар қаторига тиркалдимми?

— Сиз яқиндан бери Фулжада пайдо бўлиб қолган Лўпан исмли доригарнинг дўконига тез-тез қатнайди-ган бўлиб қолибсиз-ку?

— Дори-дармон олгани бориб бўлмайдами? — дея жавоб қайтарди Замон тикилиб боқаётган Юнусга қараб.

— Ҳирсдай соғлом одамсиз-ку...

— Онам касал.

— Ёш бўла туриб, муғамбирликни қаёқдан ўргандингиз? Манави хатни ёзилиши сизнинг услубингизга жудаям ўхшар экан-а! — деди-да, ташвиқот варақаларини Замоннинг олдига ташлади Юнус.

— Уринсиз гумон, — деб рад этди ўзини тетик тутиб Замон.

— Хўп, сиз айтгандек бўлсин, унда Иброҳимдан Фозил деган кишини сўрабсиз-ку, у ким бўлади?

«Ёмон ердан тутдинг, лаънати», — деган фикр кечди Замоннинг кўнглидан, лекин бўш келмади.

— «У қандай киши» деб сўраганим рост.

— Жоюганда кўришган кишингиз шу Фозил эмасми, а? — сохта кулди Юнус.

Замоннинг пешонасидан тер чиқиб кетди.

— Тилингиз тутилиб қолдимми?! — қаҳ-қаҳ отиб юборди Юнус.

— Ўзга юртда ҳамюрти билан кўришиш айбми, бойвачча?

— Сиёсий ҳаммаслак бўлмаса, кўришиш йўл бўлсин!

— Ёмон ниятли бўлсам, шу чоққача сезилиб қоларди.

— Пайт пойлаб юргандирсиз эҳтимол. Мендан ҳеч нарсани яшира олмайсиз. Яхшиси, тавба қилиб, айбингизга иқрор бўлинг!

— Нимага иқрор бўлишим керак?

— Билиб қўй, кўрнамак! Чивиндай эзиб ташлайман-а! Яна мени калака қилмоқчи бўлади бу ярамас!

— Ноҳақ ҳақорат қилманг. Керагим бўлмаса, хизматдан бўшатиб қўя қолинг.

— Сенинг юриш-туришингни пайқамайди дейсанми?!

Эс-ҳушингни йиғиб ол, ҳаммасини биламан, ҳали ҳам кеч эмас, ўйлаб, шерикларингни фош қилмасанг, зиндонда чиришингни унутма. Бор! Кейин яна гаплашамиз!

Замон эшикдан чиқар-чиқмас, Юнуснинг катта хотини кириб келди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — ташвишланиб сўради Юнус.

— Мана бу хатни ўқиб кўрсинлар... — деди титроқ товуш билан аёл. Унинг қўллари қалтираб, хатни аранг нимчаси чўнтагидан олиб, Юнусга узатди.

— Қаердан топдинг бу бўлмағур хатни? — деди пешонасига бир уриб Юнус. У баногоҳ ўқ теккан йиртқичдек газаб аралаш хонани бир айланиб чиқаркан, хатни эзғилаб ташламоқчи бўлди-ю, бироқ нима сабабдандир уни қайта ўқий бошлади: «Сен менинг Замоним. Сен бутун коинот мазмунига тенг Замонимсан! — деб бошланганди Холидамнинг хати.— Сенинг қаршингда ер баравар таъзим қиламан!»

Ёлқинли мактубнинг шу ерига келганда Юнуснинг кўзи хиралашиб, оёқлари холсизланди-да, стулга ўтириб қолди. Мағрур бойваччани номус ўлдирмоқда эди. Алам зарбасидан гангираган Юнуснинг боши тобора оғирлашиб, ер тубан ағдарилди.

— Холидамни вақтида Қарим бойга узатиб юбормасак, бошимизга бало орттираммиз, — деб пичирлади Юнусни қўлтигидан ушлаб олган аёли. Юнус беҳуш ҳолда аёлига суяниб, икки-уч қадам босди-да, эсини йиғиб олди шекилли:

— У ҳаромини ўз қўлим билан ўлдираман! Рўзи, Хомит, Зойир! Чақиринглар — дея даҳшатли бақирди. Ён хонада ота-онасининг гапига қулоқ солиб турган Холидам бу сўзларни эшитган заҳоти ўз хонасига югуриб кирди-да, паранжисини ёпиниб, кўчага отилди. Хизматкорлари киргунча тоқати тоқ бўлиб кетган Юнус хона ичида тоқатсизлана бошлади: қўйнимда ўқилон сақлаб юрган эканман-а! Аллақачон қўл-оёғини боғлаб, зиндонга ташласам бўлмасмиди...

— Бойвачча, мени чақирдингизми?— деди эшик олидида ҳозир бўлган Рўзи.

— Бор, ҳалиги ҳаромини тутиб кел!

— Кимни?

— Анави даюс Замонни боғлаб келинглар!

— Хўп бўлади, бойвачча!— дея чиқиб кетди Рўзи.

зи.

Холидам кўчада тўғри келган аравага ўтирди-да, манзилига тезроқ етказишни аравакашдан илтимос қилди. Учакишандек, жума бозори куни бўлгани учун қовун-тарвуз, озиқ-овқат, ўтин, ёғоч ортилган аравалар кўчаларда дуч келиб, тез юришга тўсқинлик қиларди.

— Чаққонроқ ҳайданг, ака, тезроқ, дейман, — шоширарди аравакашни Холидам.

— Чу-чу! Юз марта қамчи еса ҳам таъсир қилмайди ҳаромқотгурга! — деб отини қамчиларди аравакаш. От бошини эгиб олиб, бир меъёрда йўртиб борарди. Холидам аравадан тушиб, югурмоқчи бўлдию, лекин ўтган-кетган одамлардан андиша қилди. Замонларнинг уйига етиб келгунча тоқати тоқ бўлган Холидам асабий титраётган кичкина қўлларини мушт қилиб, отни уришга чоғланарди. Унинг хаёли Замонда, Замондан бошқа ҳеч нарса кўзига кўринмас эди. Холидамнинг назарида Замонларнинг уйига етиб келгунча орадан бир йил муддат ўтгандек туюлган эди. Аравакашни тўхтатган Холидам қўлидан олтин узугини чиқариб, аравакашга тутқазди-да, ўзини ҳовлига отди.

Тилла узукни кўрган аравакаш ҳайратда эсанкираб қолди.

— Замон борми, онажон? — сўради паранжисини олар-олмас Холидам.

— Замонжон...— дея оғиз жуфтлаган Равшанхон опа шундай гўзал қиз ўғлини сўраганига ҳайрон бўлди.

— Замон қани деб сўраяпман, онажон? — саволини такрорлади қиз.

— Ҳа-а... Замонми? Замонжон уйда йўқ...

Холидам қандай шиддат билан кирган бўлса, шундай чиқиб кетди. У кўчада қаёққа борарини билмай турган эди, баногоҳ Рўзи келиб қолди.

— Замонни кўрмадингизми? — деб сўради сочвонини очмай Холидам.

— Мен ҳам излаб юрибман, кичик хоним, — деди Холидамнинг овозидан таниган Рўзи.— Конторда ҳам йўқ.

— Қаердан бўлса ҳам қидириб топинг, жон Рўзи ака... Уни дадам тутиб бермоқчи... бўлинг, тезроқ топинг...

— Сиз уйга кетаверинг, синглим. Мен уни толиб, хабардор қиламан! — дея отини чоптириб кетди Рўзи. «Замон, Замоним...» — деб пичирлаган бечора қиз боши айланиб, ўтириб қолди. Меҳрибон қўл унинг бошини

силади-да, аста етаклаб, уйига олиб кириб сув берди. Хушига келган Холидам Равшанхон опанинг кўксига бошини қўйди...

Худди шу пайт Замон Лўпаннинг ҳузурида унга бўлиб ўтган воқеани сўзлаб бермоқла эди.

— Сездириб қўйганинг ёмон бўлибди, — деди Лўпан Замоннинг гапини диққат билан тинглаб бўлиб, — бугундан бошлаб сен билан мени таъқиб қилишаётган бўлиши ҳам мумкин.

— У фақат гумон қиляпти-ку.

— Бугун ҳеч кимга кўринма, уйингга ҳам бормай тур. Аҳволни аниқлаб кўрайлик. — Лўпаннинг сўзи тугамаёқ ҳансираб кирган Рўзи:

— Қочмасанг бўлмайди, Замон! Улар сени ушлаб... — дея олди холос.

— Айтдим-ку. Дарҳол яширинмоғинг керак, — деди титраб кетган Лўпан.

— Қаерга бекинардим? Нима бўлса...

— Бемаъни гапни қўй! Ишимизга зарар етказасан,

— деди бир оз ўйланиб туриб Лўпан, — кечқурун хитойлар қабристониди кўришамиз. Юринглар, шошилиш жерак...

Уйдан чиқиб, уч томонга тарқаб кетишди.

Жума бозори олди-сотди билан гавжум. Савдо-сотик қилаётган одамлар худди инидан кўчган чумолиларга ўхшайди. Юнуснинг фурсат пойлаётган одамлари ташвиқот варақаларини тарқата бошладилар.

— Ҳой қариндошлар! — деб бақирди дўкон томига чиқиб олган бир киши, — зулм ҳаддидан ошиб кетди... Буёғига чидаб туrolмаймиз...

— Солиқнинг тури ўттизга етди, — деб бақирди қовун ортилган араванинг тепасига чиқиб олган яна бир киши, — энди жонимизни олгунича ҳам қараб тураверамизми!

Халойиқ жунбишга келди. Энди катта бозор раста-сида қатнов тўхтаб, ҳамма мана шу гап бўлаётган тарафга қараб оқа бошлади. Халқ қандай воқеа содир бўлаётганини билолмай, уни моҳиятига етиш учун ўша томонга силжир эди. Шу орада: «Хўжаниёзнинг одамлари Ғулжага етиб келибди», — деган миш-мишлар тарқалди. Халққа мурожаат қилиб сўзлаётган кишилар гоминданчиларнинг халқ бошига ёғдираётган зулмларини мисоллар келтириб, тушунтириб беришмоқда эди.

Бу ерга тўпланган халқ асосан шакарпаз камбағаллар, майда ҳунарманд-косиблар ва шаҳар атрофидаги қишлоқлардан келган деҳқонлардан иборат эди. Дўкондор-савдогарлар эса дўконларидан чиқмай, ходимларини юбориб, аҳволдан хабардор бўлишарди. Юнус бойвачча ўзи уюштирган иғвони кузатмоқчи бўлиб, улфатлари Содиқ, Муталлибларни фойтунига ўтқазди-да, бозор бошига етиб келишди, аммо улар оломонни ёриб ўтаолмай фойтун устида узоқдан қараб туришди.

— Албатта бу қизил нокасларнинг иши-да! — деди Юнус.

— Бу нима гап ўзи... Қўзғолон-ку. Агар янада кучайса... — чайналди Муталлиб.

— Ўзингиз бошчилик қилинг, — деди сохта кулиб Юнус.

— Сиз билан биз ҳеч қачон халққа бошчилик қилолмаймиз, — деб эътироз билдирди Муталлиб.

— Қуролли қўзғолонга айланиб кетса ёмон бўлади-я... бу ишларга эътибор бермай, ҳукумат катталари қаерлардадир жимгина ётишгани қизиқ, — деди ғалаговурдан кўз узмай турган Содиқ.

— Қачонгача золимларга ем бўлиб ётамиз, қариндошлар?! — деб бақирди «дўсоқ». «Дуруст, ўхшатдинг» — деди ичида хурсанд бўлган Юнус.

— Ҳа-ҳа... Вазият тобора жиддий тус олмақда. Оқибати нима бўларкин? — деб сўради Содиқдан Муталлиб. Шу орада ой-юлдузли байроқни кўтариб олган бир киши:

— Халойиқ! Юринглар ҳоким ўрдасига! — дея олдинга бошлади.

— Юринглар! — деган хитоб янгради. Байроқдор кетидан ҳамма эргашди. Энди одамлар тўлқини шаҳарнинг марказий томонига қараб оқа бошлади.

— Бу ортиқча бўлди... оқибати яхши бўлмайди, юринглар кетайлик, — деди халқ ҳаракатини ёқтирмайдиган Содиқ.

Шу пайт халқ орасидан бир киши кенг тарқалган, лекин яширинча айтиладиган бир қўшиқни бошлаб юборди:

Биз Ватан ўғлонлари,
Халқ арслонлари...

Бу ашулага бошқалар ҳам қўшилди-да, қўшиқ авжга минди. Бошланишда халқ ғалаёнига ўхшаган бу

ҳаракат энди намоёншга айланиб кетган эди. Бу ҳолни кўрган Юнус ваҳимада шартта нари жўнаб қолди. У «Ўйиндан ғавғо чиқиб, бошимизга бало бўлмаса яхши эди», — деб қўрқиб кетган эди.

Гоминданчиларга нафрат йўллаб, дарди ичида юрган халқ руҳланиб:

— Йўқолсин гоминданчи қароқчилар!

— Юртимизни бўшатиб қўйишсин! — дея бақиршарди одамлар. Улар орасида Қосим, Зикрилар ҳам бор эди.

— Замон қаёққа йўқолди? — деб сўради Зикри Қосимдан.

У ниҳоятда ҳадиксирар эди.

— Қайдам. Бугун кўринмади-ку.

— Бу ишни кимлар ташкил қилаётган экан?

— Ўлай агар, билмайман.

— Замоннинг иши бўлмасин яна, адаш!

— Йўқ, ҳар ҳолда бу ишнинг бошловчиси бўлиши керак.

— Ҳалиги сўзлаган «дўсоқ» эмасмикин?!

— Эҳтимол яхши одамдир, қаёқдан биласан?

— Балким... — деб кифт қисди Зикри.

— Сен Замонни топиб келсанг-чи.

— Маъқул, — Зикри тўпдан айрилди-да, югуриб кетди. Шу пайтда хабар топган Замон ва Қосимларнинг уч дўсти Қосим билан бирга кетишди. Уларнинг ҳеч нарсадан хабарлари йўқ эди. Уларнинг саволига Қосим қисқача қилиб:

— Биз қилолмаган ишни бошқалар қилишди, — деб жавоб қайтарди. Халқ ҳоким ўрдаси ёнига етиб келиб тўхтади.

— Ҳокимнинг ўзи чиқсин, гапимиз бор!

— Чиқсин, чиқсин!

— Чиқмаса, судраб чиқамиз! — деб бақиршди сотқинлар. Халқ эса янада кучлироқ шавқун-сурон кўтара бошлади.

— Яхши пайтни қўлдан бермай халққа мурожаат қилиш керак, — дея тош устига сакраб чиқди Қосимжон. Унинг ҳаёжони кучли бўлса керак, анчагача гап-ра олмай туриб қолди.

— Азиз ватандошлар! — қўлини кўтарди Қосим, — Элимизнинг ҳамма жойларида озодлик байроғи кўтарилмоқда... Озодлик учун кураш қилмасак, бизга ҳеч ким ўз-ўзидан озодлик бермайди...

— Ҳақ гап! — маъқуллашди одамлар.

— Бошимизни буркаб, бефарқ ётаверсак ўламиз-ку, қулликдан қутила олмаймиз! — давом этди Қосим.

— Яша, ўғил бола экансан! — яна гуруллаган садо янгради; халқ дарёдек чайқалиб кетди. Қосимдан кейин унинг ўртоқлари бирин-кетин нутқ ирод этишди. Уларнинг оташин сўзлари халққа мадад берди. Баъзи бировлар аллақаяёқлардан тошлар кўтариб келиб, ҳоким ўрдасининг дарбозасига ота бошладилар. Жанжални кучайтирмоқчи бўлган сотқинлар ҳоким бошлиқ амалдорларни ҳақоратлашди. Худди шу пайт ҳоким ўрдасининг деворлари устига олдиндан ўрнатиб қўйилган пулемётлардан халқ устига ўқ ёғдирила бошлади. Халойиқ тумтарақай бўлиб кетди. Ён кўчалардан пайдо бўлган суворилар халқ устига от қўйиб, уларни қамчилар, қилич билан чопар эдилар. Ҳоким ўрдасининг дарбозаси очилиб, қуроолланган пиёда аскарлар саф-саф бўлиб чиқиб, улар ҳам қуроолсиз халқ устига ўқ ёғдира бошлади. Улар қўлга тушганларни ушлаб боғладилар. Бу қонли фожиада ўнлаб одамлар ҳалок бўлди, кўплаб кишилар яраланди. Қўлга тушганлар ичида Қосим ва унинг дўстлари ҳам бор эди. Шундай қилиб, Шингшесай режалаштирган иғво қонли фожиа билан якунланди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Бир-бирини қувлаётган паға-паға булутлар кенг осмонда жой йўқдай ер сари осилиб тушаётганга ўхшарди. Сарғайиб қолган япроқлар бир-бир тўкилиб хазон уюмлари ҳосил қилмоқда. Ҳали яқингинада чамандек очилиб товланган гулзорлар ҳам энди сўлғин. Тоғ чўққиларини гала-гала булутлар чулғаётир. Шарқироқ анҳор сувлари ҳам камайиб, у ер-бу ер музлаган. Эрталаб совуқ. Борлиқ қандайдир тунд, анча кундан бери чўл-биёбонларни кезиб юрган Замон ва унинг дўстлари ҳам ёмон кайфиятдалар.

— Йўлдан адашиб кетмадикмикин, Рўзи ака?— сўради Замон олисдан от ёлидек кўринган тўқайзорга яқинлашиб қолинганда.

— Бу йўлларни кўзимни бойлаб қўйишса ҳам топа оламан, юраверинг, — деди йўл азобидан қийналганига

қарамай Рўзи, — ўнг қўл тараф Бўгдо тоғи, сўл қўл тарафда эса Идигут чўлини мўлжал қилиб кетяпман. Анави Турдибойваччанинг кўксидаги жунга ўхшаш қуюқ арчазор Турпонга тўғри олиб боради. Отни қамчиланг, Хўжам!

Замон билан Рўзи Фулжадан чиқиб, Оролтепа, Юлдуз текислиги, Олиғуй тоғлари орқали Турпон воҳасига етишди. Улар Тянь-Шань тоғининг этаги бўйлаб Қумулдаги қўзғолончиларига бориб қўшилмоқ ниятидалар. Замон шошмоқда. Қандай бўлмасин, Фозилнинг қошига бориб, душманга лоақал бир марта ўқ узиб ўлса, армони қолмасди...

«Балки ёнларига борсам, Қосимлар балога грифтор бўлмас эдиларми... Уларнинг тақдири не кечаркин энди? Эҳ нодон, хомкалла... Ўзим сездириб қўйдим-а!.. Энди Фозил акамга қайси юзим билан қарайман?.. Бекордан-бекорга нобуд бўлган одамларнинг уволи кимга, кимга, қани, айт, каллаварам Замон!..» — деб ўзини-ўзи койиб кетмоқда эди Замон.

— Бунча хаёлга берилмасанг, йигит? — деди Замоннинг биқинига қамчи сопи билан туртиб Рўзи. — Бўлар иш бўлди энди, кейинги пушаймон ўзингга душман.

— Оёқ-қўлимни бойлаб, Юнусга топширсанглар яхши бўларди ҳозирги азобимдан кўра, Рўзи ака.

— Қўйсангиз-чи келишмаган гапни. Рўзи ўқимаган бўлса ҳам оқ-қорани ажрата олади, Хўжам!

Ахир, сиз ҳам мени деб сарсон бўлмоқдасиз...

— Бўлмаган гапни қўйинг! Менинг сизлардан бўлак яқин кимим ҳам бор? Бойларнинг дастёрчилигида тер тўкиб нима роҳат кўрдим? Юнус сизни тутиб бериш эмас, осмондаги ойни олиб берсам ҳам миннатдор бўлмасди.

— Янги уйлангансиз, янгамни ташлаб, менинг дастимдан чўл кезиб юрибсиз.

— Яна адашяпсиз. Юнусхоннинг нияти иккаламизни ҳам қул қилиш, уни уй чўриси, мени бўлса, қул. Яшириб нима қиламан, у бечора бошқа бировни севарди. Энди мен йўқман, ўз йўлини топиб олар.

— Шундаймиди?

— У бечорани менга зўрлаб олиб берди деяпман-ку.

— Мендан яширган экансиз-да, Рўзи ака?

— Ўзингиз ҳам Холидахонимни мендан яширмаганингизда, ҳозир ёнимизда олиб келаётган бўлардик!

Маҳбубасининг исми айтилиши ҳамоно Замоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Унинг кўз ўнгида Холи-

дамнинг ажойиб ҳусн-жамоли гавдаланган эди. Замон кетишидан икки кун илгари Холидам билан боғда учрашганини, иккаласи орасида бўлиб ўтган изҳори меҳр ва қизнинг: «Сиз истасангиз ҳеч нарсадан тоймайман», — деган сўзларини эсларкан, бошини солинтирган кўйи кўзи юмиқ ҳолда дилидан: «Золим ота... ёлғиз фарзандининг бахтига зомин бўлган ота. Эҳ... тенгсизлик...» — деган фикр кечди.

— Хафа бўлманг, йўқ гапни эсингизга солиб қўйдим, Хўжам!

— Нега хафа бўлай, Рўзи ака?.. Сиз эсимга солсангиз-солмасангиз Холидам уйқумда ҳам ёнимда...

— Розилик берсангиз, орқамга қайтиб, Холидамни олиб қочиб келаман... Ҳа-ҳа! Ҳайрон бўлманг, Хўжам... Рўзининг қўрқадиган нимаси бор?

— Ҳимматингизга балли, Рўзи ака. Ватанни озод қилсак, Холидам ҳам озод бўлади.

— Айтганингиз келсин... Меҳнаткаш халқ кўкрак кериб, бошини баланд кўтариб юрадиган замон ҳам келиб қолар...

Шундан кейин улар чуқур хаёлга берилишди. Чарчаган отлар ҳам бир-бир йўрғаларди.

Ҳали вақт анча эрта бўлишига қарамай Турпон шаҳрининг катта-кичик кўчаларида одам кўринмас, уйларнинг парда тутилган чироқсиз деразалари қоп-қоронғи эди. Ҳаммаёқда қабристон сукунати. Аҳён-аҳёнда осмонга қараб ув тортаётган итларнинг овозигина Турпон сукунاتини бузиб турарди. Ҳамиша, ҳатто, тонгга яқин ҳам чироғи ўчмайдиган, меҳмонларни хушнуд кутиб оладиган қаҳвахона, ошхоналар ва чойхоналарнинг ҳам чироқлари ўчирилган, эшиклари маҳкам беркитилган. Ҳеч қаердан тунаш учун паноҳ тополмаган икки йўловчи бу эшикларни тақиллатиб кўрди, лекин жавоб бўлмади. Ноилож бўлган йўловчилар икки-уч масжидга бориб кўришди, лекин шайхлар масжид дарбозасини ҳам очишмади.

— Қўйчивоннинг айтгани тўғри чиқди,— деди Рўзи.

— Энди кариздан бўлак ерда паноҳ тополмаймиз.

— Наҳотки халқ шунчалик қўрқиб кетган бўлса?

— Қирғинга учраган бечоралар тун кечада бегона одамни уйига киритишдан қўрқади-да!

— Аскарлар ҳам кўринишмайдимиз?

— Бирор нарса дейиш қийин, Хўжам! Бу ердан тезроқ чиқиб кетганимиз маъқул. Кўнглим ғашланиб кетяпти!

Замонлар шаҳар ташқарисига чиқиб, катта йўлдан эмас, пастқам йўлдан юришди. Кўп сафар қилган Рўзи бу атрофни беш бармоғидек яхши биларди. У ҳеч қийналмасдан Турпон-Синггим оралиғидаги каризларнинг бирига бошлаб келди. Сўнгра:

— Сиз мана шу ерда отларга қараб турунг, мен нарироқ бориб, хабар олиб келай, — деди-да, отнинг тизгинини Замонга тутқазди.

Замон отларнинг сувлуқларини чиқариб, олдинги оёқларини тушовлагач, ўзи чим устида осмонга қараб ётди.

Ҳамиша мусаффо бўладиган Турпон осмонида бугун ҳам булут кўринмас эди. Осмон гумбазида ҳисобсиз юлдузлар чарақлайди. Атроф уйқуда. Фақат икки от курсиллатиб ажриқ чайнаши қўлоққа чалинади. Мана юлдуз учди. Унинг қўйруғи узоқ ергача учиб бориб, сўнгра ўчиб қолди. Замоннинг кўзи осмондаги уч юлдуз-тарозига тушди. «Ана шу тарози-юлдуз, — деган эди ҳовлида суюқ ош ичиб ўтирганида Замоннинг онаси, — қиёматга борганда одамларнинг савоби ва гуноҳини ўлчайдиган тарози». Замон беихтиёр оиласини эслади. «Хайрлашишга ҳам улгура олмадим-а... Опам қанчалик хавотир олаётганиканлар-а? Укаларим-чи? Опам бечоранинг кўзидан ёши аримайдиган бўлди-да! Юнус балки уларни қийнар?..» Замоннинг юраги исканжага тушгандек эзилди. У худди биров чангал солгандек ўрнидан сапчиб турди-да, у ёқ-бу ёққа қаради. Она меҳри, сингиллар куйманчаклиги, ёр фироқи унинг қалбини ўртаб, вужудини куйдирар эди; лекин олий тилак — озодлик учун кураш ғояси ҳаммасидан юқори тургани учун бу дилхасталик ва алам-ҳасратни босиб, умидворлик бағишларди...

— Гулшан боғда сайр қилгандай хаёлга чўмиб кетганингиздан келганимни ҳам билмай қолдингиз, Хўжам! — деди Рўзи фаромуш Замонни туртиб. — Юринг, каризда танҳо бир мўйсафидни топдим.

Замонлар келгунича мўйсафид кариз ғалтагининг ёнига жой солиб, қовун сўйиб кутаётганди.

— Келинлар, болаларим, келинлар. Отларингга беда йўғу қўноқ хашаги тайёрлаб қўйдим, — дея таклиф этди мўйсафид.

— Раҳмат, ота, ем бўлса бўлгани, — деди хушчақчақ овозда Рўзи. Улар отларини жойлаштириб қайтиб келишди.

— Ут ёқиб, чой қайнатишдан эҳтиёт бўлдим. Ут ёнаётганини кўришса, дарҳол аскарлар етиб келишади. Қани, қовунга марҳамат, татиб кўринглар, — деди мўйсафид.

— Нечук бир ўзингиз танҳо ўтирибсиз, ота? — сўради нон билан қовун ея бошлаган Замон.

— Ҳа, — хўрсинди чол, — мен қарини ёв ермиди... Икки ўғлим бор. Улардан бири қўзғолончиларга қўшилиб кетди, иккинчиси бўлса, қирғиндан қўрқиб, болачақаси билан тоққа чиқиб кетди.

— Қирғин... — дея тўхтаб қолди бу даҳшатли сўзни такрорлагиси келмаган Замон.

— Турпоннинг аҳволига қараганда, анчагина одам нобуд бўлган шекилли? — сўради Рўзи.

— Турпонликларнинг ярмидан кўпи... — дея мўйсафид титроқ қўллари билан соқолини силаркан, дилни эзиб келаётган ҳасратни тўкиб сола бошлади. Унинг айтишича, Маҳмуд бошчилигида қўзғалган турпонликлар, Турпон, Тўхсинларни ишғол қиладилар ва Сингим сойи орқали гоминданчиларга қарши ташланмоқчи бўладилар. Уларга Попенгут аскарлари дуч келадида, қўзғолончиларни чекинтириб, Турпонга қувлаб келади. Қўзғолончилар Турпондан чекинганда, Попенгут аскарлари тинч аҳолини қиради. Қочиб қутулганлар каризлар тагига тушиб қутулади, қочолмаганлар ҳалок бўлишади...

— Қирғин, — деди гапининг охирида чол, — айниқса, аёлларга тажовуз қилганлари ҳаммасидан ортиб тушди... — дея кўкрагини чангалланган кўйи йиғлаб юборди кўнгли бўш Рўзи мўйсафидга қўшилиб. Замон бўлса, аламини ичига ютиб, мотамсаро ўтирарди.

— Хўп, майли, қайтар дунё дейдилар, золимларга тикилган бало ҳам бордир ахир... — зорланди ич-ичидан эзилиб чол.

— Бизлар ҳам ана шу золимлардан ўч олмоқ ниятида узоқ Фулжадан Ватани озод қилиш учун келдик, ота, — деди Замон.

— Зафар ёр бўлсин сизларга, болаларим. Олинглару олдирманглар

Шингшесай Гулчингда қўмондонлик штабини барпо этгач, Жонгпняннинг дивизиясига Қумулни қуршаб олиб, Хўжаниёзга узил-кесил зарба бериш тўғрисида буйруқ чиқарди. Попенгут полкига бўлса, янгидан бош кўтарган турпонликларни янчиб ташлаш топширилган эди. Попенгут қотиллиги Шингшесайни хурсанд қилса-да, Хўжаниёз Қумулни ташлаб чиқиб, жангчиларга зиён-заҳмат етказмай, кучини сақлаб қолган эди. Жонгпнян бўшаб қолган Қумулни ишғол қилгани билан тоғ ораларига бекиниб олган қўзғолончиларнинг таҳликасига барҳам берилмаганди. Аммо Фозил ва унинг тарафдорлари қаттиқ сиқув остида Қумулдан чекинганлиги, Хўжаниёз бундан норози бўлганлиги учун бошлиқлар орасида ихтилоф чиқиб қолди. Хотипоҳун худди шундан фойдаланишга қарор қилди.

— Келгинди «жадидчи» ҳаддидан ошиб кетди. Унинг гапига кирилса, тоғу тошларда сарсон қилиб, фанимлар қўлига тутиб бериши ҳам ажаб эмас, — деди у Хўжаниёз билан холи қолинганда. — Қаранг, атрофига Асилхонга ўхшаганларни тўплаяпти. Ҳукмронликни ўз қўлига олмоқчи шекилли...

— Қўйинг бундай гапларни, охун! — қайириб ташлади Хўжаниёз. У баъзи ишларда Фозилдан ранжиса ҳам, лекин аслида уни ҳурмат қиларди, ҳалол одам сифатида астойдил ишонарди.

— Йўқ, хўжам, бу гапим бежиз эмас. Биз сизни, «шайхулислом» даражасига кўтаришга ҳаракат қилаётирмиз, шундай экан, нега бизга ишонмайдилар жаноблари?

— Биз деганингиз кимлар ўзи?

— Яъни, охун-акобирлар-да...

— Бошимни қотирманг, охун! — Хотипни яна силтаб ташлади Хўжаниёз — Фозилга тил теккиза кўрманг. Ифвони йиғиштириб, иш билан шуғулланинг.

— Наузамбилло... Ниятим холис, бунга ўзинг гувоҳдирсан, — деб осмонга тикилди Хотип. — Биз асир хитойларни мусулмон қилмоқчи бўлсак, Фозил жадид уларнинг ёнини олиб, бунга йўл қўймайди. Турпонда бўлса, кофирлар мусулмонларини не кўйга солмадилар...

Шу пайт Фозил кириб келиб, Хотипнинг шикоятни бўлиниб қолди.

— Сизнинг гапингизга биноан Қумулни ташлаб чи-

қиб, тоғ кезмоқдамиз, афандим! — деди Хотип бир зум чўзилган сукутдан кейин, — Ислом аскарлари чекиниши номус албатта, — деб яна Фозилга таъна қила бошлади Хотип. — Хўжамнинг обрў-эътиборларига халқ олдида путур етказдингиз, Фозил афанди!

Фозил дарҳол жавоб қайтармади. Мана шу Хотип пайдо бўлганидан буён Хўжаниёз Фозилнинг баъзи бир гапларига кўнмайдиган, кўпроқ «исломият»ни таъкидлайдиган одат чиқаргани пайқалганди. Бу ҳолга барҳам бермоқ даркор эди.

— Галаба, — деди жиддий қиёфада Фозил, — Қумулни ишғол қилиш ёки чекиниш билан белгиланмайдиган. Жангда олға босиш, шунингдек, чекиниш бу қонуният. Агар Қумулдан чекинмай, душмanning қудратли қўшини билан жанг қилганимизда ҳам бу кучимиз билан бари бир Қумулни сақлаб қололмас эдик. Турпон фожиаси Қумулда ҳам такрорланарди.

— Қочиб юриш яхши экан-да, афандим! — дея калака қилди Хотип.

— Бу қочиш эмас, вақтинча чекиниш! Кучимизни сақлаб қолдик...

Хотип жавоб тополмай, жим бўлиб қолди. Фозил ҳақ эди.

— Энди мана шу тоғда беркиниб ётаверамизми? — савол ташлади Хотип.

— Ким бекиниб ётипти? Биз қиш ичи партизанлик қилиб, эрта баҳор келиши билан жанубга юриб, Жанубий-Шарқий Туркистонни қўзғатамиз...

— Партизанлик? Бу нима деганингиз?! — кулди Хотип.

— Ҳа, партизанлик. Ҳожи акам билан бу тўғрида маслаҳатлашиб олганмиз. Сиз, ҳурматли Хотип охун, ҳарбий ишларга аралашмай қўя қолинг.

— Қофирлар феъли... — нималарнидир пичирлади Хотип, — номоз қазо бўлмасин, — деди у обдастани қўлига олар экан. Суҳбат узилди.

Хўжаниёз ҳузуридан ғазаб билан чиққан Фозил: «Эй, хурфот, жоҳиллик... Сен қуролли душмандан ҳам хатарлисан, — деди йўлда бора туриб. — Орамиздаги Хотип охунга ўхшаганларни тугатмай туриб душманни енгиб бўлмайди...» Фозил ётоғига кириб келганида, уни кутиб ўтиришган Замон билан Рўзи бараварига:

— Фо-зил-а-ка — дейишганича унинг бўйнига осилишди ва кўзларида хурсандлик ёшлари пайдо бўлди.

Баногоҳ пайдо бўлган жанговар дўстларини кўрган Фозилнинг кўзларида ҳам ёш пайдо бўлди. Боядан бери кўнглини хира қилиб турган нохушлик ҳам тарқаб, кўз ўнги ёришиб кетди.

— Ҳақиқий йигитсизлар... Хурсандчилигимдан ҳеч қаёққа сифмаяпман, Замонжоним! — деди Замонни бағрига босиб Фозил. — Юринглар, уйга кирайлик. Ҳозир келдингларми? Роса йўл азобини чекибсизлар-да!

Улар ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин Замон Гулжадаги вазиятни тўла сўзлаб берди. Унинг ахбороти Фозилни анча ташвишга солиб, ранжитиб қўйган эди.

— Гулжаликлар, сизлар яхши ишлай олмадинглар. Мен сизлардан катта умид қилган эдим... Анави «миллатчи» афандилар курашга бардош беролмай, чет элларга кетиб қолишибди. Сизлар бўлсангиз, хушёрликни йўқотиб, душманнинг ифвосига учибсизлар...

— Мен хатога йўл қўйдим...

— Сени айтаётганим йўқ, — деб Замоннинг гапини бўлди Фозил, — сен ҳали ёшсан, ҳали яхши чиниқмагансан, бошқаларни айтяпман! Лўпанга нима бўлди?... — Фозил лабини тишлаб, анча фурсат жим ўтирди. Унинг юзидан аллақандай алам, нафрат ва афсус чекаётгани сезилиб турарди.

— Кураш борган сари мураккаблашмоқда, — деди оғир ички кечинмалардан кейин бошини кўтариб Фозил, — қаршимизда кўз тикиб турган ёвуз душманга нисбатан ичимизга суқулиб олган мунофиқ душманлар хатарли бўлиб қолмоқдалар. Улар душманга қарши юриш қилсак, оёғимизга, қўл кўтарсак, қўлимизга тармашиб халақит беришмоқда...

— Тоғ ошиб, чўллар кезиб етиб келган йигитларга салом! — дея хонага кириб келди Муллаохун. У билан бирга Сафохун, Асилхон, Ботолар келишиб, Замонлар билан қучоқ очиб кўришишди. — Ҳай-ҳай... — давом қилди Муллаохун, — келганинглар яхши бўлди.

— Мен сизларга доим мақтаб юрадиган Замон деган йигит мана шу бўлади, — деди Фозил.

Баракалла йигит, сизлардай йигитларимиз бор экан, ерга қараб қолмаймиз, — деди Муллаохун. — Асосий масала ҳаммамизнинг бир ёқадан бош чиқаришимизда.

— Муллаохун тўғри гапни айтдилар, — деди Фозил, — бирлик бўлмаган ерда қудрат бўлмайди. Душманлар кучсиз бўлганимиз учун эмас, бирлигимиз мустақкам бўлмагани учун енгиб келди. Бирликни мустақкамла-

май, ички душманларни тугатмай туриб, ташқи душманни енгиб бўлмайди.

— Мана шу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси бир жон, бир тандирлар, — деди қозоқ йигити Асилхон.

— Бирлик учун ҳам курашамиз, душманга қарши ҳам курашамиз. Айни шу кураш орқали порлоқ истиқбол сари борамиз, — деди Фозил Муллаохунга қараб, — Узоқ ердан келган меҳмонларни қуруқ гап сотиб меҳмон қиламизми?

— Ҳаммаси: овқат ҳам, кийим-кечак ҳам тайёр. Юринглар, аввал ювиниб олинглар, — деди Муллаохун.

— Шундай бўлсин, кейин яна суҳбатимизни давом эттирамиз, — дея рухсат берди Фозил. Замонларни бошлаб чиқиб кетаётган Муллаохун остонада тўхтаб рухсат сўради:

— Рўзи ботир менга ёқаяпти. Уни ўзимга ёрдамчи қилиб олсам майлими?

— Қаршилиқ йўқ, муллака. Фақат жангчиларни оч ва кийим-кечаксиз қўймасаларингиз бўлгани, — деди Фозил.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Қоронғи тушар-тушмас шаҳар дарбозалари маҳкам ёпилиб, қатнов тўхтатилди. Қўчаларни айланиб юрган патруллар ўтган-кетган одамларни текшириб, кейин қўйиб юбормоқда. Шаҳар чеккасида яшайдиган аҳолининг хонадонларига кириб, «яшириб қўйилган» қурол-аслаҳаларни қидирадилар. Дарбозахоналарнинг тепасига пулемётлар ўрнатилган, аскарлар қандайдир командани кутаётгандай шай бўлиб туришибди. Урумчини аллақандай даҳшат қуршаб олган эди. Қирқ-эллик қўриқчиси билан ўлка ҳукумати ҳовлисига кириб келган Попенгут фойтундан инжиқланиб тушди-да, ўнг оёғини чўлоқланиб боса-боса ичкарига кириб кетди.

— Марҳамат, ўтиринг, генерал, — деб жой кўрсатди Жингжуши Попенгут кабинетга кириши билан.

— Раҳмат, жаноб, — деб ўриндиққа салмоқли гавдасини ташлади оқ генерал.

— Турпон можаросини бостиришда катта куч ташладингиз, генерал. Энди ҳам Хўжаниёз бошлиқ ўғри-

ларни тор-мор этишда катта куч сарфлашингизга ишонманан.

— Афву этинг, жаноби Жуши. Мен яхши хабар билан кирганим йўқ...

— Нима дедингиз? — чўчиб кетди раис.

— Уқиб кўргайсиз, — деди-да, қизил конвертли хатни раисга узатди Попенгут. Қўрқоқ раис хатни ҳали ўқимасдан туриб, қўлларини титроқ босди. Жингжун бошлиқ кишиларнинг ёзган мактубининг мазмуни қуйидагича эди: «Чок-чокидан сўкилиб кетган ҳокимият тахтини сақлаб қоламан деб овора бўлманг. Чириган тахт бари бир уваланиб кетади. Шинжонни сиз каби идроксиз шахснинг қўлига топшириш — Шинжондан айрилиш демакдир. Ҳозир ҳам кеч эмас, ўрнингизни дарҳол бўшатинг. Икки соат муҳлат берамиз...» Жингшурин бошига тўқмоқ тушгандай гангираб қолди.

— Сиз қуршов ичидасиз, жаноби Жуши...

— Қуршов ичида?

— Шундай, Жингжун «ҳарбий ҳолат» ниқоби остида сизни қуршаб олди.

— Ярамаслар! — деб хириллади ҳолдан кетган раис. — Шингсанмужонгнинг йўқлигидан фойдаланмоқчи бўлишибди-да, бу ялақилар!

— Қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз. Ўн бешинчи Хилунжонг бригадаси Жингжуннинг қўлида.

— Йўқ, йўқ! Ўзим боқиб юрган бўриларга ем бўлишни хоҳламайман... Уларни жазолайман! — деб кабинетни айланиб чиқди эсини йиға олмаган раис. Элчи ролини ўйнаётган Попенгут раисга тиржайиб ўрнидан турди ва эшик олдида тўхтаб:

— Яхшилаб ўйланг, Жуши. Кейин пушаймон бўлиб қолманг, — деб чиқиб кетди.

— «Ватангадо ит, таслим бўлишимга даъват қилади-я... Йўқ, йўқ... бу ўлимдан ҳам оғир...» Ғазаби қайнаган Жингшурин муҳофаза қисмининг командирини чақириб, ҳукумат уйини мудофаа қилишни топширди.

Роппа-роса икки соатдан кейин, дарбозахона тепасида турган аскарлар ўлка ҳукумати маҳкамасига қарата ўт очдилар. Бу даҳшатли дақиқани кутиб турган Жингшурин ўзини қўярга жой тополмай, у хонадон бу хонага югурарди. Бола-чақаси эса ваҳима ичида уввос кўтариб йиғлашга тушди. Икки соат муқаддам бутун Шинжонга ҳукумронлик қилаётган ҳукумдорнинг сўнгги дақиқалари яқинлашмоқда эди. Отишма борган сари кучайиб бормоқда. Мана, замбарак ўқи

маҳкама ҳовлисига тушди-да, унинг портлашидан раис ётоқхонасининг деразалари зирллаб, уй силкингандай бўлди.

— Амитофо, амитофо, — дея бурчакка осиб қўйилган мис бутга бошини қўйиб чўқина бошлади Жингшурин. Ташқарида бўлса, жанг давом этарди. Махсус мудофаа қисмлари қаршилик кўрсатиб, ҳужумни қайтаришга ҳаракат қилмоқда. Лекин сон жиҳатидан кўп бўлган ҳужумдагилар борган сари маҳкама қўрғонига яқинлашиб келарди. Мўлжалга олиб отилган замбарак ўқи тўғри нишонга тегиб, ёмғирдай ўқ ёғдираётган пулемётчиларни осмонга итқитди. Таҳликага тушган қўрғон мудофаачилари қоча бошладилар. Ҳужумдагилар қўрғонга етиб келганларида тўхташга ва ўқ отишни тўхтатиш тўғрисида буйруқ берилди. Тинимсиз узилаётган ўқлар, гумбураб отилаётган замбараклар овози бирдан тиниб, оғир сукунат чўккан эди. Чорак соатлар ўтгач, икки отлиқ киши ўрданинг шимолий дарбозасидан кириб, ўлка маҳкамаси эшиги олдида тўхтади.

— Мен Лю Фуганжонг бўламан, эшикни очинглар! — деди отлиқларнинг бири. — Жингжушига Шингсанмужонгдан хат бор.

Мудофаа қисмининг командири дарбозага яқинлашиб, бу келган одам Шингшесайнинг бош адъютанти Любин эканлигини билгандан кейин, эшикни очиб, уни ичкари киргизди. Любин кирган чоғида Жингшурин мис маъбудага:

— Тангрим, қудратинг улуғ... Раҳим айлагайсан... Тонг отгунича аскарларимга мадад бер, Шингсанмужонг етиб келса, мени қутқазиб қолади,— деб нола қилмоқда эди.

— Шингсанмужонг Урумчида! — деди Любин ва раиснинг ҳолатини кўриб, ўзини тўхтатолмай кулиб юборди.

— Шинг-сан-му-жонг?! — дея жон киргандай бўлди раис. У хурсанд қиёфада Любиннинг икки қўлини қисди. — Менинг ҳалоскорим қани?

— Шимолий тепаликда.

— Нима сабабдан шаҳарга кирмаяпти?

— Жингжун қисмларини қуршовга олиб, ҳужумни тўхтатди.

— Шингсанмужонга дарҳол бориб айтинг, Жингжунчиларни кулини кўкка совурсин, буюраман! — деди яна раислик қиёфасига кирган Жингшурин.

— Аввал манави мактубни ўқиб кўришингизни ил-

тимос қиламан, жаноби Жуши, — деди таъна қилгандай Любин. Раис хатни ўқиб, ўзини диванга ташлади. Хатнинг мазмуни бундай эди: «Нурай бошлаган ҳарбий бинога тиргович бўламан деб хомтама бўлманг. Дарҳол раислик тамғасини топширинг. Бу шартимга кўнмасангиз, хароб қиламан!» — Яхшиликча таслим бўлишдан бошқа чорангиз йўқ, — деди амрона оҳангда Любин.

Шу бир неча дақиқа ичида руҳи тушиб кетган Жингшурин кўзга худди чойнакдай кичкина бўлиб кўринди. Унинг тили калимага келмай, гудраниб қолди.

— Шингсанмужонг, — дея давом этди Любин, — сизнинг шахсий мулкингизга дахл қилмасликка ваъда берди. Мен сизни чегарадан соғ-саломат ўтказиб юборишни ўз зиммамга олдим.

— Оҳ... — деб ғингшиди раис. Бу ғингшишдан чексиз алам-ҳасрат, ўкинч-пушаймон акс этиб турар эди. Раис ҳолсиз қўллари билан стол тортмасини кўрсатиб, ишора қилди. Любин тортмани очди-да, оқ матога ўралган отнинг түёғидек ўлка тамғасини қўлига олгач:

— Йўл ҳозирлигини кўринг, Жингшурин! — дея илдам чиқиб кетди.

Жосуслари орқали Жингжунчилар ҳаракатидан хабар топган Шингшесай Гучингдан махфий равишда зудлик билан етиб келиб, бевосита ўзига қарашли қўшин билан Урумчининг чеккасидаги «Йўпў чинггуг» деган жойга яшириниб олди ва икки тарафнинг қуролли тўқнашувини кузатиб, қулай фурсат кутиб турди. Жингжунлар ҳужум бошлаганидан кейин бир соатлар ўтгач, ўз қўшинига Жингжун қисмларини қуршаб олишни буюрди ва раис Жингшурига ҳужум қилишни тўхтатишни талаб қилди. Кутилмаган бир пайтда Шингшесайнинг пайдо бўлишидан ҳадиксирган Жингжун нима қилишини билмай қолди. Попенгутнинг «маслаҳати»га кўра ҳужумни тўхтатиб, «холис» одам Попенгутни Шингшесай билан суҳбатга юборди.

— Сизни қуроллантириб, — деди Попенгутни совуқ қабул қилган Шингшесай, — оёққа турғизган мен эдим. Энди Жингжуннинг этагига осилибсиз-да?

— Улар билан вақтинча муроса қилишга тўғри келди.

Тушунарли. Энди мен билан муроса қилмоқчисиз, шундайми?

— Албатта, аввалги дўстлигимизни сақлайман, ҳурматли Санмужонг, — деди риёкор оғмачи. Бу ёллан-ма генерал ким кучли бўлса шу тарафга ён босишини яхши биладиган Шингшесай унинг сурбетона жавобидан ҳайрон бўлмади ҳам. «Ҳозир менга, агар мендан кучлироғи чиқса, унинг дўмбирасига ўйнайсан, беватан сотқин...» деди ичида ва Попенгутга нафрат билан қараб Шингшесай. Любин кириб келди-да, тамгани Шингнинг олдига қўйди.

— Вой, қуён юрак чол-ей. Ҳар ҳолда унга ачинаман, — деди раислик тамғасини қўлига олиб Шингшесай.

— Жуда ҳам қўрқиб кетибди, — деди раиснинг қалтирашини кўрсатиб Любин.

— Энди топган дунёсини еб, хотиржам ётсин, — илжайди Шингшесай. — Қўшинларга буйруқ беринг, шаҳарни эгаллашсин!

— Хўп бўлади, жаноби Санмужонг! — дея чиқиб кетди Любин.

— Янги ҳукумат ташкил этиб, янгича иш бошлайман, — керилди Шингшесай.

— Чин юракдан табриклайман, — ўрнидан туриб Шиннинг қўлини қисди оқ офицер.

— Жингжун, Товминьюлар ўзаро қон тўкишни хоҳлашмаса, мен билан бирлашсинлар. Энди улар сиёсий ўйиндан наф ололмайдилар.

— Уларни қойил қилишни ўз устимга оламан, жаноби Санмужонг, — ваъда берди Попенгут.

2

1933 йил 12 апрель кунин Урумчи янги либос кийган одам каби ўзгача қиёфа касб этганди. Шаҳарнинг идоралари, тўртала дарбозаси ва савдо-сотиқ дўконлари тепасига байроқлар қадалиб, ҳукумат маҳкамасининг пештоқига Шингшесайнинг катта сурати қўйилган эди. Шаҳарнинг кўринарли жойларига ёпиштирилиб қўйилган янги варақаларда: Жингжуриннинг ўз вазифасидан туширилганлиги, Шингшесай бошчилигида янги ҳукумат таъсис этилганлиги, бу ҳукумат таркибига қирқ бир кишидан иборат турли миллат вакиллари киритилганлиги уйғур ва хитой тилларида ёзилган эди. Яна бир варақада эса, халқни тинч яшашга даъ-

ват этилиб, янги ҳукуматнинг саккиз моддадан иборат хитобномаси, яъни: миллатлар тенг ҳуқуқлиги, эътиқод эркинлиги, ўз-ўзини идора қилиш, порахўрликка қарши кураш, халқ турмушини яхшилаш, маданият ва маориф, адлия ишларини йўлга қўйиш эълон қилинган эдиким, буни ўқиган халойиқ кўчаларда шод-хуррам юрарди.

— Мана энди ёруғ кунлар бошланди.

— Мана буни ҳуррият деса бўлади.

— Эски тузум ағдарилди. Энди зулмдан қутиламиз, — дейишарди хурсанд одамлар. Улар узоқ-яқиндаги қариндош-уруғларига, таниш-билишларига «хушхабар» етказишга шошилишарди. Шингшесай томонидан белгиланган ташвиқотчилар бўлса, зулм-ситам тугаб, янги ҳаёт бошланганлиги ва саккиз моддадан иборат хитобнома тўлиқ амалга оширилажагини тарғиб қилар эдилар.

Мазкур «ёруғ кун» ўткинчи, сохтами ёки абадийми, бу йиллар сирини эди...

Янги ҳукумат ва унинг хитобномасига ишонган ерли халқлар ўз-ўзича уюшиб, Шингдубан¹ни табриклаш учун совға-саломлар билан вакиллар тайинлашди ва Шинжонда тезроқ «тинчлик» ўрнатишни илтимос қилишди. Бу вакиллар Турсун бобо, Ҳусайн, Назар қозиларга ўхшаш юқори табақага мансуб кишилар эди.

3

— Нимага бунча шошасан, Шесай? Неча кундан буён тузукроқ овқатланмаяпсан-ку?! — дея Шингшесайдан сўраб қолди Шинг тайтай.

— Бугун катта ўзгариш қиламан...

— Ни-ма?! Қандай ўзгариш у?

— Ҳокимиятни мустаҳкамлаб олиш керак, ҳокимиятни!

— Олий губернатор бўлдинг, ҳамма нарса ўзингнинг қўлингдан-ку...

— Бугунги ишимни муваффақиятли тугатсам, кейин ўз вақтида сенинг қўлингдан таом ейдиган бўламан, жоним...

Юз эллик йилдан буён «Жонгжун ямули» деб аталиб келинган ўлка маркази — «Дубан гунгшу» — дубан

Д у б а н — олий губернатор маъносида.

маҳкамаси дея атала бошлагандан буён бугунгидек чиройли тусга кирмаган эди. Эски тартиблар бекор қилиниб, янгиси ўрнатилди, янги мудофаачилар қўйилди. Дубан маҳкамаси дарвозасининг гиштин девори устига пулемётлар ўрнатилди. Ҳамиша иккитадан тўртта соқчи турадиган катта дарбозага энди икки томонига саккизтадан ўн олтита соқчи қўйилди, бошқа ён томондаги эшикларга ҳам қатор соқчилар тайинланган. Ихтиёрий кириб-чиқишга ҳам чек қўйилиб, энди махсус рухсат қозоги билан киритиладиган бўлди. Озгина «гумон» қилинган кишиларни комендант текширади. Бугун мажлисга чақирилган амалдорлар «хабарлаш» бўлимига қурол-яроғларини топшириб, ундан кейингина ичкарига киришар эди. Белгиланган соатда жам бўлишган амалдорлар Шингдубаннинг чиқишини кутишмоқда. Мажлис очилмай туриб, боғдаги ойнабанд шийпонни қуролли аскарлар қуршаб олишди. Бу ғайритабиий ҳолат мажлис иштирокчиларида шубҳа туғдирган бўлса ҳам, ҳеч ким сабабини сўрашга ботина олмади.

— Суиқасд шарпаси сезиляпти-ку! — деди гужанак бўлиб ўтиришган ўртоқларига Жингжун. Унинг асли рангпар юзи янаям оқариб кетган эди.

— Штаб бошлиғи бўлиб, сен билмасанг, биз қаёқдан биламиз? — деди Товминью кўзойнагини оларкан, кўзларини ишқалаб.

— Кейинги кунларда ҳокими мутлоқ бўлиб олганини биласан-ку.

— Гумонсираган арбоб ҳаммадан олдин ўз яқинларининг бошига етади, — деди Товминью.

— Бунга асос йўқ, — гап қўшди Люшовзу.

— Асос?! Таваккалчига асоснинг нима кераги бор?! — жаҳли чиқди Жингжуннинг. У шу тобда Шингшесайга ишониб юрганидан афсусланганди. — Ҳар ҳолда яхшиликка ўхшамайди...

Шу пайт адъютантлар бошлиғи Любин ўнга яқин аскарлари билан пайдо бўлди.

— Афандилар! — деб сўз бошлади ранги ўчган пакана Любин. — Ҳукуматни ағдармоқчи бўлган осий кишилар: Жингжун, Люшовтан, Товминьюлар...

— Нималарни валдираяпсан?! — дея сапчиб турди Жингжун. У қўлини ён чўнтагига олиб борди-ю, лекин қуролсизлантирилганлигини эслаб, лабини қонар даражада қаттиқ тишлади. Любиннинг ишораси билан аскарлар оч бўрилар қўйларга ташлангандай бу ердаги

уч арбобга ёпишиб, уларнинг қўл-оёғларини боғлади-лар.

— Шинг... Жаллод чиқсин! — деб бақирди Жингжун.

— Қани у муттаҳам? Гапирсанглар-чи, жаноблар! Нима гуноҳ қилибмиз?..

Ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши бўлмайд қўйган, ҳамма ўз жонини асраш пайига тушиб қолганди.

— Олиб кетинглар! — буюрди Любин. Уч арбобни боғнинг этагига олиб бориб отиб ташлашди. Шу пайт иккинчи қаватдаги бўлма деразасидан қараб турган Шингдубан: «Уҳ...» — деб чуқур нафас олди-да, худди қонга тўйган бўридек лабларини ялади. Боғ ичини эса, ваҳимали сукунат қамраб олган эди.

— Утиринглар, қўзғалманглар! — деди тўсатдан пайдо бўлган Шингдубан қўрқиб кетган амалдорларга қараб, ҳеч нарсага парво қилмай, — манави учта юзи қоралар ёлғиз менигина эмас, Люжуши бошлиқ яхши кишиларни ўлдирмоқчи бўлишган...

Ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма бошини қуйи эгиб ўтирди. Ёлғиз Попенгутгина:

— Итларга итларча ўлим, — деб қўйди.

Шингдубан: — Орамизда Жингжуннинг маслакдошлари бор, лекин буларнинг гуноҳлари кўп эмас. Улар тавба қилишса, кечириниш мумкин, — деганди, ҳадиксирган амалдорларнинг бошлари яна ҳам паст эгилиб кетди.

— Жингжунга тарафдор амалдорлар эртагача тавба қилишмаса, бошқача чора кўрамиз, — деб ичкарига кириб кетди Шингдубан.

Капалаклари учган амалдорлар анча вақтгача ўтирган жойларидан қимирлай олмай қолдилар. Уларни Шингдубаннинг вазоҳати ва даҳшатли сўзлари эзиб қўйган эди. Ким билсин, оқибати нима билан тугар экан? Шингшесайни ҳокимият тепасига кўтариб, бошларига бало ортдиргандилар. Эҳтимол анави отиб ташланган уч амалдорларга ўхшаб... тагин, қайдам...

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Можунгнинг иккинчи марта Шарқий Туркистонга бостириб кирди. Унинг 36 нчи мунтазам дивизияси Қумулни ишғол қилиб, ҳеч қандай тўсқинликсиз

Гучингга етиб келди-да, икки кун ичида Гучинг, Фуконгларни босиб олди. Бу пайтда «ички душманлар»ни даф этиб, ҳокимиятни мустақкамлаш билан банд бўлган Шингдубан асосий кучини Урумчига марказлаштирди-да, вақтинча Можунгйингга йўл бериб, чекинишга мажбур бўлди. Мана энди, Шарқий Туркистон муҳорабасидаги сиёсий-ҳарбий ўйинда четдан келган икки шахс — Шингшесай билан Можунгйинг асосий ролни ўйнашлари вақти келган эди. Учинчи шахс Хўжаниёз бўлса, ҳар икки тарафга ён босмай, Қумул, Турпон атрофида куч тўплаш, жанубга қараб юриш тараддудини кўрмоқда эди. Катта хатар сезган Шингдубан икки қуролли душмандан бирини — Хўжаниёзни ўзига огдириб олишни мўлжаллади-да, Юнусбойваччани тезликда Урумчига чақиртириб, Хўжаниёз ҳузурига элчи қилиб юборди. Юнус кўпгина совға-салом билан Хўжаниёзлар вақтинча ўрнашиб турган Печонга келди.

— Аввал сиз гаплашиб кўринг, яна бу ҳам ҳалиги Турсунбобога ўхшаб жосус бўлмасин, — деди Хўжаниёз Фозилга.

— Назар қози охуним ҳам бирга келганга ўхшайдилар, яна ҳурматсизлик бўлмасин, ўзингиз сўзлашганингиз маъқул бўлармиди, — деб гапга аралашди Хотип охун. Хўжаниёз Хотипга кўзини олайтириб қўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

— Сиз, Хотип охун, сиёсатдан узоқ кишисиз, жим ўтираверинг, — деб силталади Муллаохун. Фозил Замон, Сафохунларни олиб чиқиб кетди.

— Ашаддий душманинг билан юзма-юз сўзлашиш фурсати келди, тайёрлан, Замон! — деб ҳазиллашди ҳовлига чиққанда Фозил.

— Бир ҳисобда яхши бўлди, Фозил ака.

— Қўрқмаяпсанми?

— Қўрқадиган нимаси бор, Фозил ака?!

— Сафохун иккалангиз киринглар-да, кийимларингизни, қуролларингизни алмаштириб чиқинглар, — деди Фозил. Улар кийиниб чиққунларича ўзи ҳам кийимини алмаштириб олди-да, элчиларга одам юборди.

— Марҳамат, Юнусбойвачча, сизни кўришга анчадан бери муштоқ эдим, — деб очиқ чеҳра билан қарши олди Фозил остона ҳатлаган Юнусни. Юнус Фозил, Сафохун билан кўришгач, Замонга қўл узатди-да, чўғ ушлаб олган одамдай чўчиб, қўлини тортди ва бир қа-

дам орқага тисланди. Замоннинг қадди-бастига қай-тармаёқа пешмат, яшил жиякли шим, пошнаи этик ва қайиш осмали маузер билан қилич ярашиб, уни яна ҳам савлатли қилиб юборган эди. «Вой, ҳароми-ей...» дея беихтиёр пичирлаб қўйди Юнус. Лекин ўзини босиб олиб, ноилож Замон билан муомала қила бошлади.

— Ҳожи хўжамнинг вакиллари бўламиз. Нима гапларинг бўлса, бизга айтаверинглар, — деди Фозил элчилар ўтиришгандан кейин. Юнус Замон билан Сафохунга киборли назар ташлаб қўйди.

— Қоидага биноан аввал Шингдубан жанобларининг мактубларини топширгайман, — дея Юнус Дубаннинг хатини Фозилга узатди.

— Овозингни чиқариб ўқи, Замон — деди хатни Замонга узатиб Фозил. Замон ўқий бошлади:

«Шинжон халқи олдида оғир жиноятлари бор Жингшурин ағдарилди. Янги ҳукуматнинг мақсади янги Шинжон қуриш. Эълон қилинган саккиз моддадан иборат сиёсий декларация халқнинг орзу-истакларини таъмин этади. Янги ҳукумат аъзоларининг кўпчилигини ерли миллат вакиллари ташкил қилади. Сиз, Хўжаниёз жаноблари, Урумчига келсангиз, баҳамжиҳат ишлаб, халқни рози қилар эдик. Халққа тинчлик, хотиржам ҳаёт керак. Мен тинчлик тарафдориман. Сиз билан душманлашишни хоҳламайман. Можунгйинг сизни алдади. Эндиликда Шинжонни босиб олиш қасдида қонли юриш қилмоқда. Иккаламиз бирлашиб, ташқаридан келган бу ёвузни юртимиздан қувиб чиқарсак, халқимиз биздан миннатдор бўлар эди. Менга ишонинг, мен сизни Можунгйингга ўхшаб алдамайман. Мен халқпарвар одамман...»

— Халқпарвар дегани муқаддас ибора, — деди Фозил хат ўқиб бўлинганидан кейин.

— Шингшесай қон тўкмасдан халқнинг талабига мос келадиган ислоҳот режаларини тузмоқда. Менинг гапимга ишонинг, Фозил афанди, — деди Юнус.

Замон:

— Ғулжадаги қонли ифвони уюштирган кишига ишониб бўладими? — деган эди, Юнус қизариб кетди.

— Замон тўғри айтди. Бизни Шингшесай, Можунгйинг ва уларнинг гумашталари кўп нарсаларга ўргатиб қўйди. Энди биз кимга ишониб, кимга ишонмасликни биламиз...

— Сизлар, — деб Фозилнинг гапини бўлди таъналарга чидай олмаган Юнус, — сизлар қон тўкишга та-

рафдор одамларсиз. Халқ бошига тушадиган фалокат билан ишинглар йўқ...

— Биз қон тўксак ҳам, лекин Шингдубанга ўхшаб бечораларнинг қонини ичмаймиз. Қон тўкмай, қурбонлар бермай туриб, Ватанни озод қилиш мумкин эмаслигини тушунамиз.

— Нималарга ишониб гапирябсиз бундай баланд-парвоз сўзларни, Фозил афанди?

— Биз халқ кучи билан ўзимизнинг иродамизга ишонамиз, — жавоб қайтарди кескин Фозил. Юнус анча вақт жим ўтирди-да:

— Шингшесаёй ёки Можунгйинг билан бирлашмай туриб, енгиб чиқиш хомхаёл эмасми? — дея савол ташлади.

— Аксинча, ҳар иккала жаллоддан мурувват кутиш хомхаёлликдан иборат, — жиддий рад этди Фозил. — Қимда-ким, — давом қилди у, — чет элдан келиб, бизнинг золимларга ён босар экан, халқ олдида жавоб беражак.

Фозилнинг ҳар бир сўзи Юнуснинг кўкрагига ўқ бўлиб санчиларди. У нима деб жавоб қайтаришни билмай қолди. Ўзини Шинжонда айтгани-айтган, дегани-деган ҳисоблагани учун Фозилдан мот бўлиб қолгани алам қилмоқда эди. У шу тобда элчи бўлиб келганига пушаймон қилаётганди. Ҳаммадан ҳам Замоннинг соғомон келиб, унинг қаршисида кеккайиб туриши суяк-суягидан ўтиб кетётганди.

— Шингдубан қон тўкмаслик учун бизни юборди. Агар унамасанглар, гуноҳ ўзингларда бўлади, — дея гапга аралашди боятдан бери жим ўтирган Назар қози.

— Шингдубан қон тўкмайман деса, Шинжондан чиқиб кетсин, — луқма ташлади Сафохун.

— Биз уни иззат-икром билан кузатиб қўямиз, — деди Замон.

— Хўжаниёз афандининг қарорлари шундайми?

— Шундай, ҳурматли бойвачча. Биз Хўжаниёз акамларнинг фикрларини сизга баён этдик, — тасдиқлади Фозил ҳам.

— Ҳожи аканинг ўзлари билан сўзлашмоқчимиз.

— Марҳамат, ихтиёрингиз, бойвачча.

— Шингдубан совға-салом бериб юборган эди, қабул қилсанглар, — деди Назар қози.

— Халқимиздан талаб олинган совғани ололмаймиз! — дея рад этди Фозил. Уларнинг суҳбати шу билан якунланди.

Хўжаниёз билан суҳбатдан сўнг ҳам ўйлаганидек натижа чиқара олмаган Юнус қаттиқ ранжиб, шу кунидек қайтиб кетди.

2

«Ҳар иккимиз ҳам четдан келган овчилармиз. Аввал отишиб кўрайлик. Қайсимиз мерганликда ютиб чиқсак, фахрий ўрин ўшаники бўлади», — деб жавоб қайтарган эди Можунгўйнинг Шингшесайнинг биринчи галги элчиларига. Бу гал бўлса: «Сен менга жанубий Шинжонни бермоқчи бўлибсан. Ваъданг ёлғон бўлса ҳам анчагина ҳурмат қилганинг сезилиб турибди. Менинг талабим: бутун Шинжонни бошқарадиган «Дубан» бўлиш. Сен раис бўл. Рози бўлсанг, келишайлик», — қабилида жавоб берди. Икки рақиб бир-бирига қармоқ ташлаб кўришдию ҳар иккаласи ҳам илинишмади. Иккаласи ҳам жанг майдонида куч синамоқликка қарор қилишди... Хилужонг ва Попенгут қисмларидан таркиб топган зўр қўшин билан Урумчидан чиққан Шингдубан Сантай деган жойга келиб, Сантайдаги бор қисмлар билан биргаликда Гучинг ва Турпонга яқин стратегия жиҳатидан қулай бир жойда пухта мудофаа ҳозирлигини кўрди.

Шингдубан охири дастмоясини ўртага тиккан қиморбоздек, бутун ҳарбий кучини жанг майдонига тўплаган эди. Хилужонг пиёда дивизиясини ўртага, ўнг қанотга Попенгутнинг суворийларини, сўл қанотга Урумчидаги махсус суворий дастасини йиғиб, Сантайдаги Люшовзуннинг қолган икки полкини бўлса, «эҳтиёт куч» сифатида етти километр наридаги «Қора тош» тепалигини орқасига яширди. Можунгўйнинг бўлса, одатдаги жангларга нисбатан шиддатли ҳужум ҳозирлигини кўрди. Чунки унинг олдида уч йилдан бери учраша олмай юрган Шингшесай турарди-да! Можунгўйнинг Шингшесайни қуршовга олиш мақсадида ўз қисмларини иккига бўлиб, сўл қанотдан ҳужумга ўтишга, ерли тунганлардан таркиб топган Мошимин бригадасини пистирмада туриб тўсатдан ҳужум қилишга буюрди. Сантайнинг шарқ тарафида Можунгўйнинг, ғарб тарафида Шингдубан, Жанубда Тянь-Шань тоғ тизмалари, шимолда эса «Ургут» ботқоқлиги. Биргина

йўл шарқ ёки ғарб. Икки буқа олишиш олдидан деп-синганча ўзаро хезлангандек Мо билан Шинглар ўз қисмлари билан фурсат пойлардилар. Мана, учқур отга чаққон миниб олган Госилинг қиличини ғилофидан суғурди ва: «Са!» деб наъра тортган эди, мингларча кишиларнинг «Са-са-са» лари янграб, тўзонли бўрон кўтарилгандек суворийлар ҳужумга ўтишди. Улар душман олдига етиб боришганида тўпчилар ўтига дуч келиб, отлар думалаб, одамлар учиб кета бошлади. Замбаракларнинг гумбурлаши, одамларнинг қийқириғи билан отларнинг аянчли кишнашлари қўшилиб, жанг майдони қирғинбаротга тўлиб кетди. Мошимин қисмларининг душман сафини бузолмаслигига кўзи етган Госилинг ўнг қанот суворийлари ҳужумга ўтишига буйруқ берди. Қиличларни ҳавода ўйнатиб, қуюндек чаққон ҳужумга ўтган ўнг қанот суворийлар Урумчи суворийлари дастасининг қаршилигини синдириб, уларни чекинишга мажбур қилди. Бу аҳволни кўрган Шингдубан ўнг қанотдаги Попенгут полкини мададга йўллади. Тажрибали ва кучли попенгутчилар тунганлар устига ҳамла қилиб, уларни қириб ташлай бошлади. Бунга бардош бера олмаган тунганлар чекинишга тушишди. Шингдубан устун келаётганлигини кўриб турган Госилинг сўл қанотдаги захира кучини ҳужумга ўтишига буйруқ берди-да, қиличини баланд кўтарганча махсус қисмларни эргаштирган кўйи қаҳр-ғазаб билан «са-са-са» дея жанг майдонига ўзи кириб кетди. Госилинг икки қиличини кўтариб, шиддат билан ўқдай отилиб келаётганига ҳаваси келган Шингдубан: «Ҳақиқий жангчи...» — дея қойил қолди. Госилингнинг қаҳрамонлигидан илҳомланган тунганлар отларини бошини орқага буриб, унинг кетидан попенгутчилар сари қутуриб ташланишди. Энди Госилинг тарафи устун чиқа бошлаган эди. Бу аҳволни пайқаган Шингдубан мудофаа маррасини сақлаб қолиш учун қисмларига чекиниш ҳақида буйруқ берди. Душманни сиқиб бориб, икки ёндан қуршовга ола бошлаган бир пайтда қаттиқ ёмғир ёғиб, қоронғилик тушиши ҳужумни давом эттиришга халақит берди. Бу вазият Шингдубаннинг фойдасига бўлди. Маҳаллий жой шароитини яхши билган Шингдубаннинг қисмлари қоронғилик кўмагида яшириниб олишди. Ҳужум қизигидаги Госилинг қоронғиликда душманнинг орқа томонига ўтиб кетганини сезмай қолди. Бундан усталик билан фойдаланган Шингдубан фурсатни қўлдан бой бермай, у «Қора

тош»даги захира қисмларини тунганларнинг рўпарасидан Попенгут, Хелунжонгнинг қолдиқ қисмларини Госилингнинг орқа томонидан ҳужумга ташлаб, тунганларни икки тарафидан ўраб олди-да, уларга қақшатқич зарба бера бошлади. Кўп кучидан ажралган Госилинг чекинишга мажбур бўлди ва шу чекинганича Турпон тепалиги ортига ўтиб кетди. Шингшесайга ҳарбий кучдан кўра, табиат катта ёрдам кўрсатгани учун у йирик ғалаба қозонди.

САҚКИЗИНЧИ БОБ

1

— Мана, — деди Можунгйингнинг Сантай жангида мағлубиятга учраганини эшитган Хўжаниёз, — мендан юз ўгирган эди, жазосини тортди у!

— Қасд қилган паст бўлади, дегани мана шу, — деди Муллаохун.

— Ҳар иккаласи бир-биридан баттар душманлар. Улар куч тўплашиб, яна жанглар қилишлари аниқ. Мана шу фурсатдан фойдаланиб, биз ҳам чора кўришимиз керак, — деди ўз фикрини баён қилар экан Фозил. — Биз ҳозир жангчилар сонини кўпайтириш билан бирга, ҳарбий машқлар ўтказиб, сафларимизни мустаҳкамлаб олишимиз зарур, шунингдек, жойлардаги исёнчиларни бирлаштириб, марказлаштиришимиз лозим. Оқсувда Темир, Қашқарда Усмон, Хўтанда Шомансурлар ўз ҳолича ҳаракат қилмоқда, ҳаттоки улар бир-бирларига қарши душманлик ҳам қилиб қўйишмоқда. Бу вазиятдан душманлар фойдаланиши мумкин! Биз ҳамма кучларни марказлаштириб, уларга раҳбарлик қилсак, ғалаба қозонишимиз мумкин, — дея гапини якунлади Фозил. Унинг фикрига бошқалар ҳам қўшилишди. Шу куниёқ жиддий ҳозирлик кўрилиб, эртасига Хўжаниёз бошлиқ икки минг киши йўлга чиқди. Улардан икки кун кейин қолган беш юз жангчи билан Фозил йўлга отланди. Хўжаниёз Қумул тоғини ошиб, Кўрлага кесиб тушмоқни мўжаллаганди; Фозиллар Олоғуй тоғи орқали Юлдузга ўтгач, у ерда Ботолар билан қўшилиб, «Бош илган» довони орқали Кўрладан пастга тушмоқчи эди.

Тянь-Шань тоғининг қорли чўққилари худди кумуш гумбазлардек ярқираб турибди. Муз бўлаклари қуёш нурида тошойнадек кўзни қамаштиради. Довоннинг тик, тийғончиқ йўлларида отларни етаклаб олиб кетаётган жангчилар йнқилгудай-йнқилгудай бўлиб кетмоқдалар. Уч кеча-кундуз ором олмай, йўл юриб, ҳолдан тойган, хусусан, ўтиш қийин «Олоғуй» довонидан кетаётган зўриққан отларнинг оёқлари қалт-қалт титрар, бурунлари керилиб, ҳарс-ҳурс қиларди. Мана, юк ортилган тўрт-беш от тойиб, қулаб тушган эди, горнинг ичидан гумбурлаган акс-садо янгради. Жангчилар юришда давом этавердилар. Ниҳоят, қўш довонни ошиб ўтган жангчилар озроқ нафас ростлагандан кейин, пастга туша бошладилар.

— Кун ботгунича тоғ оралиғидан чиқиб олайлик. — деди йўл бошлаб кетаётган Муллаохун Туячи довоннинг этагига тушганларида.

— Сен, Салим, йигирма жангчи билан олдимизда юр, — деб буюрди Фозил. Бирор соат йўл босилганидан кейин, Салим от чоптириб келиб:

— Тоғ бағридан чиқаверишда қуроли кишилар кўриняпти, — деди.

— Балким, бизнинг йўлимизни тўсиб чиқишгандир улар? — деди Фозил.

— Улар, тунганлар довонни ошиб ўтиб, Можунг-йингга қўшилишмоқчидирлар, — деди Муллохун.

— Ҳар ҳолда хавотирлироқ, Замон, сен икки юз киши билан олдинда юр. Йўл беришса, тегманглар! — дея буюрди Фозил.

Замон:

— Хўп бўлади! — деди-да, аскарларни бошлаб, олдинга юриб кетди.

— Манави қирларни ошиб ўтсак, тўғри тунганларнинг ёнига тушамиз, — деди Муллаохун.

— Сиз, Муллаохун ака, юклар билан Замоннинг кетидан юринг, — деди Фозил ва қолган жангчиларни бошлаб, қир оралаб кетди.

Муллаохун адашмаганди. Мошиминга қарашли икки юзга яқин қуроли аскар катта йўл билан юрмай, «Олоғуй» довони орқали Тўхсин томон йўналишганди. Улар Салимларни кўриб, «тайёргина ўлжа»га эришмоқ мақсадида саф тортиб, жангга ҳозирлик кўришди. Улар Замон ҳамроҳлигидагилар яқинлашганларида баногоҳ ўқ узиб, олдинги қаторда келаётган ўнга яқин жангчини қулатишди.

— Отлардан тушинглар! — деб бақирди Замон. Жангчилар отлардан тушдилар-да, тошлар панасига ўтиб, ўзларини мудофаа қила бошладилар. Қулай маррага эга бўлиб олган душман томон хаш-паш дегунча Замонларнинг ўттиздан ортиқ жангчисини яралашди. Олдинга ҳам, орқага ҳам чекиниш иложини тополмаган жангчилар бир оз саросимага тушишди. — Олға, олға, биродарлар! — дея олдинга ташланди Замон. Унинг кетидан жангчилар шовқин кўтариб, душман устига ташландилар. Лекин улар яна ўзларини тошлар панасига олишга мажбур бўлдилар. Чунки бу сафар ҳам анчагина жангчи қурбон бўлган эди. Панада ётган душман Замонлар устига ўқ ёғдириб, кейин «Са-са-са!» дея ҳужумга ўтди. Худди шу пайт Фозилнинг одамлари дўнг устида пайдо бўлиб, душманга қарата ўқ ёғдира бошлади. Отлар йиқилиб, одамлар қуларди. Кутилмаганда бошланган бу ҳужумдан душман саросимага тушиб, қоча бошлади.

— Олдидан тўсинглар малъунларнинг! — дея бақирди дўнг устида турган кўйи қурбон бўлган жангчиларни кўриб ғазаби қайнаган Фозил. Сўнгра у ҳам от солиб қува кетди. Шу пайт дайди ўқ теккан Фозил отдан қулади.

— А-фан-дим! — деб ўзини отдан ташлади унинг ёнида кетаётган Рўзи.

— Мени суя-б ол... — деди Фозил. Рўзи уни суяб олди. Фозил маузерида нишонга олиб, икки душманни ер тишлатди.

— Ол-ға... — дея ҳолсиз пичирлади у...

Душманни тор-мор келтириб, элликтачасини асир олган Замон ва Салим бошлиқ жангчилар қайтиб келишганида Фозил ҳушсиз ётар эди. Муллаохун унинг оғзига сув томизиб ўтирарди. Рўзи ўзини тутолмай, кўз ёш тўкарди. Бу ҳолатни кўрган Замон тек қотиб қолди. У кўз ёши қилишни ҳам, фарёд чекишни ҳам билмасди. Ҳамма қаттиқ қайғуга тушди. Фозил кўзини очди. У Замонга тикилиб қаради-да, яқинроқ келишни ишора қилди. Шундагина Фозилнинг оёғига йиқилган Замон бўзлаб йиғлай бошлади. Унга қўшилиб бошқа жангчилар ҳам йиғлаб юборишди.

— Йиғ-ла-ма, За-мон, — деди анча тетикланиб Фозил. — Жангчиларга йиғи ярашмайди... — У яна кўзларини юмаркан, чамаси, тагин куч тўплаб, гапирмоқчи бўлаётгани сезилиб турарди. Фозил сув сўради. Сувни ичиб, Замоннинг қўлини маҳкам қисган ҳолда:

— Хато қилдим... Меҳнаткашларни уйғотиб, халққа тўғри раҳбарлик қиладиган партия тузмасдан... — У тагин хушдан кетди, яна сув ичди. — Тарқоқ ҳолда инқилоб қилиб бўлмайди... Эсингда тут, Замон... Сизлар бу хатони такрорламанглар...

Фозил Замоннинг қўлини қаттиқ қисган кўйи кўзини юмди. Унинг ёқимли юзидан улуғ ғоя — озодлик, тенглик ғояси барқ уриб турарди...

2

Тадбиркорлик ва ҳаракатчанлик, қатъийлик ҳамда маккорлик билан кураш майдонига чиққанлардан (Можунгйингни ҳисобга олмаганда) устун турмиш Шингдубан ғалабани таъминламоқ учун фақат ўз кучига таяниш қилмаслигини, бундай пайтда ташқи мададга таяниш зарурлигини яхши тушунар эди. Шу сабабли у ички ва ташқи сиёсатда кескин бурилиш ясади. Ички ишларда «миллатлар бирлиги» сиёсатини қўллаб, бир қатор амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқиб, уларни ижро қилишга жиддий киришди. Шингшесайнинг асосий мақсади қандай бўлмасин Шинжонни Хитойнинг таркибий қисми сифатида сақлаб қолиш ва бу йўлда барча чораларни кўришни назарда тутётган эди. Кураш вақт сайин мураккаблашиб борар, бинобарин, мазкур масалага жиддийлик билан ёндошиш баробарида мавжуд қариндош-уруғлардан ўринли фойдаланиш талаб қилинари. Майда-чуйда душманларни назарда тутмаганда, Шингдубанга қарши учта аниқ куч мавжуд эдиким, биринчиси — Турпон, Тўхсун, Қорошарларни ишғол қилиб турган Можунгйинг, иккинчиси — Хўжаниёз, учинчиси — Қашқардаги «Ислом жумҳурияти» бўлиб, ҳар учаласи ҳам унга оғир таҳлика солмоқда эди. Бу учала душманни парчаламай, ташқи мададга таянмай туриб, бардош бериш мумкин эмас эди. Шингдубан Урумчи, Гучинг, Шиху, Чучак каби қатор стратегик муҳим жойлардаги мудофаа қўшинларини узлуксиз мустаҳкамлаб бориш билан жосуслар фаолиятини ҳам кучайтиришга киришди.

— Мумкинми, жаноби Дубан? — деди остонада туриб Любин. Деворга осилган Шинжон харитасига тик қараб турган Шингшесай унга кескин бурилди ва:

— Можунгйингнинг нима иш билан шуғулланаётганлигини биласанми? — деб сўради.

— Турпон, Тўхсун, Қорошар атрофидаги маҳаллий тунганлар ҳисобига қисмларини тўлдириб, жиддий тайёргарлик кўраётгани маълум.

— Шуми ҳаммаси?

— Хўжаниёз билан Қумучнинг тоғида тўқнашиб, уни жанубга қувлабди.

— Олоғуй довонида Фозил ўлдирилган, — деб унинг гапини бўлди Шингшесай. — Бу айни муддао. Энг хатарли душманнинг биридан қутилдик. Лекин ҳамон хатар кучли...

— Хўжаниёзга энди қийин...

— Тўхта. У билан бошқа одам шуғулланади.

— Қани, айт-чи, Гулжадаги Жонгпиян нима қилаётир?

— Ундан хабарим йўқ...

— Бош штаб бошлиғи бўлган одам ҳамма нарсани билиши шарт. Янги хабарга қараганда, Можунгйинг билан Жонгпиян тил бириктириб, Урумчига икки тарафдан ҳужум қилиб киришни режалаштирган эмиш...

— Жонгпиян-а? Бизни тунганларга сотмоқчими? — ҳайрон бўлди Любин.

— Балки, Ватан бирлигидан кўра, шахсий ўч олишни афзал билгандир. Агар шу гаплар рост бўлса, анча хатарли.

— Албатта... Ички адоват хатарли.

— Бугундан бошлаб Урумчи мудофаасини ўз қўлингга ол, Любин.

— Хўп бўлади, жаноби дубан.

— Гулжа яқинидаги Шиху, манасларнинг мудофаасини кучайтириш лозим.

— Хўп бўлади.

— Олтойдаги ўғрилар бошлиғи Шарифхон, Асилхонларга кучи етмаган бошлиқ ўз вазифасидан четлаштирилиб, унинг ўрнига генерал Вонгжа тайинлансин!

— Хўп бўлади!

— Жов келдими?

— Кутиб ўтирибди.

— Қирсин.

Любин чиқиб кетди.

— Сени, — деди Жов кириши билан Шингшесай, — ниҳоятда муҳим вазифага тайин этмоқчиман, тобинг қалай?

Жовнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. У жавоб бериш ўрнига, қашқа бошини қуйи эгди.

— Сени давлат хавфсизлиги бошқармасига бошлиқ қилиб тайинламоқчиман.

— Камина...

— Тўхта. Сен синовдан ўтганинг учун бу вазифани топширяпман.

— Ишончингизни оқлайман, жаноб...

— Оқсув, Қашқар, Хўтанда можаро кўтарган ўғриларнинг бошлиқлари шу кунгача ўзаро жанжаллашиб келаётганларидан хабаринг борми?

— Бор. Улар ўрин таллашиб жанжаллашишган.

— Тўғри. Энди Собит домла деган киши уларни яраштириб, «Ислом жумҳурияти» таъсис қилар эмиш. Бу бизлар учун зўр хатар,— деди-да, Шингше-сай тортмасидан уйғурча, хитойча ёзилган қоғозни олиб:

— Уқиб кўр! — дея Жовга узатди.

Жов диққат билан ўқишга киришди. Мазкур программада «Ислом жумҳурияти»нинг сиёсий-диний жиҳатдан бир бутун давлат экани кўрсатилган бўлиб, Қашқар давлат маркази қилиб олинганди. Собит домла бош министр. Хўжаниёзни сиртдан президент қилиб сайлашган ва саккиз нафар министр ҳукумат таркибига кирган эди.

Зўр иборалар билан ёзилган программа билимдон киши қўлида ёзилганлиги сезилиб турарди.

— Таажжуб... Буларнинг орқасида қандайдир ақлли ва билимдон одам борга ўхшайди! — деди ўйлаб туриб Жов.

— Собит домла Мисрда ўқиб келган билимдон эмиш. Қандай бўлмасин, Хўжаниёз билан Собит домла ўртасига низо солиш керак. Тушундингми?

— Ту-шун-дим...

— Шу мақсадда Юнусни Урумчидан чақиртирдим. Бу ишнинг урдасидан ўша киши чиқа олади. Сен бу тўғрида унга тушунтир. Бир соатдан кейин мен уни қабул қиламан.

— Хўп бўлади, жаноби дубан, — дея ташқарига чиқишга шайланди Жов.

— Тўхта. Лўпанни бўшатиб юбор! Ҳа, нега ҳайрон бўляпсан? Ҳозирча коммунистларга тегмаймиз. Уларни маданий-ислоҳот ишларига жалб этишга тўғри келади. Аммо назоратни ҳеч бўшаширма.

Шингшесай билан Юнус суҳбатлашмоқдалар:

— Шинжон халқига вакиллик қиладиган ҳукумат мана шу бўлиб қолармикан, сенинг фикринг қанақа? — деб сўради Дубан.

— Менимча, — деди бир оз ўйлаб туриб Юнус, — «Ислом ҳукумати» ҳозирги вазиятга тўғри келмайдиган омонат маъмуриятдир.

— Йўқ, — деди Юнуснинг мулоҳазасига қўшилмай Шингдубан, — уч йилдан бери жанг қилаётган Хўжаниёзнинг хаёлига келмаган ташкилотни тузган Собит домла жўн одам бўлмаса керак.

— Унчалик эмасдир-ов, — деди дубаннинг раъйига тўғри келадиган гап қилишга тиришиб Юнус.

— Мен шу кунгача жанубдан хотиржам эдим, — деб гап бошлади Шингдубан, — чунки Қашқар, Оқсув, Хўтанлардаги исёнларнинг бошлиқлари бирлашолмай келишди. Темир «бош қўмондон»ликни, Усмон Қашқарни талон-торож қилишни, Шоҳ Мансур «Хўтан подшоси» бўлишни, Можунгсан «ҳаммани Можунгйингга тобе» қилиб қўйиш мақсадида ўзаро можаролашиб келиб мени овора қилишмаган. Энди ана шуларни бирлаштирган Собит домлага бепарво қараб бўлмайди, дўстим!

— Можунгйинг билан Хўжаниёз ўртасидаги низони тез орада тугашига кўзим етмайди, — деди Юнус. — Бундай қараб туриб бўлмайди. Собит домла билан Можунгйинг бирлашгудек бўлишса сен — раис, мен — дубан бўлишимга ўрин қолмайди. Шу сабабли, улар орасидаги келишмовчиликларни янада кучайтириб, ораларига низо солиш биринчи ўринда турган вазифадир.

— Рост.

— Рост бўлса, вазифани фақат сен бажара оласан.

— Мен-ми? — деди Юнус ҳайрон бўлиб, ҳатто чўчиб ҳам кетди у.

— Қашқарга бориб, Собит домлани ўз томонингга огдиришинг керак. Хўжаниёзни менга қўйиб бер. У ҳозир менинг қўлимда. Унинг оёғини Кўрлида кишанлайман.

— Мушкул вазифа бу...

— Менимча удалайсан, — дея Юнуснинг елкасига қоқиб қўйди дубан. Юнус рад эта олмади. Иккаласи узоқ маслаҳатлашиб, янги-янги сунқасдлар режасини тузганларидан кейин, дубан кулиб туриб сўради:

— Жун хонимни кейин яна кўрдингми?

— Жу хонимними? — Юнуснинг кўзлари чақнаб кетди.

— У шу ерда, яқинда Шанхайдан келди.

— Шундайми?..

— Алоҳида уйда туради. Фақат сенгина киришингга рухсат этаман...

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

1

1944 нчи йилнинг январь ойи қаттиқ совуқ келди. Итлар дир-дир қалтираб, учаётган қушлар тош қотиб қулайверди. Шундай қаҳратон совуқда Жанубий-Шарқий Туркистоннинг «дарбозаси» — Дивончинг довоидан ошиб, Урумчини қуршаб олган Можунгйинг қисмлари қалин қор устида жанг қилмоқда эди. Бу пайт унинг шериги Жонгпянининг Янгпошин қўмондонлигидаги қисмлари Манасдан ўтиб, Урумчи бўсағасига яқинлашиб қолган эди. Шингдубанни ташқи мададан маҳрум этиб, шаҳар қалъасига қамаб, таслим қилишни мўлжаллаган эди. Можунгйинг шаҳарни қуршаб олиб, ўлжа самолётларда шаҳарни бомбардимон қилгач, замбараклардан ўқ ёғдира-ёғдира Урумчи шаҳарини вайрон қила бошлади. Қалъа ичида қамалиб қолган Шингдубан бор кучини ишга солиб, душманни йўлатмади. Лекин ҳаво ҳужуми ва замбарак ўқларидан Шингдубан борган сари ҳолдан тоя бошлади. Тушдан кейин Урумчида қаттиқ аёз турганлиги учун Можунгйинг ҳам ҳужумни тўхтатишга мажбур бўлди. Шингдубан бўлса, тонг отгунча мудофаа ҳозирлигини кўриб чиқди. Очиқликда ётган тунганлар яқин атрофдаги чорва қўтонларини бузиб ташлаб, ёғочларини гулхан қилиб ёқишди. Олисдан қараган одамга Урумчи худди аланга ичида қолганга ўхшарди. Қамалнинг саккизинчи куни ғазабланган тунганлар қўрғон деворлари билан томларига ёпирилиб, шаҳар ичига кирай деб турганларида баногоҳ ғарб томондан пайдо бўлган катта мадад куч уларга тўсқинлик қилиб, Можунгйингнинг қўшинларини орқага улоқтириб ташладилар. Ғазабланган ёш қўмондон Госилинг жароҳатланган йиртқич янглиқ қарши ҳужумга ўтди-да, ногаҳоний ғанимларни Урумчининг ғарбидаги «Хун санзу» сари қувиб бориб, мададчилар дастасини қириб ташлади.

Лекин техникага таянган мададчилар иккинчи марта хужумга ўтиб, душманлари нечоғли қаршилиқ кўрса-тишларига қарамай, чекинишга мажбур этдилар. Госилинг асосан техникадан енгилди. У шу чекинганича; тўғрироғи, қочганича Шингдубанга йўл бўшатган кўйи Тўхсунга бориб тўхтади. Унинг ўн мингдан зиёд мунтазам қўшини деярли буткул қор остида қолиб кетди...

Мўрили ўчоқда милтиллаб ёнаётган олов пастак, қамиш томли уйнинг ичини хира ёритиб турарди. Бундан олти кун аввал Урумчидаги «дубан гунгшу»да ўтириб, Шарқий Туркистон устидан ҳукмронлик қилишни орзу қилган Госилинг, мана энди товуқ катагидек тор, пастқам уйда ўтириб, оловда исинаман деб ўйламаган эди. Ўзича ёшлиқ ғурурига, осонликча эришган ҳою ҳавасга ишонган Госилинг ҳаёт йўлидаги оғирликларни, ҳаёт сирларини ва йиллар давомида чигаллашиб бораётган бу сирли ҳикматларга эҳтиётлик билан муомала қилинмаса, йўлдан тойиб кетишини пайқаманган эди. Госилинг ожизлигидан ёки қобилиятсизлигидан енгилгани йўқ, у хатога йўл қўйди. Унинг хатоси Шинжон шароитини билмаслиги ва ички-ташқи сиёсатга тўғри муносабатда бўлмаганлиги, хусусан, тор «тунганчилик» қолипдан чиқа олманган мафқуравий хато эди. У мана шу тор каталакда ўтириб, ўзи йўл қўйган хатоларни кўз олдига келтирган кўйи пушаймон қиларди.

— Мумкинми? — деб рухсат сўради эшикни очиб Мошимин. Госилинг «кир» дегандай ишора қилди.

— Шингдубан элчи юборибди.

— Элчи?! — бошини кўтарди Можунгйинг.

— Элчи...

— Нима демоқчи экан у?

— Шинжондан чиқиб кетсак, йўл очиқ эмиш...

— Йўқ. Энди сулҳ тузиш ўлим билан баробар... — деди Госилинг ва кўкрак чўнтагидан хотира дафтарини чиқариб, қўйидагиларни ёзиб қўйди.. «Дубан, сен ютдинг. Балким, бу тарихий ғалабадир. Қимга, қайси кучга таянишни билмаганим учун ўзимни кечира олмайман...» — буни элчига бер!

— Хўп, — деб хатни олди Мошимин.

— Тўхта! Қанча кишимиз қолибди?

— Мингтача... Қаттиқ чарчашган...

— Ҳечқиси йўқ... Бу жанг қилгани келганмиз...

— Яна жанг қиламиз... Қўшин сонини икки мингга етказиш керак.

— Қачон йўлга чиқамиз? — деб сўради Мошимин.

— Жонгпиянни икки-уч кун куттишга тўғри келади. — Госилинг сўзлари олдингидай қатъий эмаслигини сезган Мошимин қўмондоннинг ҳолига ачиниб чуқур «ух» тортиб қўйди.

— Рухсат этинг, Госилинг! — мурожаат этди останада тик турган адъютант. — Фулжадан икки киши келибди.

— Қирсин.

— Хўп бўлади, — дея адъютант чиқиб кетиб, қалин пўстин, тулки тери қулоқчин кийган икки тунганни бошлаб кирди.

— Госилинг, Госилинг! — дея қўмондоннинг оёғига йиқилишди тунганлар.

— Ёлтоқланмай гапиринглар!

Тунганларнинг тили базўр калимага келарди. Улар бир-бирларининг гапларини бўлиб, аҳволни тушунтиришди. Маълум бўлишича, Или атрофидаги тунганлар Фулжани ишғол қилишган ва Жонгпияннинг қисмлари билан бирлашиб, Госилингнинг қўшинига қўшилмоқчи бўлиб турганларида «мадад қўшин» аввал Курани, кейин Фулжани ишғол этиб, тўполон кўтарган тунганларни тор-мор қилган. Қўмондон Жонгпиян бўлса, Оврол тоғига келганда ўзини отиб ташлаган...

— Ё фалак! — хитоб қилди Госилинг. Унинг бу нидоси дардли бўлганиданми, хасратлилиги учунми жуда қайғули янгради. Қаталак хона ичини бутун олам қайғуси босгандек, жимликни фақат ўчоқдаги чирсиллаб ёнаётган оловгина бузиб турарди. Ниҳоят, оғир хаёлдан бошини кўтарган Госилинг Мошиминга тикилган ҳолда:

— Тайёрланинглар, йўлга чиқамиз! — деди.

— Хўп бўлади, Госилинг!

2

Замон Хўжаниёзнинг ҳузурига бир оз кечикиб кирди. У ҳаммага салом бергандан кейин, Сафохуннинг ёнига келиб ўтирди. Қалин кўрпачада чордана қуриб ўтирган Хўжаниёз дам-бадам соқолини тутамлаб қўяр эди. Унинг юзидан пича тушкунлик сезилиб турган

бўлса-да, лекин ғайратли саркарда сир бой бермасликка ҳаракат қиларди. У ёнида ўтирган кишига «гапингни давом эттиравер» қабилида ишора қилган эди, у киши Замон кирганда тўхтатиб қўйган гапини улаб кетди:

— Ҳожи хўжам жанобларини Собит домлам бошлиқ Қашқар мўътабарлари кутмоқдалар. Агарда жаноби олийлари қаршилиқ кўсатмай, президент лавозимига ўтсалар, мусулмон аҳли нажот топгусидир!

Гапираётган кишининг сўзларини диққат билан тинглаб ўтирган Замон: «Бу ақлли киши қаёқдан пайдо бўлган экан?» дея пичирлагач, Сафохунга «жим» дегандек кўзини қисди. Хўжаниёзни президентликка сайлаб, ўзи «бош министр» бўлиб олган Собит домла Хўжаниёзнинг Қашқарга келишини анчадан бери таклиф қилаётган бўлса ҳам, Фозил ҳаёт чоғида унинг таъсири билан Хўжаниёз бу таклифни қабул қилмаган эди. Энди бу масала яна қайтадан қўзғалаётганди.

— Қашқар ислом маркази бўлиши керак, — деди Хотипохун.

— Тўғри, — дея Хотипнинг гапини маъқуллади боғи гапирган киши. — Қашқарда Ҳожи хўжам бошлиқ қудратли Ислом қўшнинини тузиш имконияти бор. Шундай қилинганидагина катта қўшин тўплаб, Шингшесайни ҳам, Можунгйингни ҳам енгиш мумкин.

— Албатта, бундан ўзга йўл йўқ, — деди Хотипохун. Хўжаниёз соқолини тутамлаган кўйи жим ўтирарди. Анчага чўзилган сукунатдан кейин, катталар олдида «беодаблик» бўлса ҳамки Замон гапиришга мажбур бўлди:

— Жангсиз, қаршиликсиз Кўрлани Можунгйингга бўшатиб бердик. Эндиликда Кучарни ҳам душманга ташлаб Қашқарга чекинсак...

— Сиз ҳали ёшсиз! — деб Замоннинг гапини бўлди Хотипохун, — ҳеч нарсага тушунмайсиз...

— Мен ёш бўлсам ҳам, жангчиларимиз ёш эмас! — раддия берди Замон.

— Жангчилар нимани билар эдилар, ҳамма нарсани ҳожи Хўжам биладилар. Сизлар...

— Замон тўғри айтди, — дея Хотипохуннинг гапини бўлди Сафохун. — Шингшесайдан енгилган Можунгйингнинг олдига тушиб қочганимиз учун жангчилар биздан норозилар. — У шундай деяркан, Хўжаниёздан иймангани сабабли ер остидан қараб қўйди.

— Халқни душман қўлига ташлаб...

— Тўхта, Замон! — деб тасбеҳини кўтарди қизишган Хотип. — Хўп, майли, Можунгйинг билан курашишга кучимиз етар, лекин катта кучга эга Шингшесайни ҳозирги ҳолатингда нима ҳам қила оласан?

— Оқилона мулоҳаза, — Хотипнинг фикрига қўшилди бояги гапирган киши. — Аввал душманга қарши курашар даражада кучга эга бўлиш, ундан кейин ҳаракат қилмоқ керак.

Хўжаниёз шижоатли бўлса-да раҳбарлик борасида кўп ҳам зеҳни эмасди. Шу сабабли у Фозилнинг вафотидан кейин гангиб, Хотипохунга ўхшаганларнинг фикрига қулоқ соладиган бўлиб қолган ва шуларнинг сўзига кириб, Қўрлани душманга бўшатиб берган эди. Икки тараф олиб бораётган мунозарани кузатиб, тинглаб ўтирган Хўжаниёз охири якунловчи хулосани айтиши шарт эди. У қийналарди, Фозилнинг қадрига яна ҳам етаётганди. Агар Фозил ҳаёт бўлганида бунчалик қийналмасмиди балки...

— Сен нима дейсан, Муллаохун, қани гапир?— дея Муллаохунга юзланди Хўжаниёз. Унинг овозидан қаттиқ ўкиниш сезилиб турарди.

— Мен нима дердим, Ҳожи ака? — деди эгик бошини кўтарган Муллаохун. — Сиз сардоримизсиз. Қаёққа бошласангиз, эргашаверамиз...

— Охири бахайр бўлсин... Жам бўлинглар, Қашқарга боргач, маслаҳат қилармиз, — деди Хўжаниёз. Бу қарорни тўғри ёки нотўғрилигини ҳозир унинг ўзи ҳам билмас эди...

Буйруққа кўра, ҳаммадан кейин Замонлар қўзғалишди. Кучар аҳолиси жангчиларни шаҳарнинг чеккасигача кузатиб чиқишди. Замон бошлиқ жангчиларнинг унамаганига қўймай, уларга озик-овқат, сут-қаймоқ, тугилган тугунларни совға қилишди ва жиққа ёш тўла кўзлари билан хайрлашишди. Кузатиб чиққанлар орасида оппоқ соқолли қариянинг: «Ўз жангчиларимизни кўриб, бошимиз кўкка етгандек бўлган эди, энди бизни душман қўлига ташлаб, яна қаерга борасизлар, болаларим...» — деган сўзлари Замоннинг қулоқларида анча вақтгача жаранглаб, унинг ёш қалбини эзиб юборди.

«Ҳеч нарсага тушунмадим, халқни ташлаб, қаёққа кетяпмиз-а...» деди от устида хаёлчан бораётган Замон. Унинг кўзига энди гунча ёзиб келаётган ўрик, олма дарахтлари ҳам кўринмас эди. «Ҳожи акам кимга ишониб кетяпти? Қашқарга бориб қиладиган масла-

ҳатни шу ерда қилиб бўлмасмиди... йўқ, бу ерда бирор сир бор...»

— Шу сафарги юриш негадир менга маъқул тушмаяпти, — деб Замоннинг хаёлини бўлди унинг ёнида кетаётган Рўзохун.

— Менга ёқди деб ўйлайсанми?

— Ундай бўлса, отнинг бошини орқага бурмоқ даркор, Хўжам!

— Йўқ, бўлмайди. Айрилганни бўри ер.

— «От олдинда, қўй орқада маъраб келади, дарёда илон балиқни қувлаб келади» деганларидек, Шингшесай Можунгйингни, Можунгйинг Хўжаниёзни қувлаб келишини томоша қиламизми, хўжам?

— Ха-ха-ха! — дея кулди Замон. Унинг кулгисини эшитган жангчилар ҳайрон бўлиб уларга қарашди. Рўзи жўн, лекин тўғри хулоса чиқарган эди. Шарқий Туркистон заминидан юз берган сиёсий-ижтимоий можарони сиртдан кузатиб турувчилар бу курашда ҳал қилувчи омил Шингшесай қўлига ўтганлигини аллақачонлар сезиб, унга ён босишган, ғалабага элтувчи йўлдаги тўсиқларни олиб ташлашган эди. Хўжаниёз билан Собит домла ва Можунгйингларнинг кафанлари бичилиб, гўрлари ҳам тайёрлаб қўйилгандир, уни вақти келганда кўрармиз...

— Фозил ака ҳаёт чоғида айтган жойиб гапи ёдимга тушди, эшитинг, Рўзи ака!

— Қулоғим сизда, — деб отини Замонга яқинлаштирди Рўзи.

— «Шарқий Туркистоннинг ижтимоий қиёфасини ўзгартириш мутаассиб ҳожилар, хурофий муллалар, тор фикрли миллатчи афандилар ва ташқаридан пайдо бўлган сафсатачи «раҳбарлар»нинг қўлидан келмайди ва улардан умид қилиш ҳам хато. Тарихни, жамиятни ўзгартириш халқни уюштириб, тўғри йўлга бошлашга қодир раҳбарнинг қўлидан келади...»

— Ҳим... — деди Рўзи. У ҳозирги теран, мазмунли жумлаларга тўла тушунмаган бўлса-да, лекин бу сўзлар унинг софдил кўнглидан чуқур ўрин олган эди.

— Афсуски, — давом этди бепоён Торим водийсидан кўз узмай кетаётган Замон янада хаёлга берилиб, — халқимизнинг толеси учун бундайин маънавий ташкилотчи ҳозирча етишиб чиққани йўқ... Ким билсин, балки бу йиллар сиридир...

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Қуёш эндигина бош кўтарганига қарамай, кўчалар одамлар билан гавжум бўла бошлаган эди. Тартиб сақлаш учун бўлса керак, марказий кўчаларнинг ҳар икки томонига юз қадамлар чамаси оралаб қуроли аскарлар қўйилган. Аскарларнинг эғнида маҳаллий пашмат шим, оёқларида кўн этик, бошларида «ой-юлдуз» нишони қадалган телпак — умуман, уйғур йигитларининг қомадларига аскарый кийим ва ҳарбий қурол ярашиб турибди.

Хейтко, Хонлиқ мадрасаларига ўхшаш катта масжид-мадрасаларнинг пештоқларида чалинаётган ногараларнинг садоси ҳайит кунини эслатади. Қўлларида оқ-яшил, қизил байроқчаларни, «Яшасин Шарқий Туркистон Жумҳурияти!», «Ёвуз душманларни элимиздан қувлаб чиқарайлик!» «Хўжам яшасин!» — сўзлари ёзилган шиорларни кўтариб юрган халқ тантанали намойиш иштирокчиларига айланмоқда эди.

Шарқдаги «Тушук дарбоза», жанубдаги «Қум дарбоза», ғарбдаги «Янги дарбоза», шимолдаги «Ёрбоғ дарбоза»лар орқали Қўғон, Тугман беши, Саман, Похтакли каби Қашқар атрофидаги қатор маҳаллалардан, қишлоқлардан тинимсиз келаётган одамлар қўрғон ичидаги мана шу дарбозалардан кириб, гўё дарёлар қўшилиб денгизга айлангандай, шаҳар аҳолисига қўшилиб кетишарди.

— Ана холос, бу қанақаси?.. Қашқарда шунчалик кўп одам бор экан-да, а?! — деб олазарак бўлди Турди бойвачча.

— Сиз, оғайни, топган олтин ва кумушларингизни товуқ тухум босгандек тагингизга босиб ётишдан бошқани билмайсиз-да! — деб киноя қилди Юнус бойвачча. Азбаройи жаҳли чиққандан гўштдор башараси қип-қизариб кетган Турди унга шундай жавоб қилди:

— Ўзингиз-чи, бойвачча, ўзингиз сатанг танлашдан бошқа нимани биласиз?! Ха-ха-ха! — Унинг селкиллаб кулганига ёнидагилар ҳам қўшилиб кулишди.

Юнус бойвачча Турдига яна бир бор заҳар сочмоқчи бўлиб турганди, тўп ичидагилардан бири:

— Ҳой, бойваччалар! Фойтунга бойлаб қўйган бўлишса ҳам настга тушсанглар-чи! — деб қўли билан ишора қилди.

— Ўзинг бу ёққа кела қол! — бақирди Турди. Ҳалиги гапирган одам ёнида келаётган оғайнисининг қўлидан ушлаб, одамлар тўпи ўртасидан ёриб чиқди-да, Турдиларнинг олдига келди. Салом-алик қилишгандан кейин Турди:

— Фойтун устида туриб қарасанг ҳаммани кўрасан, бу ёққа чиқсанг-чи, афанди! — деди.

— Раҳмат, Турди ака. Бир ерда қаққайиб туришининг нима қизиғи бор, юринглар, оломонга қўшилайлик ёки қоринларингни кўтаролмайсанларми-а? — деди норғул бир киши.

— Бопладингиз, бу оғайнилар ҳожатхонага ҳам от миниб борадиганлар тоифасидан, — деди Юнус. Бу гап Турдига нашъа қилиб кулиб юборди.

— Булар ким бўладилар? — сўради Юнус кулги бир оз босилгач.

— Шопи деган шоир мана шу бўлади. Эҳтиёт бўлинг, бойвачча, яна унинг қўшиғига тушиб қолманг! — жавоб қайтарди Турди.

Шопи қирқ ёшлардаги Қашқар — «калта чопон» афандиларидан бири бўлиб, Ватан муҳаббати тўғрисида куйлагучи шоирларнинг олдингиларидан эди.

— Яхши, эшитганман, — деб Шопига диққат билан қаради Юнус.

— Манави бир кўзини қисиб тургани эса — Ажри, — деди Турди бойвачча бир кўзи ғилай, жуссаси кичик, ўн саккиз ёшлардаги болани кўрсатиб: — бу ҳам шумтака ёш шоирлардан бири.

— Узи ўқувчи, араб-форс тили ва адабиётини мароқ билан ўрганмоқда, — қўшимча қилди Шопи ёш дўстидан фахрланиб. Шу орада кўча соқчиларидан би-

ри келиб, фойтуннинг юришига рухсат йўқлигини айтди.

— Юринг, Турди ака, биз сизни бошлаб борамиз,— дейишди-да, Турдини қўлтиқлаб олишди. Шопи билан Ажри бир-биридан адашиб қолмаслик учун қўлларини маҳкам ушлаб оломон ичига кириб кетишди. Туртини-б қисилиб юриш қийин бўлса ҳам Турди бойвачча тўда ичида юришга қизиқиб кетди.

— Бир йилдан буён ҳаммом остонасидан ҳатламаган бўлсангиз, мана сизга текин ҳаммом, оғайни! — деб Турдини калака қилди Юнус.

— Ростини айтсам, жуда чарчадим! — зорланди Турди.

— Озроқ бардош беринг, Турди ака, ҳайитга оз қолди,— дея унга далда берди Шопи.

— Шунча одам ўз ихтиёри билан йиғилдим, а? — деб сўради Шопидан Юнус.

— Анчадан бери тайёргарлик кўрилган. Бундан ташқари, янгиллик ва ўзгаришларга ташна Қашғар халқи бундай чоғларда ўзлари ташаббус кўрсатиб, сафарбарлик қиладилар. Эшитяпсизми, ҳамманинг оғзида «Ҳожи хўжам».

— Шундайин ҳурмат билан тилга олинаётган «Ҳожи хўжам» халққа қандай яхшилик олиб келар экан десангиз-чи, биродар? — таъна қилди Юнус Шопига синчиклаб қараб.

— Халқ бечора эмас. Халқнинг куч-қувватига тўғри баҳо беролмаган одамнинг ўзи бечора,— деб Шопи ҳам савол назари билан Юнусга қаради.

— Халқ бамисоли қўй. Яхши қўйчивон бўлса бас...

— Йўқ,— деб Юнуснинг гапини бўлди Шопи,— сиз эски хурофий фикрни такрорламоқдасиз, азизим. Халққа маърифат керак, маъ-ри-фат! Ана шунда у ҳеч қачон, ҳеч кимнинг қўйи бўлмайди.

— Халқда ҳеч қанақа айб йўқ, ҳамма бало халқнинг елкасига миниб олиб, тақдирини сотаётганларда,— деб гапга аралашди Ажри.

— Иккаланг бирлашиб, мени еб қўядиганга ўхшайсизлар, сизлар билан айрим олишадиган пайт ҳам келиб қолар,— деб гапни ҳазилга бурди Юнус. Турди бўлса, ўйлаб ҳам ўтирмай дилидагини тўкиб сола қолди: «Айтган эдим-а, шоирчанинг тилида бигизи бор деб». Улар майдонга зўрға етиб келишди. Бу ерда тумонат одам тўпланганди. Шарнат қонуни бўйича эркаклар билан аёлларнинг аралашиб юриши ман

этилишига қарамай, бу ерда паранжи ёпинган аёллар кўзга чалиниб турарди. Улар саф-саф қетаётган одамларга безак бўлиб тушишганди. Ноғорачилар аёллардан руҳлангандай эдилар. Ноғоралар авжи завқ-шавқ бағишларди. Майдон атрофидаги уй-иморатлар, дўконлар, ошхона-чойхоналарнинг томларига чиқиб олиб томоша кўришга қизиққан аёллар, ёш болалар дарахтларга қўнаётган қаргалардек борган сари кўпайиб бормоқда эди. Майдонда одам тирбанд бўлиб кетди. Лекин шаҳарнинг тўрт дарбозасидан кириб келаётган одамларнинг ҳали ҳам охири кўринмасди...

Хейтко гумбази олдида турган уч нафар ҳарбий командирлардан бири қўлидаги ой-юлдуз нишонли байроқни ҳилпиратди. Бу — энди юриш вақти бошланди, деган ишора бўлгани учун аскар қисмлар халқ тўдасини ёриб, Ёрбоғ дарбозаси томон йўналгач, замонавий, халқ орасида кенг тарқалган аскарлар қўшиғини айта бошладилар:

Аскаримиз — шонимиз,
Байроқдир нишонимиз.
Уйғуристон юртимиз,
Унга фидо жонимиз.
Яша Ватан, жон Ватан,
Бор бўл жангчи — қаҳрамон.

Аскарлар кетидан саф тортиб келаётган аҳоли бу қўшиққа жўр бўлди-да, бутун теварак-атрофни қўшиқ садоси чулғади...

2

Бош нозир Собит домла бошлиқ ҳукумат раҳбарлари Қашқарнинг шимолидаги Урумчи йўли, Ёрбоғ қўриғидан ўтиб, Хўжаниёзни кутиб олиш учун махсус тикилган чодир олдида тўпланишди. Эрталабданоқ тўпланган халойиқ мана шу чодирдан то Хейтко майдонигача тизилганди. Мудофаа қисмларидан бу ерга олиб келинган бир гуруҳ қурулли аскарлар умумий тартиб ва хавфсизликни қўриқларди. Улардан ўттиз нафари чодир атрофида соқчилик қилмоқда.

Шарқий Туркистонда баҳор эрта келганлиги учун март ойининг бошлариданоқ ҳаво бирмунча илиб қолган эди. Лекин бари бир ҳамон Қалпун тоғидан эсаёт-

ган совуқ шамолдан кийими юпун одамларнинг этлари жунжикарди. Эрталаб барвақт нонушта ҳам қилмай майдонга етиб келганларнинг қоринлари очиб, безовталанардилар.

— Келса келиб қўя қолмайдими ўша хўжам дегани. Изғирин суяк-суягимдан ўтиб кетди-ку, Ҳайитохун, — деди зорланиб кийими юпун, ёши анчага бориб қолган бир киши.

— Ҳа, келгани маъқул эди, — деди яна кимдир.

— Бизни каллаи саҳарлаб ҳайдаб келишди бу хўжайинлар, — тасдиқлади ялангтўш яхтагининг ичига икки қўлини суқиб олган Ҳайитохун.

— Аҳмоқ бўлиб келиб юрибман-а, — деди оқ тери тумоғини бостириб кийиб олган сомсапаз жаҳл билан тил остига нос ташлаб туплагандан сўнг, — бундан кўра, сомсамни ёпиб, бозоримни қилганим яхши эмасмиди?!

— Учоқ кулини олиб, мантиларни қасқонга тераётганимда овсар Мусо тепамда қаққайиб туриб олмаганида келмаган бўлардим, — деди ёғи чиқиб кетган чопининг энгларини қовуштириб мантипаз.

— Тўқиб турган ишим ҳам ярмида қолди, бугун тушгача тугатиб бермасам хўжайин ҳақ тўламайди, — хуноб бўлди тўқувчи.

— Намунча шикоят қилмасанглар! — деди уларни гапига қулоқ солиб турган қалпоқли семиз савдогар. — Ҳаммангизларнинг бир ойда топадиган пулингизни бир соатда топсам ҳам дўконимни очмай, бу ерда турганимга, мана, роппа-роса тўрт соат бўлди-ку!!! — у кўкрак чўнтагидан чиқарган кумуш занжирли соатига қараб қўйди.

— Хўжам қирқ хачирга ортиб келаётган хазинасининг ярмини сендақаларга бўлишиб берармиш, кўп қақшайверманглар! — деди тиржайиб савдогар.

— Яна биз қуруқ қолармиз-ов, олтин-кумушлар сиздақа бойлардан ортармиди? — гап қўшди совуқдан тиши-тишига тегмай қалтираётган бир мўйсафид.

— Уруш бойларнинг фойдасига ҳал бўлди. Улар олтин-кумушга ботиб кетишди.

— Нарх-наво ҳам кўтарилиб, камбағалларга жабр бўлди.

— Хўжам келганидан кейин адабини беради ҳали золимларнинг...

— Ҳа, хўжамни одил зот дейишади.

— Насиб қилса кўрармиз, — гапга аралашди ёшги-

на бир йигит, — аммо манавилар халққа ҳеч қачон яхшилик қилмайдилар! — деди сўнгра савдогарни кўрсатиб.

— Сен чатоқ етмай турувдинг ўзиям! — деди йигитчага ўқрайиб савдогар. — Темур сижонгга аскар, Шомансурга хизматкор, Юсуф қўрбошига навкар бўлиб, ишинг юришмагандан кейин энди ялангоёқларга қозилик қилмоқчисан-да, а, чатоқ!? — хандон ташлаб кулди у. Лекин унга ҳеч ким қўшилишиб кулмади, аксинча, ҳамма ўқрайиб қаради.

— Рост айтадилар бой акам. Ҳаммаларининг чилдирмаларига бир-бир ўйнаб кўрдим. Энди сиздай чайқовчининг қозонида ҳам бир қайнаб олсам деган эдим, — кесатди йигитча. «Чайқовчи» лақабли савдогар оқариб, титраб кетди. Чунки у мана шу уруш пайтлари халқ мулкани талаган, босқинчилардан буюмларни арзон-гаров сотиб олиб, чайқаш орқали бойиганлардан бири эди. Узунқулоқ бу савдогар Хўжаниёз қирқ хачирда соқчилар билан Қашқарга жўнатган бойликдан хабар топиб, лоақал бир хачирдагисини савдолашиб қўлга киритиш иштиёқида эди.

— Хўжаниёз талончи эмас, — давом этди тили тутилган савдогарга зарда қилиб йигитча. — Ҳалиги сиз айтган қирқ хачир бойлик ҳукуматга тегишли, тишлари ўтмайди... Ундан кўра, ўлган эшакларнинг тақасини йиғиб сотинг, фойдаси кўпроқ бўлади, бой ака.

— Ҳа, ҳароми чатоқ! — дея олди холос савдогар. Косиблар бўлса «чатоқ» лақабли йигитчанинг сўзидан роҳатланиб кулишди.

— Ана, ана, узоқда байроқ кўтарилди! — бетоқатланиб турган халойиқ тонг шабадаси эсаётган томонга интиқ юзланди.

Урумчи томондан қора чизиқ кўзга ташланди, сўнгра у яқинлашиб кела бошлади. Ғовур-ғувур босилди-да, ўтирганлар ўринларидан туриб, тизилдилар. Бир ерда қатор турган мактаб ўқувчиларини муаллимлар «Истиқбол марши»ни айтишга тайёрлашмоқда эди. Бояги қора чизиқ анча яқинлашиб, суворийлар кўзга ташланди. Отлар туёғидан кўтарилган чанг тобора яқинлашиб келмоқда эди. Чодир ичкарисиди ўтирган арбоблар ҳам ташқарига чиқишиб, ўз мавқелари тартиби билан қатор тизилиб туришди. Халқда: «Қатта юришга отланганда оқ бедовга миниш — оқ йўл бўлади», деган нақл бор. Шунга кўра суворийлар олдида оқ от кўринди.

— Хўжам, хўжам! — деган овозлар эшитилди оло-

мон орасидан. Халқ дарё чайқалганидай тебраниб кетди. Узун саф тортган қўшиндан эллик қадамча олдиндаги оқ отликни қўриқлаб яна беш суворий — улар кетидан юзлаб аскарлар саф тортиб келарди. Неча йиллардан бери Ватан озодлиги учун қонли жангларда қатнашиб, миллий қўшин номига сазовар бўлган жангчилар уйғурларнинг она макони бўлмиш Қашқарга қадам қўйиши ҳамманинг қалбида ҳаяжон ва миллий ифтихор туйғусини қўзғашди табиий ҳол эди албатта! Мана, Хўжаниёз шижоат ва ғайратга тўлган қадини тик тутиб, бошини кўтарган ҳолда оқ бўз от устида ўтириб келмоқда. Шу сабабли ҳам халқ кўзига афсонавий қаҳрамонларга ўхшаб кўриниб, чуқур таъсир қолдирди. Ҳақиқий раҳбарга ташна халқ ҳеч қандай буйруқсиз: «Марҳабо, Ҳожи хўжам, марҳабо», дея олқишлаб, чин қалбдан ўз ҳурматларини изҳор қилишмоқда эди. Асрлар давомида монғжур-хитой ҳукмдорларининг зулм-ҳақоратини кўриб келган ва пайти келганда истибдодга қарши курашиб, лекин маълум сабабларга кўра озодликка чиқа олмай, қайта-қайта маҳкумликка дучор бўлган Шарқий Туркистон халқи бу сафар Хўжаниёз бошчилигида кўтарилган Қумул деҳқонлари орасида «Ҳожи хўжам» номини олган Хўжаниёзни озодликка бошлайдиган «эрк машъали» деб билишарди. Мана шунинг учун ҳам сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва диний хурфотнинг қурбонлари бўлишган Қашқар, Ёркент, Хўтан халқлари чин ихлос ва ишонч билан Хўжаниёзни озодлик ҳамда олий мақсад сари бошлаб борувчи раҳбар — сардор ҳисоблашарди. Халқ орасига суқулиб, «халқнинг кайфиятини билиб олмоқчи» бўлган Юнус бойвачча, Турди бойваччалар Хўжаниёзга нисбатан умуммуҳаббатини кўриб ҳайрон бўлишарди. Ҳатто уларнинг кўнглида андиша ва ташвиш ҳам пайдо бўлган эди.

— Вой-бўй... Қашқар аҳли бу қумулликни бошида кўтарадиганга ўхшайди-ку! — деди ҳанг-манг Турди.

— Бу нодон халқ бугун хўжасини бошида кўтарса, эртага ерга улоқтиради, — дея таъна қилди Юнус бойвачча.

Собит домла бошлиқ арбоблар юз қадамча олдинга юриб, Хўжаниёзни қарши олишди. Ҳарбий кийимдаги уч киши югуриб бориб, бири отнинг тизгинидан, иккинчиси узангидан, учинчиси эса Хўжаниёзнинг қўлтигидан олиб ерга туширишди. Худди шу пайт: «Марҳабо, хўжам!» деган садо янгради. Собит домла Хўжаниёз

билан қучоқлашиб кўришди. Шундан кейин у ҳурмат сақлаб турган мўътабар зотларни бирма-бир таниш-тирди, улар хўжамнинг муборак қўлларини тавоб этишди.

— Хўжамга салом!

— Жангчиларга салом! — деган олқишлар янгради. Ҳаяжон кучлилигидан баъзи одамларнинг кўзларида ёш пайдо бўлди.

«Яна кўз ёши, — деди халқдан кўз узмай, отининг тизгинини тортган Замон. — Бу хурсандчилик йиғисими ёки дард-ҳасратми? Халқнинг юпун кийими ва ғамгин қиёфасига қараганда азоб-уқубатдан ҳали қутулмабди. Халқнинг ўйнаб-кулиб юрадиган кунини қачон кўраркинмиз?..»

Барваста, қўш маузерини чап ёнига осиб олган, Сафохунга ёндош, қашқа тўриқ отга минган Замон бошқалардан ажралиб турарди. Уни узоқдан кўриб, таниган Юнуснинг юраги торс ёрилгудай бўлди.

— Анави қашқа тўриқ от устидаги ҳаромини танидингларми? — дея Турдини аста туртиб қўйди Юнус.

— Анави от устида қарчиғайдай ўтирганми? Танимадим. У Замон эмасми?

— Бўлди-бўлди, кўп вайсамай, уни йўқотиш пайдан бўлинглар!

— Нима? — чўчиб тушди Турди.

— Секин, яна биров пайқаб қолмасин-а. Бу ҳақда кейин гаплашамиз, — Юнус «жим» дегандай, оғзини қўли билан ёпди.

Чодир олдига ўрнатилган минбарда Собит домла билан бирга ёнма-ён турган Хўжаниёз самимий ҳурмат ва эҳтиром билдираётган халққа назар ташлаб, бир оз жим турди-да, шошилмай, дона-дона қилиб гап бошлади:

— Қадрдон Қашқар аҳли! Мени, мен билан бирга келган жангчиларни қаршимизга чиқиб, самимий кутиб олганларингиз учун катта раҳмат!..

— Ҳожи хўжамга шон-шарафлар!

— Жангчиларимизга шон-шарафлар!

Мақтаб болаларининг жарангдор бу овозига қўшилиб кетган минглаб овозлар ҳавони ларзага келтирди.

— Мен бир оддий аскарман, — деб сўзида давом этди халқнинг ҳурмат-иззатидан мамнун бўлган Хўжаниёз, — менинг мақсадим — азоб-уқубат чекаётган халқни зулмдан қутқариш. Бизнинг она юртимизга босиб кириб, ош-нонимизни тортиб олаётган, елкамизга ми-

ниб олиб, бизни қул қилишга ҳаракат қилаётган ўғри-талончилар Шингшесай, Можунгйинг бошлиқ каллаке-сарлар бизни тириклайин ютиб юбормоқчи бўлишди... Четдан келган бу ёвузларни юртимиздан ҳайдаб чи-қармагунимизча хотиржам ва тинч яшай олмаймиз!

— Пок диёримиз тупроғини душмандан тозалайлик!

— Ёвуз қароқчиларга ўлим!

— Қариндошлар! — дея давом этди баланд овозда Хўжаниёз, — биз ота-боболаримиздан мерос еримизга ўзимиз эга бўлишимиз керак! Биз тинч ҳаёт кечириш-ни хоҳлаймиз. Мабодо четдан келганлар яхшилиқча ўз юртига кетадиган бўлсалар, биз уларни иззат-ҳурмат билан кузатиб қўйишга тайёرمىз. Агар келгиндилар қайсарлик қилиб, қаршилиқ кўрсатадиган бўлсалар, у ҳолда, бир томчи қонимиз қолгунича уларга қарши ку-рашамиз!

— Ватанни озод қиламиз!

— Яшасин Шарқий Туркистон!!!

Халқнинг қудратли овози олис-олисларга таралди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Шарқий Туркистон жумҳуриятининг бош маҳкамаси Қашқарнинг эски шаҳаридаги «дўтай ямули» деб ата-ладиган бинога жойлашганди. Уруш вақти ва янги ташкилий пайт бўлган сабабли бинонинг ички тузили-ши ва жиҳозлар хитойлар ҳукмронлиги вақтидагидек сақланиб қолган: кулранг деворлар, шифтлари қамиш-дан, биридан-бирига кириладиган кетма-кет пастак-кина хоналарни кичик-кичик деразалар аранг ёритиб турибди. Ўзгариш фақат шундан иборатки, катта дар-бозадан ичкари кирганда, хитойларнинг удўмига муво-фиқ: «Бало-қазодан сақлайдиган тўсиқ» — тўғри девор олиниб, ташқи ҳовли бир оз кенгайтирилган эди. Расмият юзасидан Хўжаниёз бугун президентлик кур-сисига ўтириб, Собит домла бошлиқ нозирларни қабул қилиши керак. Унга тайинланган қабулхона, ишхона, дам олиш хонасининг деразаларига ойналар қўйилиб, оқ шоҳи пардалар тутилган. Хоналарга шолчалар со-лиқли, духоба қопланган курсилар, юмшоқ стул ва столлар қўйилган. Тўрдаги деворга Маккаи Мадина-нинг сурати туширилган ипак гилам осиглиқ, унинг тагига қўйилган тахтасимон катта ўриндиқ салобатли

кўзга ташланади. Бу — президентнинг махсус ўринди-
ғи. Собит домла шахсий қўриқчиси билан маҳкамага
келиб, саркотибни ҳузурига чақирди:

— Тайёргарлик кўриб бўлдингми?

— Сиз буюрганингиздек бажарилди, жаноб, — эҳ-
тиром билан жавоб қайтарди котиб.

— Хўжаниёз ҳожимнинг ҳузурига бораман. Тахми-
нан соат ўнларда барча нозирлар қабулхонада ҳозир
бўлинглар.

— Хўп бўлади, жаноб! — дея яна бош эгди котиб.

— Сизга рухсат.

— Хўп! — дея орқаси билан юриб чиқиб кетди котиб.

Собит домла ўрнидан тураётган эди, эшикдан шо-
шилнч Ғойиб ҳожи кириб келди:

— Мумкинми, жаноб?

— Марҳамат.

— Ассалому алайкум! — деб салом берди Ғойиб
ҳожи.

— Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсинлар, — ўрин
кўрсатди Собит домла.

Ғойиб ҳожи кўрсатилган жойга ўтириб, унга эргашиб
кирган йигирма ёшлар чамасидаги япалоқ юз, буғдой
рангли, танқа бурун, ўрта бўй, нигоҳи журъатсиз ҳар-
бий кийимдаги шахсий қўриқчисига қараб:

— Сайфи, сиз мени ташқарида кутиб туринг, — деди.

— Хўп бўлади! — дея дарҳол чиқиб кетди Сайфи.

— Ҳузуримга келиб илтифот кўрсатдингиз, бирор
муҳим гап борми? — сўради Собит Ғойиб ҳожидан.

— Бевақт безовта қилганим учун кечиргайсиз! — деб
ўрнидан турди Ғойиб.

— Ўтирсинлар, ўтирсинлар, ҳечқисси йўқ.

— Масала шундаки, — деб ўйланиб гап бошлади Ғо-
йиб ҳожи. — Халқ орасидаги мишмишларга қараганда,
Хўжаниёзнинг обрўйини ортиқчароқ кўтараётганга ўх-
шаймиз.

— Давлатни идора қилиш учун ҳукумат бошлиғи
бўлган кишининг обрў-эътибори ҳаммадан юқори бўли-
ши керак эмасми?

— Билимсиз одам бизнинг ҳурматимизни тўғри ту-
шунармикин, жаноб? Ёввойи мижоз кимсани бошимизга
кўтариб қўйиб, эрта-индин яна тизгинини тортолмай юр-
майлик деган хавотирдамай.

— Хўжаниёзнинг халқ орасидаги обрўйидан фойда-
ланиб, — деди Ғойиб ҳожига синчков қараб Собит, —
оммани душманга қарши сафарбар қилишимиз керак.

Тизгинини маҳкам ушлаб, манзилга бошлаш бўлса, бу сиз билан бизнинг иқтидоримизга боғлиқ.

— Шундайликка шундайку-я, жаноб, лекин Хўжаниёзнинг ўтмиш фаолияти, уни биринчи бор кўришим негадир менда яхши таассурот қолдирмади. Нодон одам эгилувчан бўлади. Лекин бу одам бошқа томонга эгилиб кетадими деган гумондаман. — Ғойиб ҳожи бу жумлаларни табиб касални тўғри топгандай талаффуз этгани учун Собит домланинг кўнглида аллақандай ҳайронлик ва ҳатто ташвиш пайдо бўлиб қолди. У анчагина чўзилган сукунатдан кейин ўзига хос вазминлик билан шундай деди:

— Одам-одамга ишонч ҳосил қилганидан кейингина самимият туғилади. Фараз ва эҳтимолга таяниб хулоса чиқарсак, хатога йўл қўйган бўламиз. Ҳозирги пайтда ҳаракат бирлигидан муҳимроқ ва зарурроқ омил йўқ. Бирлик учун энг аввал ишонч керак, тўғрими?

— Дарҳақиқат рост, — деди Ғойиб, — сиз келтирган далиллар етарли, мунозарага ўрин қолмади. Лекин ёлғиз ҳаракат бирлиги муҳим омил эмас шекилли? Хўжаниёзни маслак, фикр эгаси дегучиларга ишонгим келмайди.

— Ҳозирча хулоса чиқаришга эрта. Буни амалий иш кўрсатади, — деб ўрнидан турди Собит. Ғойиб унинг ҳурматини ўрнига қўйиб, қўл қовуштирган кўйи таъзим бажо келтирди, — юрсинлар, Хўжаниёз ҳузурига бирга кирамиз.

...Қашқардаги йирик бойлар бўлмиш Охунбоевларнинг Назарбоғдаги иморатларидан бирига қўнган Хўжаниёзни зиёрат қилувчиларнинг кети узилмайди. Уч кундан буён ҳар хил табақага мансуб одамлар зиёрат баҳонаси билан ўз мақсад-муддаоларини изҳор этишга ошиқардилар. Савдогарлар савдо-сотик ишларига кенг имконият яратилишини, бож-солиқ камроқ олинишини илтимос қилсалар, мулла ва эшонлар руҳонийларга яна ҳам катта имтиёз берилишини ва масжид ҳамда мадрасалар кўпайтирилишини сўрашар эди. Тараққийпарвар зиёли вакиллар эса саводсиз болаларни иложи борича кўпроқ мактабга жалб қилиш, маданий ва маориф ишларини ривожлантириш орқали халқнинг маданий савиясини ошириш чораларини кўриш ҳақида фикр билдиришади. Мансабпараст таъмагирлар амалдорлар билан нозирлар устидан шикоят қилишиб, нуқул ўзларини

кўрсатишга уринардилар. Фарзандлари жангларда ҳалок бўлган ота-оналар, боқувчилари йўқ етим-есирлар, мол-мулки талон-торож этилганлар, ижтимоий тенгсизлик оқибатида моддий қийналган камбағал деҳқонлар, ҳунармандлар, косиблар — арз-ҳолларини Хўжаниёзга етказолмаганлар дарбоза ташқарисида қолиб кетишди. Бошларига катта салла ўраган охун-акобирларни кузатиб чиққан Хотип дарбоза ташқарисидагиларга кўз олайтириб, ёнида турган семиз муллага қаради-да:

Манави фалокатларга бу ерда нима бор экан-а?— деган эди, семиз мулла:

— Бу рўдаполар хайр-садақа сўраб келишгандир,— дея таъна қилди.

— Ҳой, халойиқ! — деб қўлини кўтарди Хотипохун хириллаб, — Хўжам жанобларини тинч қўясизларми ёки йўқми?!

— Бизлар ҳам бошқалар сингари одаммиз-ку ахир. Хўжамга ўз оғзимиз билан арзимизни айта оламизми, йўқми?! — деди оқсоқол ҳунарманд.

— Мана, биз ҳам талон-тарожга учраб, бошпанасиз қолдик!

— Иш ҳақи кам, нарх-наво кўтарилган, бола-чақа боқиш мушкул бўлиб қолди!

— Рост айтади! — деб олдинга чиқди бир мардикор, — бойлар ғаллани йиғиштириб олиб, сотмай қўйдилар, қимматчилик бўлиб кетди.

— Бизнинг додимизга Хўжам қулоқ солмаса, ким қулоқ солади?!

— Уруш жон-жонимиздан ўтиб кетди, қачон тинч яшаймиз?

Кетма-кет айтилаётган бу арз-додлар Хотипохуннинг қулоғига кирармиди? У арзчиларга «танбеҳ» бермоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган эди, шу пайт унга яқинлашаётган Замон мулойимлик билан деди:

— Отахонлар, онахонлар! Хўжам сизларга ўхшашларнинг арз-ҳолига қулоқ солади албатта! Лекин ҳаммангизни қабул қилишга вақтлари етмайди. Мен сизлар билан сўзлашиб, арзларингизни ёзиб оламан-да, хўжамга етказаман, нима дейсизлар шунга?

— Гап деган мана бундай бўлипти, укажон! Айтингчи, ўғлим, сиз ўзингиз ким бўласиз?

— Хўжамнинг котибларидан бириман.

— Раҳмат, ўғлим, сен айтганингча бўла қолсин, — деди бояги оқсоқол киши.

— Арзимиз зора хўжамга етиб борса, розимиз!

Хотипохуннинг қўпол ва совуқ муомаласидан ихлослари қайтиб, ғазаблана бошлаган халойиқ Замоннинг сўзларидан мамнун бўлиб, уни қуршаб олишди. Шикоятчилар ёзиб келган аризаларини Замонга топширишди ва ҳар тўрт кишидан бир кишини арзга вакил қилгач, тарқаб кетишди.

— Манави бедаво шумоёқлардан бўлса керак, шундайми, Хотипохуним? — сўради семиз мулла.

— Шундай, тақсир, — дея жавоб қайтарди тўрт камбағални бошлаб келаётган Замонга қаттиқ тикилиб Хотип. — Бу шумнинг устози Фозил деган қизил оёқ¹ эди, у баччағар ўлганидан кейингина қутулган эдик, мана бунисидан қутулолмаябмиз.

— Ана холос! Қизил оёқ денг-а?! — Ола кўзлари чақчайиб кетди семиз мулланинг. Шу пайт қўш от қўшилган фойтуннинг яқинлашиши эндигина ғийбат бошлаётган ғаламисларнинг гапини бўлиб қўйди. Хотип билан семиз мулла бошлари ерга етгудек эгилиб, Собит домла истиқболига пешвоз чиқишди.

2

Хўжаниёз Қашқарга етиб келган куни оқшом унинг шарафига катта зиёфат берилди. Зиёфатда Хўжаниёз ва унинг атрофидаги кишиларга, амал даражаларига қараб, тўн кийгазиб, совға-саломлар тақдим қилинган бўлса ҳам, ички-ташқи масалалар борасида расмий суҳбат бўлмади. Бугун эрталабки нонуштадан кейин бу ҳақда қисман масалалар қўзғалган эди.

— Жаноби олийлари! Ватанимизнинг шимолий қисмини озод қилиш учун газовот эълон қилинган манзилларда, — дея гап бошлади Собит домла, — бизлар олти шаҳардан душманни қувиб чиқардик, мана, ҳозир «Шарқий Туркистон жумҳурияти» таъсис этилди.

— Шундай, — бошини силкитиб маъқуллади Хўжаниёз.

— Биз ҳозир ташқи алоқаларимизни йўлга қўйиб, Туркия ва Афғонистон билан алоқа ўрнатдик. Энди қўшнимиз Шўролар Иттифоқи, Ҳиндистон, шунингдек Англия, ҳаттоки Хитой билан алоқалар ўрнатишни зарур деб ҳисоблаймиз.

— Улар бизларга миллиқ беришармикин? — кутилмаганда савол берди Хўжаниёз. Унинг бу саволига Собит

¹ Яъни, советлар тарафдори демоқчи.

домла ҳайрон бўлган эди, шу ерда ўтирган Ғойиб ҳожи гапга аралашди:

— Масала ёлғиз милтиқ олишдагина бўлмаса керак, жаноб, — деди у томоғини қириб, — бизнинг ҳозирги ҳолатимиз худди етим қўзига ўхшайди, бинобарин, биз сут берганни эмишимиз керак...

— Нима деганлари бу, очиқ гапирсинлар?! — Ғойиб ҳожининг гапини бўлди Хўжаниёз.

— Биз ҳар жиҳатдан ёрдам олишимиз керак, бирор катта давлатнинг холис ҳимоясига таянмай туриб, озодликни таъмин эта олмаймиз, — деб кескин жавоб қайтарди Ғойиб ҳожи. — Яширмаймиз, биз тегишли манбалар орқали Англиядан қурол-аслаҳа олдик ва пайти келса яна олишга тайёрдирмиз. Қардош Туркия бўлса, бизнинг ишончли иттифоқдошимиз, Қизил Россияга келсак... — у бир лаҳза сукут сақлади, — Қизил Россия билан қўшничилик ва савдо-сотиқ қилиш билан чекланмоқчимиз.

Хўжаниёз:

— Урисларни оққўнгил, бошқаларга ўхшаб қора ниятли эмас, дейишадими, домлам? — деган эди, Ғойиб ҳожи дарҳол:

— Балким бошқаларга оққўнгилдир, — дея жавоб қайтарди.

— Биз, — деди боядан бери гапга аралашмай жим ўтирган Маҳмуд Муҳит, — кўпроқ уруш, жанг билан банд бўлиб, мустаҳкам ички ва ташқи сиёсат ўрнатишга муяссар бўлолмадик. Энди бу масала юзасидан атрофлича музокара ўтказмоғимиз ва ошкора сиёсат белгилаб олмоғимиз лозим.

— Албатта, албатта. Бугун мен бу масалани фақат ахборат тариқасида айтдим холос, — деди Собит домла.

— Шомансур сизларга аралашмай четда қолибди-ю?! — деб яна кутилмаганда савол берди Хўжаниёз.

— Мен бирликни мустаҳкамлаш учун бор куч ва гидрокимни сарфладим. Жумҳурият шунинг самарасидир. Шомансур бўлса, ўзича «Хўтан подишоҳлиги»ни ўрнатиш орзусида юрибди... — дея чуқур уҳ тортди Собит домла.

Бу масалада Шомансур айбдор эди. Чунки, Темур «сижонг» Қашқарни эгаллаб турган чоғда Собит домлани, «Шомансур билан алоқа боғладинг» деган баҳонада ҳибсга олган ва Темур тунганлар томонидан ўлдирилганидан кейин бўшатиlgанди. 1933 йили 7 ойнинг 10

куни Собит домла, Шомансур ва унинг акаси Маҳаммад Имин (Бугро)лар раҳбарлигида Хўтан-Еркентда «Шарқий Туркистон Ислох жумҳурияти» ташкил этилиб, «Ҳилол қамар жамияти» декларацияси эълон қилинган ва шу йили 11 ойнинг 12 куни бу ҳукумат Қашқарда расмий кучга кирган эди. Мана шу воқеани Собит домла қисқача тушунтириб берди.

— У баттол шунчалик керилиб кетдими-а? — деди жаҳли чиқиб Хўжаниёз.

— Жаноблари президентлик тахтига ўтирганларидан кейин, ички ва ташқи бирлигимиз яна ҳам мустаҳкамланиб кетишига имонимиз комил, — деди киноя аралаш Ғойиб ҳожи. Собит унинг киноясини яширмақ учун гапни бошқа томонга бураркан:

— Бугун Сизнинг президентлик лавозимига ўтирганнингизни расмий равишда маълум қилишга ҳозирлик кўриб қўйганмиз, — дея маросим қоидаларини, унинг сиёсий аҳамиятини, чет элларда шундай маросимларнинг дабдабали ўтказилишини тафсилий тушунтирганидан кейин, Жумҳурият сиёсий программасини қисқача баён этди.

— Бас қилинглари бундай дабдабаларни. Биз ундай катта подшоликни уддалай олмаймиз. Мен умри от устида ўтган одамман, — рад этди Хўжаниёз.

«Бу ёввойи деҳқондан президент чиқишига ўзим ҳам ишонмаган эдим», — деган фикр кечди Ғойиб ҳожининг дилидан.

— Бу гапингиз тўғрику-я, — деди Собит, — лекин ҳукуматни бошқарувчи олий зот тегишли ўринни ишғол қилиб ўтиришлари зарурда.

— Ватанни душмандан тўла озод қилганимиздан кейин тахт дейсизларми, бошқа нарса дейсизларми, униси бир гап бўлар, лекин ҳозир бутун кучимизни душманни йўқ қилишга қаратмоғимиз керак! — деди дабдабали расмиятчиликка ҳуши йўқ Хўжаниёз.

— Халқимизга жанобларини президент деб эълон қилган эканмиз, — деди ўзиникини маъқуллаб Собит домла, — бас, шундай экан, сиз бу лавозимни расмий қабул қилишингиз лозим.

— Майли, аммо ортиқча дабдаба қилиб, халқни овора қилмайлик, — ўз фикрида қатъий турди Хўжаниёз.

— Хўп, сизнинг хоҳишингизча бўла қолсин, — деб Хўжаниёзнинг фикрини маъқуллашга мажбур бўлди Собит домла.

Жумҳуриятнинг бош нозири Собит домла бошлиқ бошқа нозирлар ва масъул ходимлар Хўжаниёзнинг раъйига қараб катта тантана қилмасалар-да, уларнинг ҳаммаси кўчага чиқиб, Хўжаниёзни иззат-икром билан кутиб олишди. Улар Хўжаниёзни қуршаб олган ҳолда президентнинг идорасига бошлаб киришди.

— Жаноби ҳожим, — дея мурожаат этди ҳамма тегишли ўз ўрнига ўтирганидан кейин Собит домла. — Сизни президентлик лавозимини эгаллашингиз муносабати билан бугунги муборак кунда ҳамма арбоблар ва барча халқимиз номидан муборакбод этаман!

— Муборак бўлсин, муборак! — деб ҳамма йиғилганлар ўрниларидан туриб табриклашди.

— Шарқий Туркистон жумҳурияти таъсис этилган хосиятли кунда Сиз жаноби олийлари фахрий президентликка тайин этилган эдингиз ва шу соатнинг ўзидаёқ сиёсий мурожаат эълон қилинган эди. Мана бугун ана шу орзумизга эришдик.

— Бу хурсандчилик мангу бўлсин...

— Айтганингиз келсин! — ялтоқланди Хотипохун. Ундан юқорироқ мансабга эга бўлганлар Хотипга нафратли қараб, юзларини бужмайтириб қўйишди.

— Агар президент жаноби олийлари рухсат этсалар, — давом этди Собит, — жумҳуриятимизнинг таянчлари бўлган нозирларини таништираман.

— Маъқул, домлам, сиз айтганча бўлса қолсин, — деб рухсат берди Хўжаниёз.

— Мана бу жаноб — ички ишлар нозири, — дея пакана, кўримсиз бир кишини таништирди Собит домла.

— Бу турпонликни танийман, ўтир, укам, — деб тика турган Юнусбекка ижозат берди Хўжаниёз.

— Бу жаноб бўлсалар, бизнинг ҳарбий ишлар нозири Ҳрозбек. — Алоҳида эътибор билан таништирди Собит домла.

Ўрнидан даст туриб, ҳарбийчасига салом берган Ҳрозбекнинг қиёфасидан давюраклиги кўриниб турарди.

— Қанча аскарлари бор ўзларининг? — деб сўради унга жиддий эътибор бериб Хўжаниёз.

— Расмий аскаримиз уч мингдан зиёд. Фидойиларни қўшганда олти мингга етади, — жавоб қайтарди Ҳрозбек.

— Камроқ. Қўпайтириш лозим. Шингшесай билан

Можунгйингларнинг аскарлари кўп, қурол-аслаҳалари ҳам яхши,— деди Хўжаниёз.

— Жанобларининг раҳбарликларида ҳар қандай душманга зарба бера оладиган миллий қўшин ташкил қиламиз албатта! — деди Собит домла нозирларга маъноли қараб.

— Ҳа, шундай бўлгай. Бор кучимизни шунга қаратишимиз даркор,— дея таъкидлади Хўжаниёз.

— Бу киши Али домла, молия нозири бўладилар.

— Янги пул чиқариляптими? — деб сўради Хўжаниёз бир оз тортиниб, кўзларини пириллатиб турган молия нозирдан.

— Бош нозиримиз жанобларининг амр-фармонлари билан, тахсир.

— Эшитишимга қараганда, қимматчиликка ўхшайди, тўғрими?

— Молия ислоҳати ишларини энди қўлимизга оляпмиз,— деб Хўжаниёзнинг саволига Собит домла жавоб қайтарди. — Уруш бўлаётганлиги туфайли халқимизнинг иқтисодий аҳволи оғирлашиб, таъминот ишларида қийинчилик юзага келаётгани рост.

— Нарх-навони чайқовчи лаънатилар ошираётгандир-да? — деди жиддий равишда Хўжаниёз.

«Оббо, роса боплади-да! — хурсанд бўлди Замон,— Ҳожи акамлар халқнинг аҳволига тушиняптилар», — дея у ён тарафида турган Сафохунни туртиб қўйди. Ғоиб ҳожининг дилидан: — «Роса нозик ердан тутди-ку бу эчки соқол! Бунга кимдир ўргатибди-да!» — деган фикр кечди. Нозирлар ҳам бу саволдан ҳайрон бўлишди.

— Уруш кулфатини чекаётган халқни алдаётганларни жазолаш керак! — гапга аралашди Маҳмуд Муҳит.

— Ватан озодлигидан кўра шахсий манфаатларини аъло билувчи муртадлар ҳам бор, улар ҳатто бойликларини Ҳиндистон, Афғонистонга олиб кетишга уринмоқдалар. Бу хил камчиликларни чеклаб қўядиган қонун лойиҳаси тайёрланаётир. Буни жанобларининг тасдиғидан ўтказмоқчимиз, — деди яна бир қанча масалалар юзасидан ахборот бериб ўтган бош нозир. Собит домла таништиришни яна давом эттириб: — Бу ҳазратлари эса диний ишлар ва мерос-мулклар нозиридурлар, — деди қозондек салла ўраб, узун бахмал пешмат кийиб олган кишини кўрсатиб.

— Мем, мем! — деди қумулча талаффузда Хўжани-

ёз,— ҳамма муллаларимиз мана шунақа салла ўрай-
диган бўлишса, марҳумларнинг кафанлигига оқ дока
қаёқдан етсин?!

Хижолат бўлган диний ишлар нозирининг боши
эгилиб, худди бутун гавдаси салла остида қолгандек
туюлди. Нозирлар бўлса, Хўжаниёзнинг оддий, лекин
ўткир киноясига қойил қолиб, бир-бирларига манилик
қараб қўйишди. Ғойиб ҳожи:— «Бу тоғликни гўл деб ўй-
лаш хатога ўхшайди!» деб кўнглидан ўтказди. Замон
бўлса, аксинча, Сафохуннинг қулоғига шивирлаб: «Роса
топиб бошлабди-да!»— деди. Диний нозирликни Қумул-
дан чиққанидан бери орзу қилиб келаётган Хотипо-
пхун:— «Ана, ана... бу сават салла, калтабин фаро-
сатсизни ишдан олишиб, унинг ўрнига энди каминани
тайинлашади, худо хоҳласа...»— қабилида умид қиларди.

— Ғойиб ҳожини ўзлари биладилар. Бу жаноб —
бош маслаҳатчимиз.

— Шундай денг-а, домлам,— Хўжаниёз Ғойиб хо-
жига тикилиб қолди. Қиррабурун, кўзи қизғиш, дароз
бу одам бошқаларга нисбатан ўзини эркин тутиб бема-
лол гапирмоқда эди. Унинг уйғур эканлигига гумон
қилган Хўжаниёз:

— Ўтиринг, афандим. Ўзлари қаерлик бўладилар?—
дея мулойимгина сўради. Шу кунгача ҳеч ким унга
бундай савол бермаган эди.

— Отам — Қашқарлик, онам Диёрбакрлик бўлади-
лар. Отам ҳаж қилиб, Маккага сафарга борганларида,
ўша ерда уйланган эканлар, — жавоб қайтарди Ғойиб
ҳожи.

— Мулла Собит домланинг шогирди ва ёрдамчиси
бўлганим билан фахрланаман,— деди Хўжаниёзнинг
гапини бўлиб Ғойиб ҳожи.

— Қолганларни хизмат жараёнида таништирарман.
Агар жойиз тутилса, умумий аҳволдан қисқача ахборот
бераман...

— Шошилишнинг ҳожати йўқ, домлам,— деб Собит-
ни тўхтатди Хўжаниёз,— бугун аскарларни кўздан ке-
чирсам деган эдим...

УЧИНЧИ БОБ

Бир неча кундан бери дурустроқ дам ололмаган
Замон бугун эртароқ ётиб, дам олиш учун ётоқхонасига
кирди. Сафардаги доимий ҳамроҳи Рўзи одатдаги са-

ранжомлигига кўра кичкина юмалоқ стол устига овқат тайёрлаб, шамчироқни ёқиб қўйган эди. Рўзи чиқиб кетганига анча вақт бўлган шекилли, шам ёниб бўлиб ўчай-ўчай деб қолибди. Уй ичини шам ҳиди тутиб кетган. Замон шамнинг пилигини тўғрилаб қўйди-да, ниманидир ўйлаб, хона ўртасида туриб қолди. У Қашқарга келганидан бери бошини қашишга ҳам вақти йўқ: котиблик хизматидан ташқари, халқдан келган хат ва шикоятларни ўқиб чиқиб, уларнинг мазмунини Хўжаниёз ёки Маҳмудга етазиш ва тегишли жавоб олиб, хат эгаларига хабар қилиш билан банд эди. Мабодо озроқ бўш вақт топилиб қолса, Қашқар кўчаларини, қадимий жойларни томоша қилишга шошилар эди. Мана, ҳозир ҳам уйқудан воз кечиб, чиқмоқчи бўлди-ю, лекин Рўзохун эсига тушиб, тўхтаб қолди. «Ажабо, ҳеч қачон айтмасдан бирон ерга кетиб қолмас эди, бугун унга нима бўлди экан-а?!» Замон кийимларини ечмай, ўрин устига ёнбошлади, кўп ўтмай, сакраб ўрнидан турди-да, дераза рафига тахлоқли эски муқовали китоблардан бирини олиб, стол устига қўйди ва ўрнашиб ўтиргач, китобни варақлай бошлади. Бу китоб узоқ муддат сақланганлиги учун бўлса керак, қоғозлари сарғайиб кетибди.

— Чиғатой тили... кўп сўзлари нотаниш. Эҳ, аттанг, уйғур тилини яхши ўрганиб олмаганман-а, каллаварам! Бундай тарихий китобларни ўқиб тушунолмасам, уйғур тарихини қаёқдан биламан? Уят, уйғур фарзанди бўлганим учун ҳам уят... Фозил акам: «Уйғурман деб чалачулпа зиёли бўлиб қолма...» деган эди-я! Ўқиб тушунолмаган шунча китобни тўплаганимдан нима фойда? Йўқ, йўқ! Қандай бўлмасин, вақт топиб, чиғатой тилиними, уйғур тилиними, ёзувини ўрганиб олишим керак...

Китобга ишқибоз Замон Қашқарга келиши ҳамоно эртасигаёқ Рўзи орқали ўнтача китоб сотиб олди. Шу китоблар ичида «Умумий тарих», «Турк тарихи намуналари», «Тарихи-и-Рашиди», «Тарихи аминия» ва бошқа китоблар бор эди. Булардан Мусо Сойромнинг «Тарихи аминия»сини ўқиб тушунган бўлса ҳам, уни қизиқтирган катта тарихий китобларни, хусусан, Дўғлот шаҳзодаларидан Ҳайдар Мирзанинг Шарқий Туркистон тарихига доир муфассал асарини ўқий олганига куйиниб, ачинмоқда эди.

— Сизга Қашқар харобаларининг жинлари кўринма-яптими, ўзингиз билан ўзингиз сўзлашиб қолибсиз? Эҳ-

тиёт бўлинг, хўжам! — деди хушчақчақ Рўзи эшикдан кириб, бир оз турганидан кейин.

— Қелганингиз яхши бўлди, Рўзи ака!—деди Замон.

— Худди мадрасада ўқиётган талабадай ҳадис китобларини ёйиб олибдиларми?

— Ҳа-ҳа-ҳа! — Замон роҳатланиб кулди. — Ҳадис китоблар эмас, ўзингиз олиб берган тарихий китоблар.

— Менга ҳаммаси ҳам бир хил, хўжам.

— Қаерга бориб келдингиз?

— Хирмондаги буғдойни шамоллатиб турмаса мита тушиб кетганидай, сиз ҳам бир ерда қимирламай ўтираверсангиз, миянгиз пўпанак боғлаб кетади...

— Мени қанақа шабадага етаклаб бориб ўйнатмоқчисиз?

— Қаймоқ бозорига.

— Қаймоқ бозо-ри-га?

— Ҳа-а! Юрсинлар! — Замоннинг қўлтиғидан ушлади Рўзи. — «Қаймоқ бозори» кўчасида қариндошим бор.

Улар ичакдек тор, камбағаллар яшайдиган кўчалардан бирига қараб йўл олишди. Олдинда йўл бошлаб бораётган Рўзи тун қоронғусида ўргимчак тўридай сертармоқ кўчалар бўйлаб бориб, тор бир кўчага кирганида тўхтаб, атрофга назар ташлади. Лекин қоронғида ҳеч нарсани ажратиб бўлмас эди.

— Етиб келдикми, Рўзи ака?

— Мана шу ерда бир туп жилонжийда дарахти бор эди, а? Утинга муҳтож бирон-бир одам кесиб олгандирда! — деди Рўзи ва олдинга қараб ўн қадамча юргач, негадир энгашди.

— Нима қиляпсиз?! — тоқатсизланиб сўради Замон.

— Жим туринг, — дея тимирскилаб алланимани қидира бошлади Рўзи. Охири пахса девор тагидан ниманидир топиб олди шекилли: — хайриятки, манави тўнкачани ковлаб олиб кетишмабди... — деб қўйди.

— Нима кераги бор сизга унинг?

— Кичик чоғимда мана шу тўнка устида Туроб деган бола ўтириб олиб, тамаки чекишни яхши кўрарди.

— Минг йил илгари бўлган нарсани ҳам унутмас экансиз-да, Рўзи ака.

— Менга шундан бошқа ҳунар ато этилмаган бўлса нима қилай? Шунисига ҳам шукур, — деди-да, эшиги йўқ кичкинагина ҳовлига Замонни бошлаб кирди. Йўл устига қурилган пасқамгина ҳовлига кирган Замон ҳайрон тўхтаб қолди, буни кўрган Рўзи:

— Ҳайрон бўлмасинлар, юраверсинлар, эрта тонгда

бири устига бири мингашган уйларни кўрган эдингиз-ку. Бу уйлар етим-есир, камбағалларнинг уйлари.

— Шундай денг.

— Ҳақиқатан ҳам Қашқарда камбағаллар яшайдиган ҳовлилар жуда тор ва зич жойлашган, ҳатто бизнинг кўчага бир одам зўрга сиғади. Агар қарши томондан бирортаси келиб қолса, четланиб ўтишга мажбур бўлсан киши.

— Ер-сув, мулк бойларнинг қўлида, камбағаллар мана шунақа тор ҳовлиларда яшашади. Нотекис дунё деганлари шу-да! — деб Рўзи пастаккина, зулфини эскириб кетган ёғоч эшикни аста тақиллатди.

— Бугун қаттиқ чарчабман, оёқда тургудек ҳолим йўқ, кираверинг, — деган овоз эшитилди уй ичкари-сидан.

— Чиқ буёққа, «дингқош», қариндошинг келди!

Уй ичидан эркак ва аёлнинг овози эшитилди, чироқ ёқилиб, эшик занжирининг шарақлаган овози эшитилди.

— Қани, яқинроқ кел-чи! Қайси қариндошим бўлсан? — деб ушоққина одам ташқарига чиқди. Рўзи унинг ёнига яқин келиб, елкасига қўл ташлаган эди, чайқалиб кетган Туроб:

— Бу қанақа қилиқ? Уйнашма дейман сенга... — деди.

— Ие! Мени унутдингми, ёлғиз қариндошим... — Қоронғи бўлса-да Рўзининг титроқ овозидан унинг кўзидан тирқираб ёш оқаётгани сезилиб турарди. Туробнинг бўлса қариндошлик меҳри жўшиб, йигирма йиллар чамаси кўрмаган қариндошининг болаликдаги жарангдор овозини танигач, кўзларида хурсандлик ёшлари қалқди. У худди кичкина болани қучоқлагандай Рўзини маҳкам қучганча кўтариб-кўтариб ерга қўярди.

«Бир-бирини жуда соғиниб кетишибди-я, жуда меҳрибон қариндош-уруғ эканлар, мен ҳам Фулжага қайтиб борсам, қариндошларим билан мана шундай қилиб кўришсам керак...» деган фикр кечди Замоннинг хаёлидан. Бу орада ташқарига чиқиб, ҳовлида қандай «воқеа» юз бераётганини билмоқчи бўлган аёл, эрининг бир киши билан қучоқлашиб, хурсанд бўлаётганини пайқаб:

— Вой, худойим-ей... Бу қандай ҳазил? — деди.

— Рўзохун келибди, қариндошим Рўзохун келибди деяпман, тушундингми, Донохон?!

— Рўзохун акангизми? Вой, худойим... Уйга киринглар, уйга! — деб эшикни очди аёл ва чаққон кўрпача солди.

— Қани, юқорига ўтсинлар, юқорига. Болаларнинг ухлаб қолганларини-чи, ҳозир уйғотаман... — Донохон тор уйда нима қилишини билмай қолди.

— Овора бўлманг, янга, болалар ухлайверишсин. Кеч бўлиб қолганда сизларни безовта қилиб қўйдик-да? — деди хижолат бўлиб Замон.

— Ҳечқиси йўқ. Қани, ўтиринглар, — деб таклиф қилди Туроб ҳамон тик турган Замоннинг этагидан тортиб. Кичкинагина бир хонада саккиз бола қатор ётишарди. Рўзи ўтирган жой эр-хотиннинг ўрни бўлгани учун ўрин-кўрпа бир четга тахлаб қўйилибди. Майда-чуйда тўла хонада «игна санчгундек» жой топилмасди.

«Мана камбағалчилик... Қарим охуннинг саксон минг мо¹ ери бўлса ҳам, манави саккиз болалик Туробнинг оёқ чўзиб ётишга етарли жойи бўлмаса... Мана сизга тенгсизлик! Қашқарда ер масаласи оғир экан-да», дерди ичида Замон қатор ётган саккиз боладан кўз узолмай. Эр-хотин иккаласи ҳам хушфёъл одамлар экан. Балким, саккиз бола улар учун ҳар қандай бойликдан афзалроқдир... Туроб, Рўзохунлар сўрашишаётганда Донохон дастурхон ёзиб, сопол лаганда яхшилаб ювилган кўк нокларни Замоннинг олдига олиб келиб қўйди.

— Қашқарнинг кўк ноки, — деди нокдан бир донасини олиб, кўзига суртган Рўзи.

— Турган сари ширин тортиб кетаверади. Есинлар, кўзларини равшан тортиб, юрагингиз бақувватлашади. Олинг, энг, Замонжон.

— Хафа бўлмайсизлар, қариндошлар, кеч бўлиб қолди, йўқса, бошқачароқ меҳмон қилардик, — деди хижолат тортиб Туроб.

— Ҳамма нарса бор-ку! — деди Замон лаганни кўрсатиб. — Бизнинг Фулжада бу кунгача нокни асраб бўлмайди! Ростини айтсам, бу нокларнинг ҳар бирининг қиммати бир қўйга баробар!

— Меҳмонларимиз айбга буюришмасин ишқилиб... — деди меҳмоннавоз Донохон. Ўттиз ёшдан эндигина ошган, истарали, дўмбоққина, соғлом, юзларида ажини йўқ, суқсурдек бу жувоннинг саккиз боланинг онаси эканига ишониб бўлмасди.

— Ўтиринг, янга, тикка туравериб, чарчаб кет-

¹ Мо — 0,06 гектар ер.

дингиз-ку...— деди Рўзи сурилиб, аёлга ўрин бўшатаркан.

— Оз бўлса ҳам кўпдай кўрасизлар-да. Дурустроқ совға олиб келолмадим, Туроб, Донохон,— деб белбоғига тугикли ширинликларни дастурхонга қўйди Рўзи.

— Бекор овора бўлибсизлар-да... сени соғ-омон кўриб, бошим осмонга етди,— дея кўзига ёш олди Туроб.

— Хуш келибсизлар, Рўзи ака, — деди Донохон, — нокдан еб ўтиринглар.

— Бу иним, Замон билан худди бир онадан туғилгандек яқин бўлиб кетганмиз, — деди Рўзи Замонга мамнун боқиб.

— Рост, — тасдиқлади Замон, — иккаламиз бир майизни ҳам бўлашиб еган оғайнилармиз.

— Эҳ, аттанг... Сизлар учун қўй сўйсам ҳам кам асти.

Замон:

— Манави деворда осифлиқ турган рубобни олиб, ўзингиз тўқиган қўшиқни айтиб берсангиз, туя сўйгандан ҳам аъло бўлади, ака, — деган эди, Туробнинг қошлари чимирилиб кетди. У:

— Рўзи сизга ёлғон гапирибди, — деб Рўзига қаради.

— Ноз қилма. Сени, сенинг машқларингни, манави қақажон болаларингни соғинмасам, ярим кечада бу ерга келармидим?! — деди Рўзи ранжиб.

— Рўзи акам ҳеч қачон ёлғон гапирмайдилар. Агар малол келмаса, илтимос, бир қўшиқ айтиб беринг! — такрор ўтинди Замон.

— Меҳмон олдида уятли бўлиб қолмасам бўлгани, — деди Туроб ва аста рубобини олиб, созлай бошлади.

— Ўзимникини эмас, Саид найчининг қўшиқларидан айтиб бера қоламан...

— Ихтиёр ўзингизда, Туроб ака, — деди Замон.

Туроб рубобни олиб созлашиданоқ унинг моҳир созанда эканлиги кўриниб турарди. У «Рубоб пардаси» аталмиш анъанавий куйни чала бошлаши ҳамано тингловчилар диққатини ўзига тортди. Унинг бармоқлари рубоб пардалари узра енгил ҳаракат қилаётганини кўриб, Замон Зикрининг дутор чертишини эсларкан, хаёлан Ғулжа, Или ёқаларида кеза бошлади. Туроб иккинчи куйни бошлади. Дилрабо куйга унинг ёқимли овози жўр бўлиб кетди:

Юрт жангга чорлаган он,
Эли учун тикиб жон
Саидполвон отланди,
Дилда шундоқ аҳд-паймон:
— Эй, Учтурпон,¹ не десам, бинойи —
Жасур қилди нидойинг,
Меҳринг, нонинг, тузинг учун,
Бўлай, майли фидойинг.
Учтурпон ҳар гапида,
Иўқсуллар тарафида —
Жангга кирди мард Саид
Ер-у дўстлар сафида.
Чиқди душман йўлидан
Ураб ўнгу сўлидан.
Евни суриб чиқарди
Юртнинг қири, чўлидан.

Туроб куйлашдан тўхтади. Лекин унинг тўхтаб қолганини ҳеч ким сезмагандек, жим ўтираверишди. Куй, ғазал уларни ўзига мафтун этиб, хаёлларини узоқ-узоқларга олиб кетган эди. Болалар ҳам қимир этмай ухлаб ётишарди. Эҳтимол ёқимли қўшиқ аллалаётган бўлса керак уларни.

— Катта раҳмат, Туроб ака, — деб ташаккур билдирди мамнуният билан ниҳоят Замон, — ҳақиқатан ҳам мақтовга лойиқ санъаткор экансиз, офарин сизга!

— Ошхона, чойхонаю, нонвойхона, этикдўзликларда ишлаб юриб ўрганганим шу бўлди, устоз кўрмаганим учун ҳали камчиликлар кўп...

— Ундай деманг, Туроб ака. Беҳад сел этдингиз бизни.

— Қашқарда санъаткорлар оз эмас. Улар ҳозир хорзорликдалар, — дея уҳ тортди Рўзи.

Бизга рухсат берсангиз, қайтсак, — ижозат сўради Замон.

— Утирибсизлар-да... Қуруқдан-қуруқ кетаверасизларми? — дейишди эр-хотин баравар.

— Кўп раҳмат сизларга, бундан ортиқ иззат-икром бўлмас.

Мезбонлар уларни нечоғли ётиб қолишга ундашма-син, меҳмонлар кўнмай, хайрлашиб чиқиб кетишди.

¹ Учтурпон — жой номи.

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Уч жосус ғийбат бошлаб юборганларига анча бўлганди. Турди бойваччанинг шанхайлик тунган хотинининг «синглиси» ниқоби билан Қашқарда жосуслик ҳаракатини олиб боришга юборилган Жу-Шўжа бу сафар устига юкланган вазифанинг мураккаблиги ва қийинлигидан шикоят қилиб, хўжайини Шингшесайга лаънат ўқиб, қарғарди.

— Ўйласанг-чи, Юнус,— деди Жу-Шўжа ёлвориб,— янги шаҳар қўрғонида ётган Мозихўй билан алоқа боғлаш осон иш дейсанми?

— Ундай бўлса,— деди жаҳли чиққанидан мўйлаблари диккайиб кетган Юнус,— Шингшесай сени бу ерга ўйнаб, дам олишга юборганми? — У титроқ қўллари билан стол устидаги коньякни олиб очди-да, қадаҳга яна тўлдириб коньяк қуйди ва суҳбатдошларига таклиф қилиб ўтирмай, ўзи ичиб юборди.

— Жаҳл қилманг, осмон узилиб ерга тушгани йўқ-ку! Нима, Шингшесайни деб ўлайликми? Қўлдан келганича ишляпмиз, тўғрими, Жу-Шўжа? — деб Турди икки қадаҳга коньяк тўлдирди ва «марҳамат, Шўжам!» дегач, нос отган каби қадаҳдаги коньякни бир кўтаришда ичиб юборди. Жу-Шўжа тўрсайганича ўтирар эди.

— Вақт ўтяпти. Биз бўлсак, товуқлардай тухум босиб ётибмиз. Шингшесай бизни назорат қилмайди дейсизларми? — жаҳли чиқиб Турдига тикилди Юнус.

— Хўп,— деди Юнуснинг қилган таънасидан ранжиб, юзлари бўртиб кетган сатанг,— сенингча, нима қилиш керак, а? Мен бу ернинг шароитини билмайман-ку?!

— Сенинг асосий вазифанг — Мозихўйни қўлга тушириш эканлигини билиб туриб, яна мендан сўрайсан-а!

— Ҳа, шундай, лекин, менга шароит яратиб бериш Турди икковингларнинг вазифанглар-ку?! — Жу-Шўжа бўш келмади. — Иккаловнинг нима иш қилдингизки, кериласизлар.

— Бу қанақа можаро? — деб Жу-Шўжанинг гапини бўлди Турди,— таом совуб қолди-ку, ахир, еб-ичиб суҳбатлашайлик.

У устма-устига икки қадаҳни ичиб юборди-да, чинни лаганлардаги янги пиширилган гўштлардан газак қила бошлади. Жу-Шўжа билан Юнус газакдан нари-бери

тотиндилар-да, Турдининг мечкайлигига ҳасад қилгандай жирканиб қарашди. «Очкўз суқатой, — деди афтини буруштириб ичида Шўжа — сен чантуларга эргашиб келган мен аҳмоқ. Эссиз Шанхайим...» Жу-Шўжа хаёлан Шанхайдаги йигирма бир қаватли меҳмонхона ва ҳар кеча бўладиган айш-ишратларни кўз олдига келтирди.

— Менинг калламга бир фикр келиб қолди, қулоқ солинг, бойвачча, — деб бошини овқатдан кўтарди лагандаги гўштни паққос туширгач, димлама товукдан бирини ея туриб, ўрдакка қўл ураётган Турди, — мана шу ишимизга Масак ҳангини аралаштирсак демоқчиман... — Турди ўрдакнинг тўшини чайнамай ютиб юборди шекилли, ўқчиб кетган эди, муштумдек чала чайналган гўшт оғзидан отилиб чиқиб, Шўжанинг олдига тушди.

— Ий-я! — дея бақриб юборди Шўжа ва қочиб чиқиб кетди. Юнуснинг кўнгли айнаб, қайт қилиб юборай деди.

Юнус Шўжанинг олдида шеригининг мечкайлигидан қаттиқ хижолат бўлди.

— Мана шу кўк йўтал дардига дучор бўлиб қолдимда! — деди Турди парвойнфалак. У ёғ босиб, бўриққан юзини сочиққа артди-да, чалобдан роҳатланиб симиргач уҳ тортди.

— Вой, очофат-ей... сен суқатойни мана шундай қалтис ишга тортганимизни-чи! Вой, ҳамоқат-ей! — деб хўрсинди Юнус.

— Ҳалиги Масак...

— Қўйинг, оғайни, ўша ҳангингизни. Ундай эшаклардан бунингсиз ҳам қутулолмаяпмиз, — деб Турдининг гапини бўлди Юнус. Шу орада яна пайдо бўлган Шўжа икки қўлини қовуштирганча:

— Орангизда тунган ёки тунган тилини, урф-одатини яхши биладиган ишончли киши борми? — деб сўради.

— Уни нима қиласан? — деди ҳайрон бўлиб Юнус.

— Ўша кишига тегар эдим...

— Нима, нима?! — деди биқинига ханжар санчилгандек сесканган Юнус сатаннинг гапидан рашки кўзгаб.

— Бошқа илож йўқ, — деди маккарона ишва қилиб сатанг. У худди Юнусни биринчи марта кўраётгандай ликиллаб келиб, қадаҳдаги майни ичиб юборди.

— Қани, мақсадингни айт-чи, сенга эрга тегиш нимага керак бўлиб қолди? — ўдағайлади Юнус.

— Ўша одамни олиб, Мозихўйлар ичига «қочиб» ке-

таман, — деди Шўжа ишлатган макридан мамнун бўларкан, ёнидаги икки пўкон чантуларни менсимай.

— Мозихўй «қочиб» борганингга ишонар эканми?

— Ишонарли баҳона ўйлаб топиш сенинг ишинг. Бўлмаса, бизга нега «бошлиқ» бўлдинг, Ю-Шонгунг? — таънаомуз тиржайди Шўжа.

— Шўжамнинг ақли-ҳуши жойида, бойвачча! — деди чала ейилган ўрдакка яна қайта «ҳужум» бошлаган Турди.

— Сизлар вазифа бажаришни худди таом ейишдай осон ҳисоблайсизлар!

— Чарчадим. Мен айтганга ўхшаш чора топсанглар ёмон бўлмасди, — деди Шўжа ва шамолда тебранган тол навдасидай ишвали бурала-бурала хосхонасига чиқиб кетди. Шўжани ҳар қандай вазиятда ҳам ўз ёнидан йироқ кетказишни хоҳламаган Юнус бирор чора-тадбир қидириб топишга, бордию ҳеч нарса чиқмаса, ҳирсиётини «вақтинча» қурбон беришга қарор қилди.

Шингшесайнинг разведка ишлар бўйича бошлиқларидан бири Жов, Янг, Юнуслар Қашқарга жўнашлари олдидан, зарур бўлиб қолганида фойдаланиш учун Молинг исмли жосусни тайин қилган ва у билан учрашиш паролени берган эди. Ҳозир Юнус ана шу Молингни эслаб, ўйланиб қолди. «Эртадан кечиктирмай уни топиш зарур, уни қандолатфуруш дейишган эди, ҳор ҳолда топиш осон бўлса керак».

— Мен эртага Собит домланинг ҳузурида бўламан, — деди Юнус ва кетма-кет уч қадаҳ май кўтаргач, роҳатланиб уҳ тортди.

— Яхши гап.

— Сиз, оғайни, мен қайтиб келгунимча ҳалиги Масак деганни мана шу ерга ҳозир қилиб қўйинг!

— Хўп бўлади!

— Йирик савдогарлар орқали озиқ-овқатлар харид этиб ғамлашни ёлғиз Қашқарда эмас, Ёркент, Хўтан, Оқсувда ҳам тезлатмоқ лозим.

— Бу яна қанақа ўйин? — деб сўради кўзлари чақчайиб, овқатдан бошини кўтарган Турди.

— Озиқ-овқатни йиғиб олсак, Хўжаниез тугул, ундан қаттароғи ҳам қўлимизга илинади, ахир аскарларчи тўйғазиш учун бизга қарам бўлиб қолади-да!

— Мана бу ақлингизга қойилман! Жу-Шўжа бўлиб кетинг-е! Хо-хо-хо!

— Бунча бемаъни бўлмасангиз, оғайни!

— Рости шу-да, — деди Турди Юнуснинг гапига парво

ҳам қилмай. Сўнгра иккита анорнинг сувини чинни пиёлага сиққач, ичиб юборди.

Хонага қўлида телеграмма тутган Шўжа отилиб кирди:

- Янги топшириқ.
- Дубаннинг ўзиданми?
- Ҳа-а!
- Нима дебди?

Жу-Шўжа шартли телеграмманинг мазмунини айтиб берди:

— Мозихўй билан бошқа кишилар шуғулланадилар, сизлар аралашманглар; унинг хитойлардан ташкил топган қўшини орасида бузғунчилик ишларини кучайтиринглар...

— Ҳм, бу янги гап-ку, — деди Турди.

— Хўжаниёз билан Собит домлалар масаласида ўзгариш бўлмайди, — деб телеграммадаги ибораларни такрорлади Юнус, — Хўжаниёзни ўзинга жалб этиб, яккаланган Собитга дакки бермоқчисан, шундайми? Ким билади, эрта-индин мени ҳам яккалаб... — мулоҳазасидан қўрқиб кетган Юнус тубсиз ўрага тушиб кетгандай бўлди.

— Иссиғингиз чиқиб, титраяпсизми, бойвачча? Манави анорни сиқиб ичсангиз, юрагингизнинг тафтини олади, — деди Юнуснинг титраганини пайқаган Турди.

Юнус Турдининг гапидан жирканиб, унга бир қараб олди-да, сўнг эътибор бермай, Жу-Шўжага мурожаат қилди:

— Шингга «ўқилди», деб жавоб телеграммаси жўнатгин-да, кейин ухлагани ёт!

2

Тонг-саҳар уйқудан туриб, аскарларнинг ҳарбий машқини кўздан кечирган Мозихўй мудофаа истеҳкомларини кўздан кечириш учун қалъа девори устига чиқди. Қашқар «янги шаҳар»ининг қуршаган деворнинг усти бамисоли ўтиб бўлмас тўсиққа айланганди. Деворнинг тўрт бурчагида қурилган минораларнинг ҳар бирига учтадан пулемёт ўрнатилган. Девор дарбозаларининг ён тарафига замбараклар қўйилган. Девор атрофи бир метрча келадиган қилиб янгидан тўсилган. Тўсиқнинг ҳар бир қадамида душманни мўлжалга олиш учун тешик қолдирилган. Шунингдек, қўрғон дево-

рини гир айлантриб уч метрлар чамаси кенгликдә хандак қазилиб, сув тўлдирилган эди. Уйғурлар тарафидан биринчи бор уюштирилган ҳужум истеҳкомнинг мустаҳкамлиги ва тунган аскарлари кўрсатган жасорат туфайли қайтарилган эди. Мозихўй ҳаммаёқни айланиб, кўздан кечиргач, адъютантига девор устига кўпроқ қумли қоплар олиб чиқиб тахлашни буюрди-да, жануб томондаги дарбозага яқинлашгач, дурбинини қўлига олиб, узоқ-узоқларга назар ташлади.

Қуюнлунг тоғи ортидан кўтарилган қуёш бепоён водийга заррин нур сочиб, борлиқни яшнатиб юборганди. Эндигина барг ёзаётган дов-дарахтлар қуёш нурида бахмалдай товланар, яқинда қулф урган майсалар бамисоли гиламга ўшарди. Йироқ-йироқларда қўш ҳайдаб, ер чопаетган деҳқонлар баҳор ва тинч ҳаёт ишқиди. «Бизнинг юртда ҳам деҳқончилик бошлангандир. Эҳ, ўша деҳқончилик билан шуғулланган онларим...» дея ўкиниб эслади Мозихўй. Унинг отаси деҳқончиликка моҳир, заҳматкаш одам эди. Уларнинг ўт-ўланлари бешқаларникига қараганда ўн кунча илгари етилар эди. Шу сабабли одамлар унинг отасини «Мо-сифу» (устоз Мо) деб аташарди. Ёлғиз ўғлини яхши ниятлар билан ўқитиб, охири ундан ажралиб қоламан деб ўйламаган эди Мосифу. «Ўзимнинг ватанимни ташлаб, бу ерларда нима қилиб юрибман-а? — деб ўйлади она юртини соғинган Мозихўй. — Ота-онам мени бировлар элига бориб, ўзимизга ўхшаш меҳнаткаш одамларга қирғин ёғдир; уй-жойини вайрон қилиб, хотиржамлигини буз, ҳатто ўлдир, деб тарбия бермаган эдилар-ку! Йўқ, кундан-кунга қонга ботиб кетяпман...» Мозихўй кейинги кунларда шунга ўхшаш ички кечинмаларга бериладиган одат чиқарганди. Узоқни ўйламай, таваккалчиликка берилиб, қирғин солиш, вайронгарчилик сабабкорларидан бирига айланиб қолганлигидан афсусланар ва бу ўринда гоҳо Можунгўйнинг айбларди. Унинг виждони ўз халқига ўхшаб хитой босқинчиларининг истибдодидан эзилаётган уйғур халқининг озодлик ҳаракатига зомин бўлганлигидан азобланарди. «Биз хатога йўл қўйдик. Тақдиримиз бир бўлган уйғурлар билан иттифоқлигимизни бузмаслигимиз керак эди. Энди кечикдик — фурсатни бой бериб қўйдик, орамизга нифоқ тушди...» Хотирага берилиб кетган Мозихўйнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айлангандай бўлди-да, қум тўлдирилган қопнинг устига ўтириб қолди.

— Эй, Го-силлинг... сенинг қобилиятинг ва жасоратингга қойилману аммо тентаклигинг ва такаббурлигингдан нафратланаман. Тадбирли бўлганингда, бу аҳволга тушиб қолмас эдик...» — дея бошини маҳкам чангаллаганча ўқинарди Мозихўй.

— Жаноби Мозихўй! Го-силлингдан алоқачи келди, — адъютантининг овозини эшитган Мозихўй бошини кўтарди.

Мозихўй штаб биносига кирганида, уни Қашқарнинг собиқ ҳокими, ҳозирда эса ҳоким ёрдамчиси Мошову кутиб ўтирган эди. Қашқарнинг янги шаҳарида хитойларнинг ҳарбий-маъмурий маҳкамаси бўлиб келган «титай ямули» ҳозир мудофаа штаби эди.

— Алоқачи қани? — деб сўради Мозихўй.

— Йўлда анча қийналиб келгани учун андак дам олсин дедим. Го-силлинг йўллаган хат мана. — Мошову муҳрланган узун пакетни Мозихўйга узатди. Мозихўй конвертни очиб, ичидаги хатни олди-да, тез ўқий бошлади.

Хушёр ўтирган эски амалдор Мозихўйнинг афтидаги ўзгаришга диққат қилмоқда. Можунгйингнинг хатида мартнинг охирларида Қашқарга етиб келиши ва у етиб келгунича Қашқарнинг «янги шаҳар»ини қўлдан берилмаслиги, қандай бўлмасин, Хўжаниёз билан Собит домла ораларига низо солиш тайинланган ва хатнинг охирида вақтинча бўлса ҳамки, Шомансур билан иттифоқ тузиш, асосий кучни сақлаб қолиб, Можунгйинг Қашқарга келганидан кейин, куч тўплаб, Шингшесайга қарши ҳужумга ўтиш режаси кўзда тутилганди. Мозихўй буйруқни ўқиб бўлиб, Мошовуга берди ва у ўқиб чиққанидан кейин:

— Сизни фикрингиз қандай? — деб сўради. Унинг сўзидан норозилик аломатлари сезилиб турарди. Шунинг учун Мошову унинг раъйига қараб, маънодор жавоб қайтарди:

— Жуда ҳам мураккаб вазифалар экан. Ҳар ҳолда Го-силлингнинг хоҳишини рад этмаслик керак.

— Го-силлинг Қорашар, Оқсувларда тўхтамай, жанубга қараб юришини нима деб ўйлайсиз, Мо-дўтай?

— Бир нарса дейиш қийин, ҳар ҳолда ожизлик ифодаси деб ўйлайман, — яна икки хил маънода жавоб қайтарди тажрибали амалдор.

— Шингшесайни Қорашар, Оқсувларда тўхтатолмаслигига кўзи етиб туриб, яна бизга шунча оғир вазифалар юклашини қаранг! — Мозихўй шундай дея

Ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. — Қошки эди озроқ ёрдам берса...

— Шингшесай бўлса мушукдан йўлбарсга айланмоқда. Унинг таянадиганлари бор... — деб чуқур хўрсинди Мошову.

— Сиз, жаноб, Шиндан қўрқаяпсизми, а? — бирдан ўзгарди Мозихўй, — балки Шингшесай Госилингга жанубий Шинжон ҳокимлигини берганда қабул қилса ютармидик. Энди эса, Шин бир қишлоқни ҳам бермайдими демоқчидиман. — Бу гал қатъий ва мантиқли жавоб қайтарди Мошову.

— Ундай бўлса, — деди Мошовунинг биринчи марта очиқ фикр айтганлигига ҳайрон бўлган Мозихўй, — Хўжаниёз, Собит домлалар билан келишайлик.

— Ҳе... — деб ўйга ботди Мошову. У жаҳли тез Мозихўйдан ийманиб, пухта ўйлаб, кейин бир фикр айтарди. Ҳозир ҳам атрофлича ўйлаб, олдиндан кўнглига тугиб қўйган фикрини айтмоқчи бўлди:

— Собит домла эмас, Хўжаниёз билан келишиш фойдали бўлар эди. Қим билади, биздан устунроқ турган Шингшесай уни илиб кетмасайди.

— Нима сабабдан Собит домла билан эмас?

— Хўжаниёз катта обрўга эга одам, у билан келишиш эмас, бош эгиб хизмат қилиш керак.

— Хўжаниёз бизга ишонмайди! Биз уни чўчитиб қўйдик-да!

— У — оддий, содда одам. Бунинг эвини қилса бўлади, — деди Мошову. Ҳар иккаласи бу ҳақда мунозара юргизиб, бир фикрга келиша олмай, охири Госилингнинг кўрсатмаси бўйича ишлашни лойиқ кўришиб, ўз хоналарига кириб кетишди.

«Мошову нима сабабдан ўз фикрларини аввал изҳор этмади? — дея ўз-ўзига савол бериб ўйларди каравотда чалқанча ётган Мозихўй. — Ҳа, унинг гапида жон бор».

3

Туробнинг қора хачир қўшилган араваси «ёнғоқ сарой»дан ўтгач, қаймоқ бозорини кесиб ўтадиган йўл ёқалаганча тор кўча ёнига келиб тўхтади.

— Мени «Трумтой» кўли ёнида кутиб тур, — деди аравадан тушган киши.

— Кечикмайсиз-а, бойвачча?

— Қанча кўп кечиксам, ҳақингни оласан.

— Хўп, бойвачча! — деб Туроб хачирни қамчилади, арава юриб кетгач, бояги киши тор кўчага кириб, учинчи қўш тавақали эшикни тақиллатди. Эшик қия очилиб, келган киши ҳовлига кириши билан эшик қулфланди.

— Хўжайининг борми?

— Ҳозиргина келдилар, — жавоб қайтарди эшик очган хизматкор меҳмонни ичкарига етаклаб. Улар ичкари ҳовлига ўтиб, пешайвонли пастаккина уйга киришди. Қадимги қашқар усулида тўрт девори жимжимадор ўймакорлик билан ишланган токча ва тахмонли хона. Тахмонга қават-қават кўрпалар йиғиб қўйилибди. Токчаларда турли хил нафис чинни идишлар лиқ тўла. Хонани стол устида турган чироқ ғира-шира ёритиб турибди. Чироқ ёруғида майда ёзилган хатни ўқиб ўтирган Юнус бойвачча Турдининг хонага кириб келганини сезмай қолди шекилли, бошини кўтармай, ўқишда давом этаверди.

— Васиятнома ўқияптиларми? — дея хондон отиб кулди Турди.

— Сизда, оғайни, қилчалик ҳам ҳиссиёт йўқ, гўрга тушиб ҳам кулсангиз керак дейман, — деди Турдининг «васиятнома» сўзини ишлатганидан қаттиқ ранжиган Юнус.

— Биз-чи, оғайни, осмон узилиб ерга тушса ҳам палов ейишни қўймайдиганлар хилиданмиз, ха-ха-ха!

— Утиринг! — деди буйруқ оҳангида Юнус.

— Бугун нега чақиринди бу ерга?

— Жойимизни тез-тез ўзгартириб турмасак, кўзга чалиниб қоламиз. Эҳтимол, бир неча кундан кейин яна янгилашга тўғри келар, яхшироқ жой топинг!

— У ёғидан хотиржам бўлсинлар. Қашқар шаҳарининг ярми бизга қарайди десам ҳам бўлади.

— Гапни қўйиб туриг, ишни қандай битказдингиз, шуни айтинг?

— Бугун сизни хурсанд қиламан, бойвачча.

— Хўш, хўш, қани?

— Хўжаниёз эртага кечки пайт иккимизни қабул қилмоқчи.

— Баракалла! — деб Юнус хурсанд бўлганидан ўз қўли билан коньякни очиб, икки қадаҳни тўлдирди: — Кўнмаса-я, деган хавотирда бошим қотган эди.

— Муллохун акам орага тушмасалар, кўнмас эди,

агар билсангиз, Хўжаниёз сизни Шингшесайнинг одами деб гумон қилар экан.

— Шундайми — деб Юнус ўйланиб қолди. — Сизларни-чи?

— Мендан гумон қилмаса керак. Қумулда ўн беш туя молни «ислом йўли»га деб ҳадя қилгандим-да. Шунинг учун ҳануз Қашқардаман.

— Менинг бу ерга келганимни пайқабдими?

— Уларнинг доим қулоқлари динг. Мен сизни Қашқардаги савдо-сотик ишларини ва мулкларини кўздан кечиргани келган эканлар, дедим.

— Замонни кўрдингизми?

— Йўқ.

— Шу ҳароми орага тушиб қолмаса дейман.

— Муллохун билан гаплашиб кўрдим. Унинг айтишича, Хотипохунга ўхшашлар уни Хўжаниёздан четлаштиришса керак. Замонни фақат Сафохунгина қаноати остига олган эмиш.

— Манави, — деб стол устида ёзиғлик турган хатни қўлга олди Юнус, — Хўжаниёзнинг биринчи ёрлиғи. Бунда бойлар қўлидаги ғаллани олиб, деҳқонларга уруғликка тарқатиб бериш, фидойилар ташкил қилиш эълон қилинибди. Эртага кўришганимизда қўлимиздаги ғаллани ҳадя қилиб, олдини оламиз.

— Шунча пул куйиб кетадими?! — деди Турди. Уй хира ёруғ бўлишига қарамай, унинг қон томиб турадиган қизил юзи бужмайиб кетгани кўриниб турарди.

— Зиённинг ўрнини бошқа йўллар билан тўлдирармиз, кўрқманг, оғайни!..

— Сиз айтгандек, бошқа илож йўқ... — деди алам билан Турди.

— Иккинчи томондан, «Хўжаниёз бойларга қарши, қизиллар йўлидан боряпти, бойлар мулкани тортиб олмоқда», деб ташвиқот варақаси тарқатамиз-да, бойлар ичида норозиликни кучайтирамиз.

— У ёғини ўзлари биладилар. Қийналиб топган ғалламизга ачинаман-да! Эссиз... Ғалланинг нархи ошиб, озмунча фойда олармидим?! — деб яна уҳ тортди Турди.

— Энди, иккинчи масала, — деди сигарани сўргач, бурқситиб тутун чиқарар экан, Юнус сўзини давом эттириб, — Собит домла, Хўжаниёзлар қоралаб ёзилган ташвиқот варақаларидан бирор минг нухасини тошбосмада босиб чиқариш керак.

— Пирим... — деб кўзлари олайиб кетди Турдининг.

— Пирим-пирим дейишни қўйинг. Ҳалиги пусиб ётган икки одамингизни ишга соладиган пайт келди.

— Иброҳим тайёр-ку.

— У оғайнингиз қўрқоққа ўхшайди. Унга Замон келди десангиз, беданадай қочиб қолади.

— Шундоқ дейсиз-ку, лекин, Фозилдай одамни эплади ахир.

— Эплади эмас, хиёнат қилди. Бизга ҳам шундай хиёнат қилмасайди. Унга иш буюриб, кетидан текшириб турмасангиз, айнаб қоладиган одати бор. Ростдан ҳам ҳалиги одамингиз келганми?

— Ҳа-а, келган. Ташқаридаги ҳовлида кутиб ўтирибди.

— Чақиринг, гаплашиб кўрайлик.

— Томоқлар ҳам тақиллаб кетди, озгина... — дея коньякка қараб лабини ялаб қўйди Турди.

— Аввал ишни битказ, кейин бемалол ўтирамин.

— Томоқни озроқ ҳўллаб... — деб Турди ўрнидан туриб, ёғлик гўштдан бир парчасини оғзига солди. У Масакни бошлаб киргунича Юнус Шингшесайга юбориш учун тайёрланган махфий телеграммани (ислом аскарларининг жойлашган ери, уларнинг сони ва қуролларининг тури, аскар бошлиқлари ҳақидаги маълумотлар) яна бир марта кўздан кечириб, баъзи жойларини тўғрилади. Турди бошлаб кирган Масак Юнусга салом ҳам бермай, остонада қаққайиб турарди.

— Ўтир! — деб ўрин кўрсатди Юнус. Масак «рахмат» ҳам демай, туя ерга чўккандек, бесўнақай оёқларини ёнига букиб, беўхшов сўррайиб ўтирди. Унинг сурбетлиги, қўполлиги, қайсарлиги шундоқ афтидан кўриниб турарди.

— Бой бўлишни, чиройли хотин олишни хоҳлайсанми? — деб сўради Масакни бошдан-оёқ кўздан кечиргандан кейин Юнус.

— Ҳи... хоҳламай-чи?! — ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб қайтарди Масак. У «ҳи» дея тиржайганида сарғайиб кўринган тишларидан ирганиб кетган Юнус гиламни қайриб тупуриб олди-да:

— Одам ўлдириш қўлингдан келадими? — деб сўради.

— Ҳи... келмай-чи?! — деб у бу гал Турдига қараб қўйди. Чунки у Илидалигида опасини бўғиб ўлдирганлиги, пул талашиб, акасини пичоқлагани, Қашқарга қочиб келаётиб, ҳамроҳини ўлдириб, отини тортиб ол-

гани Турдига маълум эди. Турди суиқасд ташкил этишда ундан бир неча бор фойдаланган эди.

— Сени ҳозир одам ўлдиришга юборсак бора ола-санми?

— Ҳи... бормай-чи?!

Масакнинг жавобларидан ҳайрон бўлган Юнус: «Бу махлуқингнинг эси жойидами-йўқми» дегандек Турдига кўз ташлади.

— Бу мана шунақа тўрсиллаб гапиради ўзи. Топшириқ яхшилаб тушунтирилса, айтганингиздан ҳам аъло бажаради, — деди Турди.

— Хи-хи... бажармай-чи! — одати бўйича ёнига қараб гапириб қўйди Масак.

— Менга қара, Масак, — деди Юнус Масакнинг қонхўрлигига ишонганидан кейин, — сенинг бу сафар ўлдирадиган одамнинг унча-мунча одам эмас. Ниҳоят-да ҳушёр бўлмасанг, қўлга тушиб қолишинг мумкин, тушундингми?

— Хи-хи... тушунмай-чи?!

— Гапни чўзмай, топшириқни бераверинг, бойвачча, — деди Масакнинг феълени биладиган Турди. Юнус Замоннинг қандай қилиб ўлдиришини, неча кундан бери ўйлаб тузган режасини Масакка бир-бир тушунтирди. Агар топшириқни бажариб келса, минг сар (1сар-35 грамм) кумуш пул ва ёш хотин олиб бериб, хоҳлаган шаҳарига етказиб қўйиш ҳақида келишилгандан кейин, уч қотил ароқ ва овқатга ружу қилишди.

БЕШИНЧИ БОБ

Довон тепасидаги одамдай ҳокимият чўққисини нишонга олиб, борган сари омади келаётган Шингшесай маълум паллага етганда тўхтаб, тўрт тарафга назар ташлади. Хитойларнинг: «Қўш ғилдиракли аравада қуён қувиш» сиёсатига изчил амал қилиб келган бу маккор уч йил аввалгидек ўрин-мансаб учун катта амалдорларнинг оёғини ялаб, пешини кўтариб юрадиган, касби ялоқчилик эмас, балки аксинча, ўзини ҳокимият эгаси — Шинжон халқининг тақдирини ҳал қилишга қодир қудратли кучга эга бирдан-бир ҳукумрон ҳисоблай бошлади. «Раис Жинг-Шуриндан ҳокимиятни тортиб олдим, рақибларим: Жинг-Жун, Люшовтан, Тов-Минью, хавфли генерал Жонг-Пиянларни

ўлдириб, хатарнинг олдини олдим. Ҳарбий таҳлика солаётган Можунгйинг, Хўжаниёзларни жанубий Шинжонга улоқтириб ташладим. Энди нима қилиш керак? Энди қўлим узун — етарли кучга эга бўлдим, ҳамма нарсани ҳал қила оламан. Можунгйингга узил-кесил зарба бериб, Собит домла жумҳуриятини йиқитиш асосий масала!»

Шингшесай сўнгги хулосага келди-да, ҳарбий-маъмурий кенгаш аъзоларини дарҳол йиғишни шахсий котибига буюрди.

Ҳарбий-маъмурий кенгашга Шингшесайнинг энг яқин йўлбошчи маъмурлари: Чу-Силинг (қайнотаси), Вонг-Санмужонг (бош штаб бошлиғи — божаси), Или, Қашқар, Олтой, Торбоғотойларга ўхшаш муҳим вилоятларга янгидан тайин этилган генерал-губернаторлар: Лю-Бин, Яв-Шун, Сай-Ҳин ва ҳарбий разведка бошлиғи Жовян қатнашди. Кейинги кунларда махфий маслаҳатлар тавфсилотини ёзишга тайин этилган Лу-Юлунму ҳам ҳозир бўлган эди. Қийиқ кўз, ясси энгакли, тиржайганида курак тишлари пастки лабини ёпиб турадиган йигирма уч ёшлар чамасидаги бу ёш «амалдор» Шингшесайнинг энг содиқ мухлисларидан бири бўлиб, қатл этилган Жинг-Жун, Тов-Минью, Лю-Шовтанларнинг Шингшесайга қарши тўдасини фош этишда кўрсатган «хизмати» учун Шингшесай уни асранди бола қилиб олган эди. Уйғур тилини яхши биладиган Лу-Юлунг мусулмонлар ичига суқулиб кириб, улар орасидаги ахборотлардан «отаси»га бевосита хабар етказиб турарди. Мана, ҳозир у шалпанг қулоқларини диккайтириб, мажлисда айтилган сўзларнинг биттасини ҳам қолдирмай ёзиб олишга шай бўлиб турибди.

— Устунлик тамоман биз тарафда. Шунинг учун душманга узул-кесил зарба бериш фурсати етди деб ҳисоблайман, — деди сўзига хулоса ясаб Вонг-Санмужонг. У одати бўйича лабини ялаб қўйди-да, камарини тузатгач, ўрнига ўтирди.

Шингшесай уйқусизликдан зўриқиб керкиган қовоқларини юганича бир неча дақиқа жим туриб, хаёл сурганидан кейин, Чу-Силингга назар ташлади. Бошқалардан ярим газча баланд, озгин, чувак юзидан заҳар томиб турадиган, боши кўзойнакли илоннинг бошини эслатадиган бу қари генерал бошқалар олдида ўзини «устоз» ҳисоблаб, кўп вақт ақл ўргатиб, маслаҳат берарди. Лекин бугун нима сабабдандир тухум босган ўрдакдай жим ўтирарди. Эҳтимол, эски баво-

сил касали хуруж қилиб, нафаси ичига тушиб кетган-микин? Любин энди фикрини айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Шингшесай ўрнидан дарҳол сакраб турди-да, илдам юриб осиглиқ турган Шарқий Туркистон харитаси олдига келиб тўхтади. Мажлис қатнашчилари дарс тингловчи муллаваччалардек Шингшесайнинг ортига тизилишди.

— Шу кунларда Можунгйингнинг қўшинлари Оқсувга марказлашмоқда, — деб харитада Оқсув қайт этилган жойни кўрсаткич бармоғи билан кўрсатди Шингшесай, — эҳтимол у Оқсувда қўшинларини қайта жамлаб, яна ҳужумга тайёрланаётгандир. Биз унинг эс-ҳушини йиғиши, тўғрироғи, ҳолсизланган қўшинини аввалги ҳолига келишига йўл қўймаслигимиз лозим...

— Шинг-дубан тўғри гапирди, — деб оҳиста ўрнидан турди Чу-Силинг. У ёғочга ўхшаш узун оёқларини кериб, харитага яқинлашгач, йўталиб сўзида давом этди, — Можунгйингга фурсат бермай, суриб олиб бориб, Қашқардаги Собит домла билан жанг қилишга мажбур қила олсак, у чоғда бир ўқ билан икки қуённи уриб, ўнгай ютуққа эришамиз, — деярган, «Менинг айтганимни қилинглар», дегандек қиёфада ўрнига келиб ўтирди. Қайнотаси баён этган бу фикрни Шингшесай айтмоқчи эди. Оғзидаги сўзини юлиб кетган қайнотасига нафрат билан назар ташлаган Шингшесай: «Сен қари шайтоннинг донишмандлигинини бурнингдан булоқ қиларман ҳали, ҳозирча вайсаб туравер», — деб кўнглига тугиб қўйди-да, ҳеч нарсани билдирмасликка ҳаракат қилиб, бундай деди:

— Ҳар икки шароитда: Оқсувдами, Қашқардами, Можунгйингга зарба берамиз. Можунгйингни саҳнадан олиб ташлашда Хўжаниёз бизга «иттифоқдош» бўлади. Лекин душманни ожиз деб ҳисобламаслик керак. Можунгйинг жасур ҳарбий қўмондон. Шунинг учун пухта ҳозирлик кўриб, жадал ҳаракат қилишимиз талаб этилади. Энг муҳими — Собит домла билан Можунгйингнинг иттифоқ тузишларига бор имкониятларни ишга солиб бўлса ҳам йўл қўймаслик лозим! — У кейинги ибораларини алоҳида урғу билан айтиб, разведка бошлиғига қараб қўйди. Жосуслар бошлиғи «худди шундай ҳаракат қилаяпман» дегандай ишора қилди.

— Агар, — сўзида давом этди Шингшесай, — Можунгйинг Собит домлани қўлга киргиза олса, Нанжон-

даги беш миллион уйғур халқининг ҳимоясини эришиб, бизга қарши зўр таҳлика солади! — унинг кўзида ғазаб учқунлари чақнади. Ён-атрофдагилар ийманиб, жим туришди. Шингшесай кенг хонани бир айланиб чиқди-да, харитага тикилиб давом этди:

— Бу йил кузга қолмай жанубий Шинжонни душмандан тозалаб, тартиб ўрнатиш керак! Бунинг учун биринчидан, Лю-Бин тезликда Гулжага бориб, ҳарбий-маъмурий маҳкамаларни тартибга солиши; По-силнғ бошчилигида оқ ўрислардан ва ерлик халқдан «таркиб топган қўшин» тузиб, Муздовон ва Юлдуз-таламат довлари орқали Оқсувга йўл очиш, иқтисодий бойлиги мўл Илига таяниб, олдинги сафни таъминлаш, иккинчидан, Вонгсанмужонг қўмондонлигида Қорошар-Кўрла орқали Оқсувга — Можунгйингга қарши юриш қилиш энг зарур ва бажарилиши керак вазифалардир.

Шингшесай: «Хўш, сизлар қандай фикрдасиз?» — дегандек мажлис аҳлига бирма-бир қараб чиқди.

Ён-атрофдагилар унинг фикрини бир овоздан қўлладилар. Масаланинғ будай ҳал бўлиши табиий эди. Чунки, Шимолий Шинжонг-Или, Торбоғотой, Олтой, Урумчи, Қумул, Қорошар вилоятларида ҳокимият тиклашга муяссар бўлган Шингшесай ҳарбий жиҳатдан турғунлик кучга эга бўлиш билан бирга, ички рақибларини «тозалаш» орқали маъмурий тузумни ўрнатолган ва нима қилса, хоҳиши шатсиз амалга ошадиган, унинг фикри «қонун» ҳисобланарди. Мана, ҳозир ҳам кўринишда «кенгаш» бўлгани билан Шингшесай амалда ўз хоҳишини расмийлаштирмоқчи эди. Унинг «дохий» бўлишига қадам қўйиши ана шу чоғдан шакллана бошлаганди.

Хитойлар зич яшайдиган кўчаларнинг бирида янги маҳкама пайдо бўлиб қолди. Баланд, кулранг деворлар устига тиконли симлар тортилиб, эҳтиёткорлик чоралари кўрилган. Темир панжаралар қоқилиб, тимқора темир дарбозали иморатнинг сирти ваҳимали кўринса, ичкарисси ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Кундуз кунлари ёндаги кичик эшикдан онда-сонда ҳарбий кийимли одамлар кириб-чиқиб турганлигини ҳисобга олмаганда бу дарбоза доим қулфлоғлик туради. Ваҳимали бу маҳкамани оддий халқ ўзича ҳар хил изоҳларди:

— Қурол-яроқ, ўқ-дори мана шу иморат ичида сақланар экан.

— Йўқ, ҳукуматнинг олтин хазинаси мана шу ерда эмиш.

— Қаранглар-а, томи билан эшик мустаҳкам бўлса ҳам девор устига пулемётлар ўрнатилиб, қуролли соқчилар пойлоқчиллик қилишади!

— Ундай бўлмаса керак. Ҳукуматнинг олтин, кумуш ғазнаси банкларда сақланмайдими?! Бу ерга қотиллар қамалса керак...

Нима бўлса ҳам ҳар қалай мана шу қора дарбоза ёнидан ҳар қандай одам албатта юрагини ҳовучлаб ўтарди. Бир кун қора дарбоза кенг очилиб, усти палос билан ёпилган тўртта автомашина ҳовли ичкари-сига кириб кетди. Кеч бўлишига қарамай, урумчиликлар учун азалдан кўкатчиларнинг кичик эшак аравалари тарақа-туруғига ўрганиб қолган аҳолига тўртта моторнинг гуруллаши ва машина фараларининг кўзни қамаштирадиган ўткир ёруғи кутилмаган ҳодиса бўлиб, яқин-атрофдаги уйларда яшовчилар эшиклар тирқиши ва панжаралар орасидан мўралаб, бу машиналардан бошлари ўралган, қўллари боғланган одамларнинг туширганларини кўрган бўлсалар ҳам, лекин булар қандай одамлар, уларни нега олиб келишди, тушунолмай ҳайрон бўлиб қолишган эди.

Ана шу оқшомдаги воқеадан икки кун кейин, кечаси қора дарбоза яна очилиб, қўш маузерлар осиб олган ўнларча соқчиларнинг қуршовида, устига енгсиз ёпинчиқ ташлаб олган, этигига кумуш шпор қадалган ва от устида бошқаларга нисбатан кеккайиб ўтирган ўрта бўй киши шиддат билан от чоптириб кириб келди-да, отидан сакраб тушиб, тизгинини ёнида турган қўриқчисига тутқазгач, тезлик билан ичкарига кириб кетди. Қуролли соқчилардан тўрттаси отларга қараш учун ҳовлида қолди, бошқалари бошлиқнинг кетидан ичкари киришди. Хитойчасига биридан иккинчисига кириладиган хонанинг эшигини ҳовлидаги қашқабош шахс очди-да, нозик такаллуф кўрсатиб:

— Марҳамат, жаноби Дубан, — дея қўлини кўксига қўйган ҳолда бошини эгди.

Дубан енгсиз ёпинчиғини қўриқчисига тутқазиб, ўзи ичкарига кирди. Эшик олдида иккита ва босиб ўтилган ҳар бир хонада биттадан соқчи қоровулликда қолди.

— Саранжомлашиб олдиларингми? — деб сўради ҳали ўтириб улгурмасиданоқ Шинг-дубан.

— Хоналарни тайёрлаб қўйдик. Энди...

— «Энди»ингни қўй! Зиндон битдими?

— Битиб қолди, ҳа-ҳа, битди деса ҳам бўлади...

— Аниқроқ гапир! — Жовга амрона тикилди Шинг. Унинг кўзларидан ғазаб ёғилаётганини пайқаган Жов қўрқиб кетиб дудуқлана бошлади:

— Қў-қўлимдан ке-келганича ти-тиришдим...

— Икки кун муҳлат. Ҳаммаси тайёр бўлсин!

— Хўп бўлади, жаноби дубан! — Шингшесайдан сўкиш эшитмаганига хурсанд бўлган Жов термосдаги чойни пиёлага қуймоқчи бўлганди, Шингшесай қўлини силкитди.

— Янг-Жиншаннинг тергов натижаси нима бўлди?

— Можунгйинг билан алоқаси борлигини рад эт-моқда...

— Ҳе! — деди Шинг ва хонани бир айланиб чиқ-қач, ўриндиққа ўтирди-да, асабий титраётган қўлларини ишқалаб, чўнтагидан сигарет олиб оғзига олиб борган ҳам эди, Жов чаққон гугурт ёқиб тутди.

— Қандай йўл билан бўлмасин, — деди Шинг сигаретни кетма-кет сўриб, — Янг-Жиншаннинг Можунгйинг билан муносабати борлигига иқрор қилиш зарур, тушунарлими?

— Тушунарли, — дея бош эгди Жов. Ичида бўлса: «нимага зарур бўлган экан бу?» — деб қўйди.

— Сен хавфсизликни сақлаш бошқармасининг бошлиғисан — давом этди Шинг-дубан. — Демак менинг кўз-қулоғим сен бўласан. — Буни эшитган Жовга қайтадан жон кириб, у қашқа бошини илдам силай бошлади. — Яширмайман, ҳозирдан бошлаб «жамият-ни тозалаш» ишини қўлга олишимиз даркор. Сенга ҳамма жиҳатдан шарт-шароит яратиб бераман. Лекин ҳозирча ўта махфий жосуслик мактаби очиб, ишончли кадрларни тайёрлаш ишига киришмоқ керак. Бу ишларнинг ҳаммаси фақат сенинг ихтиёрингда, тушундингми?

— Тушунарли... — жавоб қайтарди Жов. Аммо Шинг-дубаннинг асл мақсади нимадан иборат эканлиги ҳали ҳам унга қоронғи эди. Гарчи Жов жосуслик хизматида тажрибага эга бўлса ҳам ҳозирдан бошлаб ҳали расмийлашиб улгурмаган янги ҳукуматнинг зиндонларни кўпайтиришга киришиши, катта-катта хизматдаги, ҳатто оғир кунларда ўзига тарафдор бўлган-

лар, хусусан, маҳаллий ерли зиёлиларга ва мўътабар зотларга гумон билан қараб, совуқ муносабатда бўлишга тушуна олмас эди ва ичида ҳайрон бўларди. «Хўп,— дерди у баъзида хаёлан,— душманларни, бузгунчи-хиёнатчиларни тафтиш қилайлик. Доимо бирга ишлаган, ёрдами теккан, ҳокимиятни қўлга олишда куч-ғайрат кўрсатган ўз кадрларимизга шубҳа билан қараб, уларнинг ортидан кузатиб юришдан мақсад нима? Ўзи кимни ҳимоя қилиб, қайси йўлдан бормоқчимиз?..» Шингшесайнинг таъсирига берилгани учун оғиз очиб, бир сўз айтишга ҳам журъат қилолмасди.

— Бу ишларимиз келажакка тайёргарлик, — таъкидлади Шинг. — Мен айтган шахсларнинг номи, юриш-туриши тўла текширилдими?

— Текширилди. — Пўлат сандиқни очиб, катта дафтарни олди Жов. — Битта-битта ўқиб берайми?

— Йўқ, — деди Шингшесай ва қалин дафтарни очиб, варақлай бошлади. Жов бўлса, қоққан қозиқдек турган жойида қаққайиб турарди. Ҳар қандай ишдан қусур топишни ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишни яхши кўрадиган Шингшесай бу гал Жовга танбеҳ бермади. У дафтарни варақлаб, ундан бир неча кишининг номи ёзилган бетларни йиртиб олгач, синчиклаб ўқиди-да, Жовга тикилиб туриб сўради:

— Бу шахсларнинг таъсир доираси ҳақида сенинг фикринг қандай?

Жов дарҳол жавоб қайтаришга ботина олмай, ялпоқ бошини қашлаган кўйи:

— Нима десам бўларкин... — дейишдан нари ўтолмади. Чунки Шингдубан олдида хиёл янглишгудек бўлса, албатта жазоланиши мумкинлигини билар эди.

— Мужмал одамлардан нафратланаман, — деди бир нарсадан жиркангандай, жаҳли чиқиб Шинг, — дадилроқ гапирсанг-чи!

— Каминангизнинг бу ҳақдаги фикри шуки, жаноби Дубан, — деб гап бошлади Жов анчагина чўзилган сукунатдан кейин, — бу кишиларнинг ерлик халқ ичида таъсири кучли эканлигини назарда тутган ҳолда муносабат қилган яхши бўларди.

— Назарда тутган ҳолда? — деб такрорлади Шингшесай ва бу сафар Жовга эмас, шахмат тахтасисимон дераза тарафга қараб ўйланиб қолди. Жов бўлса, жавобидан қаноатлангандек енгил нафас олиб, пиёладаги совиб қолган чойдан икки-уч хўплади.

— Бирлашиш ва курашишни бирга олиб бориш

зарур, — деди Шинг шартта Жовга жиддий назар ташлаб. — Қумул вонги, Лукчин-Турфон вонглари, Қорашар Манхо вонги, Олтойдаги Шарифхон, Торбоғотойдаги Чанишевлар, Илидаги Ҳакимбек ҳожи ва Турдиоҳун ҳамда Мусабоевлар, Урумчидаги Турсунбобога ўхшаганлар билан ҳозирча бирлашамиз, ҳатто уларга унвон берамиз.

— Албатта, — деди Жов. Чунки Шингнинг «бирлашамиз» деган сиёсий қондасининг маъносига тушунганидан хурсанд эди.— Бирмунча тушунарли бўлди энди.

— Яхши — деди ходимининг жавобидан қониққан Шинг, — «Бирлашиш ва курашиш» деганим шундан иборатки, фурсати келганда, Можунгйинг ва Собит домлаларнинг Шинжон саҳнасидан олиб ташлаб, муҳим ҳокимият ўрнатилгандан кейин, шубҳаликларнинг макони мана шу ер бўлгуси! — дея хитоб қилди у зиндонни кўрсатиб. Гарчанд Жов сиёсий-махфий ишларнинг бошлиғи бўлса ҳам бу гапларни эшитиб, гулғулага тушди. «Қим билсин, балки келажакда менинг ҳам маконим мана шу ўзим қураётган жой бўлар», — деган фикр кечганди унинг хаёлидан.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Тўлиб чиққан ой шуласи оқшом манзарасини янада гўзаллаштириб, дилларга шодлик бахш этади. Боғ ичини муаттар ҳид босиб кетган. Гул шайдоси булбуллар гулшан аро нола қилиб сайрар, чурқ этган одам овози эшитилмасди. Фақат шамолдан тебранаётган дарахт барглари аста шилдирарди. Мана шу ойдин кечада бедор бир киши боғ оралаб юрибди. Бу одам ҳамма ҳузур-халоватлардан холи, чигил хаёллар гирдобига ғарқ эди.

У узун кўланка ташлаб турган нашвоти дарахтларининг ёнидан бориб, боғнинг ўртасини кесиб ўтадиган сувнинг устига қурилган кўприк устига ўтирди. Жуссаси кичик, қўллари калта, жисмига қараганда боши катта, ўнг қулоғи чиноқ, аммо кўзларидан чуқур ўй акс этиб турган бу одам теран мулоҳазага берилган кўйи, бутун фикрини жамлаб, хулоса чиқаришга уринарди.

«Қорақош, Хўтан жангларида душман устидан ғолиб келдик, ҳатто Ёркентни ҳам ишғол қила олдик. Лекин у ердан нарига ўтолмаганимизга сабаб нима? — У мана шу саволга жавоб изламоқчидек, ўрнидан даст туриб, боғнинг юқори тарафига юриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. — Оёқ-қўли кишанланган отга ўхшаб узоққа боролмасдан, кичик доира ичида юрганимизнинг сабаби нимада?» — деди у кўл ёқасидаги скамейкага ўтириб. Хаёлчан кўзлари кўлнинг симобдек тиниқ сувида қалқимиш тўлин ой аксига қадалди. Шўх қизлар мисоли кўл сатҳида жилва қилиб тебранган ой жамоли уни масхара қилиб қаҳ-қаҳ уриб кулгандай туюларди. У мана шундай кайфиятда турганида, Ёркентдан хитой аскарларини қувлаб чиқарганидан кейин, Қашқарни ишғол қилиб турган Темур сижонг, Шомансур ва Собит домлаларни Қашқарга суҳбатга таклиф қилинганлигини, «хўтанликлар тарафдори» деб Собит домлани қамоққа олганлиги ва Шомансурнинг қочиб келиши, Усмон Мозихўйга алданиб, Темурга суиқасд қилганлиги эсига тушиб, юраги ғашланди-да, ўрнидан сапчиб туриб, олди-кетига қарамай, уйи тарафга юриб кетди. Шу пайт ҳовли тарафдан келаётган хизматкор шоша-пиша:

— Ҳазратларига нима бўлди? — деб сўради ташвишли қиёфада.

— Улар келишдимиз? — деб сўради жавоб бериш ўрнига Имин «Буғра»

— Келишди, жаноб.

— Овқат тайёрми?

— Тайёр, ҳазратим, ҳамма нарса тайёр, хонимлар ҳам кутишяпти.

— Аминна хонимга айт, дастурхон ҳозирласин.

— Хўп бўлади, ҳазратим.

Буғра меҳмонхонага қадам қўйиши ҳамано уни кутиб ўтирганлар гурра ўрnilаридан туришди. Улар кундузи иш юзасидан бирга бўлган бўлишса-да, Хўтанча такаллуфга кўра, яна салом-алик қилишди. Кеч бўлишига қарамай, зарурят туфайли бу оқшомда йиғилаётганлар икки йил муқаддам Хўтанда таъсис этилган «Хўтан ислом жумҳурияти»нинг ташкилотчиларидан Муҳаммад Ниёз алъаммулк, Маҳамадамин Буғра — Амир аскар, Шомансур — Амир соҳиб, Рўзи, Маҳамадохун — байтилмал бошлиғи ва яна икки мўътабар зотлар бор бўлиб, «Шайхул ислом» манса-

бига тайин этилган Собит домла бу кунларда Қашқарда бўлгани учун улар орасида йўқ эди.

— Бизнинг «Хўтан Ислом жумҳурияти» мизнинг ғарбда Қашқардан Тошқўрғонгача, шимолда Чарчандан Чарқилликкача, жанубда Сўгут ва шарқда Тибетгача чўзилган, — деб гап бошлади Буғра бир пиёладан хушбўй чой ичишганидан кейин. — Эндиликда мана шу ҳолатимизда қоламизми ёки Қашқарда янги таъсис қилинган «Шарқий Туркистон ислом жумҳурияти»-ига қўшилиамизми? Бу ҳақда атрофлича ўйлаб, охириги қарорга келишимиз керак.

— Шарқий Туркистон Ислом жумҳуриятининг барпо бўлиши, албатта, барчамизнинг мурод-мақсадимизга кафолат бермоғи лозим, — дея гапга аралашди мағрур уламо ва Хўтанда энг обрўли зот Маҳаммад Ниёз аълам, — фақир бош нозир Собит домламнинг тутган йўлига ҳам шахсан ишониб, эътиқод қиламан. Аммо тоғлик кимса — Хўжаниёзнинг жумҳурият раиси бўлишига, унинг шу тариқа олий вазифани удалай олишига ишончим комил эмасдурки, келгусида бу нодон қора турк бизларни сарсон-саргардон қилиб қўярмикин деб ташвишланаман.

— Мени Қашқарга таклиф қилиб, қамоққа ташламоқчи бўлган Темур сижонг, шубҳасиз, Хўжаниёзнинг одами эди. Ёркент жангида хитойларга ёрдам берган Ҳафиз танжонг бўлса — Темурнинг одами. Энди нечун биз Хўжаниёзга таяниб, унга ишона оламиз? — сўради Шомансур.

— Ўтмишда бўлиб ўтган можораларни қўзғатишнинг нима ҳожати бор? — дея эътироз билдирди инисига Буғра, — ҳозир олдимизда турган вазифа тўғрисида бош қотирмоғимиз даркор.

— Амир соҳиб Шомансур жаноблари тушларида Маккаи Мукаррамга қарата ёруғ йўл очилганини кўрган эмишлар. Демак, бу яна Маккаи Мадинага йўл очилиб, фатҳ қилишимизнинг башорати, иншоолло — деди Рўзи Маҳаммад ҳожи.

Унинг бемаъни, хурофий гапидан кулгиси қистаган Буғра ўзини кулгидан аранг тўхтатди-да, қатъий оҳангда бундай деди:

— Афсонавий жангномалардаги муболағали қаҳрамонликларга тахассуб қилишни қачонгача давом эттирамиз?! Жамшид ва Зухок-морон, Рустами дoston ва Исфандиёр — Рўхинтан, Қайковус ҳамда Абумусаллимлар ҳақидаги муболағаларга эътиқод қилиб

шу даражага тушдик! Йўқ, замон биздан бидъату хурофотларга ботишни эмас, ҳозирги талабларга амал қилмоғимизни талаб этипти. Буғранинг оғзидан чиқаётган бу хил ибораларни эшитган суҳбатдошларнинг ақли лол бўлди, улар нима дейишни билмай жим ўтирдилар. Буғра чойдан бир пиёла ичиб олди-да, яна гапида давом этди. — Ҳозирги кунда фол очиб, го-йибдан мадад кутиб ўтиришнинг пайти эмаслигини тушунган ҳолда иш олиб боришимиз керак. Йўлимизда кучли ва хатарли икки душман: қароқчи Шингше-сай билан йўлдан озган Можунгйинг турибди. Бинобарин, жипслик таъминламоғимиз даркор.

— Бек беклигича қолади, — деди Муҳаммад Ниёз аълам, — кофирларга қарши дастлаб қурол кўтариб чиққан Хўжаниёз эканлигини инкор қилолмаймиз. Шунга кўра, унга ишониб, Ниёзохунни Оқсувга, унинг ҳузурига олтин, кумуш ва бошқа совғалар билан жўнатдик-ку?! Такрор айтаманки, бу қора туркнинг жумҳурият раиси бўла олишига шубҳам бор.

— Собит домламнинг ўзлари уни раисликка лойиқ кўрган эканлар, эндиликда биз қаршилиқ қилсак, орамиздаги иттифоқликка путур етиши мумкин! Такрор айтаманки, бугунги вазиятда энг муҳими, иттифоқликдир!

— Маъқул, акажон, сиз айтганингиздай бўлсин, — деди акаси Буғранинг тиззасига қўлини қўйиб Шомансур, — лекин қайта қурилган Шарқий Туркистон жумҳуриятининг таркибидаги нозирлар ичида биздан, Хўтанликлардан биронта ҳам одам йўқлигига нима дейсиз?

— Майли, ҳозир ким нозир бўлса, бўла қолсин, лекин фидойилик кўрсатса бўлгани, билдингми? — фикр айтди инисига тикилиб Буғра.

— Ватан, миллат йўлида қон кечиб, фидойилик қилганимиз ҳаммага маълум-ку, — дея ранжигандек бўлди Шомансур. Унинг гапини бошқалар ҳам маъқуллаб бош силкидилар. Муҳаммад Ниёз аълам салласини тузатиб, сўзга аралашмоқчи бўлган эди, ундан олдинроқ Буғра хитоб қилди:

— Қил устида турганимизда инжиқлик қилишга ўрин йўқ!

— Хўтан ва Ёркент вилоятлари бизнинг қўлимизда, демак, икки миллиондан зиёд фуқарога эга подишоҳлик байроғини тикиб турамиз, — деди сийрак соқолини тарашлаб ўтирган Муҳаммад Ниёз аълам, — шунинг

учун ҳам, чунончи, бизлар Қашқар ҳукуматини эътироф қилиб, улар билан маълум шарт асосида бирлашмоғимиз лозимдир.

— Ҳа, рост, — деб аъламнинг фикрини қувватлади Рўзи Маҳаммад.

— Менимча, бирлашганимизда ҳам хазина ва бойликларимизни ўз қўлларимизда сақлаб қолишимиз лозим.

— Ҳарбий қувватимиз ҳам ўз ихтиёримизда бўлмоғи даркор! — луқма ташлади амир Соҳиб Шомансур.

— Хўш, жаноблар, сизлар нима дейсизлар? — деб мурожат қилди Буғра боядан бери дастурхондан бош кўтармай ўтирган икки кишига қараб. Ўтирганларнинг қора тўри танлиси Хўтан муфтиси, тим қора соқолли ёшроғи — шариат маҳкамасининг саркотиби эди. Уларнинг ҳар иккаласи Ниёз аъламнинг мухлиси бўлганлари учун эътироз билдиришга ботина олмадилар.

— Жаноби улуғ зотимиз Ниёз аълам нима десалар маъқуллаймиз.

— Худди шундай.

— Бугун ёки эртага Хўжаниёздан эҳтимол вакил келиб қолар. Уларнинг фикр ва мақсадларини билгандан кейин бир қарорга келсак нима дейсизлар? — савол ташлади Буғра.

— Мана бу ақлли мулоҳаза, — дейишди суҳбатдошлар.

Хўтан мадрасасининг қўш минорасидан янграган азон овози уларнинг музокарасини бўлиб қўйди.

2

...Маҳмуд Муҳит бошчилигидаги вакиллар Хўтанга кечаси етиб келишди. Уларни Хўтанга яқин Қорақош шаҳарчасида Шомансур бошлиқ бир неча кишилар иззат-ҳурмат билан кутиб олиб, Хўтангача бошлаб келиб, тайин этилган меҳмонхонага жойлаштиришди. Йўл азобига қарамай, ўзини анча тетик тутган Маҳмуд Муҳит эрталабки нонуштадан кейиноқ суҳбат бошлашни таклиф қилган эди, Шомансур унга эътироз билдирди:

— Йўл азоби — гўр азоби, бирор кун нафас ростласанглр. Эртага жума-ку ахир.

— Унда жума намозидан кейин учраша қоламиз.

Биз эртага кеч бўлса ҳам йўлга чиқиб кетишимиз зарур.

— Муҳаммад Имин Буғра ҳазратларига салом ва эҳтиромларимизни етказсангиз, укам, — деди Маҳмуд.

— Хўп, жаноб, бажонидил, — таъзим бажо келтирди Шомансур.

...Замоннинг бир ердан иккинчи ерга борса, яхши ухлолмайдиган одати бор эди. Унқир-чўнқир йўлда машинанинг қаттиқ силкиниши, оёқ-қўлининг сирқираб оғриши ва икки кундан буён тинчлик бўлмаганига қарамай, ухлай олмади. У аста ўрнидан туриб, хонанинг ўртасига қўйилган думалоқ стол устидаги мўм шамни ёқиб, қўлига олди-да, қўшни хонада ётган доимий ҳамроҳи Рўзининг олдига чиқди. Ҳамиша ўзини бир хил тутадиган, кези келганда уйқуни қўлдан бермайдиган Рўзи чалқанчасига ётган кўйи, худди қорни тўйиб ухлаган чақалоқ боладек беғам, роҳатижон уйқуни урарди.

— Оббо, худди онасининг бағрида ётгандай ҳузур қилиб ухляпти-я, — деди ҳаваси келиб Замон. У деворга осиб қўйилган Хўтан шолчасидан бир ипни суғуриб олиб, Рўзининг бурнига тикмоқчи бўлдию, лекин дўстининг ширин уйқусини бузгиси келмай, унга бирпас завқланиб қараб тургач, ётоғига йўналганди, Рўзи йўталиб, бошини кўтарди:

— Уйқу ўғрисига ўхшайдиларми, хожам? Тун кечада бахшиларга ўхшаб шам кўтариб юрибсиз...

— Ё тавба! Ҳозиргина тарашадай қотиб ухлаётгандингиз-ку, қандай қилиб уйғониб қолдингиз?

— Қаттиқ ухлаётган бўлсам ҳам илоннинг қимирлаганини сезаман, билиб қўйинг, хожам, — дея ўрнидан турди Рўзи.

— Уйқусизлик қийнаяпти мени, Рўзи ака.

— Ҳм... Холидахонимни эслаб қолмадиларми?— Ҳазил аралаш сўради Рўзи. Чунки у Замоннинг гоҳо шумшайиб қолишини ва неча кунлаб уйқуси қочиб кетишини, Замондаги бу кайфиятнинг асосий сабабларидан бири Фулжадан — Холидадан хат-хабар олмай азоб чекишини яхши билар эди.

— Йўқ, Рўзи ака, бу сафар тополмадингиз. Менинг қалбимни... Ҳей, нимасини айтай, — дея бўш қўлини силтади шамни токчага қўяётиб Замон.

— Кўнгиллари ғаш бўлаётган бўлса, мусалласдан озгина ичиб юборсалар, хафаликлари тарқаб кетади.

— Қани ўша мусалласингиз? Бор бўлса, бугун рад қилмас эдим.

— Жиндек сабр қилсинлар, — деди-да, Рўзи малла пешматини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқиб кетди. Унинг эпчиллигини, саранжомлигини яхши биладиган Замон Рўзининг қуруқ қўл билан кирмаслигига ишонгани учун ётоғига кириб, Рўзини кута бошлади.

Милтираб ёнаётган шам унча катта бўлмаган хонани хирагина ёритиб турарди.

Ташқарисидан оддий кўринувчи бино ичкарисидаги деворларга ўймакорлик усули билан меҳробсимон ясалган безаклар новотранг ганчда нақшланганлиги учун қадимий уйғур бинокорлиги маданиятини эслатарди. Шифтидаги тўсинларга берилган ранг-баранг бўёқлардаги безаклар айниқса мароқли эди.

«Сиртдан қарасанг, сомонхонага ўхшайди. Ичига кирсанг — ўймакорлик санъатимизнинг намунаси. Хўтан халқи ҳунарманд халқ дегани рост экан...» Замоннинг кўзи токчалардаги даста-даста териб қўйилган пиёлаларга тушди. У ўрнидан даст туриб, қўлига шамни олди-да, токчадаги чинниларни бир-бир томоша қила бошлади. У мрамардан ясалган қумғонни олиб, қизиқиш билан кўздан кечириб чиқди. Бу қуғон Хўтанинг ҳаворанг мрамаридан ясалган бўлиб, шам нурида дам ҳаворанг, дам нимпушти рангда товланарди. Қумғоннинг икки биқинига ўйиб ишланган райҳон баргларига яшил бўёқ юргизилиб, новотранг қушлар худди райҳон шохига қўниб хониш қилаётган тирик булбулларни эслатарди. Қумғоннинг жўмраклари юқорисига учиб юришган капалакларнинг сурати чизилган. «Уйғур санъатини тан олмайдиган баъзи одамларнинг кўз олдига ажойиб санъат дурдонаси бўлмиш мана шу қумғонни қўйиб қўйилса қани эди-я... — дея пичирлади Замон. — Эҳтимол, бу қадимий санъат марказидан бундан ҳам ноёброқ санъат намуналарини топса бўлар!»

— Хўтанга келиб, қумғончилик қилмоқчисиз шеклли? — деди бир қўлида эндигина думбул бўлиб келаётган ўрик тўлдирилган тахсимчани кўтариб кирган Рўзи.

— Бу сизнинг сопол кўзангиз эмас, Рўзи ака! — деди кулимсираб Замон. — Бу — моҳир қўллар ишлаган санъат намунаси.

— Ичига сувоқ сув қуйса, мусалласга айланадиган ҳикмати йўқдир?

Замон Рўзининг сўз ўйини қилаётганидан завқланиб кулди-да, қўлидаги қумғонни авайлаб ўрнига қўйгач, стол ёнига келиб ўтиргунича Рўзи дастурхон ёзиб улгурди.

— Ярим кечада ўрикни қаёқдан топдингиз?

— Боғини суриштирмангу ҳосилини еяверинг, хожам.

Рўзи мусалласдан икки пиёла қуйди-да: — Мусалласни ўйлаб чиқарганининг соғлигига ичайлик, хожам, — деди.

— Йўқ, ҳали отдалигидаёқ яхши дўст топиб, уни йўлга сола билган Рўзи чаққоннинг соғлиғига ичамиз, — деди Замон.

— Тасанно! Шунча йил дўст бўлиб, энди биринчи марта мақтаётганингизга қойилман! — Рўзи қўлидаги пиёлани Замонга бергач, унинг пиёласини ўзи олиб, бир кўтаришда ичиб юборди. Мусаллас, гарчи мураббодек ширин бўлса-да, лекин икки пиёладан кейин ширакайф қила бошлади. Замоннинг қулфу дили очилиб, қалбини ўртаган дилхунлик зумда тарқалиб кетди.

Хизмат юзасидан Рўзи Замоннинг шахсий қўриқчиси бўлса ҳам, лекин ораларидаги бу тафовут хизмат жараёнида дўстлик ва биродарликка айланиб кетди-да, ҳар иккалалари бир-бирларига меҳр қўйиб қолишди. Ҳозир ҳам улар дўстона қаймоқлашиша бошлашди.

— Яна келтирмайми, хожам? Боғ шундоқ ёнимизда, кўз юмиб-очгунингизча олиб келаман, — сўради Рўзи.

— Бўлди, Рўзи ака, раҳмат.

— Ихтиёрингиз, — Рўзи шундай дегач, данакларни қарс-курс чаққан кўйи мағизни тахсимчага ташлай бошлади.

— Тишингизни аясангиз-чи, Рўзи ака!

— Ҳечқиси йўқ, хожам. Менинг остки тишларим ҳовонча, устки тишларим эса даста деб билаверинг.

Замон Рўзининг данакларни худди писта чаққандек, қарсиллатиб чақишига ва ҳазил-ҳузулларига роҳатланиб куларди.

— Худойим менга ўткир тиш, росмана оёқ-қўл ҳадя этгану, лекин калла, ақл борасида унча...

— Хато қиласиз, Рўзи ака. Ажойиб одамсиз, ақл-ҳушингиз ҳам жойида. Фақат омад келмай турибди холос.

— Ҳа, балли... нақ кўнглимдагини айтдингиз. Ҳамма нарса омадга боғлиқ! — хитоб қилди Рўзи. — Бу

«омад» деган касофат, мен сизга айтсам, фақат менгагина эмас, ҳамма уйғурларга ҳам кулиб боқмаяпти, хожам, омадимиз бўлса, босқинчиларга ем бўлиб ётармидик?!

Замон ўйланиб қолди. Рўзи доим оддий ва содда гапиргани билан унинг сўзлари тагида ҳамиша аччиқ ҳақиқат ётади. Замон баъзида: «Рўзи ака ўқиб, кўп ерларни кўрганларида ажойиб саркор бўлиб етишардилар, ҳозир ҳам ҳеч кимдан қолишмайдилар. Рост, баъзан икир-чикир масалаларни йирик масалаларга аралаштириб юбориш одатлари бор. Бу, албатта, савияси, фикр доираси чекланганлиги сабабли бўлса керак... фаросатсизликдан эмас...» деб Рўзи ҳақида ўзича хулоса чиқарарди.

— Мен-чи, хожам, шу бугунгидай фурсатни пойлаб юрар эдим.

— Ҳа, ҳа! Кўнглингизга нимаики тугиб юрган бўлсангиз, тортинмай айтаверинг, Рўзи ака!

— Келинг, мана буни олиб, кейин гапни давом эттирайлик!

Улар шаробни ичиб, данакдан газак қилишди.

— Биз қаёққа қараб кетаётибмиз? Аввал менга шуни айтиб беринг, хожам?

— Сизнингча-чи, сизнингча қаёққа қараб кетаётибмиз? — деб синамол савол берди Замон.

— Ана, ана! Халқимиз афанди гап ўғриси, дейиши тўғрими дейман-да! — Рўзи бундай пайтлардаги одатига кўра, носқовоғини ён чўнтагидан чиқариб, силкита-силкита кафтига бир чимдим нос солди-да, уни тилининг тагига отгач, «чирт» этиб тупуриб қўйди.

Замон осонликча сўз бермайдиган ҳамроҳига уни биринчи марта кўраётган кишидай тикилиб қолди. Саволга дарҳол жавоб қайтармай, унга савол берган Замондан ранжиганиданми ё бўлмаса мусалласнинг ҳароратиданми, Рўзининг қора тўри юзи анчагина қизарган, думалоқ қора кўзларидан эса, алам учқунлари яллиғланаётгандай кўринарди. Қашқарга келишганидан бери ишлар тиклинч бўлиб, иккалалари бугунгидай бамайлихотир ўтиришмаганди. «Рўзи акам юртига келгач тўлишиб, ранги анчагина тиниқлашиб қолибди...» деган фикр кечди Замоннинг дилидан. Ростдан ҳам ишнинг кўплигига қарамай, Рўзи тўлишиб, ёшариб кетган, думалоқ юзидан табассум аримайдиган бўлиб қолганди.

— Мендан ҳайиқаётганингизга ҳайронман, Рўзи

ака, — деди кулимсираб Замон, — нима бўлса ҳам менга қараганда кўпни кўргансиз, унинг устига дидингиз ҳам ёмон эмаслигини билганим учун сизни ўзимдан катта билиб фикр сўрадим-да!

— Укажон, ранжидим деб, сизни хафа қилиб қўйибман-да! — деди хафалик мутлақо ярашмайдиган Рўзи ва ўрнидан даст туриб, ҳовлига чиқди-да, носни тупуриб ташларкан, оғзини чайқагач, яна ўрнига келиб ўтирди. — Сизнинг бояги саволингизга жавоб қайтарсам,— давом этди сўнгра у,— Қашқарга келгандан бери, ўзимни дошқозонга тушиб қолгандай ҳис этаман...

— Дошқозонга?! — такрорлади Замон. Рўзи унинг дилидагини, ичини куйдириб юрган масалани топиб сўзлаган эди. Замон кейинги пайтларда, Фозилнинг вафотидан кейин, Хўжаниёз жумҳуриятининг масъул арбоблари — нозирларнинг чигал тортишувлари, умуман ғоявий-ижтимоий тўқнашувлар ичида ўралашиб, боши берк кўчага кириб қолгани, каловлаётганини сезганди. «Демак, Рўзи ака келажагимизга шубҳа билан қарар экан-да, — ўйларди Замон ўкинч билан. — Балки, бошқалар ҳам Рўзи акадек кайфиятдадирлар? Хўш, ўзим-чи? Мен ҳам бошқарувчисиз қолган елкандек, қайси қирғоқ сари сузишимни аниқ билмай, бепоён денгиз тўлқинлари орасида кетаётирман...»

— Малол келмаса, — деди оғир сукунатни бузиб Рўзи, — сизга учта савол бермоқчиман.

— Маъқул, Рўзи ака, саволингиз бўлса, тортинмай сўрайверинг.

— Биринчиси, Шарқий Туркистон Ислом жумҳуриятининг таги-томири мустақкамми, у халқимизнинг кунига ярайдими ё нима десам бўларкин, шаккоклик қилиб қўйишдан қўрқаман...

— Сув устидаги кўпик эмасми, демоқчимисиз? — деди Замон.

— Тилингизга новвот-е, хошам. Сиздан хижолат тортиб гапиролмаётгандим.

— Сафохун иккимиз бу ҳақда бош қотириб, кўнгилни тинчитадиган жавоб тополмай юрибмиз, — деб чуқур уҳ тортди Замон.

— Кўнгилдагидек, — такрорлади Рўзи. Унинг овозидан ички ҳасрат ва изҳори фиғон сезди Замон. Шундан кейин у Рўзи қаноат ҳосил қилиши учун жавоб қайтаришга тиришди. Чунки Рўзи билан Сафохун ўртасида катта фарқ бор эди.

— Бу жумҳуриятнинг таги бўш, яъни қум устига солинган иморатга ўхшайди.

— Таги бўш дедингизми?

— Ҳа-а, шундай. «Кенг халқ оммасини ҳимоя қилолмайдиган ҳар қандай кўзғолон ёки инқилобий ҳаракат муваффақият қозонолмайди...» — деган эди марҳум Фозил ака. Кўриб турибсизки, Ислом Жумҳурияти бир тўда катта бойлар, ҳожии-шайхлар, муллар ва шу сингари давлат эгаларининг манфаатини кўзлаб, шуларга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу «жумҳурият» кенг халқ оммасининг манфаатини кўзламайди, халқни ҳақиқий озодликка бошлаб боролмайди. — Замон кўпдан бери ичида сақлаб келаётган дардини айтиб, чуқур тин олди.

— Билишимча, — деб Замонга қаради Рўзи, — Собит домла инглизлардан ёрдам олармиш. Бу бўладиган ишми?

— Инглизлар қурол-яроғдан ёрдам беришлари мумкин, лекин кейин Шарқий Туркистонда ўзларининг манфаатларини кўзлайдиган «ҳукумат» тузишга ҳаракат қилсалар керак. Лекин, Шарқий Туркистон халқининг мустақиллигини хоҳловчи беғараз ёрдамчилар кам топилади.

— Кўнглим бир оз ёришгандан бўлди, хоҷам. Бироқ...

— Бироқ деганингиз нимаси?

— Сиз айтганингиздек бўлса, нима сабабдан янги-ча иш тутмаяпмиз?

— Ҳм... — Замон бу саволга аниқ жавоб қайтаришга қийналарди. Унинг юқорида айтган гапларини Фозилдан эшитиб, эслаб қолган эди холос. Шунинг учун у гапни умумлаштириб, бундай деди:

— Масала шундаки, ҳукумат тартибини ўзгартириб, раҳбарликка замон талабига жавоб бера оладиган кишиларни қўйиш керак. Хўш, шу ўзгаришни ким бошлаб бера олади? Сиз, мен, Сафохун каби оз миқдордаги тажрибасиз кишиларнинг қўлидан нимаям келарди?

— Шундай денг...

— Шундай, Рўзи ака, шундай. Бошлаб борадиган йўлбошчи керак, йўлбошчи!

— Энди иккинчи саволим, бизнинг соқол¹бо ан си-

1 Хўжаниёзни ўзаро шундай деб аташарди.

линг¹ бўлибди деган миш-мишлар юрибди. Бу мансабни унга ким берди?

— Бу гапни қаёқдан эшитдингиз? — сергакланиб сўради Замон. Чунки Шингшесай Хўжаниёзга «Жанубий Шинжоннинг мудофаа қўмондони» унвонини таклиф қилганмиш деган гапни эшитган эди. Лекин, расмий келишув бўлган ёки бўлмаганлигини аниқ билмагани учун эътибор бермаганди. Бу гапни Рўзидан эшитиб, ташвишлана бошлади.

— Туроб дингқошдан, — ийманиб жавоб қайтарди Рўзи.

— Ту-роб-дан?! — Яна ҳам ҳайрон бўлди Замон, — Туроб қаёқдан эшитибди?

— Билмадим, хошам... — хижолат бўлди Рўзи. Чунки у бирор янги хабар эшитгудек бўлса, уни яхшилаб суриштирар, аниқроқ билишга ҳаракат қиларди. Бу сафар Туробдан жиддий суриштирмаганига пушаймон қилиб, ўзини койир эди. Рўзи бу гапни ўтган жума кунни, нос бозорига борганида, Туроб учраб қолиб, «Хожи хўшам бо ан силинг бўлибди, хабаринг борми?» деб сўраган эди. Рўзи хабари йўқлигини айтиб улгурмаган эди ҳамки, у аравасини ҳайдаб кетиб қолди.

Замон: «Бу гап бекорга чиқмаган бўлса керак, — деди ўзича мулоҳаза қилиб. — Хўжаниёз махфий равишда келишув тузганмикин? Йўқ, йўқ! У Шингшесай билан қандай қилиб келиша олади? Бордию шундай бўлса, «Шарқий Туркистон жумҳурияти» ўз холича мавжуд бўлиб туролмайди, унда Хўжаниёз ҳам, Шингшесай ҳам жумҳуриятнинг вакилларими? Бу ҳеч ақлга сиғмайди... Қандай қилиб бўлмасин бу масалани аниқлаш керак». У бир оз ўйланиб ўтирди-да, кейин яна Рўзига мурожаат қилди.

— Учинчи саволингиз нима эди?

— Бу саволим, хошам, сал мавҳумроқ. Сўрамасам ҳам бўлар...

— Сўранг, сўрайверинг!

— Хўтанга нима учун келиб қолдик ўзи? — У бу саволини секин, эшитилар-эшитилмас берди.

— Ростини айтсам, бунинг сабабини ўзим ҳам билмайман, — жавоб қайтарди хижолат тортиб Замон, — Маҳмуд билан бирга борасан, дейишгани учун келдим, бошқасини билмайман.

— Мэм, мэм! — деди Рўзи атайлаб қумулча та-

¹ Бо ан силинг — мудофаа қўмондони.

лаффузда лабини буруштириб, у: «Фозил акам қазо қилганидан кейин сизни анчагина четлаштириб қўйишди булар. Анави қушбурун Хотипохуннинг боши омон бўлса, ҳали кўп ҳунар кўрсатади», демоқчи бўлдию, лекин ўзини тутиб қолди.

— Эртага икки тарафнинг суҳбати бўлади. Балким, мен хотира ёзишга керак бўларман. Ана шунда нима учун келганимиз аниқланади, энди дам олсак нима дейсиз?

— Хўп! Энди навбат уйқуга.

3

Томи сомон сувоқ, пахса деворлар билан ўралган қўрғоннинг атрофини шотут дарахтлари қуршаган. Ташқаридан қараганда корхонани эслатадиган бу қўрғонча Буғранинг ота-бобосидан қолган меҳр-мероси бўлиб, иморатнинг сирти кўримсиз, ичи бўлса — шинам эди. Иморат ички ва ташқари ҳовлидан иборат бўлиб, ташқи ҳовлида қўш пешайвонли меҳмонхона ва ошхона жойлашган эди. Ичкариги ҳовлида бўлса одам яшашига мосланган хоналар бор. Ташқари ва ичкари ҳовлининг оралиғида гулзор, ён тарафида катта боғ. Замонлар кечаси келганлари учун бу бинони ва кўркам боғни эртасига эрталаб томоша қилишга муяссар бўлишди.

Суҳбат эрталабки нонуштадан кейин хўтан гиламлари тўшалган кенг меҳмонхонада бошланди. Хўтанликлардан: Амирул мулук, Мамад Ниёз аълам, амирул аскар Мамад Имин Буғра, Амир Соҳиб Шомансур, Қашқардан келганлар: Маҳмуд Муҳит, Хотипохунлар қатнашди. Расмий суҳбат бошланиши олдидан хотира ёзиш ёки ёзмаслик ҳақида икки хил фикрда бўлишиб, Буғранинг таклифига биноан суҳбат хотирасини ёзиш учун Замон ва Ғаффорларни белгилашди. Замон билан Ғаффор катталарга салом берганларидан кейин, бир четга қўйилган думалоқ столнинг ёнига яқинлашишдида, қоғоз-қалам тутган кўйи одоб сақлаб, ҳозир унозир бўлиб ўтиришди. Тўрда, қалин солинган кўрпачалар устида ўтиришган катталар ичида қуюқ қора соқолли, қош-қовоғи солиқ, баджаҳл, девқомат Маҳмуднинг ёнида ўтирган ушоққина, болалардек мулойим Буғра Маҳмуднинг қаршисида кичкинагина кўринарди. Буғра Замон эшикдан кириб келишидан бошлаб ундан

кўз олмай, тикилиб қарай бошлади. Баланд бўй, оқ-сарикдан келган, кенг пешона, кўзлари чақноқ бу йигит Буғранинг диққатини жалб қилган эди. «Чеҳрасидан зийраклиги кўриниб турибди. Гапларидан, эркин ўтиришидан мағрур йигит бўлса керак», — деган фикр кечди унинг хаёлидан.

— Тортинмай, бемалол ўтираверинг, йигит, — деди мулойимлик билан Буғра.

— Раҳмат, жаноб, — жавоб қайтарди Замон. «Қасофат, беодоб, — деб қўйди ичида Замонга нафрат билан қараган Хотипохун, — қаерга борса, шунақа қилади».

— Бемалол ўтиравер, укам, — деб ижозат берди Маҳмуд. Шундан сўнг Замон чордана қуриб ўтириб олди.

— Вақтинг кетди, нақдинг кетди, қимматли вақтимизни бекор кетказмай, мақсадимизни изҳор қилсак, жаноблар! — деди Буғра. Хотип уни қўллаб-қувватлади.

— Тўппа-тўғри, — деди Маҳмуд гапга аралашиб, — Ҳожи хўжам олий ҳазратларининг салом-эҳтиромларини ҳар бирингиз қабул қилгайсизлар.

— Ташаккур, — дейишди хўтанликлар. Лекин бу «ташаккур» қандайдир сунъийдек, самимий эмасдек туюлди Маҳмудга.

— Бизлар, — деди Маҳмуд бир оз сукут сақлаб, — сизларни келиб қоларсиз деган умидда анча кутган эдик. Лекин, мана, охири биз ўзимиз келдик.

— Қадамларингизга ҳасанот! Ҳар ҳолда Хўтан аҳволини ўз кўзингиз билан кўрганингиз зиён бўлмас, — дея Мамад Ниёз аъламга қараб қўйди Буғра.

— Албатта, — деди дарҳол Маҳмуд, — ҳар бирингиз билан дийдор кўришиб, суҳбатлашиш умумий ишимизга фойдали таъсир қилади албатта. Чунки бизнинг асосий мақсадимиз бирлик, иттифоқликдан иборат.

— Бирлик бизнинг ҳам эзгу тилагимиз.

— Чунончи, — деб Буғранинг сўзини бўлди Мамад Ниёз аълам эчкининг думидек соқолини тарашлаб, — Хўжаниёз ҳожининг мақсади, муддаоси нимадан иборат эканлиги то шу бугунгача бизга қоронғи.

— Маълумингиз бўлсинким, Хўжаниёз ҳожининг мақсади равшан, яъни ҳаммамиз бирликда ёвуз душманга қарши курашмоғимиз даркор...

— Бу тариқадаги умумий гаплардан кўра очиқ, ошкора сўзлаш пайти етган бўлса керак. Биз хўтан-

ликлар бийни — бий дейдиган халқмиз, — деди Ниёз аълам охирги ибораларни хўтанча талаффуз этиб.

— Шарқий Туркистон жумҳурияти мавжуд бир пайтда сизлар Хўтанда айрим «ҳукумат» байроғи тикканинлар бош-бошдоқлик далили эмасми, жаноблар? — деди шартта Маҳмуд. Хўтанликлар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Бу билан бизга қўлларингдаги қуроолларингизни ташланглар, тарқалиб кетинглар, демоқчисизларми? — дея гапга аралашди жаҳли чиққан Шомансур. Буфра унинг қизишганидан ўнғайсизланиб, Шомансурга ер остидан ўқрайиб қўйди.

— Нимага энди ундай бўлар экан, укам? — деди Маҳмуд, — аскарлар аскарларга, ҳукумат таркиби ҳукумат таркибига бирикиши лозим. Бирлашиш дегани мана шу эмасми?

Маҳмуднинг гапидан кейин меҳмонхона ичи чивин учса эшитилгудек жимжит бўлиб қолди. Фақат котибларнинг қалам шарпалари эшитиларди холос.

— Биз бирлашишга қарши эмасмиз, — деб сукунатни бузди Буфра. — Шу сиз бирлашишни таклиф этаётган «жумҳурият» Шарқий Туркистон озодлигини таъмин этишга кафолот бера олармикан?

— Ислом жумҳуриятимиз — бутун ислом динидагиларнинг нажот юлдузидирки... — дея Хотип энди гап бошлаганди, Маҳмуд «бўлар-бўлмасни вайсайверма» дегандай унга қараб қўйди. Хотипохун ноилож тўхташга мажбур бўлди.

— Собит домланинг бевосита раҳбарлигида таъсис этилган жумҳуриятнинг Ватан озодлигига кафолат беришига шубҳа қилиш ўринсиз бўлса керак, — ўзиникини маъқуллади Собит домлага эътиқоди кучли Маҳмуд, — демак, сизлар ҳам бу жумҳуриятга бирлашмоғингиз даркор.

— Бизлар четда эмасмиз! — раддия берди Ниёз аълам. — Бизлар Собит домлани бош нозир эмас, шайхул-ислом деб эътиқод этамиз. Лекин Хўжаниёзнинг иқтидорига шак келтиришга ҳаққимиз бор.

Шомансур «тўғри» демоқчи бўлди-ю, лекин акаси-дан ийманиб, индамади. Буфра бўлса, бемаврид гап қилдингиз, дегандек Ниёз аъламга тикилди.

— Хўжаниёзнинг иқтидорига шак келтирилар экан, Собит домла-чи? Агар бирлигимиз тикланар экан, у ҳолда бамаслаҳат иш олиб бормаймизми, а?

Маҳмуднинг бу гапида жон бор эди. Аммо, Хожани Шингшесай билан бирлашишга мойил деган гумон ҳам йўқ эмасди. Шу сабабли вақти келганда Хўжаниёз Шингшесайнинг таъсирига берилиб кетиши мумкинлигидан ташвишланишар, унга эътиқод қилишдан чўчирдилар.

— Баъзи бир хабарларга қараганда, — деди Ниёз аълам Маҳмудга синчковлик билан қараб, — Хўжаниёз махфий равишда Шин кофир билан келишув тузган эмиш.

Аъламнинг ўринсиз, пухта аниқланмаган миш-мишларни мана шу пайтда қўзғаганидан Буғранинг жаҳли чиқди. У бу ҳақда аъламга ва бошқаларга ҳам бекорчи миш-мишларга эътибор бермасликни тушунтирган эди.

Ниёз аъламнинг сўзидан Маҳмуднинг қоратўри юзи бўзариб кетди. Лекин кейин ўзини тутиб олиб, бундай деди:

— Шингшесай бир эмас, бир неча бор «келишув» тузиш учун элчилар юборгани рост. Лекин Хўжаниёз ҳожини Шингшесайга мойил киши дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди.

Маҳмуднинг далилларига хўтанликлар қаноат ҳосил қилган бўлмасалар ҳам индашмади. Мана шу масалага Замон алоҳида эътибор бериб ўтирарди. У Ниёз аъламнинг саволи жуда ўринли эканлигига ва шу баҳона ўзи шубҳа қилиб юрган жумбоқнинг ошкор бўлишини хоҳларди.

— Бизнингча, — деди Буғра салмоқ билан, — Шингшесайдай маккорга ишониб, у билан келишиш Ватанни, халқни оёқ-қўлини боғлаб, душманга бериш билан баробар. Айтинг-айтинг, бу хабар ёлғон бўлсин.

— Оллоҳ исломга қувват бергай... — деди Хотип. Хўжаниёзнинг ҳарбий муфтиси музокаранинг туб моҳиятига тушунмаса ҳам, жим ўтираверишни эп билмади шекилли, ҳар доим такрорлайдиган гапини бу сарфар яна такрорлади.

Суҳбат тортишув ва мунозаралар туфайли анча узоққа чўзилди. Охири душманга қарши кураш олиб боришда икки томон ҳам бир битимга келишишди. Лекин «хўтан ҳукумати» ўз мустақиллигини ва мавқеини сақлаб қолди. Шу куни катта зиёфат берилиб, Маҳмуд ва бошқаларга сарполар кийгизилгандан кейин, уларни Қашқарга кузатиб қўйишди.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Можунгйинг кийиниб чиққунича унинг доимий ҳамроҳи бўлган оқ бўз от эгарланиб, эшик олдига келтирилган эди. Бир ерда тинч турмай, доим юришга талпиниб турадиган бу бедов хўжасини кўриши билан қулоқларини чимиргач, аста пишқириб қўйди. Можунгйинг илдам юриб келиб, отнинг пешонасини силади. Текис кесилган ёлларини, ингичка чиройли бўйнини сийпалагандан кейин, отбоқарнинг қўлидан тизгинни олди-да, от устига чаққон мингач, қўриқчисини эргаштирган кўйи бўз отни йўрғалатиб кетди.

Ҳали қуёш кўтарилмаган, тонг ғира-шираси эди. Ҳаво салқин, мусаффо. Тянь-Шань тоғи томондан эсаётган муздек шабада оқ бўз отнинг ёлларини тўзитарди. Онда сайр қилишни яхши кўрадиган Можунгйинг айниқса бугунги сайрдан ҳузур қиларди. У тун бўйи хаёлини қуршаб олган нохуш ўйлардан қочиб, шаҳар ташқарисига йўл олганди. Мана, от терлаб, оғзи кўпиклана бошлади. Оқсувнинг шимолидаги қабристондан ўтиб, Бой манзилига олиб борувчи йўлга бурилгач, Можунгйинг тизгинни тортти-да, ерга сакраб тушиб, отнинг терлаган бўйнини силаб, дастрўмоли билан кўзлари, пешонасини арткандан кейин, жilовини соқчига берди, сўнгра ўзи нарироқдаги тепалик томон кетди. У дўнгликка яқинлашганида, йироқдан аскарларни эрталабки машқга турғазувчи сигнал овози янгради. Одатда Можунгйинг эрталабки машқларни ўзи кузатар ва тегишли кўрсатмалар берарди. Бугун эса, нима учундир у ҳоли жойда, соф ҳавода нафас олиб, узоқроқ юришни хоҳларди. Аста бош кўтарган қуёш борлиқни нурга тўлдириб, кўз қамаштирарди. Май ойида барг ёзган дов-дарахтларнинг ям-яшил япроқлари бахмалдек товланиб, майсалар ер юзини гиламдек қоплаб олган эди.

Бепоен гўзал водийдан кўз узмай туриб қолган Можунгйингнинг хаёлидан қарама-қарши кечинмалар ўтаётгани сезилиб турарди.

— «Тилсимли ўлка, — деди у чексиз чўлга нигоҳ ташлаб, — бу ўлканинг сирини билмай, тилини ўрганмай туриб қадам қўйган эканман...» Можунгйингнинг ўкиниши ўринли эди. Чунки, ҳали ёшлигидаёқ «бола қўмондон Госилинг» номини олишга муяссар бўлган,

Шарқий Туркистон халқининг мураккаб кураш тарихини, ҳозирги ички вазият, қарама-қаршиликларни яхши ўрганмаган, ўрганган тақдирида ҳам таҳлил этишга вақти бўлмаган эди. У уйғурлар манзилига лашкар тортиб кирган вақтида жангари хўроздай, аксари жангу жадал билан шуғулланиб, ички вазиятга зид муносабатда бўлгани учун зарбага учраб, дакки ея бошлаганидан кейин хатосини тушуна бошлаганди.

— «Йўқ, мен тадбирсизлигимдан, кучсизлигимдан енгилмадим... Мен, осонгина Шинжон юртига ичкари-лаб, Урумчига етиб кела олдим... — ўйларди дастлабки ҳарбий юришларини эслаб у, — агар Шингшесайга сиртдан техникавий ёрдам кўрсатмаганларида борми, уни ҳиқилдоғидан олгандим-а!..» У мана шу ҳолатни эслаб, 1934 йилнинг январь ойидаги Урумчи жангида Шингшесай қўшинларидан, тўғрироғи, техника, қурол-яроғ жиҳатидан устун турган мададчи қисмлардан зарба егани, сара жангчиларидан айрилиб, Давонгчинг йўли орқали Қашқарга чекингани, тор-мор бўлган аскарларининг кўп қисми қор остида қолиб кетгани кўз ўнгига келди-да, дунёси қоронғи бўлган қиёфада тепаликда юриб кетди. Отларни совутиб юрган қўриқчи унинг олдига оқ бўз отини етаклаб келган эди, Можунгйинг қўл силтаб, сув бўйига борди-да, муздек совуқ сувдан ҳовучлаб ичгач, чуқур хўрсиниб уҳ тортди. Узоқ вақтдан бери Госилингнинг кир-чирини ювиб, дастёрлик қилувчи доимий ҳамроҳу соқчиси, камгап лекин анчагина эпчил ва сезгир Шўмо хўжасининг кайфиятини ҳис этиб, шунга яраша муомала қилишни билар эди. У ҳозир Можунгйингнинг ранги гезариб, кўзларида ғазаб ва алам ўти чақнаётганини пайқаб қолди.

— Бу йил ҳосил мўл бўладиганга ўхшайди, — деди турналарнинг паст учганига қараркан, Госилингни чалғитиш учун Шўмо.

Можунгйинг чўчиб кетгандай осмонга тикилди. Айтгандай, осмонда бир тўп турналар бошловчисининг кетидан қатор тизилиб шарқ томонга учишмоқда эди. Турналар узоққа бормай тўпланди ва «қру-қру-қру...» лашиб айланиб уча бошлаганди, уларнинг қанотлари қуёш нурида ранго-ранг товлана бошлади. У осмонга тикилганча яна хаёлга чўмди. Турналарнинг она бошиси тўп ичидан ажралиб чиқди-да, олға қараб интилган кўйи ортидан бошқаларини ҳам эргаштира бошлади. Турналарнинг қанот қоқиши, тизилиб учиши шу қадар

бир текис эдики, худди илга терилган маржонларни эслатарди. Турналар бора-бора йироқлашиб, кичиклашиб бориб, охири кўздан ғойиб бўлди. Турналар кетидан қараб турган Можунгйинг ҳам аста оти томон йўналди.

— «Ҳали ҳам ҳаммаси қўлдан кетгани йўқ, — деди у дилида оқ бўз отга минаркан, куч-қувватга киргандек руҳланиб. — Оқсувда пича нафас ростлаб, аскарларимни тўлдиргач, сафимни мустаҳкамлаб оламан-да, Қашқарни ишғол қиламан, ундан кейин Ёркент, Хўтанга юриш бошлайман. Кўрло, Кучор, Оқсув, Қашқар, Ёркент, Хўтанлар менинг қўлимда бўлади. У ерлардаги беш миллиондан ортиқ уйғурлар ҳисобига кучли қўшин ташкил қилиб, шимолга юриш бошлайман...» Остидаги ўйноқи бўз оти уни манзилга тез етказмоқчидай жадал ела бошлади. Нарироқда, шаҳар девори ташқарисида машқ ўтказаётган аскарлар кўзга чалиниб қолди. Госилинг машқ устига бормай бир четда ҳарбий машқни кўздан кечира бошлади. Янгидан аскарликка олинганларнинг қиёфалари, истар-истамай ҳаракат қилишларига Госилингнинг феъли яна бузилди. — Ёлланма қаландарлар! — ўзини тутолмай бақириб юборди Госилинг. Лекин унинг овозини Шўмодан бошқа ҳеч ким эшитмади. Урумчи жангида тунган ёшларидан ўзи тарбиялаб етиштирган офицерлардан айрилган Госилингнинг ҳозирги қўшинида тажрибаси кам ёлланма офицерлар билан аскарлар кўпчиликини ташкил қиларди. Гон-су, Чинг-хай ўлкаларидан ёлланган бу хитой офицерлари тайёр ўлжа, мол-мулк ортириш йўлида жонларини ҳам аямай қўйиб, «Шинжон бой ўлка» сифатида ҳатто ички Хитойгача донг таратганлиги сабабли, улар жанг қилишга бажонидил рози бўлгандилар. Бу кафан ўғрилари — хитой ёлланмалари кейинги мағлубият-чекинишларда ганимат ўлжалардан маҳрум бўлиб, «тижорат» қилишга имконият тополмай, кундан-кунга тушкунликка тушиб «берсанг ейман, урсанг ўламан» қабилида иш тутадиган бўлиб қолгандилар. Шу сабабли, улар янги аскарликка олинганларни астойдил машқ қилиб ўргатиш у ёқда турсин, қадамларини ҳам санаб босишарди.

«Қани бурунги ҳарбий интизом, қани, қани?!» — ўкинди Госилинг отига қамчи ураркан.

Руҳий тушкунлик ёлғиз ёлланган хитой офицерларидагина эмас, тунганлар орасида ҳам пайдо бўла бошлади. Госилингнинг қўлқанотлари: Мошимин, Мо-

хўсан, Байдо каби қатор донғи кетган саркардалар Шинжонга хўжайин бўлиш орзулари пучга чиққанига кўзлари етгач, ёлланганларига пушаймон қила бошлагандилар. Энди уларда Госилингга нисбатан аввалги эътиқод камаётганди. «Энди биз учун Хўжаниёз ва Шингшесай билан жанг қилиб, қирилишнинг ҳожати қолмади». Айримлар «қолган кучимизни асраб, Чингхайга чекиниш керак» деса, бошқалар «Ютуқ Шингшесай тарафда. Қандай йўл билан бўлмасин, у билан сулҳга келишиш лозим», дерди. Учинчи бировлар бўлса, «Бошида Хўжаниёздан юз ўғирмай, бирликни сақлаганимизда, шу кунгача Шингшесай каллакесарнинг мажағини чиқардик. Ҳали ҳам кеч эмас, уйғурлар ҳам, бизлар ҳам — мусулмонмиз. Умумий тил топиш имконияти бор», дейишарди. Уйғурларга кўпроқ аралашиб юрган Байдо бўлса, масалага янаям атрофлича баҳо бериб, Можунгйингнинг энг катта хатоси — маҳаллий халқнинг қўллаб-қувватлаши ва ҳимоясига эга бўла олмаганидадир, деб ҳисобларди. «Ўз миллатимизга ўхшаб хитой босқинчиларининг темир панжасида азоб-уқубат чекаётган уйғур меҳнаткашларининг озодлик учун курашига ёрдам бериш ўрнига, уларга қарши қурол кўтариб, ҳаққоний ишига зомин бўлаяпмиз. Тарихимиздаги бу қора доғни нима билан, қандай қилиб ювмоқни ўйлашимиз лозим...»

Байдо бу ҳақда Можунгйингга айтган, уйғурлар, уларнинг обрўли кишиларини ҳурмат қилишни кўп таъкидлаган эди.

Шингшесайнинг зўр куч билан Қорашар, Фулжа-Муздавон орқали жанубга қараб юришга ҳозирлик кўраётганлигидан хабар топган Госилинг Хўжаниёз-Шингшесайлар ўртасида қандайдир «келишув» бор деб гумон қиларди. У бу ҳолатда икки душманга қарши туришга кучи етмаслигини англаб, боши қотиб юрган бўлса ҳам бу ҳақда иложи борица сафдошларига билдирмасликка тиришарди. Лекин ҳозирги аҳволдан ёлғиз ўзигина эмас, бошқалар ҳам хабардор ва ташвишда эканлигини билганидан кейин, Госилинг ўз атрофидаги сафдошлари, ҳарбий командирларини тўплаб, узоқ кенгаш ўтказди. Кенгашда қизғин мунозара бўлиб, унинг иштирокчилари ўз фикрларини очиқ-ойдин ифода этишди. Охирида кенгашнинг хулосасини Госилингнинг ўзи чиқарди:

— Собит домла билан келишув тузиш керак. Бу-

нинг учун эртадан қолмай Байдо йўлга чиқиши лозим. Лекин сулҳдан умидвор қараб туролмаймиз. Қашқарни ишғол қилишни тезлатамиз. Мошимин, Мохўсан, сизлар жанговар тайёргарликни тезлатишга жавобгарсизлар!

Мазкур ҳарбий кенгашдан кейин жиддий тайёргарлик бошланди.

2

Ёшлиги ва ҳаёт тажрибасига нисбатан анча оғир вазифани ижро қилишга журъат қилган Госилинг уйқудан ланж бўлиб турди. Унинг иштаҳаси ҳам йўқолиб, нари-бери овқатланиб, дам штаб ишларига аралашса, дам ҳарбий машқни кузатарди, офицерларга танбеҳ берар ва вақти-вақти билан аскарларнинг ётоқхоналарини, овқатларини текширарди. Унинг бу ҳаракати муттасил ҳар куни белгиланган вақтда такрорланарди. Бугун ҳам худди шундай бўлди. Эрталабдан буён ором олмай чарчаган Госилинг ётоқхонасига кирганида, доимий кечки овқат — товуқ шўрва, иккита нон, димлама балиқ стол устига қўйилган эди. Госилинг хизматкор ёрдамида устки кийимларини ечиб, илиқ сувда қўлларини ювди, сўнг артиниб келиб овқатлана бошлади. У товуқ шўрвадан икки-уч қошиқ ичиб, балиқдан икки бўлак тотинди-да, шай турган хизматкорига:

— Йиғиштир! — дея буюрди.

— Ши,— деган хизматкор таомларни йиғиштиришга қўли бормай, хўжайинига термулиб қаради. Унинг бу қарашида «оч юриб бўладими, есанг-чи. Эрталабдан бери ҳеч нарса емадинг-ку...» деган маъно бўлса-да, лекин у бу сўзларни оғиз очиб айтишга журъат эта олмади.

— Нимага ағрайиб турибсан? Йиғиштир! — Госилинг бу сўзларни қўполлик билан эмас, хизматкорининг дилидагини сезиб, мулойимлик билан айтди. Хизматкор столни йиғиштиришга қўл чўзиб, яна тўхтаб қолди:

— Тужу¹ иштаҳа очади...

— Сени қара-ю, мени ароқхўр қилмоқчимисан? — деди Госилинг хизматкорнинг меҳрибонлигидан мам-

¹ Тужу — олий нав ароқ.

нун бўларкан, унинг кўнгли учун тухум шўрвасига бир бурда нонни ботириб еди ва: — Энди хурсандми-сан, Шугуй?¹ — дея кулимсиради.

— Ши! — деб бош эккан хизматкор столдаги идиш-товоқларни йиғиштиргач, дарҳол кичкина чойнакда аччиқ чой келтирди. Госилинг чойнакни қўлига олиб, шошмай, жўмрагидан шимириб ича бошлади.

— Ҳрик келтирайми?..

— Кераги йўқ, чиқиб ухла, Шугуй, — Госилинг чойнакни стол устига қўйиб, каравотига чўзилди. Шугуй «хўп бўлади» дегандай уч марта бош эгиб, чиқиб кетди.

Госилинг оиласини камдан-кам эсларди. Балким, эслашга ҳам вақти етишмасди шекилли. Бугун унинг камсўз хизматкори овқат ейишга ундаганида онаси Ма тайтай ёдига тушган эди. «Онам пиширган нонларни емаганимга ҳам анча вақт бўлибди...» Госилинг ёшлигидан кулчани яхши кўрарди. Меҳрибон она ҳар кунни ўғлининг оғзига ёқадиган таом пишириб беришга ҳаракат қиларди. Шўх Шў-мо кулчаларни чўнтагига тўлдириб, миниб юриш шарт билан уни болаларга улашиб берарди. Икки тарафга бўлиниб, «уруш-уруш» ўйнашганда эса — ҳамманинг бошловчиси бўлиб, болаларни хоҳлаганича бошқарар эди. Госилингнинг уйқу босган кўзи олдида ана шу болалик чоғлари, сочи тўкилиб оқарган онаси намоен бўлган эди. У она юртини соғиниб, юраги қисилгандек бўлди. «Мендан онам ҳам рози эмасдир... — ўкингандек пичирлади, — эҳ, ўша ғамсиз болалик чоғларим қайтиб келсайди...» Госилинг туғилган ерини, бирга ўсган ўртоқларини — ҳаммасини соғиниб, бир-бир эслаб чиқди. Лекин бирор қизни севмагани учун бу тўғрида ҳеч кимни хотирламади.

Госилингнинг ўтмишни эслаши узоққа чўзилмади. Унинг ҳаёли аскарлари, ҳарбий бошлиқлари, яқин орада юз бериши муқаррар жанг билан алмашди. «Мунтазам аскарларимни ўттиз мингга, пиёдаларни ўн мингга етказа олсам, Шингшесайнинг жазосини берар эдим. Қурол-яроғ тахчил-да...»

Госилингнинг қўли беихтиёр стол устидаги сигаретага чўзилди, ундан бир дона олди-да, тутатиб, сўриб-сўриб чека бошлади. «Тағин мени ислом дунёсининг доҳийси қилишмоқчи бу алдамчилар... Мен аҳмоқ ўшанда уларнинг нимасига ишондим? Ваъдасигами?»

¹ Шугуй — шайтонвачча.

Қани ўша ваъда қилган ёрдамлари? Дунёнинг нарёғидаги японлардан ёрдам, мадад кутгандим, энди тақдирим нима билан тамомланишини билмайман... Менга эргашиб қурбон бўлган сафдошларимнинг, суюкли инимнинг руҳидан, ҳозир ҳаёт сафдошларимдан уялмасам, шу тобдаёқ ҳаммасидан воз кечиб, йироқларга кетар эдим... Йўқ, кета олмайман. Кечикдим. Энди орқага қайтиш йўқ». Эшик аста тақиллади.

— Қим?

— Мен! — деди Шўғуй.

— Нима дейсан?

— Со-тў...

— А? — деб бақирди Госилинг ва ўқ теккан йиртқичдек ўзини ҳар ёққа ура бошлади. Шу орада «чақирилмаган» меҳмон остонада пайдо бўлди-да, кулги аралаш, одатдаги вазминлик билан:

— Ётиш олдидан гимнастика қилмоқдамисиз, азизим? — деди-да, хона ўртасида қоққан қозикдай серрайиб турган Госилингга қўл узатди. Госилинг хоҳлар-хоҳламас қўлини Сотўга узатди.

— Саломлашишни ҳам унутиб қўйибсиз, дўстим.

— Қачон келдингиз, ўтиринг, — деб таклиф қилди ўзини зўрлаб, рўйхуш бермай Госилинг.

— Келганимга уч кун бўлди...

— Нима?! — деб ҳайрон бўлди Госилинг. Шу он унинг кўнглидан «вой, иблис-эй... яширин келиб, мени кузатиб юрган экан-да?!», — деган фикр ўтди.

— Ҳайрон бўлманг, азизим. Мен ҳар қачон фариштадай сизнинг атрофингизда айланиб юраман!

— Фаришта эмиш-а! — деди жаҳли чиққан Госилинг. У ҳатто айёрона муносабатда бўлаётган Сотўнинг юзига шапалоқ туширмоқчи бўлди, лекин Сотўнинг тикилиб қараши таъсирида қўлини чўнтагига солиб олди.

— Албатта шундай. Агар биз сизга шафқат қўлимизни чўзмас эканмиз, ҳолингиз дарҳол маълум бўлиб қолади.

— Қани ваъда қилган ёрдаминглар?

— Биз ваъдага вафо қилувчи талабчан одаммиз. Сизга кўп ёрдам бериб, оёққа турғизиб нима кўрдик? — Сотў жиддий қиёфада қарздор кишига қарз берган хўжайин сифатида савол берди.

— Сизларга нима бермоқчи эдим? — Госилинг овози титроқ аралаш паст чиққани учун ўзини-ўзи койи-

ди. «Ажабо,— деди Госилининг ичида,— мана шу ифлос билан сўзлашсам, ўзимни йўқотиб қўяман-а...»

— Шинжонни ишғол этишингиз шарт эди-ку? Қани энди ваъдани бажарганингиз? Биз сизни қуён овига даъват қилмаган эди-ку ахир?— Сотў боласига танбеҳ бераётган отадай муомала қилди Госилингга.

— Ўзингиз менинг ўрнимда бўлсангиз нима қилар эдингиз?

— Менми?— Сотў лойиқ сўз тополмай дудуқланиб қолди. Госилинг унинг қалтис еридан ушлаган эди. Лекин тажрибали жосус бу сафар ҳам яна важ топиб бера олди.

— Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, Шингшесайнинг кейинги таклифини ботинан эмас, зоҳиран қабул қилиб, сизга ваъда қилган Қумул, Борикўл, Люкчунлардан иборат кенг районларда — яъни Шинжоннинг шарқий дарбозасини эгаллаб турган бўлардим. Агар шундай қилганингизда, биздан оладиган ёрдамнингизга қулай имконият бўларди, — деди Сотў ва Госилингнинг шошмашошарлик қилиб, жанубга ичкарилаб кириб кетиши, стратегия жиҳатидан ноқулай аҳволга тушиб қолганини, оз куч билан ҳаракат қилганини юзига солди.

— Сизлар менга сутсиз кўкрак тутдинглар. — Мен оғир аҳволга тушиб қолганимда ваъда қилган ёрдамни бермадинглар, — деди Госилинг Сотўнинг гапига жавобан. У: «Энди менинг ишимга аралашманглар. Ўзимга қўйиб беринглар» демоқчи бўлиб, тўхтаб қолди.

— Хотиржам бўлингки, биз сиздан кечолмаймиз. Бошлаган ўйинимизни охиригача бирга етказамиз. Тегишли ёрдамни оласиз.

— Ёрдам?

— Ҳа-а, ёрдам, — дея хириллаб кулди Сотў Госилингнинг «ёрдам» сўзини эшитиб чеҳрасидаги ўзгаришни пайқаб. — Сиз анча узоқлашиб кетдингиз. Қурол-яроғни етказиш бизга осонга тушмади...

— Қани, қаерда ўша қуролларингиз? — Қурол-аслаҳа жиҳатидан қийинчиликни бошидан кечираётган Госилингга бу хабар алоҳида аҳамиятга эга бўлгани учун у «японлардан юз ўгириш» фикридан қайтишга тайёр эди.

— Биз сизнинг аҳволингиздан, қилмоқчи бўлган ишларингиздан тўла хабардормиз. Ҳатто Собит домла билан сулҳ...

— Сизга ким айтди? — деб энтикиб сўради Госилинг

— Уни сўрашнинг ҳожати бўлмаса керак. Майли, вақтинча бўлса ҳам душманнинг биттаси камайнишига биз қарши эмасмиз. Аммо бу ишингизни амалга ошишига шубҳа қиламан. Собит домлани ҳам ортида мадад бериб турадиган «шафқат фаришталари» бор бўлгани туфайли Собит домла улардан «ваҳи» олмай туриб, журъат қила олмас.

— Бояги айтганингиз қурол-яроғ тўғрисида гапиринг, — деди Сотўнинг насиҳатлари жонига теккан Госилинг.

— Қуроллар Чарчан-чоқлиқ орқали келаётир...

— Ҳали йўлдами?! — умидсизликка тушиб сўради Госилинг, — яна қуруқ гап бўлмасин...

— Йўқ. Қашқар, Хўтанлар бизни сиздан ортиқроқ қизиқтиради. Қуролни Марал бошида оласиз. Келаётган карвон олдига бориш учун ишончли юз отлиқ аскарни бугун кечда жўнатишингизга тўғри келади.

Госилинг уҳ тортди. Унинг миясида янги жанговар режалар яна ғувуллай бошлади.

— Уйлайманки, — деди Госилингнинг ички кечинмаларини сезгандек Сотў, — олтинга тенг қуролларни бекорга совға қилолмаймиз. Бундан кейинги барча ҳаракатларингиз бизнинг назоратимиз остида бўлади. Байдани ёлғиз жўнатишни лозим кўрмаймиз.

— Нима учун? — ҳайрон бўлди Госилинг.

— Еш болалик қилманг, — деб мийғида кулди Сотў. Унинг жонига тегадиган мана шу қабиҳ илжайишга тоқати қолмаган Госилинг ўқрайиб қаради.

— Ўзингизга ишончли яна бир кишини қўшиб юборсангиз зарар қилмайди. Улар иккалари бир-бирларини назорат қилсинлар!

— Хўп! — деди Сотўнинг эзмалиги, хусусан, хўжайини сифатида буюраётган топшириқларидан нафрати кўзиган Госилинг.

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Собит домла хунук, ўрта бўйли, бақалоқ юз, кенг пешона, бурни тугмачадай, калта соқол одам эди. Унинг чақноқ кўзлари билимдон ва чуқур мулоҳаза

эгаси эканлигидан дарак бериб турарди. Собит домла маҳалла толиби илмларидек содда, эгнига чакмон кийиб, бошига енгил салла ўраб юрарди. У бош нозирликка тайинлангандан кейин ҳам олдингидай қолаверди. Собит домла йигирманчи асрнинг бошларида Шарқий Туркистондагина эмас, ислом оламида донғи кетган машҳур уламо ҳисобланар эди. Араб давлатларининг маданият марказларини зиёрат қилиб, катта мадраса-жомеларда ислом дини ва фалсафасини мутолаа қилган бу кимсанинг бир неча китоблари, айниқса, «Ширин калом» номли асари Муҳаммаднинг ҳаёти ва фаолиятини атрофлича таҳлил қилиб, ҳатто баъзи бир камчиликларни ҳам журъат билан очиб ташлагани учун кенг шуҳрат қозонганди. Собит домла бошқа уйғур уломлари каби мутаассиб бўлмай, у хурофотга қарши курашар, дин билан илмни келиштириш тарафдори эди, кўпчилик томонидан замонга мослашган уламо сифатида эътироф этилганди. Унинг асосий мақсади — Шарқий Туркистонда мустақил ислом ҳукуматини қуриб, барча мусулмонларни бирлаштиришга интилгани учун ҳам бутун фаолиятини ана шу йўлга қаратган эди. 1933 йили июль ойида Хўтанда тузилган «Хўтан ислом ҳукумати», шу йилнинг ноябрь ойида Қашқарда таъсис этилган «Шарқий Туркистон Ислам жумҳурияти» Собит домланинг бевосита раҳбарлигида вужудга келган эди. Лекин бу жумҳурият таркибида дунёқараши, сиёсий эътиқоди, мазҳаби ҳар хил шахслар бўлиб, уларнинг бир қисми Англия, бир қисми Япония, яна бир қисми хитойпарастрлардан таркиб топган эди. «Бирлик» шаклланган бўлса-да, улар орасидаги ички зиддият юқорида қайд этилган «ташқи посбонлар» таъсирида борган сари кескинлашиб борарди.

Собит домла халқ орасида эътибор қозонган Хўжаниёзни президентликка таклиф қилиб, уни байроқ қилган ҳолда хавфли душман Шингшесайга қарши (Собит Можунгйингни мусулмон бўлгани учун душман ҳисобламас эди) кураш олиб бориб, ғалабага эришганидан кейин, ички қарама-қаршиликларни тугатиш йўлларини ахтара бошлади. Галдаги вазифа Можунгйингни оғдириш, унинг ҳарбий салоҳиятидан фойдаланишни назарда тутар эди.

Мана ҳозир у ҳам ишхонаси, ҳам ётоқхонаси ҳисобланган кулбада ёлғиз ўтириб, ўз ҳукумати ҳақида чет эл журналларида босилган ахборотларни кўздан ке-

чирмоқда. Берлинда нашр этилувчи «Ёш Туркистон» журналининг кейинги сонисида босилган Мустафо Чўқайнинг (Фарғона босмачиларининг «доҳийси») мақола-сига кўзи тушди-да, уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқиб, қўйидаги жумлаларни овоз чиқариб такрорлади:

«Шарқий Туркистон мустақил бўлди. Эндиги навбат Фарбий Туркистонда!» Ҳа-а, албатта, Шарқий Туркистонимизда давлатимизни мустаҳкамлаб, ундан кейин Фарбий Туркистон — Урта Осиё ва Қозоғистонларда ҳам ислом жумҳуриятини барпо этиш пайти узоқ эмас, иншооллоҳ! — деб қўйди ўзига хос ишонч билан Собит домла. Чўқайнинг фикрлари Собитнинг умидларини қанотлантириб, келажакка нисбатан ишончини орттиргандай бўлди. Мадад гулзори-га назар ташлагандек, журналга қайта тикилган Собит домла тубандаги жумлаларни завқ билан ўқиди:

«... Олтойдан тортиб Хўтангача ҳокимият турклар қўлига ўтди — Шарқий Туркистонда миллий ҳукумат тузилиб, жумҳурият эълон қилинди...» Собит домла «жумҳурият» деган иборани уч марта такрорлади ва: — Ҳм... Илоҳим, яхши нафасинг ижобат бўлгай, Чўқай, омин! — деб бир оз ўйланиб қолди, — Шимол то Олтойгача душман қўлида... — Собит «Олтой» сўзини яна бир бор кўздан кечириб, хаёлга чўмди. Бош нозир Собит домла ўзи эълон қилган сиёсий баёноти бўйича Шарқий Туркистоннинг келгусидаги манзарасини, унинг чет эллар билан бўлгуси дипломатик муносабатларини хаёлан тасаввур қилар эди, лекин унга «ёрдам» қилаётган қари истилочи — Англиянинг туб ғаразидан хабарсиз эди. Англия келажакда «Исомистон тахти»га мусулмон динини қабул қилган маккор жосус Шелдрейкни тайин этиб, Шарқий Туркистонда тоби буфер давлат¹ қурмоқчи бўлганлиги Собит домланинг хаёлига ҳам келмаганди. Шунингдек 1920 йиллардан тортиб Қашқар, Фулжани оралаб, бутун атрофда изғиб юрган япон жосуслари Сотў, Ногойилар ҳозирги кунда Можунгйингга «маслаҳатчи» бўлиб олгандиларким, уларнинг мақсади Монжугў шаклидаги ҳукумат тузиш, унинг тахтига Токнода яшаётган турк шаҳзодаси Абдукаримни ўтқазишни режалаштираётганларидан ҳам Собит домланинг хабари йўқ эди албатта! Англия билан Япониянинг ўзаро манфаат

1 Икки душман давлатлар орасидаги қалқон учинчи давлат.

талашиши ва Шарқий Туркистонда Совет Иттифоқига қарши плацдарм барпо қилиш қасди борлиги ҳам Собит домлага номаълум эди. У Англияга, унинг ёрдамига ишонар эди холос. Собит домла Совет Иттифоқининг қўшни эллар — Туркия, Афғонистон ва бошқаларга ёрдам қўлини чўзиб, уларнинг мустақиллигини ҳимоя қилаётганлигини билса ҳам, лекин «хўжайинлари»нинг таъсирида бўлса керак, эҳтимол, Совет Иттифоқига ишонмасди. «Оёққа туриб олгандан кейин ҳамма билан яхши муносабат боғлаб, умумий тил топишга ҳаракат қилинади... — деди ташқи сиёсат бобида мулоҳаза юритар экан у, — турклар бизга ёрдам бериш имкониятига эга эмаслар, улар фақат маънавий жиҳатдангина ёрдамчи бўлиб қолишлари мумкин. Ҳозир туркларнинг тизгини яна шу инглизларнинг қўлида-ку...»

— Афву этасиз, жаноб бош нозир, — деган овоз Собит домланинг хаёлини бўлиб юборди. Остонада одатдагидай Ғойиб ҳожи жилмайиб турарди, — агарда қимматли вақтингизга ҳалал берадиган бўлсам, чиқиб кета қолай.

— Йўғ-э, ўтиринг, — деб жой кўрсатди Собит домла. Ташаккур билдириб кўрпачага келиб ўтирган Ғойиб ҳожи стол устида очиқ турган журналга қараркан:

— Мустафо Чўқай! — баланд овоз чиқариб ўқиди у кўзларини катта-катта очиб. — Бу зот бизнинг руҳий таянчимиздур, афандим. Қаранг, бизларнинг фаолиятимизни бутун дунё афғор оммасига тарғиб қилмоқдалар.

— Чўқайнинг бу ҳаракатларидан мамнун бўлиб, унга мактуб йўллашимиз даркор, — деди Собит домла.

— Чўқай, кўп яхши, — деди Ғойиб, — Японияда нашр қилинган «Янги япон ахбороти», Туркиядаги «Янги Туркистон» мажмуалари бизларнинг жасурана фаолиятимизга катта баҳо берди, афандим. Ўз газетамиз «Шарқий Туркистон» бўлса, ташвиқот ва тарғибот ишларини жуда суст олиб боряптилар.

— Ёлғиз газетагина эмас, умумий аҳволимизни ҳам мақтаб бўлмайди. Ваҳолонки, — деб Собит домла чуқур уҳ тортди. У «ички аҳволимиз, ҳарбий тайёргарлигимиз ҳам қониқарсиз», демоқчи бўлганди. Ғойиб дарҳол унинг фикрини тушунди.

Фикр ва фаолият жиҳатидан бошқалардан кескин фарқланадиган бу икки шахс шу қадар маслакдош

бўлиб кетган эдиларки, уларни бир бутун одам деса ҳам бўларди.

— Шарқий Туркистон, — деди Ғойиб мўйлабини кўрсаткич бармоғи билан аста сийпаб қўйиб, — вазиятини назарда тутганда, ҳозирча аҳволимиз анчагина оғир ва мураккабдур, лекин истиқболимиз умидбахш.

— Нимани назарда тутмоқдасиз, афандим?

— Дўстларни. Дўстлар бизларни ҳаммавақт ҳам мушкул аҳволда қолишимизни истамайдилар, доим ёрдам қўлини чўзадилар.

— Бўш қоп тик туролмайдн, деган нақл бор. Қуруқ ваъда ва инъомга таянадиган замон эмас, бизнинг ҳозирги ҳолатимиз амалий ёрдамни, яна кўп миқдордаги қурол-аслаҳа ва моддий ёрдамни талаб қилади.

— Умидсизликка тушмайлик, афандим. Инглизлар ўз ваъдасида туриб, ёрдам берарлар деган умиддаман.

— Қани ўша ёрдам? — деди Собит ўкинчли овозда, — бир нечагина маслаҳатчилар мушкулимизни осон қилишолмаса керак?!

— Мен бугун Шилдрейк билан учрашдим. Қурол юкланган карвон Лодоқ йўлида эмиш.

— Инглизлар билан муносабатдаги тажрибам шунни кўрсатдики, улар билан пухта иш қилган афзал экан. Шу сабабли, сиз айтган қуролларни то қўлга киритиб олмагунча ишонмасликка ҳаққим бор.

— Сизда, бош нозир афандим, — деди Собитнинг кейинги сўзидан ташвишланган Ғойиб, — ишончсизлик сезилиб қоляпти, ўзи нима гап?

— Айтинг-чи, — деб гапни бошқа томонга бурди Собит, — Можунгўйнинг билан қандай муносабатда бўлганимиз дуруст?

— Генерал Мо мусулмон экан, бизга қарата ўқ узмаслиги керак.

— Бу гапингиз умумий мулоҳаза. Амалда, амалдачи?

— Мақсадингизни тушунолмадим, афандим? — Ғойиб яна мўйлабини сийпалаб қўйди.

— Можунгўйнинг Шарқий Туркистонда тунганлар ҳокимиятини тиклаш йўлида эканлигини фараз этсак...

— Унинг мақсади бир томонлама, амалиётдан узоқ шубҳали ҳаракатдир. Генерал Мо Шингшесайдан калтак еганидан кейин, пуч орзулардан воз кечишга мажбурдурким, у ҳозир ўзига тарафдор излаш билан овора деган гаплар бор.

— Аттанг! — деди бошини чайқаб Собит домла, —

у ҳали ёш, мағрур, ҳатто қайсар қўмондон. Мабодо биз билан бирлашса, қўлидан анча иш келар эди-да...

— Мантиқан тўғри баҳо бердилар, афандим. Бизга генерал Мо га ўхшаган қўмондон жуда зарур, босмачи қолдиқлари, айбга буюрмайсиз, Урозлардек «ҳарбий саркардалар»нинг юзтасига тенг келади десам муболаға бўлмайди.

— Бу тўғрида Хўжаниёз ҳожининг розилиги ҳал қилувчи ўрин тутади, — деди нима учундир чарчаган одамдай чуқур тин олган Собит домла.

2

Можунгйинг томонидан юборилган вакиллар икки кишидан — Байдо ва қўшин имоми Молинг (Молик)-лардан иборат эди. Вакилларни катта ҳурмат ва иззат билан кутиб олган Собит домла уларга илтифот кўрсатиб, дарҳол чой ва таом тортишларини буюрди. Қалин духоба кўрпачалар устида ўтирган Байда билан Молингнинг эътиборларини деворда осифлиқ турган Ислом жумҳуриятининг давлат байроғи жалб қилган эди. Ҳаворанг ипак матодан тикилган бу байроқнинг қоқ ўртасида олтин ҳал берилган ой ва юлдуз нишони кўзни қамаштирарди. Ой ва юлдузнинг атрофига арабча ҳарф билан ёзилган «Исломия жумҳурияти» ёзуви кумуш рангда товланмоқда. Вакиллар қондага биноан Можунгйингнинг унвонини ифодаловчи муҳрли мактубни Собит домлага топширишди ва Госилингнинг ғойибона салом ва эҳтиромларини ҳам етказишди. Собит домла мактубни қабул қила ола туриб Госилингнинг соғ ва саломатлигини алоҳида сўраб, вакилларни чойга лутфан илтифот этишларини таклиф қилди ва чўзинчоқ конвертни очиб, ичидаги араб ҳарфида ёзилган ёрлиқни ўқишга киришди. Мактубда қуйидагилар битилганди:

«...Шайхулислом ва бош нозир Собит домла олий ҳазратлари: ушбу нома орқали салом ва эҳтиромларимизни яхши соатларда қабул қилгайсиз. Сиз жаноби олийлари каби биз ҳам дин ва миллат ғамини еганимиз ҳолда кофирларга, уларнинг зулм-зўравонликларига қарши ғазовот қилиб, бу йўлда неча йиллардан бери қон кечиб, қурбонлар берганимизга худонинг ўзи гувоҳдир. Менинг мақсадим: Шарқий Туркистон мусулмонларини кофирлар қуллигидан озод этмоқ ва уш-

бу қутлуғ мусулмонлар ерида ислом байроғини тиклашдан иборатки, бу муқаддас ғоямга етиш учун жафою машаққат, ҳаттоки ўлимдан ҳам бош тортмайман. Сиз олий зот карамлари ва менинг мақсадим бир эканлигига имоним комил. Муқаддас ғоя бирлигимиз — исломият шонини ва шавкатини ҳимоя қилиш бизларни бирлаштириш ва ёвуз кофирларга, энг аввал Шингшесайга қарши ғазоват қилишга даъват қилмоғи лозимдир. Агар бизлар ўтмишдан сабоқ олиб, орамизда давом этиб келаётган қарама-қаршиликларга хотима бермас эканмиз, маккор душманларимизга тайёр емиш бўлганимиз-бўлган...»

Мактубнинг охирида Собит домланинг шаънига, унинг иш фаолиятига оид илиқ истаклар, Госилинг ва Хўжаниёзлар ўртасида юз берган низоларда иккала тарафдан ўтган камчиликлар ва бу низодан Шингшесайнинг фойдалангани, энди бирлашиш зарурлиги тафсилотлар билан айтилган эди.

— Жуда яхши, — деди Собит домла мактубни эътибор билан ўқиб чиққач, — бу мактубдан ташқари, вакил жанобларининг қўшимча фикр-таклифлари бўлса, марҳамат.

— Менимча, — деди одоб билан Байда, — Госилингнинг мактубида мақсад очиқ айтилган. Агар биз икки тарафнинг бирлашишга розилигини билсак, ўзимизни ғоят бахтиёр ҳисоблар эдик.

— Оллоҳ одил тилакларимизга етказсин, жаноблар, — деди Собит домла.

— Кўп ташаккур, — дейишди вакиллар.

— Узоқ йўл босиб, машаққат чекиб келгансиз. Дам олинглар, худо хоҳласа, эртага фикрни жамлаб, маслаҳатлашиб, бир қарорга келурмиз, — деди Собит домла.

...Собит домла тун кеча бўлишига қарамай Хўжаниёз билан гаплашишга шошилди.

— Кеч бўлса ҳам безовта қилдим, афву этгайсиз, ҳожим, — деди Собит.

— Ҳечқиси йўқ, домлам, бирор воқеа рўй бердими? — ташвишланиб сўради Хўжаниёз.

— Можунгйингдан элчилар келди.

— Лаббай, лаббай!. Нима дедингиз?

— Шундай, ҳожим. Мана унинг мактуби. Ўқиб кўришларини илтимос қилардим.

— Ўқишнинг ҳожати йўқ, — деди ҳожим, — у аҳмоқнинг нима демоқчи бўлганини айтиб берсангиз ки-

фоя. — Хўжаниёзнинг тўғри сўзлигига ҳали кўникмаган нозиктабиатли Собит домла ҳожига таажжуб билан секин қаради-да, мактубнинг мазмунини баён этаркан:

— Можунгўйингнинг мурожаатига эътибор беришимиз керак, — дея қўшиб қўйди.

— Элчилар шахримизга қандай кириб келдиларкин?

— Савдогарлар либосида кириб келишибди.

— Узингиз нима дейсиз, домла?

— Душман дўст бўлишни хоҳласа, уни рад этиш гуноҳдир, ҳожим.

— Уша тентак дўст бўлармиши? — деб такрорлади Хўжаниёз. Унинг гапидан Можунгўйингга нисбатан ишончсизлик сезилиб тургани учун Собит домла қатъийроқ сўзлашни маъқул топди:

— Шингшесай ҳамда Можунгўйинглар — ҳар иккаласи бизга қарши қилич ялонғочлаб турган бир пайтда, уларнинг ҳарбий қуввати биздан кучли эканини яшира олмаймиз. Худди шу ҳолатда икки душмандан бири бизга ён босар экан, фурсатдан фойдаланган яхши эмасми, ҳожам?

— Гапингиз тўғрику-я, домлам, лекин, манави Госилинг деган хиёнатчига мутлақо ишонгим келмайди. Узингиз биласиз, мен унинг қозонида бир марта қайнаб чиққанман. Ундан кўра, ҳалиги қора кофир Шингшесайни дурустроқ деса бўлади.

— Ҳм... — Собит домла Хўжаниёзнинг оғзидан чиққан бу сўзларни эшитиб, ўз қулоқларига ишонмагандай афтини бужмайтирди. «Ажабо, бу одамнинг эси жойидами?.. Ҳойиб ҳожи айтганидек, ростдан ҳам Шингшесай билан алоқа боғладимикин?!» — деган гумон кечди дилидан.

— Биз, — деди ранги ўчиб Собит домла, — Исломият байроғини кўтариб, дини-ислом шон-шарафини оламга танитмоқ учун ғазоват қилаётган бир пайтда, ажабо, мусулмон фарзанди бўлмиш Можунгўйинг билан иттифоқ бўлмай, ашаддий душманмиз, кофир Шингшесайни тилга олишнинг ўзи кечириб бўлмайдиган хатолик-ку, ҳожим?

— Госилинг ваъдасига вафо қилмай, мендан юз ўгирган муртад. Мусулмонларга қирғин келтирган кишини қандай қилиб мусулмон деб бўлади? — деди юзига қон тепиб Хўжаниёз. У қуёш ғарбдан чиқди деса ишонар эди-ю, лекин Можунгўйингнинг самимий

бирлашишига ишонмас эди. Шу сабабли ҳам унинг отини эшитгиси келмасди.

— Можунгйинг ёш ҳали. Балки бировларнинг сўзига кириб, хато қилиб қўйгандир. У ҳозир айбига иқрор бўлиб, тавба қилибди. Тавба қилган одамнинг гуноҳини оллоҳ кечиради-ку? Биз инсонлар нега кечира олмаймиз? — деди диний мантиқ билан Хўжаниёзни лол қилмоқчи бўлиб Собит домла. Хўжаниёз қалин қаттиқ соқолни тутамлаган кўйи хаёлга чўмди. Мантиқий жиҳатдан Собит домла ҳақ бўлса ҳам, лекин амалда Хўжаниёзнинг далиллари тўғри эди.

— Очигини айтсам, — деди Собит домла Хўжаниёзнинг ўйланиб қолганини фикримга қўшилди деган хаёлда, — ҳозирча бизнинг жангга тайёрлигимиз душманга нисбатан ожизроқ. Устига-устига ўзларига маълум, ҳукумат ҳайъатимиз ҳам ҳали унча тартибга солинмаган, моддий, иқтисодий жиҳатдан ҳам муҳтожлик сезилаётган бир пайтда Можунгйинг билан битим тузиб, ундан фойдаланмоғимиз даркор.

— Домла! — деб хитоб қилди Собитнинг далил-исботларини чуқур мулоҳаза қилмай ва эшитишни ҳам хоҳламай Хўжаниёз, — бас қилинг! Кофир билан келишсам келишаманки, у каззоб Госилинг билан бирлашишга тобим йўқ!

«Мошаолло... бу одам алжиб қолмадимикин? Ёки Можунгйингда қасди борлиги сабабли, ўзини ғазабдан босолмай, шу гапларни айтаётганмикин? — деди қалбини гумон ва ташвиш чирмаб олган Собит домла.

У Хўжаниёзга синовчан назар ташлади. Хўжаниёз парвосиз, ҳеч нарса бўлмагандай ўтирарди. «Во ажабо, ё тавба! Нима деб, қандай қилиб бу жоҳилга тушунтирса бўлади?!»

— Тарихда, — деди бир оз жимликдан кейин Собит домла, — ватан, миллат манфаатини кўзлаб қанча ашаддий душманларни дўст-иттифоқчига айлантирилган ҳоллар кўп бўлган ахир, ҳожим. Бизлар нима сабабдан тарихий тажрибалардан, аждодларимизнинг босиб ўтган кураш йўлларида сабоқ олмаслигимиз керак? Яхши ўйлаб кўринг, ҳожим. Ички-ташқи вазиятни, ўзимизнинг мавқенмизни тўғри баҳолаб иш тутушимиз лозим...

— Ҳукумат бошлиғи мен! — деб Собитнинг гапини чўрт кесди Хўжаниёз. — Менинг айтганим-айтган!

— Ҳузуримизга бош эгиб келган одамдан ва тайёр мададдан фойдаланмаслик густоҳликдан бошқа нарса

эмас! Кейин пушаймон қилиб юрмасак бўлгани... —
дея хайрлашиб чиқиб кетди Собит домла.

ТУҶҚЗИНЧИ БОБ

1

Хўтан сафаридан қайтишган куниёқ ҳаммомга тушиб, кийимларини алмаштириб олишган Замон билан Рўзи Туроб дингқошни йўқлаш учун отланишди. Бахтларига йўлда Туробнинг ўзи уларнинг олдидан чиқиб қолди. Дўстлар анча вақтдан бери дийдор кўришмаганлари учун бу учрашувдан беҳад хурсанд бўлдилар.

— Ажабо, қўлинг бўшаб, кўчада сайр этиб юрибсанми? — сўради Рўзи Туробдан.

— Юрагим ғаш. Бугун ишламадим. Сизларни кўриб келай деб кетаётган эдим.

— Биз ҳам сизни соғиниб қолгандик, Туроб ака, — деди Замон.

— Баракалла! — деб юборди хурсандлиги ичига сиғмай Туроб,— юринглар, қўй сўя олмасам ҳам, жўжахўрозга кучим етади.

— Хиёл ўпкангни бос, дингқош, — деди Рўзи, — яхшиси, бирор ерга бориб, хурсандчилик қилайлик, тўғрими, ҳожим? — дея у Замонга кўз қисди.

Замон:

— Ҳа, балли, бу таклифни рад этиб бўлмайди. Қим билсин, Рўзи акамнинг мардлиги тутиб кетса, ошхонага таклиф қилиб қоладиларми,— деган эди, Рўзи қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

— Қашқарда-чи, ҳожим, хўжайин турган ерда, унинг ходими чўнтак ковласа уят бўлади.

— Бир марта чўнтак ковласангиз ковлабсиз-да, Рўзи ака!

— Унинг чўнтаги тешик, — деди Туроб. Замон қотиб-қотиб кулди.

— Қани, учаламиз, бугун мардлигимизни синаб кўрайлик-чи, — бўш келмади Рўзн.

— Ошхоналар ёпилиб қолгандир. Сомсахонага борсак, қандай бўларкин?

— Сомсапаз оловни ўчиргандир, — деди Туробга қараб Рўзи.

— Тандирнинг оловини ёқиш қўлимдан келади, қани, юринглар!— дея Туроб олдинга тушиб йўл бошлади.

...Учовлон пастдаккина эшикдан энгашиб хонага киришганида, у ерда ҳеч ким йўқ эди. Тандир тепасида липиллаб ёнаётган чироқдан кўтарилаётган қоп-қора тутун кулбани ис бостириб юборганди. Шу пайт ичкаридан:

— Ичкарига кирган ким? — деган овоз эшитилди.

— Товуқ қўноққа чиқмасдан ухлаб қолдингми, уста? — деди Туроб.

— Дингқошмисан, ичкарига киравер! — деган овоз эшитилди ичкаридан.

Туроб Замонга ишора қилиб, ичкарига бошлади. Улар ташқари эшикдан ҳам паст эшикчадан икки букилиб ичкарига киришди.

— Бу дейман, Тўхтохун, сомсахонанг худди гўрга ўхшаб тор-ку, а?! — деди Туроб сомсапаз билан кўришаётиб.

— Рост айтасан, дингқош, ҳозирдан гўрга ўрганиб турай дейман-да, — деди меҳмонларни кутиб олиш учун ўрнидан туриб сомсапаз.

— Баракалла, уста. Сен билан менга икки олам гўрининг фарқи йўқ, — деди Туроб. — Манави меҳмонларимни дўконингга бошлаб келдим, уялтирмасан?

— Яхши қилибсан, дингқош. Хуш келибсизлар, меҳмонлар, — деб сомсапаз Замон ва Рўзилар билан кўришди. Тўхтохун чоққина каравот устига кўрпача ташлаб, уларни ўтиришга таклиф қилди. Ҳам меҳмонхона, ҳам ётоқхона ва ошхона вазифасини ўтайдиган бу торгина хонани «жинчироқ» ғира-шира ёритиб турарди. Бир чеккада хамир муштлаётган ўн тўрт ёшлар чамасидаги бола хамирни ҳўл латта билан ёпиб қўйди-да, устасига қаради. Уста унга иш буюриб жўнатганидан кейин Туроб унга юзланди:

— Қўлболасидан пишириб берарсан-а?

— Эҳ... манави дингқошнинг гапини қаранглар. Менинг дўконимда қачон оч қолган эдинг? Ҳозир қатлама қилиб бераман, — деб ўрнидан турди Тўхтохун.

— Йўқ, йўқ. Овора бўлманг, яхшиси, эртага келамиз...

— Сабр қилинг, Замонжон, бунинг қўли хамирга тегса бас, сомсанинг ўзи пишиб келаберади, — деди Туроб.

Туробнинг муомаласига қараганда унинг сомсапаз билан яқинлиги бор эди.

— Манави хамирни нима қилмоқчи эдингиз, уста? — деб сўради Замон. У сомсапазни ҳам, унинг шогирдини ҳам овора қилишни хоҳламас эди.

— Бу хамирдан лағмон, сомса қилмоқчимиз. Очиғини айтсам, сиздек азиз меҳмонларни бошлаб келган манави дингқошга катта раҳмат.

— Тўхтохун шогирдига ўнг кўзини қисган эди, бола шу он чиқиб кетди.

— Болани қаёққа юбординг?

— Ишинг бўлмасин, дингқош! — деди Тўхтохун ва чаққон дастурхон ёзиб, иссиқ гижда нон, мева-чева, ўчоқда дамлоғлиқ турган чойни қўйди-да, — энди сен меҳмонлар билан ўтириб тур, мен қатлама қилиб юбораман, — дея пешбанд тутгач, ташқари чиқиб кетди.

— Овора қилиб қўйдикми, Туроб ака? — деди хиюлат тортиб Замон.

— Ундай деманг, Замонжон. Одам одамга ғанимат, — деб хотиржам чой қуйди Туроб.

— Бўлар иш бўлди. Қани энди, озроқ мусаллас бўлса, аттанг... — деди боятдан бери жим ўтирган Рўзи.

— Бу бўйдоқ мусалласиз турулмайдди. Нафсингни тийиб тур, Рўзи, сомса пишиб келсин, — деди Туроб.

— Мусаллас бор ерда рубоб ҳам бўлади-а, Туроб ака?

— У ҳам бўлади, Замонжон. Мен рубоб чалишни мана шу сомсахонада ўрганганман, — деди Замоннинг кўнглидагини сезган Туроб. У чой ичаётиб, Тўхтохунни таништирди. Тўхтохун асли Ёркентлик бўлиб, ёшлигидан чилдирмага ишқибоз экан, базмларда созандалар билан бирга доира чертаркан. Катта бўлиб, мўйлаби сабза ургач, устозининг қизига кўзи тушиб, иккаласи тил топишиб ваъдалашганлар. Кунлардан бир куни устози бутун бойлигини қиморга ютқазиб, ноилож қизини қари бойга бериб юборади. Етим ва бошпанасиз Тўхта бу дард-аламга чидай олмай, она юртидан бош олиб чиқиб кетиб, Қашқарга келади. Қасбини ўзгартириб, сомсапазлиқ қила бошлайди.

— Мана бу қирқ ёшли, уйланмасликка қасам ичган йигитнинг ҳаёти. Топганини яқин кўрган ошна-оғайнисига сарфлайди. Дўкони бўлса, биздайларнинг макони, — деди Туроб.

— Ҳозир ҳам доира чертадимиз? — қизиқиб сўради Замон.

— Ана, ўша қозикда осиглиқ турган чилдирма.

Уша жудоликдан буён чалинмай туради. Лекин, ўзи бошқаларнинг чилдирма чалишини ихлос билан тинглайди.

— Демак, устозидан ранжиган экан-да?

— Шундай, Замонжон. Чилдирма ҳақида сўз очмай қўя қолайлик. Чилдирма ҳақида гап очилган жойда ўтиролмайди, — деб эшик тарафга қаради Туроб. Шу пайт қизиган тандирга шакароб сувини сепиб тоблаётган Тўхтохун думалоқ тахта устида хамир ёяётган шогирдини чақирди.

— Оҳ-оҳ... сомсанинг ёқимли ҳиди димоққа урилди-ку! — деди иштаҳа билан Рўзи.

— Жуда ҳид билармонсиз-да, Рўзи ака!

— Шундай. Мана шу ерда туриб Ғулжадаги Юнус бойваччанинг сассиқ ҳидини фарқ қила оламан.

Шу пайт Туроб ниманидир эслагандай қошларини чимирди.

— Юнус бойвачча дедингми?

— Ҳа-а! Манави елка ўша хасиснинг юкларини кўтаравериб яғир бўлган-да! — деди Рўзи.

— Юнус деганларинг ҳозир Қашқарда...

— Нима?!

Бу савол Замон билан Рўзининг оғзидан баравар чиқди.

— Чўчиб кетдиларингми?

— Чўчиганимиз йўқ. Юнуснинг Қашқарда эканлигини аниқ биласизми, Туроб ака?

— У одамни ўз кўзим билан кўрганим йўқ, лекин бир кишидан эшитдим.

— Кимдан, Туроб ака, кимдан? — қизиқиб сўради Замон.

— Турди бойваччадан...

— У ҳам шу ердами?

— Турди Қашқарнинг машҳур бойларидан, уни биламан. Сиз ҳам танийсизми?

— Танийман, Туроб ака, яхши танийман, — деди Шанхайдан бошлаб танишлигини айтиб Замон.

— Турди песга кечалари киракашлик қилиб турман. Кейинги икки ой ичида кундуз кундан кўра кечаси кўпроқ юрадиган одат чиқарган. Тор кўчаларга кириб, йўқ бўлиб кетадими-ей. Мени бўлса, пойлатиб қўяди.

— У бузуқчиликда Юнусни бир чўқишда қочиради, эҳтимол шу йўлда юрса керак пес! — деди Рўзи нафрат билан.

— Сатанглар кўчасига кирадиган бўлса, мендан ҳеч нарсани яширолмас эди. Лекин ҳозирги оёқ олиши бежороқ.

— Қайси бир куни анави галварс Масакни олиб биргаликда тор кўчада йўқ бўлиб кетишди. Масак учун одам ўлдириш ҳеч гап эмас, кейин парво қилмай ашуласини айтиб кетаверади!

— Шундай денг, Туроб ака, — Замоннинг кўнглига шубҳа тушди. «Юнус нима сабабдан Қашқарга келган экан-а? Тижорат учунми? Йўқ, йўқ. Унинг бу ерда гумашталари бўла туриб, йўл азобини тортиб бу ерларда санқиб юрмайди. Саёҳат қилиб келганмикин, томошагами? Ундай бўлиши мумкин эмас. У жуда эҳтиёткор, бундай нотинч пайтда ўзидан-ўзи сафарга чиқмайди. Элчи бўлиб келганмикин? Тўхта... Қайси куни Сафохун билан иккаламиз аскарларга кийим тарқатгани кетганимизда, икки киши Хўжаниёз билан саломлашишди дейишган эди. Ушалар мана шу икки мунофиқ бўлмасин яна? Унда Ҳожи отам айтар эдилар... Элчи бўлса яширишнинг нима ҳожати бор? Кейинги пайтларда ҳамма иш жумбоқ бўлиб қоляпти яна».

— Нега дамингиз ичингизга тушиб кетди? — деб Замоннинг хаёлини тўзғитиб юборди Рўзи.

Замон Рўзига жавоб қайтармай, Туробдан Юнус ҳақида аниқроқ сўраб олишга энди оғиз жуфтлаганди, Тўхтохун тандирдан янги узилган иссиқ сомсаларни сопол лаганда олиб келиб қолди. Сомсанинг хушбўй ҳиди ўтирганларнинг иштаҳасини очиб юборди.

— Шошилишда яхши ўхшолмай қолди. Қани, меҳмонлар, марҳамат, олинглар, — деб сомсага таклиф қилгач, мўйлабини силаган Тўхтохун ўзи ҳам дастурхоннинг бир чеккасидан ўрин олди.

Ҳамиша меҳмонлар хизматида бўладиган шогирд бола бир бурчакдаги усти ёпиқ ўра ичидан узун кўзани аранг кўтариб олиб келиб, устозининг ёнига қўйди. Кейин бориб, токчадаги сопол пиёдалардан тўрттасини дастурхон устига келтириб қўйди-да, ўзи эҳтиром билан ташқарига чиқиб кетди. Ушоққина бу боланинг чаққон ҳаракатларига зеҳн солиб ўтирган Замоннинг ёдига укаси Азиз ва синглиси Азизалар тушгани учун хўрсиниб қўйди.

— Аввал озроқ нўш қилиб, кейин сомса есақ нима дейсизлар? — сўради кўзадаги мусалласдан пиёла-

ларга қўяётиб уста. Унинг чеҳрасидаги маъюслик ўрнини энди табассум эгаллаб, қулф-дили очилганди.

«Шинаванда одамга ўхшайди», дея хаёлидан ўтказди Замон.

— Энди навбат сомсага, — деди бир пиёладан мусаллас кўтарилгач, Тўхтохун. Думбаёғ аралаштириб мурчланган бундай сомсани Замон умрида емаган эди.

Сомсапаз пиёлаларга яна мусаллас тўлдирди. Қўл-бола мусаллас ўз кучини кўрсатди шекилли, Замоннинг юзи қизариб, тани қизий бошлади. Унинг кайфи ошган сари кўз ўнгида Юнуснинг ҳўмрайган башараси пайдо бўлиб, қалби азоблана бошлади. «Бу Шинг-шесайнинг ялоқхўрига Қашқарда нима бор экан?» деган ташвишли савол унинг кўнглига қайта-қайта келиб, ғазабини кўзгатди. Замоннинг безовталанаётганини пайқаган Рўзи ҳайрон бўлди. Балки ҳалиги бузуқ Юнус туфайлимикин, деб ўйлади ўзи ҳам ташвишланиб.

— Бемалол очилиб-сочилиб ўтиринглар, азизлар, — деди шогирд бола дамлаб келган чойни гулдор пиёлаларга қуяр экан Тўхтохун.

— Меҳмондорчилигингиз учун ташаккур, Тўхта ака, туя сўйгандан ҳам аъло кутдингиз, — деди миннатдорчилик билдириб Замон.

— Сомсаларингизни еганда Қашқарда кечган ёшлик чоғларим ёдимга тушди, дилим алланечук...

— Қўйсанг-чи, сенинг кўзингга ёш келишига ҳечам ишонгим келмайди, Рўзи! — деди Туроб, бошқалар кулиб юборишди.

— Манави «шайтон», — деди кўзани кўрсатиб сомсапаз, — одамнинг ичига кирганидан кейин уни ҳар кўйга солади. Шунинг учун буёғига зўрламайман. Лекин хоҳловчилар бўлса, тортинманглар.

— Раҳмат, етарли, — деди Замон.

— Қўлимга милтиқ олиб, сизлардек жанг қилмасам ҳам, лекин хизматингизга доим тайёрман. Ҳаммавақт эшигим очиқ, — деди анчагина қизиб олган Тўхтохун. — Ростини айтсам, милтиқни кўтариб чиққанимдаям аввал кимни отишни билмайман...

Тўхтанинг киноя аралаш гапидан ҳайрон бўлган Замон:— Отадиган душманзимиз аниқ-ку, ҳурматли Тўхта,— деди.

— Шундайми?

— Агар, қўлимга милтиқ олсам, аввало орамиздаги ўз «бузғунчиларимиз»ни отар эдим...

— Нима? нима?! — Тўхтанинг таънасида қандайдир ўкинч борлигига қизиқсинди Замон.

— Бу калла, — деб бошига уриб қўйди Тўхта, — манави ис, ачитқи бурқсаб турадиган сомсахонада димиқиб турса ҳам, атрофда нималар бўлаётганидан хабардорман, ишонаверинг, афандим, — у мусалласдан яна бир пиёла сипқариб, гапни давом эттирди, — кўнглингизга келмасин, мен сизларни «Ҳожи хўжанинг» навқари деб дастурхон ёзмадим, одам деб иззат қилаётирман.

— «Ўз бузғунчиларимиз», деганингиз нимаси? — ўсмоқчилаб сўради Замон.

— Ислонни тиклаймиз деб, бизга ўхшаган етим-есирларни эзаётган муллалар, амалдорлар... бузғунчилар эмасми? Ўқрайма, динқош! Яширадиган нимаси қолди? — деб Тўхта қизишиб кетди шекилли, эғнидаги яктагини ечиб, жун босган кўксига уриб қўйди.

— Рост, — деди Замон сомсапазнинг гапига қўшилиб, — орамизда ёмон ниятли одамлар йўқ эмас.

— Уч йил бўлдики, бу қузғунлар фуқарони овора қилиб, бошимизда ёнғоқ чақишяпти, — деб гапида давом этди Тўхта ўтирган жойидан Замон тарафга сурилиб, — ҳалиги от устида нафасларини ичига ютиб, қоринларини осилтириб юрадиган Урозбек, Юсуф қўрбоши, Усмон қирғиз, Жонибеклар талон-тарождан бошқа нима иш қилишди? У босмачилар ўз элини ташлаб, биздан паноҳ излаб келган бўлсалару яна бизни озодликка олиб чиқар эмишлар-а, ха-ха-ха! — Тўхта таъна билан шундай кулднки, шогирди ҳам кулгидан ўзини тўхтата олмади.

— Улар ҳатто арвоҳларнинг кафанини ўғирлашдан ҳам тафт тортмайдилар...

— Тилингга асал, динқош! — хурсанд бўлди Тўхта, — айтдим-ку, мабодо милтиқ олсам, энг аввало ана шуларни қулатаман деб! — У қуриган лабини тили билан хўллаган эди, шогирди тезда бир пиёла чой қўйиб узатди.

Тўхта ҳақ эди. «Демак, халқнинг кўзи ўткир, қулоғи сезгир экан-да! Қуёшнинг нури тегмайдиган тор, қоронғи катакда кечаю кундуз исга ботиб кун кўрадиган Тўхтохун ва унга ўхшаш бошқа меҳнаткаш камбағаллар ҳеч нарсадан беҳабар, ғафлатда ётади дейиш хатодир...»

Замон Тўхтанинг гапираверишини истарди. Шу сабабли у ёнқ этмай қулоқ солишда давом этди.

— Сен, дингқош, улардан қўрққин демоқчимисан? Йўқ, қўрқмайман. Агар амалдорлардан чўчисанг, бу жойни бўшат! — деди шароб таъсири ва ғазабдан кўзлари қизарган Тўхта. — Хўш, нима деяётган эдим? Ҳа, ҳа! Ҳалиги босмачилар ҳақида гапираётган эдим... Энди, ҳалиги нима эди? Ҳа, жумҳурият деганинг бизга нима қилиб берди? Аскарликка болаларимизни олди, оёғимизга болта уриб, бож, солиқ олди. Фуқарони ғазаблантиришди... можаро ва жанжаллар тугамаяпти! — Тўхта томоғи қуриди шекилли, совуб қолган чойни ичиб юборди-да, мўйлабини силаб, сўзида давом этди, — «Ҳожи хўжам» деганлари ҳам оти улуғ, супраси қуруққа ўхшайди...

— Ҳой, қуюшқондан чиқма! — деб қўлини силтади Туроб.

— Зиёни йўқ, сўзлайверинг, Тўхта ака, — рағбатлантирди Замон.

— Бу фақат менинггина эмас, замондан азият чеккан ҳамманинг юрагидаги ҳасрати, билиб қўй, дингқош.

— Агар, — деди Тўхтанинг гапларидан ранжиган Туроб, — сенга Ислом жумҳурияти ёқмаса, қанақа ҳукумат керак?

— Қандай ҳукумат кераклигини кўпчилик халқдан сўрасанг, айтиб беради, дингқош!

«Халқдан сўрасанг, айтиб беради, — деб Тўхтанинг гапини такрорлади Замон, — Фозил акамнинг айтганлари мана шу одамнинг оғзидан чиқяпти! Демак, бу тариқа маъноли гаплар халқдан чиқади. Халқнинг ўзи ижодкор дегани мана шу экан-да! Албатта, ҳаёт тажрибалари бу хил қондаларни яқунлаб беради-ку, ахир...»

— Қора халқдан нима гап чиқарди? Қим қаёққа бошласа, қўйга ўхшаб, ўша томонга эргашиб кетаверади-да, — деди Туроб.

Тўхтохун уни қайириб ташлади:

— Ҳа, «қўй» бўлиб, шундай аҳволга тушдик. Энди «қўй» бўлиб қолмасликнинг йўлини топиш керак, тундундигми, дингқош?

— Мана бу ён қўшнимиз Совет Иттифоқида, — деди Туроб билан Тўхтанинг тортишувига жавобан Замон, — меҳнаткаш халқ бирлашиб, подшоҳни тахтдан қулатди, ҳукуматни халқнинг ўзи идора қилмоқда. Шу

сабадан халқ эркин, тенг ҳуқуқли фаровон кун кечирмоқда.

— Нима учун биз шундай бўлолмаймиз? Ёки биз қарғалганлармизми? — деди Замоннинг гапига анчагача тушунолмаган Туроб.

— Йўқ, Туроб ака, ҳаммамиз биримиз-биримизга ўхшаган одаммиз. Озодлик ва эркинликни худо берадиган бўлса, энг аввал художўй уйғурларга берган бўлар эди. Бундан ташқари, озодлик товоққа солиб тақдим этиладиган нарса ҳам эмас. Агар биз совет халқидаң ўрнак олиб, уларнинг йўлидан борсак, ҳақиқий озодликка эришамиз.

— Ана-ана! Замонжон ҳақ гапни айтдилар! Қўйга ўхшасак, учраганга ем бўлганимиз-бўлган...

Тўхтохун гапини тугата олмади. Аллаким келиб, сомсахонанинг эшигини тақиллата бошлади. Тўхта ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб, келган одам билан гаплашгач, хиёл ўтмай қайтиб кирди.

— Ким экан? — хавотирланиб сўради Туроб.

— Мо, дўконнинг хўжайини чақиртирибди, ижара ҳақини қистаяпти, — маъюсланди сомсапаз, — бундай зулм жондан ўтиб кетяпти-ку!

— Мана шундай судхўр ва уларнинг таянчи бўлган ҳукмдорлар ҳам йўқоладиган кун албатта келмай қолмайди, Тўхта ака! — деди ўрнидан туриб Замон, — эзилган, меҳнаткаш халқимиз шуни талаб қилиб, бош кўтариб чиқади...

— Халқни олға бошлаб борадиган серка қани, серка? — деб Замоннинг олдида туриб олди Тўхтохун.

— Осмондан тушмайди, мана шу ҳаммамиз босиб турган қутлуғ еримизда пайдо бўлади! — деди Замон ва Тўхтохун билан яна кўришишга ваъда бериб, хайрлашди-да, Рўзи билан биргаликда индамай ўз йўлига равона бўлди.

«Тўхтохун гапларида ҳақиқат бор, — деди хаёл суриб кетаётган Замон. — Оддий халқнинг бу ҳукуматдан норозилиги кундан-кунга кучайиб бораётганининг далили шу эмасмикин? Нимага шундай бўляпти? Ҳукумат — миллий, бошлиқлар — миллий, аскарлар ҳам миллий, ҳамма давлат ишлари ҳам миллий тилда юритилляпти-ку. Ҳамма нарса миллий асосга қурилган-ку, лекин, негадир халқ норози... Уруш чўзилиб, турмуш тарзи оғирлашаётгани жонига теккан, толиққан халқ норози бўлиши табиий. Лекин халқнинг норозилигига бу сабаб бўлолмайди. Ҳамма гап юқори табақа вакил-

лари — диний ақобирлар, бойлар ва эксплуататорлар тўраллик қилувчи амалдорларда... Халқ норозилигининг асосий манбаи мана шу! Ҳокимият меҳнаткаш халқ қўлига ўтмагунча шундай бўлаверади...

Замоннинг ички кечинмаларини яқин орадан эшитилётган мунгли қўшиқ бўлиб юборди:

Қашқарда етимлар, ҳаммом гўлоҳида
Кулда ётарлар,
Тарбиятсиз не ҳам қилсинлар,
Ошиқ ўйнаб, наша отарлар.

— Эшитдингизми, Замонжон? Бу қўшиқни айтган киши ҳақиқатни сўзлабди, тўғрими? Ўша ҳаммом ортида ярим яланғоч кулда ётганларни кўрсам, юрагим зирқираб кетади... — деди ачиниб Рўзи.

Замон Рўзининг гапини эшитмагандай бошини қуйи солиб жимгина борар эди. Унинг хаёли қўшиқчининг оғзидан чиқаётган сўзларга қўшилиб, олис-олисларга кетган эди. «Қашқарда тез-тез учрайдиган забунликни дoston қилиб ёзиш ўрнига, уларни мана шу тўрт мисрага сиғдирибди-да! Ҳаётнинг айнан ўзини акс эттирган бу мисраларнинг муаллифи ким бўлди экан-а?»

Замоннинг ёдига яқинда бир зиёфатда учраган Шопи ва Ажри тахаллусли икки шоир тушди-да, уларни кўргиси келиб кетди.

— Рўзи ака! — деди Замон тўхтаб, — бир ерга олиб борсам йўқ демайсизми?

— Ҳо, оғайни... Ётоққа вақтида етиб бормасак, бизни суриштириб қолишар.

— Кечаси ким суриштиради? Ҳалиги Шопининг уйига борсак дегандим.

— Шопи Қашқарда обрўли одам. Уни осонгина топиш мумкин, — деди Рўзи. — Сиз мана шу ерда дам олиб тулинг, мен ҳозир... У растанинг нариги қанотида чироқ ёниб турган нонвойхона томонга йўналди. Замон тамаки тутатди. Ёрбоғ тарафдан икки от қўшилган фойтун илдам келиб, Замоннинг олдидан ўтди-да, Саман тарафга бурилди. Фойтунда қаққайиб ўтирган Ғойиб ҳожини ва унинг ёнидаги қўғирчоқдай ясени олган «шахсий котиби» бесоқол Сайфини таниган Замон: «Мана шу кишининг қанақа одам эканлигига ҳеч тушуниб бўлмайди. Юриш-туриши шубҳали. Ёнида ўтирган қоракўз, қўғирчоққа ўхшайдиган бола унинг

белини уқалайди, ўрин-кўрпасига қарайди, хизматини қилади... Шубҳали бу одам Хўжаниёзнинг ёнидаги Хотипохун билан кўпроқ пичирлашадиган бўлиб қолди. Ғойиб ҳожи деган бу одамнинг на курд, на афғон, на турк ва на уйғурлигини билиб бўлмайди...»

Баногоҳ пайдо бўлиб қолган даванги йигит кутилмаганда Замоннинг елкасини қаттиқ чангаллаган эди, у жон аччиғида типирчиланди.

У киши Замоннинг бошини қайириб, ўзига яқин келтирди-да:

— Хе-хе... — деган эди, оғзидан чиққан хитой ароғининг қўланса ҳидидан Замон орқасига тисла-ниб:

— Қимсан ўзинг?! — деб қаттиқ бақирди.

— Шошмай тур! — деб белида осиглиқ турган пичоқ дастасига қўлни узатди даванги. Замон тўппончасини филофидан суғуриб олган ҳам эди, шу пайт етиб келган Рўзи:

— Ҳой, қўлингни қимирлатма, отиб ташлайман! — деб яланғоч маузерини ўқталганди, даванги орқасига тисарилиб:

— Бозор кун бу менинг хотинимга гап ташлаб тегишди! — деб гингшиди.

— Кўзингга қараб гапир, аҳмоқ!

— Бу бузуқ Сайфини Қашқарда билмайдиган одам йўқ! — жаҳл билан қўлларини силталади йигит.

— Йўқол кўзимдан! Сен дўқ қиладиган одам мен эмасман! — деб хитоб қилди Замон.

— Сайфи бўлмасанг, майли, — деган Масак ўзини мастликка олиб, гандираклаганча нари кетди. Шубҳа туғдириб қўймаслик учун: «Эҳ, афсус! Сайфи ҳажикиз қўлимга тушмади-да...» дея тўнғилларкан, Юнуснинг кўрсатмаси билан қотилликка келган Масак Замоннинг ёнида Рўзи пайдо бўлгани учун пичоқ уришга имкон тополмай юқоридагидек наъма ўйлаб топти.

— Сиз вақтида етиб келмаганингизда, Рўзи ака, анави аҳмоқ менга пичоқ уриб қўйиши мумкин эди.

— Кўнглимга шубҳа тушяпти, кетидан бориб, ҳайдаб келайми?

— Қўйсангиз-чи ўша маст аҳмоқни!

— Ундай бўлса, шоирникига бормай, тезроқ кета қолайлик. Бу нотинч замонда ҳушёрлик керак, хўжам, ҳушёрлик!

Қашқар бойларининг боғларидан қолишмайдиган Турди бойваччанинг Қўғон даҳасидаги мевазор боғида базми жамшид авжида. Боққа олиб борадиган арава йўлнинг анча жойи сув сепилиб, супурилган. Меҳмонларни ҳурмат-иззат билан кутиб олиш учун махсус кишилар қўйилган. Боғнинг катта дарбозасининг икки ёнида бошларида оқ салла, эгниларида оқ яктак, қўлларида оқ елпигичли икки оқсоқол ҳасса таяниб, салобат билан келган-кетганлардан бохабар бўлиб туришибди. Дарбозадан тортиб то зиёфат дастурхони ёзилган жойгача кенглиги икки метр қип-қизил гилам поёндоз тўшалган. Меҳмонларнинг устки кийимларини ечиб, қознқларга илиш, оёқ кийимларини тизиб қўйиш, обдасталарда сув қуйиб, сочиқ тутиш, чой ва таомларни келтириш ҳамда чой қуйиш ва бошқа юмушларга ёш, эпчил йигитчалар олдиндан белгилаб қўйилган эди. Кенг ишкомлар тагига гиламлар тўшалиб, қалин кўрпачалар солинган.

«П» ҳарфи шаклида ёзилган дастурхонларга анвои ноз-неъматлар тўкиб ташланган. Мана шундай дастурхонлар уч жойга ёзилган бўлиб, ўртадаги дастурхон Хўжаниёз бошлиқ «калонлар», ўн қанотда полк офицерлари, ноҳия ва вилоят даражасидаги маъмурлар, сўл қанотда эса, савдогар бойлар, имому муллалар учун ҳозирланган. Ҳар қайси дастурхон учун махсус мезбонлар тайин этилган эди. Таомларнинг лаззатли бўлиши учун Қашқарнинг машҳур ошпазлари таклиф этилган. Бия ва туялар боғланиб, қимиз ва қимронлар тайёрлаб қўйилган эди. Икки юзга яқин меҳмонларга кийдириб юбориш учун уч хил: кимхоб, беқасам, чакмон чопонлар тахтлаб қўйилди. Ўнлаб қўзи ва қўйлар, қулун ва тойлар сўйилди, Хўжаниёзнинг оёғи остида «қон чиқариш» учун боғ дарбозасининг ёнига оқ тойчоқ боғлаб қўйилган. Бундай катта зиёфатни тайёрлаган Юнус бойвачча бўлиб, у кўпчиликни қўзига тушмаслик учун четдан кузатиб турарди. Зиёфатни Турди бойваччанинг номидан ўтказилаётгани топшириққа биноан эди...

Зиёфатга таклиф этилган меҳмонлар Қашқар шаҳрига ёндош Қўғонга қараб йўл олишди. Собит домла бошлиқ нозирлар фойтунларда, бойлар ва руҳонийлар усти ёпиқ тўрт филдираклик араваларда, ҳарбийлар

отда, шоиру зиёлилар пиёда келишди. Ҳамма меҳмонлар ўз навбатида тартиб билан жойлаштирилди.

Уйғурларнинг одатига кўра, энг ҳурматли меҳмон ҳамма йиғилиб бўлганидан кейин келади. Хўжаниёз бошқаларга нисбатан бир соатлар чамаси кечикиб келди. У фойтунда юришга одатланмагани сабабли бугун ҳам отда, қулон қашқани миниб келди. Хўжаниёз Сафохун ва яна тўрт-беш йиғити билан кўчанинг бошида кўриниши ҳамоно мезбон Турди бойвачча бошлиқ яна бир неча кутиб олувчи оқсоқоллар дарбозадан чиқиб, анча наридан кутиб олишди. Собит домла бошлиқ келган меҳмонлар дарбозадан ичкарига кириб, Хўжаниёзни кутиб туришарди. Хўжаниёзни тавозе билан отдан туширишгач, дарбозанинг олдига келганида, ҳалиги икки оқсоқол эҳтиром кўрсатиб, қўлларидаги оқ елпичлари билан Ҳожи хўжамнинг кифтларидаги чангини қоқарканлар, бараварига:

— Марҳабо, олий зотлари! — деб ичкарига таклиф қилишди.

Хўжаниёз дарбозадан ичкари кириши билан оқ тойчоқни бўйин боғидан ушлаб турган салобатли киши ергача эгилиб таъзим қилди-да, овозини чиқариб:

— Марҳаматли Ҳожи хўжамизга чин юракдан тилагимиз бор! — деганди, унинг мақсадини Хўжаниёз дарҳол тушуна олмади. Хўжаниёз бир гапираётган йиғитга, бир таъзимда қўл қовуштириб турган меҳмонларга назар ташлаб сўради:

— Нима дедингиз?

— Ҳожи хўжамнинг соғлиғини тилаб, ушбу тойчоқни мана шу ерда — оёғингиз остида бўғизламоқчимиз.

— Ҳурматингиз учун раҳмат! — деди бирдан кайфияти кўтарилиб Хўжаниёз. У кўзлари мўлтираб қараб турган тойчоққа раҳми келиб, пешонасини силади-да, поёндозни босаркан, — тойчоқни сўйманглар! Оппоқ хўжам мозорига элтиб беринглар! — деб буюрди.

Хўжаниёз, Собит домла бошлиқ барча меҳмонлар белгиланган жойларига ўтиришганидан кейин, Турди бойваччанинг ишораси билан мезбонлар аввал меҳмонларнинг қўлларига сув қуйиб, кейин ноз-неъматлар қўйилган дастурхон ёнига ўтиришга таклиф этишди.

Бир-икки пиёладан чой ичилганидан сўнг, сўри ёнида меҳмонларнинг ҳурматини бажо келтириб турган Турди:

— Ҳожи ота, — деди бир оз дудуқланиб, — менинг

икки илтимосим бор... Таом тортилиш олдидан ана шуларни айтишга рухсат этсангиз.

— Ҳа, майли, айтсанг айта қол! — деди Хўжаниёз.

— Ватанимизни озод қилиш йўлида жон фидо қилаётган аскарларимизнинг қорни тўқ, кийими бут бўлмоғи лозим!..

Турди ёдлаб олган сўзларини эсига тушириш учун пича ўйланиб турди-да, кейин давом этди, — мен қўлимга милтиқ олиб, жанг қилолмайман. Шу сабабли аскарларимизга атаб икки юз дадан¹ буғдой, минг дона чакмон, уч минг бўз бериш ниятим бор...

— Ҳимматингизга балли, Турди бойвачча! — деди хурсанд бўлиб Хўжаниёз.

— Бошқа бойларимиз ҳам Турди бойваччадан ўр-нак олсалар ёмон бўлмасди, — деб атрофга назар ташлаб қўйди Собит домла.

— Таъминот, либослар танг пайтда Турди бойваччанинг бу совғаси катта аҳамиятга эга, жаноблар, — деб таъкидлади Маҳмуд Муҳит.

Шундан сўнг ён-атрофда ўтирганлар орасида қизгин ғовур-ғувур бошланиб кетди.

— Турди бойвачча зиёфатни ҳам, иона беришни ҳам болади, — деди Шопи.

— Буни ташвиқот қилиб, эртагаёқ газетага ёзиш керак, — маъқуллади кимдир.

— Бу писмиқнинг мард бўлиб кетганига ҳайронман, Қодирбой! — дея ёнида ўтирган Қодирбойни аста туртиб қўйди бойлардан бири.

— Нима бўпти, тўнғизнинг бир туки юлинса юлинибди-да, жим ўтираверинг, Хетабой! — пичинг қилди Қодирбой...

— Иккинчи илтимосим, — давом этди хурсанд бўлиб кетган Турди, — Ҳожи отамлар каминанинг таклифини рад этмай, зиёфатга ташриф қилганликлари учун ҳамма меҳмонларга сарпо кийгазишимга ижозат берсалар!

— Ҳой, сен топган давлатингни шамолга совурмоқчимисан?! — деди кўзлари чақнаб Хўжаниёз.

— Ҳожи отамнинг ҳурматлари йўлида жонимни ҳам аямайман, тақсирлар! — деб бошини қуйи эгди сохта садоқат билан Турди. «Юнус хунаса шу ерда

¹ Д а д а н — 16 пуд.

бўлмади-да, у айтганидан ҳам зиёда қилиб бопладим-ку! Қувликда ундан қолишмайман...»

— Яхши ниятни рад этиш гуноҳи азим, тақсирлар! — дея охунларга хитоб қилди сарподан қуриқ қолмаслик мақсадида Хотипохун.

— Майли, сиз айтганча бўла қолсин, — ижозат берди Хўжаниёз.

— Хуш келибсизлар, азизларим! — дея «мамнунлигини» нзҳор этди Турди. У шу ондаёқ ҳозирланган сарполарни кийдиришга шайланганди, Собит домла бу тадбирни зиёфатнинг охирига қолдирди.

Қавоб, ҳасил ва бошқа таомлар тортилиб, қимиз-хўрлик бошланди. Таом устида ҳар ким ўз тенги билан гурунглашиб, зиёфат кўнгилли давом этди. Фақат Турдининг бугунги сахийлик билан бераётган зиёфатидан баъзи савдогар ва бойлар норози бўлиб, ўзлари берадиган ионалари тўғрисида қақшаб, бир-бирлари билан маслаҳат қилишарди. Охун ва муллалар бўлса зиёфатнинг охирлашишини кутиб, сарпо кийишга шошилардилар.

Меҳмонлар еб-ичишдан зеркишди шекилли, боғ айлангани туришди.

...Ток ишкомларидан анча наридаги анжирзорларга кириб олган бир қанча уйғур зиёлилари нима ҳақидадир ўзаро қизғин баҳслашишмоқда эди. Мевазор ора-лаб шу томонга яқинлашган Замонга кўзи тушган Шопи унинг ёнига илдам келди-да:

— Азизим, сизни кўришга муштоқ эдим, ўзингиз келиб қолдингиз, — деб Замон билан апоқ-чапоқ кўришди.

Замон Шопи билан дастлаб газета редакциясида учрашганида унинг миллий ифтихори кучлилиги, ҳеч кимнинг қилган иши унга ёқмаслигини, суҳбатга мойил йигит эканлигини сезган эди. Шу сабабли Шопи билан яна учрашиб, суҳбатлашиш иштиёқида эди.

— Сиз билан ҳоли суҳбатлашмоқчи эдим, иложи бўлармикин? — деди Замон.

— Албатта, азизим, яхши бўларди. Мен сизни дўстларим билан таништираман, юринг! — деди Замоннинг қўлидан ушлаган кўйи Шопи.

— Мана, кўряпсизларми, дўстларим, боядан бери эслаб ўтирган кишимиз ўз оёқлари билан келиб қолдилар! — деб Замонни дўстларига таништирди Шопи.

— Сизларни безовта қилиб қўймадимми, узр, —

деди хижолатда Замон Шопининг дўстлари билан салом-алик қилганидан кейин.

— Аксинча, — жавоб қайтарди соқолли йигит, — Сиз билан танишганимиздан бағоят хурсандмиз.

— Энди манави қора кўзларни таништирай...

— Ҳой, Шопи афанди, кўзни пайров қилмайлик-а! — деди бир кўзи ғилай Ажри.

1 Бунга жавобан Шопи:

— Ундай бўлса, бурундан бошлаб қўя қолай! — деганди, бурни катта йигитга қараган ҳамма қаттиқ кулиб юборди.

— Бурунга ёпишмай, оёқдан олинглар! — деди «бурундор» Шопига имо қилиб. Шопининг ўнг оёғи чап оёғига нисбатан қисқа эди. Кулги ва ҳазил-мутойиба аралаш Шопи дўстларини таништира бошлади:

— Бу — Одил, — деди «бурундор»ни кўрсатиб, — «Ирфония» мактабининг тарих муаллими. Бу азизим — Мағруф. Ўзи 1914 йили очилган «Жадидия» мактабини тугатган, эндиликда шу мактабда дарс беради. Мана бу кўзойнакли «индамас» — Ислом афанди — диний ишлар назоратининг саркотиби, файласуф. Полпон шоирчани таништираман ҳам унинг кўзидан таниб оласиз, Замонжон, деб Шопи энг охирида Ажрини таништирган эди, яна кулги кўтарилди.

— Шопининг айтишига қараганда, — гапга аралашди Одил, — Сиз, укам Замонжон, Қумул қўзғолонининг бошидан...

— Йўқ, Одил ака, мен кейинроқ иштирок этдим, — деб дарҳол изоҳ берди Замон.

— Хўп, ҳар ҳолда шимолдан жанубга қараб юриш бошлаганларнинг орасида борсиз-ку ахир? Ҳа, мен де-моқчиманки, бу... нима десам бўларкин?

— Саргузашт! — деб Одилга луқма ташлади боятдан бери жим ўтирган саркотиб Ислом.

— Маъқул, «саргузашт» десак дея қолайлик. Энди ана шу можародан қандай натижа чиқади деб ўйлайсиз?..

— Халқнинг озодлик ҳаракатини «саргузашт» деб атасак қандоқ бўларкин? — қайта савол берди Замон. Одил хижолат тортди шекилли, жавоб қайтариш ўрнига анжир шохига қўл узатиб, унинг бир донасини узиб олди-да, оғзига солди.

1 — Албатта, ўйинчоққа ўхшаб қўлдан-қўлга ўтаётган бу ҳокимият талашини «можаро» десак, тўғри ўлчаб, дуруст бичган бўламиз, — деди саркотиб Ислом

қисік кўзини яшириб турган кўзойнагини тўғрилаб қўяр экан.

Замон жавоб қилишга ошиқмади. У саркотибнинг киноясини рад қилишар деган умидда Шопи ва бошқаларга назар ташлади. Лекин улар Замонни синамоқчи бўлаётгандай жим ўтиришарди.

— «Можаро» деганда нимани назарда тутдингиз, жаноб? — сўради Замон «жаноб» иборасига алоҳида урғу бериб.

Саркотиб курашга тушмоқчи бўлган кишидай қаддини ростлаб, оқ жужун яктагининг енгларини тирсагигача сураккан, чўччайган лабларини ялаб, Замонга тикилди-да:

— Хўжаниёз бошлиқ бир тўда безориларда лоақал миллатимизнинг келажак истиқболини ёритиб берадиган ҳеч нарса йўқлиги маълум, сизлар кўр-кўрона можоралашиш билан машғулсизлар...

— Бас, етар. Маза-матрасиз гапларингни йиғиштир. Қуюшқондан чиқма, — деди Шопи, — Замонжон сенинг диний сафсаталарингни эшитадиган лавашанг талабаларингдан эмас!

— Хавотирланма, шоир! — хитоб қилди саркотиб, — мен диний фалсафаларимни эшитадиган жойда гапирман, Замонжондек «қизил касал» юққан шахсларга гапирмайман.

— Сиз «бир тўда безорилар» дея, қўлига қурол олиб, душманга кўксини тутган кишиларни тан олмай, уларнинг қўлидан ҳеч иш келмайди деб камситдингиз. Ушалар зулм-ситамга қарши озодлик байроғини кўтариб, курашга отланган экан, сиз ва сиз каби билимдон жаноблар нима иш қилдинглар? Балким, сиз жаноб, ўқ овозини ҳам эшитмай, мадраса ҳужрасида пишиб ўтирган бўлсангиз керак?

— Милтиқдан узилган юзта ўқдан душманга қарата айтилган битта ақлли гапнинг қуввати зиёда, — деди саркотиб ва «қойил қолдимми?» дегандек атрофидагиларга қараб қўйдн.

— Ота-боболаримиз: «Қуруқ гап эшакка юк», дейишган. Сизнинг гапларингиз қандолат қоғозига ўралган пахта холос! — деб қўлини беихтиёр силтади Замон.

— Хўп! — деди икки қўлини кўксига қўйиб Замон билан ҳазиллашгандай саркотиб, — сизлар «қаҳрамонлик» кўрсатдинглар дейлик. Ажабо, уч йилдан бери шумтака Можунгўйингга кучингиз етмай, унинг ол-

дига тушиб, думинглар хода қочмоқдасизлар-ку?! — Саркотибнинг дағал ҳазилини ҳеч ким ёқтирмаса ҳам Замонни синамоқчи бўлиб унга қарашди.

— Жанг — чекиниш ва олға боришдан иборат, — деди тантилик билан Замон. — Халқнинг озодлик ҳаракати деганимиз, бир имомни ўрнидан олиб, иккинчи имомни қўйишдан иборат эмас-да, жаноб!

— Замонжоннинг мулоҳазалари ҳаёт тажрибаларига асосланган, — деди гапга аралашиб Одил, — милодимизнинг 1504 йили Ёркентда таъсис этилиб, 170 йил ҳукм сурган Уйғуристон Саидия давлати улуғ Саидхон жанобларининг раҳбарлигида халқ оммасининг қўллаб-қувватлашида собит турганлигини эсдан чиқармаслик керак, афандилар! Ёқуббек Бадавлатни олсак, агар оддий халқ қўзғолмаганда, у ёлғиз ўзи нима қила оларди? Йўқ, биродарлар! Биз ҳар қачон, ҳар қандай шароитда ўзимизни халқдан устун тутишимизга ҳаққимиз йўқ...

Одилнинг гапидан кейин орага сукунат чўккандай бўлди. Замон одилонга сўзлаган Одилнинг ярашиқли қора соқолини силаб, ўзини қучоқлагиси келиб кетди.

— «Вой миллатим, вой Ватаним!» қабилидаги баландпарвоз сўзларни оғиздан қўймай, қуруқ сафсата сотиб, амалий курашдан четда юрувчилар ҳақиқий ватанпарвар эмас! — деди Одилнинг гапидан руҳланган Замон.

— Рост айтасиз, Замон, — маъқуллади Ажри. — Бу хил сафсатабозлар бошқалар қилаётган ишларни ёқтиришмайди, тагин...

— Сен назаримда менга чанг солмоқчига ўхшайсан, шоирвачча, унда иш чатоқ бўлади-я! — деб афтини буриштирди диний ишлар назоратининг саркотиби.

— Мен кўпчиликнинг фикрини айтдим. Уша кўпчилик ичида ўзим ҳам борлигимга иқрор бўламан, — бўш келмади Ажри.

— Такрор айтаман, биродарлар, қуюшқондан чиқиб кетмайлик! — деди Шопи, — менимча, ҳозирги энг муҳим масала — миллий бирликка эришиш.

— Миллий бирлик деганингда нимани назарда тутяпсан? — дея заҳарханда қилди ўзини ёлғиз ҳис этаётган саркотиб.

— Илғор кучларни.

— Ундан кейин?

— Шу илғор кучлар бирлашган ҳолда раҳбар марказга уюшиши керак. Ана шунда, йўлимизни ёритиб

турадиган машъал бўлади,— деди баҳсга хулоса ясаб Шопи.

«Меҳнаткаш халқни уйғотиб, халққа тўғри раҳбарлик қиладиган партия тузмасдан, тарқоқ ҳолда «инқилоб» қилишнинг ўзи жиноят...» деган эдилар-ку Фозил акам,— деб эслади Замон,— Шопининг фикри Фозил акамнинг фикрига яқин. Лекин бунинг «бирлик сафи» қайси шаклдаги бирлик саф экан? Ҳозирги шароитда «илғор табақалар»ни шундай деб аташса керак. Ҳар ҳолда Шопи билан суҳбатлашиб, унинг мақсадини яхшилаб тушуниб олиш керак...

— Меҳмонимиз Замонжонни биринчи учрашувдаёқ зериктириб қўймайлик. Баҳс-мунозара бас энди, Шопи афанди! — таклиф қилди Маъруф. Бошқалар унинг таклифини қувватлашди.

— Келинлар, бир анжирхўрлик қилайлик, — деди анжирлардан уза бошлаб Шопи.

...Бугунги зиёфатга машҳур санъаткорлар келишган. Улар орасида ўн икки мақомни ижро эта оладиган Турдиоҳун, нағмачилардан: Рўзак бахши, Самадохун ва яна бир қанча созанда ва раққосалар таклиф этилган. Узум сўриси яқинидаги саҳнга қурилган супачадан созандалар жой олишган. Созандалар асбобларини созлаб олишган эди. Базм бошланиши олдидан зиёфатга тайёрланган таомдан тўйиб еб олган, икки юзи қизариб кетган Турди қўлларини кўксига қўйган ҳолда шундай деди:

— Жаноби Ҳожи ота, лозим топсалар, бир дам базм қилсак деган эдим.

— Маъқул, яхши! Шундай қилсак бўладими, домлам?— деб Собит домлага мурожаат қилди Хўжаниёз.

— Албатта, ҳожим. Адашмасам, созандалар ичида моҳир санъаткор Турдиоҳун ўтирибди. Турдиоҳун! — деб қақирди Собит домла.

— Лаббай, домлам! — деб ўрнидан ирғиб туриб, қўл қовуштирди Турди санъаткор.

Эллик ёшлар чамасидаги бу одам уйғур халқининг нодир музыка намунаси бўлган ўн икки мақомни ва чолғу асбобларининг кўпгина турини яхши биларди. Шу сабабли халқ уни «Турдиоҳун аннағма» деган шарафли ном билан атарди. У тирик санъат хазинаси эди.

— Бугун бизни хурсанд қиларсан, Турдиоҳун?

— Албатта, домлам! Биз созандалар — тинчлик, фаровонлик куйчиларимиз. Қўлимиздан келганини аямай-миз, тақсир, — жавоб қайтарди ҳурмат билан Турдиоҳун.

— Тортинмай, бемалол куйлайверинглар! — деди Хўжаниёз.

— Қуллуқ, тақсирим, — дея таъзим бажо келтирган Турдиоҳун ўрнига ўтирди.

Созандалар чолғу асбобларини қўлларига олиб, куй ижро эта бошладилар. Мунгли куй таралди. Турдиоҳун сеторни одати бўйича бошини қийшайтирган куйи қулоғига яқин олиб келиб, пардалари устида бармоқ ўйната-ўйната «Ушшоқ»ни куйлай бошлади:

Ўзингга тўрт нимарса ошиқи шайдо эрур дилбар;
Бири Моҳдир, бири Хуршид, бири Шамсу бири Анвар.
Сенинг нозик бўйингга тўрт нимарса ўхшамас асло:
Бири лочин, бири шунқор, бири суҳсур, бири каптар.
Қатор киприқларингга тўрт нимарса ўхшамас асло:
Бири жоду, бири ўқ-ёй, бири шамшир, бири ханжар.
Сенинг тотли зилолингга тўрт нимарса ўхшамас асло.
Бири шаккар, бири новвот, бири амбар, бири заъфар.
Навоий бўлмағил ғофил, сенинг мақсадларинг ҳосил
Сенинг оҳинг ёзилган бу ғуссали дафтар...

Турдиоҳуннинг табиат бахш этган ёқимли овози сеторнинг мунгли садосига жўр бўлиб, ўтирганларга қатиқ таъсир қиларди.

«Қандай ажойиб қўшиқ. Халқимиз санъаткор халқ...» деб пичирларди қалби тўлқинланиб кетган Замон. У мақомчиларга хаёлан ташаккур изҳор этди. Шу он Турдиоҳун Рўзак бахшига имо қилди. Рўзак рубобни яна-да завқ билан чалиб, Машраб ғазалларидан бирини куйлай бошлади. Энди сетор, танбур, дутор, ғижжак, най, чилдирмалар жўр бўлиб, Турдиоҳун етакчилигида куй ижро этарди. Куй борган сари авжга чиқиб, созандалар бор маҳоратларини намойиш қилардилар.

Қоида бўйича мақомдан кейин «Достон нағма» чалиниши шарт. Лекин, «оз бўлса-да, соз бўлсин» деган ўйда Турдиоҳун аннағма базмни қисқартириш мақсадида достон нағмасини қолдириб, доирачи ўғли Толиб-оҳунга «Машраб нағма»сини бошлашни ишора қилди. Отасидан таълим олган моҳир доирачи Толибоҳун чилдирмани тарақлатиб, бошловчилик вазифасини ўтади.

Кўрсам бу жаҳонда ҳар кимда бир оҳи алам бор,
Ҳар одамнинг кўнглида заррача ўлса-да ғам бор.
Ғамсиз кишини топиб бўлармикан дунё кезиб,
Бу хаста дилим айтарки, ғамсиз киши кам бор.
Юз бора бино қилсанг агар, бенаф, қаср-у эрам боғ,

Ер қўйнидан ўзга сенга на боғу ҳарам бор.
Дунёда Ҳувайдо нафаси ўтмади хуррам,
Ҳайҳот, унинг бағрида кўп хор-у ситам бор.

Машраб ғазаллари уйғур халқи орасида кенг тарқалган бўлиб, халқ зўр мароқ билан тинглади. Икки раққоса енг ва этаклари кенг миллий либосда саҳнага чиқиб, Хўжаниёз бошлиқ меҳмонларга таъзим қилгач, рақсга тушиб кетдилар. Улар доира оҳангига монанд хиром айлашарди. Қўшиқ авжга чиқди:

Дунёсига бир келибон ғамзада кетдим,
Бир лаҳза дам олмай турибон лаҳзада кетдим.
Сурмай бу қаро юзни бориб равзаларига,
Армонда юриб лек бузуқ кулбада кетдим.
Умнат демаса Машраб девонани ул шоҳ,
Бу ҳасрати андуҳ ила мотамзада кетдим.

Куй-қўшиқ авжга минган сари раққосалар ўз санъатларини моҳирона намойиш этишарди...

УНИНЧИ БОБ

1

Эшикнинг тақиллашидан Замон чўчиб уйғонди.

— Замон, Замон дейман, эшикни очинг!

— Ким? — деди уйқудан кўзини очар-очмас Замон.

— Менман, мен!

Замон Сафохуннинг овозидан таниб, ўрнидан жадал турди-да, эшикнинг илгагини туширди.

— Кийининг! — деди ҳаяжон билан кириб келган Сафохун.

— Тинчликми, нима бўлди, қаёққа борамиз? — сўради Сафохуннинг кўринишидан хавотирланиб Замон.

— Можунгйинг бостириб келаётган эмиш...

— Ростданми?

— Рост. Подполковникдан чопар келди. Тезроқ кийининг! — деди шошилтириб Сафохун.

Замон кийимини апил-тапил кияр экан:

— Энди нима қиламиз? — деб сўради.

— Билмадим. Ҳожи отам Собит домламни, Ўрозбек, яна бир неча кишиларни чақиртирди.

— Демак, Можунгйинг биз ўйлагандан эртароқ отланибди-да?

— Шундайми, вой, тавба! — деди Сафохун, — сизнингча нима бўларкин?

— Қайдам, биродар, — деди Сафохунга жавобан

Замон, — ҳар ҳолда, аҳволимиз яхши эмас. Майда-чуйда ишлар билан овора бўлиб, икки ой вақтимиз бекорга ўтиб кетди. Ҳарбий тайёргарлигимизни ҳам пухта деб бўлмайди.

— Ҳожи отамнинг энг яқин маслаҳатчилари Хотипохун бўлганидан кейин, нима бўларди, тавба...

Сафохун аста пастки лабини тишлади. Барвастандан келган бу йигит оққўнғил, меҳрибон эди. У Хўжаниёзнинг энг содиқ, ишончли одами бўлишига қарамай, гоҳо «ҳожи хўжамнинг» баъзи қилиқларидан сиқилиб, дардини Замонга айтар эди. Агар Сафохун қўллаб-қувватламаганида, чақимчилар Замонни аллақачонлар бирон жазога гирифтор қилган бўлишарди. Икки кун илгари Хотипохун: «Шароб ичади, намоз ўқимайди, уламоларни ҳурмат қилмайди...» деб Хўжаниёзга чақаётганининг устига кириб қолган Сафохун чидаб туролмай: «Замондек пок, зийрак йигит борми? Ундай одамни икки дунёдаям топиб бўлмайди, у сизга нима ёмонлик қилди? Уят эмасми Хотипохун?..» деган эди. Хўжаниёз Сафохуннинг ростгўйлигини билгани учун: «Ишлаётган одамни ёмонлайвериш яхши эмас, охун!» дейиш билангина чекланди. Лекин шунга қарамай, Хўжаниёз кейинги вақтларда Замонга муҳим ишларни топширмайдиган бўлиб қолганди.

— Мен тайёр! — деди тўққиз отарли тўппончасини белига тақаётиб Замон.

Улар ташқаридаги уйда ётган Рўзини уйғотиб, кўчага чиқишди.

...Тонг саҳарда, Замон ва Сафохунлар жумҳурият маҳкамасига кетаётган бир пайтда, Жу-Шўжо туни билан айш-ишрат қилиб, эндигина уйқуга кетган Юнус ва бир четда хуррак отиб ётган Турдини турткилаб, сўкинганча аранг уйқудан уйғотди.

— Вой-вой, нима гап... — деди чўчиб уйғонган Юнус нафаси оғзига тиқилиб, кўзлари ола-кула бўлиб қараркан. Турди бўлса, кўзини очолмай, хуррак отишда давом этарди.

— Телеграмма келди деяпман, телеграмма! — деб бақирди хуноб бўлган Шўжо.

— Ҳой ҳайвон, кўзингни оч! — деб бақирди эсини йиғиб олган Юнус Турдини туртиб. Турди кўзларини уқалаб, бесўнақай оғзини катта очиб эснади:

— Осмон узилиб ерга тушмагандур? Нима гап? — деди терсайиб Турди. Юнус унинг гапига эътибор ҳам бермай, чироқ ёруғида телеграммани ўқиди: «Можунг-

йинг Қашқарга хужум қилмоқчи, бузғунчилик ҳаракатини янада кучайтиринглар. Кундалик воқеалардан хабар бериб туринглар».

— Хўжайин уйқуни ҳаром қилишига нима сабаб бўлди экан?— сўради Турди юзини ювмаёқ дастурхонга қўл узатаркан.

— Овқатдан бўлак дардингиз йўқ ўзиям.

— Урушда ўқ еб ўлишдан аввал, тўйиб овқат еб олганим яхши, — деди Юнуснинг гапига жавобан Турди. У ўрикларни ҳовучлаб оғзига тиқаркан, данагини бирин-кетин чиқазиб ташларди.

— Можунгйинг Қашқарга яқин келиб...

— Нималар деяпсиз?! — пинагини бузмай ўтирган Турди чўчиб, чаққон ўрнидан турди-да, Юнуснинг олди-га келди. У хитойчани билмаса ҳам телеграммага титроқ қўлларини узатди.

— Можунгйинг босиб келаётган эмиш.

— Ё азиз-авлиёлар! Ўзингиз мадад беринг! — деб қичқариб юборди Турди. У тунганлар билан жанг қилишдан қўрқарди.

— Кийининг!

— Қаёққа?

— Иброҳимни чақариб келасиз.

— У дайди ит бир ерда ётмайди-ку, топиб бўлармикин? — деди баҳона қидириб Турди.

— Ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келасиз. Айтганча, анави Масак телбангиз нима қилиб юрибди? У хунасадан иш чиқмади. Замонни яна қўлдан чиқариб юборадиган бўлдик.

— Менга топшириқ бўлмаса, чиқиб кета қолай, — деди кўзларини сузганча Жу-Шўжо.

— Майли, бораверинг.

Жу-Шўжо оҳиста ташқарига чиқиб кетди.

— Замон осмонга чиқиб кетмас, — деди Турди кийинаётиб.

— Осмонга эмиш-а! — тўнғиллади Юнус Турдининг шими почасига оёғини тиколмай, бўғизланаётган тўнғиздай хириллаётганидан жаҳли чиқиб.

— Сабр қилинг... — деди Турди аранг ўпкаси оғзига тиқилиб.

— Шу кунгача, — деб гапида давом этди ҳамон хаёлидан Замон нари кетмаган Юнус, — уни бир ёқлик қила олмадиларинг, лавашанглар.

— Жангда асфаласофилинга даф бўлар ўша Замон деганингиз. Қачон қарама, ўша Замоннинг касофатига

қоляпмиз... — Бу сафар Юнуснинг жаҳли чиқиб, ўшқириб берди:

— Тул хотиндай кўп таманноланавермай, Иброҳимни толиб келинг!

— Хўп бўлади, хўжайин.— Ўрнидан қўзғалди Турди. У останага бориб:

— Ҳа, бу ўзимизнинг ғамимизни емай-а... — деб энди сўз бошлаган эди, унинг ғудранишига тушунмаган Юнус:

— Қандай ғам? — деб сўради.

— Анави, пул ва дунёларимиз-чи? — деб Юнусга яқинлашиб кела бошлади Турди,— топган-тутганимизни Можунгйинг ўмариб кетмасин дейман.

— Қўрқманг, оғайни, бир чорасини топармиз, йўлингиздан қолманг.

Юнус бир оз ўйланиб тургач: — бир амаллаб Собит домланинг кўнглига қўл солиб кўринглар. Можунгйингнинг элчиларига қандай жавоб қилди экан? — деган топшириқни берди.

— Хўп бўлади! — деб чиқиб кетди Турди. У Юнуснинг кетма-кет берадиган топшириғидан безор эди.

«Бир қоп олтин сарф қилсам қиламанки, Замондан ўч олмай қўймайман... — деди дилида Юнус кийинаётиб,— ўзим учун ҳам, қизим учун ҳам ўч оламан...» Юнус Замонга иш юзасидангина эмас, балки шахсий адовати борлиги учун ҳам ундан ўч олишга қасам ичган эди. У ҳарчанд қилмасин, Замонни қўлга туширолмасди. Масак телба икки марта Замоннинг изига тушди-ю, лекин у ёлғиз бўлмаганлиги сабабли эпини қила олмади. Чунки Замон камдан-кам ёлғиз юарди. Рўзи ундан ажралмасди. Бунинг устига, ҳар иккаласида ҳам қуроли бўларди. Юнус Турди орқали Хотипохунни қўлга олиб, унинг ёрдами билан Замонни Хўжаниёздан четлаштиришга, Замон ёлғиз қолганида уни бир ёқлиқ қилишга ҳаракат қилган эди. Бу суиқасд ҳам натижа бермади.

Юнус ичида: «Ўзим Қашқардан кетгунимча каллангни олмасам, гўримда тикка тураман, ҳароми...» деб қўйди-да, Жу-Шўжонинг бўлмасига кириб кетди.

...Замон оғайнилари билан жумҳурият маҳкамасига етиб келган чоғда, ҳали эрта саҳар бўлишига қарамай, ташқари ҳовлида отларнинг жиловларидан тутган ўндан ортиқ жангчи турар эди. «Қора телпаклар» деб

аталувчи бу жангчиларнинг эгнида қора кийим, бошларида қора телпак бўлиб, белларига кумуш камар боғлаб олишганди. Уларнинг қуроллари карабин эди. Қўмондон Урозбек ва унинг понсотлари тулки тери тумоқ кийиб олишган эди.

— Урозбек келибди-да! — деди қора телпакликларни кўрган Замон. Шу орада катта дарбоза очилиб, кетма-кет учта фойтун кириб келди. Биринчисида Собит домла ва унинг «думи» Ғойиб ҳожи, иккинчисида эса нозир Қосим ҳожи, учинчисида савдо-деҳқончилик нозирни Ғсфур ҳожи бор эди. Замон билан Сафохун уларни эҳтиром билан қарши олишди.

— Ҳожим келдиларми, ўғлим? — сўради Собит домла Сафохундан.

— Ҳа, Ҳожи отам келдилар, — жавоб қайтарди Сафохун ҳурмат билан. У бугун Хўжаниёзнинг ҳаммадан олдин келишини билар эди. Чунки нозирларнинг бир қисмини Хўжаниёз тез етиб келишларини топширганлигидан хабардор эди. Собит домла Замонга тикилиб қараб, бир нарса демоқчи бўлди-ю, лекин Сафохунга юзланиб:

— Бошланг, ўғлим, — деди одатдаги майинлик билан.

— Хўп бўлади, домлам, — деб олдинга тушиб йўл бошлади Сафохун. Замон ҳаммадан кейин эргашди.

Собит домла тунов кунги мунозарадан сўнг Хўжаниёз билан иложи борича камроқ, зарур пайтлардагина учрашадиган бўлиб қолганди. Хўжаниёз ҳам ўз навбатида ундан аввалгидай маслаҳат сўрамай, ўз билгича иш кўришга ҳаракат қила бошлади. Ўртага Маҳмуд Муҳит тушса, орадаги низо яна-да кучайиб, икки томон тараф-тараф бўлиб, орада кескин ҳолат пайдо бўлиши турган гап эди.

Тонг отмасданоқ Хўжаниёзнинг чақиришидан воқиф бўлган Собит домла нохушлик тахмин этиб, дарҳол келганди. Собит домла бошлиқ нозирлар Хўжаниёзнинг ҳузурига кирган пайтда унинг доимий суҳбатдошлари: Маҳмуд Муҳит, Муллохун, Хотипохун ва яна уч-тўрт полковниклари: Аманат, Қурбон, Саримсоқниёз, Ҳомид ҳожилар ўтиришарди. Хўжаниёз ҳарбий либосда эди. Унинг бошида телпак, эгнида кулранг пешмат, оёғида қора хиром этик. Маузерини пешмат ичидан осиб олган. Хўжаниёз қовоғини уюб турарди. Унинг атрофидагилар ҳам «Ҳожи хўжам»га тақлидан жидийлашгандилар.

— Утиринг, домлам, — деди эшикдан кириб салом берган Собит домлага Хўжаниёз. Собит домла бошлиқ нозирлар кўрсатилган жойга ўтиришди.

— Сиз битим тузмоқчи бўлган баттол тунган аскарлар бостириб келаётган эмиш, — деди Хўжаниёз Собит домла худди бу ишда айби бордек таъна қилиб, — эсингиздами, тутруғи йўқ бу муттаҳамларга ишониб бўлмайди, деб айтган эдим.

— Ҳа, ёдимда, — деди салмоқланиб Собит домла, — Можунгйингдек ғайритабиат одамга ишонмиш ҳам, ишонмаслик ҳам қийин. Агар биз у билан тил топишиб, шартнома тузадиган бўлсак, лоақал вақтдан ютган бўлармидик.

— «Ундоқ қилсак яхши эди, мундоқ қилсак фойда бўлар эди», деган қуруқ сафсатани қўйиб туриб, Гослинг билан жанг қилишни ўйлайлик, домлам! — деди унинг гапини бўлиб Хўжаниёз.

«Бу тоғлик ёввойи қора қарчиғайнинг ўзи экан, тутиб олган нарсасини қўйиб юбормайди...» деди ўзи-ўзига Собит домла.

— Олдимизда оғир жанг, эҳтимол тақдиримизни белгилайдиган синов турибди, — деди Маҳмуд Муҳит, — шунинг учун бор кучимизни сафарбар этиб, жанговар ҳолатга келтиришимиз зарур.

— Можунгйингнинг ҳарбий кучига ортиқча баҳо беришнинг ўрни йўқ. Унинг асосий кучи тор-мор бўлган, — деди ҳарбий нозир.

— Душман кучини заиф деб бўлмайди, афандилар! Можунгйингнинг японлардан қурол-аслаҳа олгани аниқ, — деди Ғойиб ҳожи.

— Бу қандай гап, японлар уларга ёрдам беришибдими? — деб ҳушёр тортди Хўжаниёз.

— Ҳукуматчиликда ички-ташқи сиёсатга бирдек эътибор берилиши лозим, жаноби Ҳожи хўжам, — деб сўзга аралашди хорижий ишлар ноziри Қосим ҳожи, — мадад кучга эътибор бермай туриб, душманлар устидан ғалаба қозониш мушкул иш.

— Қани шу бизларга холис, ғаразсиз ёрдам қўлини чўзаётганлар? Оғизда айтилган қуруқ ваъдаларни қачонгача рўкач қиламиз? — деди Маҳмуд Муҳит, — худди шу пайтда, биз мушкул аҳволда қолган бир пайтда самимий ёрдам қўлини чўзувчилар бўлса, биз уларнинг этагини маҳкам ушлашга ҳозирмиз.

— Хўтан исёнини кўтаришда ва Хўтан ҳукуматини таъсис этишда инглизларнинг берган ёрдамини унут-

маслигимиз даркор, жаноблар! Ҳозир ҳам яна ёрдамга муҳтож эканлигимизни билдирсак, ёмон бўлмасди, — деб фикр билдирди Қосим ҳожини. Бу одам инглизпараст эди, унинг Шилдрейк билан алоқаси бор бўлиб, ўша жосусликнинг кўрсатмаси билан иш юритаётганди. У ички табақачиликда «хўтанликлар»га ён босиб, Шомансурни Ўрозбекнинг ўрнига ҳарбий нозир қилишни ва охир-оқибатда ҳокимият тепасига ўзи чиқиб олишни мўлжалларди.

— Бошимни қотирманглар, — деб қўл силтади Хўжаниёз. — Анави Госилинг деган баттолнинг олдини тўсиш ҳаракатини қилайлик.

— Сулҳ тузишни рад этган эдик, — деди ўқиниб Собит домла, — энди қон тўкишга мажбурмиз. Менинг гапимга кўнганингизда эди...

— Бу билан нима демоқчилар, домлам?

— Шундай демоқчиманки, ҳожим, — жавоб қайтарди Собит домла, — Можунгўйнингга элчи юбориб, тўқнашувнинг олдини олсак. Лоақал вақтдан ютган бўлармидик?

— Йўқ! — деб гапни чўрт кести Хўжаниёз, — Госилинг билан ярашмайман!

Хўжаниёзнинг кескин жавобидан бу ерда ўтирганларнинг деярли ҳаммаси ранжиди. Ҳатто Хўжаниёзнинг энг яқин ёрдамчиси бўлмиш Маҳмуд Муҳит ҳам унга ён босмади. Собит домла, аксинча, ранжимасди. Балки Хўжаниёзнинг масалага юзаки қараганига, унинг давлат ишини бошқаришда тажрибасизлигига афсусланди. Шу сабабли, раддия беришдан кўра, сукут сақлашни афзал кўрди. Агар Хўжаниёзнинг гапига қарши сўз қайтарадиган бўлса, бирликка путур етиб, аҳвол янада мураккаблашиб кетишидан ташвишланарди. Шу боисдан, кўпчилик олдида ҳақоратланган бўлса-да, дамани ичига ютиб, Хўжаниёзнинг раъйига қараб, жим ўтирди.

Ғойиб ҳожи Хўжаниёзга энди жавоб қайтармоқчи бўлган ҳам эдики, буни сезиб қолган Собит домла «кераги йўқ» дегандек ишора қилди. Собит домланинг тарафдорлари бўлмиш Қосим ҳожини, Ғафур ҳожини ва Ўрозбеклар ҳам Собитнинг раъйига қараб, индамай ўтиришди, лекин кўнгилларида норози эдилар.

— Аҳвол шу даражага етган экан, — деб оғир сукутатни бузди Маҳмуд Муҳит, — жанг қилишдан бошқа чорамиз йўқ.

Узоққа чўзилган маслаҳатдан сўнг Хўжаниёз аскар тортиб Морол бошида Можунгўйнингнинг йўлини тўсиш-

га, Урозбек, Шомансур қисмлари билан бирликда янги шаҳарда ўрнашиб олган Мозихўйга қарши ҳужум қилиш билан бирга Хўжаниёзга орқа томондан ёрдам бериб, Можунгўйинг ва Мозихўй қисмларининг қўшилиш йўлларини кесиб қўймоқ ва иложи борича қўрғондан чиқармай туриб, уларни тор-мор келтириш режалари белгиланди.

Собит домла, Маҳмуд Муҳит, Буғралар раҳбарлигида таркиб топган «ҳимоя ҳайъати» тузиш, Қашқар, Ёркент, Хўтан вилоятлари аҳолисини душманга қарши сафарбар этиб, олдинги сафга ёрдам бериш ва душман ишғол қилган районлардаги халқларни душманга қарши қўзғаш ишларини олиб боришга қарор қилинди.

Шарқий Туркистон жумҳуриятининг халқ оmmasига қаратилган «муружаати»ни газетага топшириш мақсадида Замон редакцияга Шопи билан кириб қайтмоқчи бўлди. Шопи у билан бирга кўчага чиқди. Отини минмоқчи бўлган Замон кўчада кутиб турган Рўзининг олдига келаркан, юкларини араваларга ортиб, баъзилари от, хачирларга миниб қий-чув кўтарганча келаётган одамларни кўргач, тўхтаб қолди.

— Бу одамлар кечаси нима қилиб юришибди? — деб сўради Замон.

— Кўряпсиз-ку, булар қочиб келаётган одамлар, — жавоб қайтарди Рўзи. «Кўчманчилар» яқинлашишгач, Шопи уларнинг олдига чиқди-да, хачирга катта хуржун осган кўйи устига ўзи ўтириб олган йўловчига қараб:

— Йўл бўлсин, тоға, қаердан келяпсизлар? — дея сўраган эди, хачир минган киши:

— Нима, сиз ўтган-кетганларни текширадиган миршабмисиз? — деди тўнғиллаб.

— Қочиб кетяпсизларми? — савол берди отининг тизгинини Рўзига тутқазиб, Шопининг ёнига келган Замон. Хачир эгаси қуролли кишини кўриб, чўчиди шекилли:

— Юриш-туриш эркинлиги бордир? — деди.

— Борликка борку-я. Кеч кириб қолганида юк, бола-чақаларни араваларга ортиб қаерга кетяпсизлар? Сизларга нима бўлди, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, кўч-ни кўтариш яхши эмас!

— Бизлар тугул, ҳатто катталар ҳам қочишяпти, — гапга аралашди хачир эгасининг кетида келаётган отлиқлардан бири...

— «Қатталар» деганингиз кимлар? — сўради Замон.

— Савдогар бойлар-да! Биз ҳам тунганлар этиб

келгунича ҳаракатимизни қилиб қолайлик деган эдик, — деди хачир эгаси.

— Тунганлар Қашқарга етиб келолмайди. Бизнинг аскарларимиз уларнинг олдини тўсиб, тегишли жазосини беришади. Уй-уйингизга қайтинг, бемалол тирикчилигингизни қилаверинглар! — деди Замон.

— Йўқ, йўлимизни тўсолмайсизлар. Бизлар сизнинг асирларингиз эмас! — деган овоз эшитилди аравада ўтирганлар орасидан. Шопи гапирган йигитнинг овозидан таниб, аравага яқинлашди:

— Ҳой сен, самон масжид имомининг ўғли Бахти эмасмисан?! Оббо сен-ей! Фидойилиқдан қочиб кетаётган экансан-да! — деди таажжубланиб.

— Хўш, кетсам нима қилибди? Ўз эрким ўзимда...

— Ростини айт, имомнинг боласи, — дея унга яқинлашди Замон. — Сизларга шаҳардан қочишни ким ўргатди?

— Ўргатмаса ҳам ўзи маълум-ку, биз урушнинг азобини озмунча тортдикми? — деди аравада қимирламай ўтирган Бахтиохун. У атайлаб йиғлатдимми ё бўлмаса ухлаётган болаларни чимчиладими, уч-тўрт ёш бола бақириб йиғлай бошлади.

— Болаларим, — деди қари кампир ёлвориб, — бизни йўлдан қўйманглар, умрларингдан барака топгурлар...

— Яхшиликча орқангларга қайтинглар. Шаҳар четига чиққанингларда барибир қоровулликда турган аскарлар орқага қайтаришади. Бекорга овора бўласизлар, — огоҳлантирди Замон.

— Майли, нима бўлса ҳам пешонамиздан кўрдик, қўйиб юборинглар.

Уруш ва талон-тарождан безор бўлган Қашқар аҳолиси Можунгйингни аскар тортиб келаётганини эшитиб, ташвишга тушиб қолганди. Бу одамлар тоғ этаклари томонга кетишмоқда эди. Бахтига ўхшаш имом, охун, савдогар бойларнинг жони ширин фарзандлари эса аскарликдан қочиб кетаётган эдилар.

— Рўзи ака! — дея буюрди Замон, — сиз бориб, аскарларни бошлаб келинг.

— Хўп бўлади! — дея отига минди Рўзи.

— Сабр қилинг, — деб орага тушди Шопи Замоннинг мақсадини тушуниб. — Бу фуқаролар билмай, ёлгон-яшиқ гапларга ишониб йўлга тушишгандир. Уй-уйингларга қайтинглар. Нима дейсизлар, хўш, қариндешлар!?

— Аскар олиб келиб, бизни отармиди?! — деб бақирди ўжар Бахти.

— Сизларни тафтиш идорасига олиб бориб текширамиз. Балки, орангларда ифвогарлар бордир, — деб дўқ урди Замон.

Хачир минган киши бу гаплардан чўчиди шекилли:

— Эрта-индин аввалгидек талон-тарожда қолиб кетсак уволимизга қоласизлар-ку, — деди.

— Ундай бўлмайди. Нима бўлсак ҳам ҳаммамиз бирга бўламиз, — тушунтирди Замон. — Ватан, миллатнинг тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда ўзингларни олиб қочсанглар, виждонингиз азобланмайдими, қариндошлар?! — дея мурожаат қилди Шопи.

— Биз аскарлар, сизларни ва сизларга ўхшаш минг-минглаб одамларимизнинг тинч ҳаётини ҳимоя қилмоқ учун душман ўқиға кўксимизни тутиб турган бир пайтда сизлар иссиқ ўрнингизни ташлаб қочсанглар яхши бўлармикан, отахонлар, онахонлар?! — деди ҳаяжонланган Замон.

Қочиб кетаётганлар орасидаги ифвога учганлар шу гапдан кейин ўз уйларига қайтиб кетишни маъқул кўришди. Бахти ва хачир эгасига ўхшаганлар ҳам ноилож уларга эргашишди.

— Газетада кенг ташвиқот ишларини олиб боришимиз керак, — деди Замон «кўчманчилар» уйларига қайтиб кетишгандан сўнг. Уруш халқнинг руҳий кайфиятига таъсир этиб, уларнинг ташвишини орттириши мумкин. Уларни қайтариб, яхши иш қилдик. Газетада халқнинг ватанпарварлик руҳини кўтарадиган, душманга нисбатан нафрат ва ғазаб қўзғатадиган мақолаларни кўпроқ босишга эътибор бериш керак ва шу билан бирга халқ орасида тушунтириш ишларини олиб бориш зарур. Мана, воқеани ўз кўзингиз билан кўрдингиз, Шопи афанди.

— Тўғри айтасиз, Замонжон. Қалами ўткирларни жалб этишимиз керак.

— Мен кетай энди, Шопи афанди. Ишим зарур.

— Тез-тез учрашиб турайлик, Замонжон. Ростини айтсам, сизларга ўрганиб қолдим. Жангда иштирок этасизми?

— Албатта! Мен қўлимга қурол оламан, сиз эса Шопи афанди, қўлингизга қалам олинг, — деб отига минди Замон.

— Милтиқ ҳам, қалам ҳам кучли қурол. Иккаласи бирлаша, қудратли кучга айланади.

— Хайр, Шопи афанди, яхшилик билан кўришайлик.

— Сизга оқ йўл тилайман, Замонжон!

«Хўп калласи жойида йигит экан. Ҳамма нарсани билишга тиришади. Келажакда зўр одам бўлиб етишишига шубҳа йўқ — деди Замоннинг орқасидан қараб қолган Шопи, — бу ўт юракли йигит қайси йўлни танлаган бўлсайкин? Ҳар ҳолда, бу йигитга моддиончиларнинг таъсири кўпроққа ўхшайди...»

Шопи идорага кириб, Шарқий Туркистон жумҳуриятининг халққа қарата эълон қилиниши керак бўлган «Мурожаатнома»сини диққат билан ўқиб чиқди. «Муҳаммад пайғамбардан биз мусулмонларга мерос бўлиб келаётган диний шиорлар кўп такрорланибди, — деди у ичида, — лекин нечун халқ оммасининг миллий ифтихорини кучайтирадиган бошқа омиллардан фойдаланмаймиз?! Нима сабабдан уйғурларнинг тарихда тутган ўрнини, жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳиссасини намойиш қилмаймиз? Нима сабабдан улуғ ифтихоримиз: Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Низорий, Залили, Нўбити, Нозим ва Содир полвон, Ифархон каби номи боқий аждодларимизнинг изини босишга даъват қилмаймиз? Йўқ, йўқ! Ислом ҳурوفотидан, халқ онгини заҳарлаётган қуруқ сафсаталардан воз кечадиган вақт етиб келди. Бу каби бидъатга диний назорат саркотиби тоифасидагилар ёпишаверишсин. Биз энди бу йўлдан бормаймиз...» Шопи «Мурожаатнома»га ўз фикрини қўшмоқчи бўлдию, лекин қаламни ушлаганча тўхтаб қолди. Унинг кўз олдида Хўжаниёз билан Собит домлаларнинг чеккан имзоси ва муҳри гавдаланди.

...Замон билан Рўзи тегирмон ёнида Опоқхўжа мозори томонидан келаётган Туробни учратиб, отларини тўхтатишди.

— Мен сизларнинг ҳузурингизга кетаётган эдим, — деб аравадан сакраб тушди Туроб. Унинг овозида қандайдир ҳаяжон сезган Замон:

— Бирор воқеа юз бердими? — деб сўради.

— Отдан тушинг, гапим бор, — деди атрофга олазарак қараб Туроб.

Замон отдан тушиб, Туробга яқинлашди.

— Огоҳ бўлинг, Замонжон, — деб шивирлади Туроб, — сизга суиқасд уюштиришмоқчи.

— Нима, ким?! — хавотир билан сўради Замон.

— Турдибойваччалар...

— Турди?!

— Ҳа-а! Ҳозиргина анави Масак тентакни Қўғон маҳалласига ташлаб келяпман...

— Аввал Турди ҳақида гапиринг, Туроб ака! — деди бетоқат бўлиб Замон.

— Шошманг, ҳаммасини бир-бир айтиб бераман, — дея Туроб нафасини ростлаб олгач, давом этди, — ғирт маст Масак Қўғонга етиб боргунимизча тинмай Турдибойваччани сўкди. Мен «бекордан-бекорга сўкма, гуноҳга ботасан» десам, у «сўкмай-чи! Турди пес менга бир одамни ўлдиртирмоқчи бўляпти» деган эди, юрагим сирқиллаб кетди. Мен «сен ўлдирмоқчи бўлган одаминг ким экан?» деб сўрасам, у «Ўзим ҳам танимайман, Замон эмиш...» деди, билсангиз, нақ юрагим ёрилиб кетай деди, Замонжон.

— Уша ердаёқ саранжомламабсан-да, дингқош! — деди ғазаб билан Рўзи.

— Мен ундан ўсмоқчилаб «Замон деганни танима-санг, унда адоватинг бўлмаса, нега ўлдирасан?» деб сўрасам, Масак қўлини силтаб «ўлдирмай-чи? Пул берсанг, онамни ҳам ўлдиравераман!» — деди.

— Бошқа ҳеч нарса демадимми? — деб сўради Замон.

— Йўқ. У ошнасининг уйига гандираклаб кириб кетди...

— Раҳмат, Туроб ака. Энди эҳтиёт бўлиб юраман. Иложи бўлиб қолса, уни яна гапга солиб кўрарсиз, — илтимоқ қилди Замон.

— Буёғнига хотиржам бўлинг, Замонжон, ўзим ҳам Турди песнинг юриш-туришидан хавотирдайдим.

— Раҳмат, Туроб ака. Улардан бохабар бўлиб юриш керак. Масала мени ўлдиришдан иборат эмас, албатта, улар катта бузғинчилик ва суиқасд уюштиришлари мумкин, — деди Замон. — Бу ерда узоқ турмайлик, хайр, Туроб ака!

— Вой, шошманг! — Туроб нимадир эсига тушди шекилли, қўйнидан тўрт букланган қоғоз чиқариб, Замонга узатди. — Мана, ўқиб кўринг, Оппоқхўжа мозори ёнидан топдим.

Замон Туробнинг қўлидан «ташвиқот» варақаларини олиб, чўнтагига солди.

— Бунинг учун кўп раҳмат, Туроб ака!

Қалаванинг учи топилди, деди ичида Замон кета туриб. Энди бу чигал тугунни ечмоқ керак. Юнус,

Юнус... Сен сиёсий жиноятчигина эмас, қотил ҳам экансан. Туроб берган варақаларни эслаган Замон ён чўнтагини ушлаб қўйди. «Бу аксил ташвиқотчиларнинг бошлиғи яна ўша Юнуслар бўлса керак. Хўжаниёзга қандай тушунтирса бўларкин? У ҳозир озив-овқат, пул иона қилган Турди, Юнусларга ишонади, улардан шубҳа ҳам қилмайди. Жуда-жуда қалтис вазият...»

Замон фараз қилганидек, тарқатилаётган ташвиқот варақаларини Қашқарга уя қуриб олган ҳар хил, ҳар тоифадаги жосуслар тарқатмоқда эди. Шингшесайнинг жосуслари: «Можунгйинг каллакесар, агар у Қашқарни ишғол этса, халқни хароб қилади. Халойиқ, жонингни, мол-мулкингни вақт ғаниматда сақлаб қол!» — деб халқ орасида таҳлика солса, япон жосуслари: «Можунгйинг бутун мусулмон аҳлининг бош паноҳи; халойиқ, у сизларга тинчлик, бахт-саодат келтиради. Сизлар Можунгйингни ҳурмат-иззат билан қарши олинглар! Сотқин Хўжаниёзга фидойи аскар бўлманглар! Хўжаниёз мусулмонларнинг ашаддий душмани, у кофир Шингшесай билан тил бириктириб, ўз халқининг оёқ-қўлини боғлаб, кофирлар қўлига қул қилиб бермоқчи. Мусулмон қариндошлар, огоҳ бўлинглар!..» деб ўз фойдасига ташвиқот олиб борарди.

Энди инглизпарстларга қулоқ солайлик: «Можунгйинг — Япониянинг ёлланган малайи. Унга эргашманглар! Можунгйинг сизларни японларга қул қилиб бериш учун Чингхай ўлкасидан чиққан ёвуз. Уни Қашқарга қадамини бостирмаслик керак! Ҳой, аҳли мусулмон қариндошлар! Сизларни озодликка, порлоқ ҳаётга олиб бсрувчи бирдан-бир зот Шайхил ислом Собит домла бўладилар! Сизлар дин учун, миллат учун жон фидо қилмоқчи бўлсанглар, азизона Қашқар, валиёна Хўтан, ошиқона Ёркент аҳли, ҳаммангиз Собит домла атрофига жипслашиб, ислом байроғини баланд кўтаринглар!..»

Мана шундай тарафма-тарафлик Ислом жумҳуриятининг ичидаки бор экан, мафкура ва ҳаракат бирлиги шаклланиши қийин.

Юқоридагидай зиддият кучайган бир пайтда Можунгйингнинг қўшинлари Оқсувдан Қашқарга юриш бошлаган эди.

Ҳамниша қўшин байроқдори бўлган Сафохун бугун ҳам олдинда ой ва юлдуз нишони туширилган яшил байроқни кўтариб турибди. Унинг дўнг пешонаси беркитиб турган молихойнинг қоқ ўртасига қадалган ой шаклидаги кумуш нишон тонг нурида ялтирарди. Хўжаниёз саф олдига ўтиб, «Зафар байроғи»ни қўлига олгач, байроқнинг учини кўзларига суртди-да, ҳеч кимнинг ёрдамисиз Қумул жангларидан бери миниб юрган ишончли ҳамроҳи кулранг қашқага миниб олди.

У бошини кўтариб, атрофга назар ташлади. Кун иссиқлигига қарамай Хўжаниёз сувсар телпак, яшил мовут пешмат, хром этик кийиб олганди. Икки ёнида иккита маузер. У жангга кирганида отининг тизгинини қўйиб юбориб, икки қўлида ўқ уза олар эди.

— Кўриб қўй, Ажри!— деди Шопи Ажрининг биқинига туртиб, — жангчиларимиз қандай баҳодирлар! Уйғур боласига азалдан ҳарбий кийим, қурол-яроқ ярашади. Отларда қарчиғайдай ўтиришган бу йигитларга ҳеч қандай душман дош беролмайди.

— Хўжаниёзнинг ҳақиқий жангчилигига бугун ишондим, — деди Ажри. — Афсуски, унинг ёнида билимли, тадбирчан ҳарбий маслаҳатчи йўқ!

— Тўғри айтасан, — деб Ажрининг гапини тасдиқлади Шопи, — мана бу «лочинлар»ни яхши машқ қилдириб тарбияласанг, девларни ҳам енгади...

— Биз ўз куч-қудратимизни фаҳмламайдиган халқимиз! — зорланди Ажри.

Хўжаниёз Сафохунга қараб:

— Бошла! — дея аста ишора қилган эди, ҳаммаёқдан «Олға!» хитоби янгради.

Биз жангчимиз, тўрт мучамиз соғ,
 Бизнинг йўлларда эрк нури маёқ, —
 Бошла курашга, зўрдир билаклар,
 Ватан, миллат йўлида биз — жасур юраклар.
 Қўп замон эзилдик золим қўлида,
 Қилмадик бирор иш миллат йўлида.
 Бошла курашга, зўрдир билаклар,
 Ватан, миллат йўлида биз — жасур юраклар.

Бу жанговар марш ҳаммани руҳлантириб юборган эди. Каттадан-кичик Қашқар халқи ўз ўғлонларини жангга кузатарди. Ажрининг кўзи жиққа ёшга тўлди.

У ўтиб бораётган қўшиндан кўз узмай туриб титроқ овоз билан байт ўқиди:

Эй халқим! Жаҳонда тақдир не буюрса, шуни ичай,
Бошимга юз минг бало ёғсаям демасман сендан кечай...

3

Ҳар ишда дадил, топширилган вазифани ўз вақтида, кўнгилдагидек бажарувчи, хусусан хат ва алоқаларни мухтаёсар ва мазмунли тузишга моҳир Замон Хўтан сафаридан кейин Маҳмуд Муҳитга ёқиб қолган эди. Замоннинг бу гал ўз ҳузурида олиб қолган Маҳмуд Хўжаниёзларни кузатиб қўйганлари ҳамоноқ Замонни чақириб, ёнига ўтқазди.

— Жумҳурият кенгашининг қарорига биноан, — деб гап бошлади Муҳит, — Хўжаниёз ҳожим бошчилигидаги қўшинимиз Оғу ҳамда Остинотушни орқада қолдириб, Моролбошида Можунгйингга қарши мудофаа сафини тизмоқчи, — у бир оз ўйланиб, яна гапида давом этди. — Бизнинг фараз қилишимизча ва олинган маълумотлар шуни таъкидлайдики, ўғлим, — Маҳмуд «ўғлим» иборасини қандайдир меҳр билан талаффуз қилгани учун Замон алоҳида диққат билан тинглади, — Можунгйингнинг Қашқарга босиб киришини осонлаштириш учун, мана, ёнимиздаги Қашқар «Янги шаҳари»да писиб ётган Мозихўй аскарлари орқамиздан ҳужумга ўтиш хавфи бор...

— Менинча, муқаррар! — деб юборди Замон ўзини тўхтата олмай. Лекин «беодоблик қилдим» дегандек юзи қизариб кетди.

— Мулоҳазанг тўғри, ўғлим. Шунинг учун нима қилишимиз керак? — деб сўради ўз қарорини баён қилишдан илгари Замоннинг фикрини билмоқчи бўлган Маҳмуд Муҳит.

— Мозихўйга қарши мудофаа сафини тузиб, унинг ҳужумини қайтариш билан чекланмай, узил-кесил тор-мор қилиш пайти келди.

— Ду-руст, — деди Замоннинг тортинмай, мақсадни очиқ айтганига ичида мамнун бўлган Маҳмуд. — Бизлар ҳам худди шундай қарорга келган эдик, ўғлим! Мана шу қароримизни амалга оширмақ учун Шомансур қўмондонлигидаги ҳарбий қисмларни Ёркентдан Янгисорга тезликда етказиш зарур.

— Урозбекнинг аскарлари-чи? — деб сўради Замон. Унинг юзидан ҳайрон бўлгани сезилиб турар эди.

— Урозбек қисмлари эски Қашқарда «заҳира қўшин» сифатида турмоқчи.

— Мозихўйга қарши жанглarda улар қатнашмайдиларми? — деб яна таажжубланиб сўради Замон. Унинг тахминича Урозбекнинг бевосита қўмондонлигидаги қисмлар (Урозбек нозир бўлса ҳам Хўжаниёз ўзи бошлаб келган «Қумул аскарлари» Урозбекнинг қўмондонлигига ўтмай, айрим ҳолда, яъни Хўжаниёзнинг ўзи бошқарадиган бўлган) ҳозирги жиддий вазиятда Шомансурга ёнма-ён жангда иштирок этгани маъқул эди.

— Зарурияти бўлса, — деди Замоннинг фикрини тасдиқлагандек Маҳмуд. Сўнгра у:

— Урозбекнинг ҳарбий қисмлари жангда иштирок этади. Энди тушунарли бўлгандир, ўғлим? — дея жилмайди. Доим қовоғи солиқ, дастлабки қараганда дағалдай кўринадиган бу хунук одамнинг юзидаги табассумдан ҳайрон бўлган Замон ўзича «табассум хунук одамга ҳам ярашар экан-а!» деркан, дарҳол жавоб қайтарди:

— Тушундим.

— Сени, ўғлим, махфий мактуб билан Шомансурнинг ҳузурига юборишни маъқул топдик. Рози бўласанми?

— Жоним билан, — шартта жавоб қайтарди Замон ва ҳарбий интизомга кўра ўрnidан илдам турмоқчи бўлган эди, Маҳмуд қўзғолмай ўтиришга ишора қилди.

— Ташаккур, ўғлим. Сенга ишониб, сени лойиқ кўриб, бу муҳим вазифани топширмоқчимиз. Хўтанга борганинда Шомансур билан унинг акаси Буғрани кўрган эдинг. Ростини айтсам, сенинг хулқ-атворинг Буғрада яхши таассурот қолдирган. Биз мана шу томонини ҳам ўйлаб кўрдик.

— Қуллуқ, — деди уни мақтаганларидан хижолат бўлиб Замон.

— Мактубни Собит домлам ўз қўллари билан ёзиб бермоқчилар. Хўтанда ўтказилган суҳбатда сен ўзинг ҳам қатнашган эдинг, ўғлим. Ўзинг биласан, хўтанликларнинг Собит домлага ишончлари кучли.

— Шундай, тақсир, — деди Замон. Ичида бўлса: «Бу одам менга нисбатан очиқ-ойдин фикрда бўлаётганига қараганда бирор ўзгариш бўлармикин? Ёки

мени топшириқни яхши бажарсин деб шундай очиқ кўнгиллик қилаётганмикин?» деб қўйди.

— Сен ҳозир Собит домламга йўлиқиб, мактуб келтиргунингча сафардаги ҳамроҳларинг тайёр бўлиб туришади, дарҳол йўлга чиқишинглар лозим.

— Хўп! — деб ўрнидан турди Замон.

— Йўлга чиқиш олдиндан яна айтадиган гапларим бор. Оқ йўл, ўғлим, — дея ўрнидан турган Маҳмуд Замонни кузатиб қўяркан, йигитнинг орқасидан ҳавас билан қараб қолди...

...Замон Собит домла ҳузурига кириб келганида Шопи билан Одил афанди қизгин мунозара қилишар эди. Куннинг иссиқлигига қарамай, чопонини ечмай ўтирган Собит домланинг олдидаги стол устида янги босилиб чиққан газета ёзиғлиқ турар эди. У Одил афандининг сўзини диққат билан эшитар экан, ора-чора гапга қўшилиб қўяр эди. Замоннинг саломига алиқ олган Собит домла ўтиришга ижозат берди.

— Мактабда талабалар кам қолди. Бойлар болаларини ўзлари билан олиб қочиб кетаётганликлари бошқа талабаларга таъсир этмоқда. Улар ҳам мактабга келишмаяпти, — деб ачинар эди Одил.

— Душманнинг ҳали қорасини кўрмай туриб бундай таҳликага тушиш яхши эмас-ку ахир, тақсир? — деди Шопи. — Савдогарлар дўконларини тақа-тақ ёпиб, олиб сотарлар озиқ-овқатларни босиб қўймоқдалар. Бу ҳол ўз-ўзидан ваҳима туғдирмоқда.

— Халққа тушунтириб, тинчлантириш чорасини кўриш лозим. Сизнинг газетангиз айнан шундай қилмоғи даркор, Шопи афанди!

— Қўлимиздан келганича шоирларни чорлаб, таълим-тарбия аҳамиятига молик мақола, шеър, ҳикояларни эълон қилаётирмиз, тақсир. Лекин кўпчилик халқ саводсиз бўлгани учун бизнинг овозимиз ҳаммага бирдек етиб боролмайди, — деди Шопи.

— Ташвиқотчилар уюштирилиб, халқ орасига юборилса яхши бўларди, — тақлиф этди Одил. Собит домла унинг фикрини маъқуллади:

— Газета редакциясини марказ қилиб бу ишни дарҳол қўлга олиш лозим, Шопи афанди.

— Хўп, тақсир. Лекин...

— Нима «лекин?» — секин, аммо қатъий сўради Собит домла.

— Нозирлар халққа ўрнак бўлиш ўрнига...

— Гапиринг, Шопи афанди, гапиринг. Биз ҳар нар-

сани очиқ, тортинмай сўзлашни одат қилишимиз зарур,
— деди Собит домла.

— Газета редакциясига келган ҳажвий шеър, мақола, хабарларга қараганда, баъзи нозирлар олтин сотиб олиб, бойлик тўплаш билан овора...

— Кимлар?! — бақириб юборди Собит домла. Унинг оширма нондек думалоқ юзи бўзариб кетди.

— Шомусо, Абдулла Ҳалилхон, Али домла.

— Шармандалик! — хитоб қилди Собит домла. Унинг қалби ғазабланганини қўлларининг асабий титраётганидан ҳам сезиш мумкин эди. Бош нозирни ғазаблантирганига хижил бўлган Шопи «Нозирлар устидан шикоят қилишим одобсизлик бўлмадимикин-а? Йўқ, айти вақтида айтдим. Тухмат эмас-ку! Халқ устига ёв от солиб келаётган бир пайтда давлатни бошқариб турган нозирлар ўз манфаатини ўйлаб, олтин тўплаш билан овора бўлса, қандай қилиб озодликка чиқамиз? Бундайларни фош қилишгина эмас, жазосини бериш керак...» деган хулоса келди.

— Одобсизлик бўлмаса, жаноби бош нозиримиз, — деди Замон пайтдан фойдаланиб, — бу тариқа ҳодисалар иқтисодий жиҳатдангина эмас, сиёсий жиҳатдан ҳам катта салбий таъсир кўрсатади деб ўйлайман.

— Гапларингизда жон бор, болаларим, — деди чуқур хўрсиниб Собит домла. У ҳузурида фикрлашиб ўтиришган учала йигитнинг сиёсий маслақлари қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг ватанпарвар ёшлар эканлигига ишонч ҳосил қилди. Аммо бу ёшлар ўртага қўйган масалалар анча мураккаб эдиким, Собитнинг ўзи ҳам кўпдан шу хусусда бош қотириб юрарди. Лекин мазкур муаммони атрофлича ўйлаб, алоқадор кишилар билан маслаҳатлашиш лозим бўлгани учун у Замонга мурожаат этишни лозим кўрди холос:

— Сени, ўғлим, Маҳмуд юборган бўлса керак?

— Шундай, жаноб! — деди Замон икки қўлини кўксига қўйиб.

— Сизлар, афандилар, кечиргайсизлар, — дея Одил билан Шопиларга юзланди Собит, — мумкин бўлса, эртага яна кўришармиз.

— Қуллуқ, тақсиримиз, — дейишиб, ташқарига йўналишди ёшлар!

Собит домла Замонни ўтиришга таклиф этгач, кичкина пўлат сандиқча калит солди. Сандиқча жиринглаб, аста очилди. Собит сандиқ ичидан қалин конверт-

ли хатни олиб, сандиқни қайтадан қулфлаб яна ўрнига қўйди.

— Вазифанинг нимадан иборат эканлиги тўғрисида сени хабардор қилгандир, ўғлим? — деб сўради Собит Замонга яқин ўтириб. Унинг мулойим, лекин талабчан овозида одамни ўзига жалб қилиб оладиган қандайдир жозиба бор эди. Замон ўнг қўлини кўксига қўйиб, хурмат билан жавоб қайтарди:

— Хабарим бор, жаноб!

— Мактуб тайинланган кишига қандай бўлмасин топширилиши шарт! Сен, ўғлим, бу сингари масъулиятли вазифаларни бундан илгари бажарганмидинг?

— Бир эмас, бир неча марта...

— Баракалла! Мени хотиржам қилдинг, ўғлим, — хурсанд бўлди Собит домла.

— Қуллуқ!

— Сени марҳум Фозил афандининг шогирди дейишади, ростми?

— Фозил афанди менинг учун устозгина эмас, ишонган раҳбарим эди.

— Анигини айтиб бера оласанми, ўғлим, устозинг Фозил афандининг сиёсий эътиқоди қандай эди? — Собит домла бу саволни бериб, Замоннинг кўзига тикилди.

— Афву этгайсиз, жаноблари, саволингизни қайси маънода берганингизга яхши тушунолмадим?

Собит Замонга синчиклаб қаради. Замоннинг ўзини эркин тутиши Собит домлага ёқди шекилли, «ёшлигига қарамай, ўзини эркин тутишни билар экан. Бу ҳам Фозилнинг тоифасидан шекилли. Булар янги замоннинг вакиллари...» — деб қўйди дилида у.

— Халқпарвар одаммиди? — сўради Собит домла.

Аслида у «ҳимоячиларданмиди?» демоқчи эдию, аммо очиқ-ошкора савол беришни мувофиқ кўрмади.

— Халқпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик жиҳатидан Фозил акамдек одамни ҳалигача учратмадим десам муболаға бўлмас, — Замон бу сўзларни таъкидли завқ билан айтди. Фақат «ҳалигача» деган иборани қўлланиб нотўғри қилдимми деб хижолат бўлди. Собит домла бўлса дилида «Офарин, одам ўз ишончи ва эътиқодига садоқатли бўлиши улуғ фазилат. Замон марҳум Фозилнинг ҳимоясида эмас, бизнинг ихтиёр-ҳимоямизда бўла туриб бизни мадҳ этмай, марҳум Фозилни мақтаяпти. Бу — ирода, эътиқод оқибати... Мени мана шундай, Замон Фозилни улуғлагандек, чин дили

билан ҳимоя қиладиган шогирдим, мухлисларим борми? Шопими, Одилми ёки Шомансурми? Э, аттанг...» дея хўрсиниб қўйди.

— Сени йўлдан қўймай, ўғлим, — рухсат этди сўнг-ра хаёлчан қиёфада, — вазифани муроддагидек бажара олсанг, бизни бағоят хурсанд қиласан.

— Сўзим-сўз, жаноб!

УН БИРИНЧИ БОБ

1

Можунгйингнинг қисмлари Оқсудан Моролбошига етиб келгунича оралиқда дам олмай, жадал олға силжиди. Қўшиннинг олди суворилари орқада келаётган пиёда қисмларни етиб келишини кутиб Моролбошининг ғарб тарафидаги чоғроқ дўнглик жойда тўхтади.

Юнги қирқилган қўйнинг терисидек тақир тепаликнинг ёнбағирларида қатор-қатор тикилган оқ чодирлар пайдо бўлиб, бу чўлнинг манзарасини ўзгартириб юборди. Дарҳол қозонлар осилиб, гулханлар ёқилди. Катта оқ чодир бошқа чодирлардан алоҳида ажралиб турарди. Чингхай ўлкасидан тортиб юриш пайтлари бу чодир Можунгйингга тегишли бўлиб, ҳам ётоқ, ҳам «мажлисхона» вазифасини ўтаб келмоқда. Ҳозир чодирнинг ўртасида ўрнатилган кўчма стол устида «Қашқар харитаси» ёйиғлиқ турибди. Осма чироқнинг ёруғида харитага тикилиб турган Можунгйинг жанг режасини кўздан кечириш билан банд эди. Қанча-қанча манзилларни дам олмай босиб, чарчаб келганига қарамай, машғулот қиладиган бу «бола қўмондон» одатдагига нисбатан жиддий кўринарди.

Шарқий Туркистон жумҳурияти билан иттифоқ тузиш амалга ошмай, таклифи рад этилганидан ғазабланган Госилинг «шиддатли ҳужум» қилишга қарор қилган эди. Госилинг ўз таклифини рад этишганини Собит домладан кўрмади. Бирлашишга тўсқинлик қилган Хўжаниёз эканлигига тушуниб, унга нисбатан душманлиги ортди: «Уни терисига сомон тикаман!» дея қасамёд этган Госилинг ниятини амалга ошириш учун бор кучи ва ақл-идрокини сарф қилишга киришган эди. Мана шу пайтда Қашқар харитасига қараб туриб Хўжаниёзга бериладиган зарбани кўз олдига келтирар эди. «Жасадингни хотинларингнинг сочига

боглаб сазойи қилмасам, отимни бошқа қўяман!» дея тишларини гижирлатарди Госилинг.

— Мохўсан киришга рухсат сўраяпти, — деди чодир остонасида пайдо бўлган соқчи.

— Қирсин! — деди харитадан кўзини узмай Госилинг.

Мохўсан чодир ичига кириб, бир неча дақиқа тик туриб қолди. У харитага берилиб қараётган Госилингни диққатини бўлишга ботина олмади. Госилинг Мохўсаннинг кириб келганини сезса ҳам харитага тегишли белгиларни қўйиб бўлганидан кейингина унга қараб:

— Янгилик борми? — деб сўради.

— Тил тутиб келинди.

— А? — Госилингни сесканганини ҳам, хурсанд бўлганини ҳам тушунмаган Мохўсан:

— Душман тарафидан тил тутулиб келинди, — дея такрорлади.

— Сўроқ қилиндими? Нима деди?

— Хўжаниёз олдимиздан тўсиб чиқмоқчи эмиш...

— Хе! Сен сомон қурсоқ билан йўлда олишадиган бўлдик... Бу бизнинг фойдамизга! — Госилинг хурсанд бўлиб кетгани учун Мохўсаннинг елкасига қоқиб қўйди ва кўрсаткич бармоғини тишлаган кўйи ниманидир режалаштиргандек чодир ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Сомон қурсоқнинг қисмлари қаерда экан? — деб сўради Мохўсаннинг қаршисида тўхтаб, унинг кўзига тикилган Госилинг.

— Хўжаниёзнинг асосий кучи Оғу, Остин-отушларда экан.

— Тўхта! — дея яна харитага тикилди Госилинг. У харитадан Оғуни топиб, бигиз бармоғини шу жойга ниқтади:

— Сомон қурсоққа мана шу жойда қақшатқич зарба бераман!

Госилингни ҳайқиригидан қўшни чодирларда дам олаётган офицерлар ҳам чўчиб кетишди.

Можунгнинг ҳарбий чодирини ташламай олиб юргани каби Хўжаниёз ҳам «Кучарлик хоним»ни сафарларда ёнида олиб юрадиган одат чиқарган эди. Тонг

ёришмасдан етиб келган «чопар» муҳим хабар олиб келганлиги учун, хилват ўринда ётган «Ҳожи хўжам»ни уйғотиб, унга келтирилган хабарни етказиш зарурати туғилди.

— Қим? — деб сўради момиқ ёстиқдан бошини кўтармай Хўжаниёз.

— Госилинг яқинлашиб...

— Ҳой, нима дединг?! Мем, мем! — Госилинг номи Сафохуннинг оғзидан чиқиши ҳамоно ўридан қандоқ туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди Отуш бойларидан бирининг уйига жойлашган Хўжаниёз. Бойнинг меҳмонхонасини вақтинча «қабулхона» қилиб олишган эди. Хўжаниёз кийиниб чиққунича, Сафохун «қабулхона»га шам ёқтириб тайёр турарди.

— Яқинлашди дедингми анави лўмўдани? — Хўжаниёз Можунгўйингни «лўмўда» деб атар эди. Унинг овози титраётгандек туюлди Сафохуннинг назарида.

— Моролбошининг ёнига чодир тиккан эмиш, разведкачи қисмлари анча яқинга келиб қолганмиш.

— Вой, лўмўда... — деб соқолини юлиб ташлаётгандай маҳкам қисмлади Хўжаниёз. У чуқур хаёлга чўмди. Охир бошини кўтариб, Сафохунга қараркан, паст овозда:

— Полковник Аамат олға силжисин! Биз уни кетидан қўзғоламиз, — деб буйруқ берди. У харитани ҳам, олдинги сафдаги разведкачи қисмлардан келган маълумотларни ҳам кўздан кечирмади.

Вазият қалтислигини кўриб турган Сафохун Хўжаниёзнинг бу қадар тўмтоқ буйруқ беришига қаноат ҳосил қилмади. Унинг фикрича, аскар бошлиқларини чақиртириб, жиддийроқ маслаҳат қилиши лозим эди. Чунки Хўжаниёзнинг қисмлари Оқсув-Қашқар йўлининг қоқ ўртасидаги «кўприк» ҳисобланадиган Моролбошини Можунгўйингдан олдин эгаллаб олиши ва шу ҳарбий стратегик аҳамиятга эга жойда мудофаа истеҳкоми вужудга келтириш мўлжалланган эди. Лекин Можунгўйинг бу қулай маррани олдинроқ эгаллаб олибди. Шундай бўлганидан кейин, олдинги режани қайта кўриб чиқиш ва Можунгўйингни қаерда тўсиб чиқишни белгилаш ва маслаҳатлашиш ўрнига «полковник Аамат олдинга қараб силжисин...» деб буйруқ бериб қўя қолинди.

— Бор, буйруқни бажар! — деди Хўжаниёз чиқиб кетмай товсалланиб турган Сафохунга ўдағайлаб.

— Бошқа маслаҳатлари йўқми?

- Яна қанақа маслаҳат?
- Аскар бошлиқлари билан...
- Бор! Маслаҳатни эртага йўл устида қилиб оламиз.

3

Хўтанликлар расмийат учунгина Қашқар ҳукумати-га қўшилган бўлиб, амалда эса ўзларининг мустақил мавқеларини сақлаб қолишган эди. Бу «бирлашиш» Мамат Имин Буғранинг ташаббуси бўлмаганида амалга ошмас эди. Мустақил «Хўтан подшолиги»ни сақлаб қолиш умиди йўқолмаган эди. Шомансур акиси Буғранинг зўрлаши ва қатъий талабини рад қилолмай, акасининг раъйига кўра ислом жумҳуриятининг ҳарбий қўшини таркибига ўтишга мажбур бўлган эди. Лекин ўзи қўмондонлик қилаётган уч мингга яқин аскар билан Ёркентда турарди. Шомансурни Қашқарга икки маротаба таклиф этишди. Бундан мақсад Шарқий-Туркистон жумҳуриятининг қарамоғидаги қисмлар, Хўжаниёз билан шимолдан келган аскарлар, Ўрозбекнинг Қашқардаги доимий аскарлари ва Хўтан аскарларини бирлаштириб, ҳарбий таълим-тарбия ишларини яқка қўмондонлик раҳбарлиги остига олишдан иборат эди. Бу тариқа ташаббуснинг моҳиятини тўғри тушунмаган Шомансур ҳар хил баҳона ва сабабларни келтириб, Қашқарга келишдан бош тортди. Атрофидаги яқинларига эса «Ўрозбекка бўйсунадиган аҳмоқ йўқ...» дея керилиб юрди.

Шимолдан келаётган хавф-хатардан, хусусан, Шингшесайнинг катта ҳарбий кучга таяниб, жанубга — Олтишарга ҳужум қилишга тараддуд қилаётганидан хабар топган Буғра Хўтанда жим ётишни лозим кўрмади. У яна бундай жиддий вазиятда Шомансурнинг ўзбошимчалик қилиб Хўжаниёзнинг фармонларини рад этишидан хавотирланди. Мана шу сабаблар туфайли Хўтандаги ишларни бошқаришни Ниёз аъламнинг зиммасига юклаб, Ёркентга келишга шошилди. Буғра Ёркентга келган куни Замон ҳам бу ерга етиб келган эди. Буғра билан Шомансурлар бирликда Замонни қабул қилишди. Собит домланинг мактубини жиддий эътибор бериб ўқиб чиққан Буғра жавоб қайтаришдан олдин мактубни Шомансурга узатди. Шомансур мактубга наридан-бери кўз югуртириб чиқди-да, ҳаммасига Замон айблiday унга қараб ўқрайди.

— Айиққа ўшаб иниди биқиниб ётган Мозихўйни қувиб чиқаришни менга юклашибди-да! — деди ранжиган қиёфада Шомансур. У мактубни йиртиб ташламоқчи бўлдию, лекин Буғранинг ҳурмати учун стол устига қўйди.

— Бу сафар Қашқарга бориб, Собит домлам ва Хўжаниёз ҳожилар билан кўришмоқ ниятида эдим, — деди Буғра иниси Шомансурнинг мантиққа сиғмайдиган сўзларига эътибор бермай, — Қашқардаги аҳволдан бизни кенгроқ хабардор қилишингизни илтимос қиламан, Замонжон.

Буғранинг мулоим табиатига хос сўзлари ўринлигини пайқаган Замон:

— Менинг фикримча, аҳвол анча оғир!.. — деди.

— Масалан, қайси жиҳатдан? — дарҳол савол берди Буғра.

— Сиёсай-иқтисодий, ҳарбий-маъмурий жиҳатларни назарда тутяпман, чунки...

— Тўхтанг, тўхтанг! — деди Замоннинг гапидан хавотирланган Буғра. Унинг сўлғин қовоқлари яна ҳам уюлгандай бўлди, — сиз айтганингизни тўғри тушунган бўлсам, тушқунлик эмасми бу? Қани, муфассалроқ шарҳлаб беринг, Замонжон!

— Сиёсий мавқеи ва дунёқараши ҳар хил шахсларнинг ўзаро келишмовчиликлари ҳаракат бирлигига путур етказажак...

— Келишмовчилик — азалий касалимиз. Бу касалнинг азобини оз тортмадик... — дея хўрсинган Буғра Шомансурга буюрди: — Бугуноқ аскарларингни Енги-сорга бошлайсан!

— Хўп бўлади! — деди Шомансур.

— Мен ҳам Хўтанга тезда қайтиб боришим керак, — деб ўрнидан кўзғалди Буғра. — Сиз билан, Замонжон, вақт топиб яна бафуржа гаплашармиз.

— Биз билан бирга бўлсангиз дуруст бўлар эди, ака.

— Жангдан қочаётганим йўқ, — деб Шомансурга қаради Буғра, — жанг чоғида орқа томонни мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эга, у олдинги саф ғалабасини таъминлайди. Хўтанга бориб, халқни душманга қарши сафарбарликка чорлаш зарур. Биз учун ҳозир бирлашиш ва душман иғвосига қарши шай бўлиб туришдан бошқа муҳим вазифа йўқ.

— Менга рухсат беринг, ака, тайёргарлик кўрай, — рухсат сўради Шомансур.

— Топширилган вазифани пухта бажаришинг за-
рур, Шомансур! Ватан-миллатнинг бошига оғир кун
тушган экан, бу йўлда фидойилик кўрсатиш фурсати
келди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Хўжаниёзнинг қисмлари «Чўкон ёр» деган жойда
мудофаада турганидан хабар топган Можунгйинг «душ-
ман олиб улгургунча» тўсатдан ҳужумга ўтишга қарор
қилди-да, дарҳол ҳаракат қила бошлади. У генерал Мо-
шиминнинг пиёда қисмлари «ўтар йўл» яъни Қашқар
йўлини тўсиб, олға қараб силжишга, Мохўсаннинг «чи-
бинг» деб аталадиган суворилар биригадасини ғарб-
даги қирқилар орқасидан ўнг қанотга, Байдонинг пол-
кини Моролбоши қишлоғининг шарқ тарафидан кесиб,
бутазорлар орқали сўл қанотга ўтиб олишини белгилади.
Ўзи бўлса, ўнта автомашина ҳамроҳлигида ҳимоячи
қисмлар билан Мошиминга ёнма-ён олға юрди. Можунг-
йингнинг қуввати Хўжаниёзнинг кучидан сон ва сифат
жиҳатидан устун турарди. Можунгйинг жанг режасини
тузганида шуни назарда тутганди. Лекин унинг ёдидан
Сантайдаги Шингшесай билан жангда куч-қуввати ор-
тиқ бўла туриб енгилганлиги ҳеч эсидан чиқмас эди:
шундай қилиб, ўзига ортиқча ишониб душман кучини
назарга илмаганлиги сабабли енгилганлигидан доим
ўзини койиб юрарди.

Шунинг учун бу сафар жуда эҳтиёт бўлиб қадам бо-
сишни, «ҳужум, чекиниш, яна ҳужум» тактикасини қўл-
ламоқни мўлжаллаган эди.

Хўжаниёзнинг ҳам бу жангга тайёрлиги олдингига
нисбатан анча пухта бўлиб, у асосан мудофаада бўлиш,
имкон туғилгандагина ҳужумга ўтишни режалаштирган-
ди.

Икки ҳарбий сардор — Хўжаниёз билан Можунг-
йинглар уч йил давомида майда тўқнашувлар қилиб
келишганди. Хўжаниёз Можунгйингга ютқизиб қўйган
хўроздай «ўрин бўшатиб» келган экан, бу гал хоҳласа
ҳам, хоҳламаса ҳам расмий, узил-кесил тўқнашиши
керак албатта!

Хўжаниёз жангларда синалган полковник Аманнинг

полкини ўртага, полковник Қурбоннинг суворий полкини ўнг қанотга, кейин қўшилган Решитамнинг «Қора телпаклар» суворийларини полковник Ниёзнинг отличларига бирлаштириб сўл қанотга, Ҳамидуллабекнинг «Кучор фидойилари»ни заҳира қўшин сифатида орқа сафга жойлаштирди. Унинг фараз қилишича, душмanning асосий кучи ўртага қаратилиши муқаррар бўлгани учун ўзи полковник Амант қошида туриб жангга қўмондонлик қилмоқчи эди...

Шимол тарафда туғ кўтарилди. Душман борган сари яқинлашиб кела бошлади.

— Болаларим! — дея мурожаат қилди Хўжаниёз, — мен ўқ чиқармагунимча отманглар! — У дурбинини шимолга қаратиб, қимир этмай кузатиб турарди. Дўрдоқ лабларини қимирлашига қараганда ичида ниманидир такрорлаётганга ўхшарди.

Можунгйинг қисмларининг олдинги сафи яқинлашиб келди-да, шартта тўхтаб, ёйила бошлади. Пиёда аскарларнинг кетидан чанг-тўзон кўтариб келган автомашиналардан пулемёт, замбараклар туширила бошланди. Буни кўриб Хўжаниёзнинг юраги шувиллаб кетди. «Бундай қуролларни кўрмаган йигитлар чўчиб кетишмасайди» деб пичирлади кўзини дурбиндан узмай.

— Амант!

— Лаббай, Ҳожи ота!

— Йигитларни огоҳлантиринглар, машиналардан кўрқиб, жойларини ташлаб кетишмасин.

— Хўп, Ҳожи ота! — дея Амант окоп бўйлаб югуриб кетди. У юзликларнинг бошлиқлари орқали Ҳожи хўжамнинг буйруғини жангчиларга етказди. Жангчилар унча чуқур қазилмаган окоплардан бошларини чиқариб, душман томонда бўлаётган ҳаракатларни диққат билан кузатиб ўтиришди.

— Бугун даҳшатли жанг бўладиганга ўхшайди, йигитлар, — деди ёши бошқалардан катта серсоқол жангчи, — кўряпсизларми оқ телпакликларнинг тизилиб келаётганларини?

— Қора қўнғизларга ўхшаб юриб келаётган машиналарни кўряпсизларми? — деди турфонлик жангчи, — қандай бало бостириб келяпти ўзи устимизга...

— Шунини айтгин-а, дўстим... Ана, четдаги машинадан аллақандай катта нарсани туширишяпти, ё пирим! — деб ташвишланди қумуллик жангчи.

— Ҳой, укам, ўқлар отилмасдан кўрқма! Ажалинг

етмаса, ҳеч нарса бўлмайди, — деб далда берди соқолли киши.

— Бу оқ телпакликлар билан неча марта жанг қилиб кўрганмиз. От устида урушишга унча абжир эмаслар. Фақат анави қора қўнғизлари чатоқ-да! — деди турфонлик жангчи. Шу орада тўрт-беш отлиқ кўз кўргидек ердаги сафдан ажралиб чиқишди-да, кун ботиш томондаги тепаликка юргач, дўнг устига чиқиб, отларидан тушдилар. Улардан бири дурбинни тўғрилаб, атрофга назар ташлай бошлади.

— Госилинг. Мен у лўмўдани яхши танийман, — деди соқолли киши.

— Отиб ташлайми, ўша ўлса, тинчирдик. Бу қароқчи бошимизга роса дардисар бўлди-да! — деб милтиғининг затворини шақиллатди турфонлик жангчи.

Унинг ниятини сезгандай Госилинг қўрғонча орқасига ўтиб кетди.

— Ризқимизга зомин бўлиб, қаёқдан пайдо бўлишди бу бузғунчилар... Шулар ростдан ҳам мусулмонмикан?

— Шунга айткин-а, дўстим!

— Ана, Госилинг қўли билан биз томонни кўрсатяпти!.. — деди баланд овозда қумуллик жангчи.

Госилинг дўнг устига қайтиб чиқиб, тикка турганча оқ қўлқопли қўлини баланд кўтарган эди, баногоҳ «Шаша-ша!» — деган даҳшатли сурон эшитилди-да, гумбурлаган замбарак овози янграй бошлади. Замбараклардан отилган ўқлар аскарлар жойлашган окопларнинг олди-орқасига туша-туша чор атрофни чанг-тўзонга тўлдириб юборди.

— Ё, алҳазар. Бу қандай бало-қазо!.. — дейишарди окопдан бош кўтармай ерга ёпишиб ётиб олган жангчилар. Оралаб нишонга теккан замбарак ўқларидан парчаланиб кетган одам аъзолари тупроққа қўшилиб ҳавога кўтариларди. Бундай даҳшатли манзарани биринчи марта кўрган жангчилар қўрқиб кетишганидан ўқ узишга ҳам ҳоллари қолмади. Уларни номус ва душманга нисбатан нафрат ушлаб турарди. Замбараклардан отишма тўхтаб, жанг майдони бир неча дақиқа жимиб қолгандай бўлди-да, Мошиминнинг пиёда қисмлари ҳужумга ўтди. Ҳужумчилар қиличларини яланғочлаган кўйи мўр-малахдай бостириб келишарди.

Можунгйингчилар худди сайилга келаётган каби ҳеч нарсадан ҳайиқмай дадил одимлардилар. Улар ёнгинага яқинлашиб қолганларида:

— Отинглар! — дея команда берди Хўжаниёз.

Жангчилар ўт очдилар. Душман сафларининг олдида келаётганлар қулай бошлаганига қарамай, қолганлар бепарво ҳамон олдинга қараб силжишар эди. Уйғурлар қулай маррага ўрнашиб олганликлари учун ёмғирдай ёғаётган ўққа қарамай можунгйингчиларга зарба бериб, охири уларни ҳимояга ўтишга мажбур қилишди. Энди Хўжаниёзнинг мерганлари ишга киришишди. Улар кўзга илинганки можунгйингчини отиб думалатишарди. Пиёда қисмларининг ҳужуми қаттиқ қаршиликка дуч келиб, олға силжиш ўрнига мудофаага ўтиб олганидан ғазабланган Можунгйинг:

— Суворийлар ҳужумга ўтсин! — деб буйруқ берди.

Мохўсаннинг суворийлари қиличларини ҳавода ўйнатиб, «ша-ша-ша» садоси остида ҳужумга ўтишди. Улар жанг майдонининг ўнг қанотидан шиддат билан от суриб келишарди.

— Қурбонийёз, отланинглари! — буйруқ берди Хўжаниёз. Бир зумдаёқ икки тарафнинг суворийлари жангга кириб кетишди! Қиличларнинг шақур-шуқири ва отларнинг қаттиқ кишнашларига «ша-ша-ша» овозлари қўшилиб, жанг майдони сурон билан тўлиб кетди. Сўл қанотда ҳам Байдо билан Решитамнинг отлиқ аскарлари жангга кириб кетишди. Суворийлар жангида Хўжаниёзлар душманни анча қисиб қўйиб, охирида чекинишга мажбур қилишди. Пиёдалар ҳам Мошимин қисмларини олдинга силжитмай қўйди.

— Баракалла, болаларим, баракалла! — деярни жангга устунлик қилаётган аскарларидан мамнун бўлиб Хўжаниёз. У руҳланиб кетиб отига минди-да, ўзи ҳам жангга ташланди.

У бедови тизгинини қўйиб юбориб, икки қўлидаги икки маузерида тинимсиз ўқ узиб борарди. Ҳожи хўжаниннинг жангга кирганидан руҳланган жангчилар душман устига яна шердай ташландилар, душман каллалари жанг майдонида сапчадай думалай бошлади.

Хўжаниёзнинг жанг майдонига кирганини пайқаган Можунгйинг: «мардлигинга қойилман, шоввоз — дея Хўжаниёзга офарин ўқиди, — сени бир ўқ билан отингдан учириб юборишим мумкин, лекин ундай қилмайман. Тирик қўлга тушираман...» Шундан сўнг у ҳам отининг бошини жанг майдонига бурди. Унинг икки қўлидаги кумуш дастали қиличлар қуёш нурида ярқираб, қўмондоннинг жасур қиёфасини янада ҳайбатли ва қудратли кўрсатди. Госилингни шиддат билан от чоптириб келаётганини пайқаган аскарлар чекинишдан тўхтаб, қай-

та ҳужумга ўтишди. Жанг янада ҳам даҳшатли қирғин-баротга айланди. Агар Можунгйинг пулемётлар ўрнатилган машиналарини ишга солмаганида, бу жангда Хўжаниёз ғалаба қозониши аниқ эди. Афсуски, гувиллаб келаётган машина устидан отилаётган пулемёт ўқларига бардош беролмаган Решитамнинг «Қора телпаклари» чекиниб, қоча бошлаган эди, бу таҳлика бошқаларга ҳам таъсир этиб, улар ҳам марраларини ташлаб, қоча бошладилар.

— Қочманглар, ҳой болаларим!.. — ялингандай мурожаат қилди ўқ узишни давом эттираркан Хўжаниёз, — қўрқманглар, машинага қаратиб ўқ узинглар!

Хўжаниёз саросимага тушди. Унинг атрофидаги аскарлари оз қолган эди. Иложи бўлмагач, у ҳам чекинишга мажбур бўлди. Улар унча узоқ бўлмаган чангалзорликка яширинишди. Можунгйинг чакалакзорликка бостириб киришдан чўчиб, қуршаб олишга, чет тарафларга қочганларнинг кетидан қувлаб, йўқ қилишга буйруқ берди...

2

Мозихўй хурсанд эди. У энди қуршовдан чиқиб, душманлари билан очиқ майдонда юзма-юз туриб олишиш имкониятига эга бўлганди. Можунгйингдан келган махфий йўл-йўриқларда Ўрозбек ва Шомансурга тўсиқ солиб, уларнинг Хўжаниёзга ёрдам бериш йўлларини кесиб қўйиш кўрсатилган эди. Агарда Можунгйингнинг Қашқарга ҳужуми баъзи сабабларга кўра яна бирор ой кечикканида, қуршов ичида узоқ муддат қолган Мозихўй қисмларининг аҳволи танг бўлар, озиқ-овқати тугаб, оч қолган йиртқишлар сингари Янгисар қўрғонидан чиқишга ва таваккал қилиб ҳужумга ўтишга мажбур бўлар эди-да, узил-кесил мағлубиятга учрар эди. Мана энди Мозихўйнинг омади келиб қолди. Ашаддий душман Хўжаниёз ҳам жанг билан овора.

Мозихўй ўз қарамоғидаги аскарларни иккига бўлди. Унинг бир қисми Ўрозбекни «калака» қилиш, яъни девор устида яшириниб туриб, кўҳна Қашқар шаҳарига ўқ ёғдириш орқали душманни чалғитиш; аскарларнинг қолган қисмини бўлса, қўрғоннинг жанубий дарбозаси тагидаги «ер ости» йўлидан ташқарига чиқариб, Ёркентдан келаётган Шомансурга қарши жанг қилишдан иборат. У мана шу режани амалга оширишга ошиқарди.

Можунгйинг билан Хўжаниёзлар чакалакзорларда жанг бошлаган куни Мозихўй ҳам девор устидан Қашқарнинг эски шаҳарига қаратиб ўқ ёғдира бошлади. Уни ҳужумга ўтди деб фараз қилган Урозбек аскарларини жанговар ҳолатга келтириб, Қашқарнинг янги шаҳарини шимолий ва ғарбий томонларидан қуршаб олиб, мудофаага ўтиб, икки томондан баробар отишма бошланди. Шу кечаси Мозихўй бир қисм аскарларини бошлаб ер ости йўли орқали ташқарига чиқиб олиб, Янгисар томон юрди. Унинг мақсади Шомансурни Янгисарга киргизмасдан «Ҳемитнинг сейи»да тўхтатиб, тор-мор қилмоқчи эди. «Сен хўтанликни, — деб ғойибона хитоб қилган эди у Шомансурга қарата, — сени асир олиб, каллангни найзамга санчиб сазойи қилмагунимча хумордан чиқмайман».

1933 йилнинг 9 августида Темур-синжонгнинг Улуғчотга кетганидан фойдаланган Мозихўй Қашқарни ишғол қилиб олган эди. 16 августда эса Темур билан Шомансур бирлашиб, Қашқарнинг эски шаҳарини Мозихўйдан қайта тортиб олишган эди. Кейин Мозихўй босмачи Усмон қирғизни қўлга олиб, Темурга суиқасд қилиш орқали уни ўлдириб, ўчини олишга муяссар бўлган бўлса ҳам, лекин Шомансурга қўли етмай юрар эди. Мана энди фурсат келди — Мозихўй Шомансурни ғажиб ташлашга ҳозирланиб, отланиб чиқди. Олдиндан режалаштирилгани бўйича Мозихўй Янгисарга етиб боргунича, Можунгйинг томонидан юборилган қўшимча куч — бир полк суворийлар Қалпун, Остин отушнинг ғарбий тарафидан ўтиб, Янгисарга келиши керак. Мана шу ёрдамчи кучга ишонган Мозихўй кўтаринки руҳ билан Ёркент тарафга йўл олди.

...Замон белгиланган ётоқхонасига эндигина қайтиб келиб, дам олмоқчи бўлган эди, уни Шомансур чақиртирди. Қуёш ҳали ботмаган бўлса ҳам ичкари уйларга бошлаб кирувчи йўлакларга шамлар ёқиб қўйилган эди. Шомансур устки кийимини ҳам ечмай, катта момиқ ёстиқларга ёнбошлаб олиб, хизматкори чақиб бераётган Янгисарнинг бодом мағзини ерди. Замон кириши билан:

— Келинг, Замонжон, ўтиринг, — деб таклиф қилди.

Замон ташаккур изҳор этиб, икки қават ёзилган кўрпачанинг устига ўтирди.

— Иссиқ чой келтир! — буюрди Шомансур.

— Хўп бўлади! — деб ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим билан чиқиб кетди хизматкор.

— Нохуш хабарлар бор, — деди маъюс қиёфада Шо-

мансур,— Анави атоқли Ҳожи хўжангиз чакалакзорда бола қўмондондан зарба еб тум-тарақай қочибди...

— Жангда чекиниш ҳам бўлиши мумкин, — деди Замон Шомансурнинг аччиқ киноясидан ранжиб, — бу чекиниш мағлубият деган гап эмасдир!

— Қайдам, — дея бошини чайқади Шомансур. — Маълумотларга қараганда, аскарлар орасида таҳлика, халқ орасида ваҳима аломатлари юз бермоқда. Бу вазиятда бизнинг жанг қилишимиз ҳам мушкул бўладиганга ўхшайди...

Замон «Жангнинг шарпасини ҳам кўрмай, Хўтанга чекиниб кетмоқчи бўляпсизми?» дегандек Шомансурга қаради.

— Сиз келмасингиздан олдинроқ, — деб давом қилди Шомансур, — сардорларимиз билан маслаҳат қилдик... — у гапни чўзиб ўтирмади. Ўзига сирдош яқинлари билан орада бўлган маслаҳатни ҳали унча яқин бўлмаган Замонга ошкор қилишни истамади шекилли, гапини қисқа қилиб, — ўзингизнинг ҳам хабарингиз бордир? — деб сўради.

— Хабарим бор. Шунинг учун ҳам отдан тушибоқ, халқ орасида қандай гап борлигини билиш учун бозорга бордим, — деди чўрт кесиб Замон.

— Ҳа, ҳа, халқ орасида қандай гаплар бор экан? — қизиқиб сўради Шомансур чой олиб кирган хизматкор иккалаларининг олдига икки пиёла чой қуйиб, хўжайиннинг ишораси билан тез чиқиб кетгач.

— Қўлида милтиқ, белида қилич, остида чопқир оти бөр жангчилар ўринсиз таҳликага тушганида, қуролсиз халқ ташвишда боши қотиб, оёғи етган жойгача қочса таажубланиш ўринсиз бўлса керак?

— Ҳмм... — Замоннинг таънаси қоқ нишонга текканидан Амирсоҳибнинг нафаси ичига тушиб кетди. У: «бунинг маҳмадоналигини қара-я... Оғизда лоп урганинг билан ҳали ўқ овозини эшитсанг, шаталоқ отиб қочарсан, ҳойнаҳой!» — деб қўйди ичида.

— Қашқарнинг эски ва янги шаҳари оралиғида Мозихўй билан Ўрозбекнинг жанг қилаётганлигидан хабарингиз борми?

Замон:

— У ҳолда сиз дарҳол ёрдамга боришингиз зарур эмасми? — деган эди, бақрайиб қараган Шомансур нимадир демоқчи бўлдию, лекин гапира олмай тўхтаб қолди.

— Аммо лойиқ кўрсалар, мен ҳам қурол ушлаб жангга қатнашсам.

— Акамлар сизни менга омонат қилиб топширганлар. Шу боисдан сизни эҳтиёт қилишим керак, — деди Шомансур.

— Четдан туриб кузатувчилик қилишни хоҳламайман. Ижозат берсалар, бирор юз жангчини бошлаб олдинг сафга бораман, — деди қатъий қилиб Замон.

— Маслаҳатлашиб кўрамиз, ҳозир дам олинг, Замонжон.

ИККИНЧИ БОБ

Ҳайҳот, азиз ёронлар

Не бўлди Пичону Турфонлар

Бу маҳзун ғазал Пичон, Турфон қирғинидан кейин халқ ичига кенг тарқалиб кетди.

Турфон халқини Шингшесайнинг ёлланма каллаке-сарлар — Попингутчи оқ бандалар қирган бўлса, Пичон халқини Можунгйингчилар тифдан ўтказганди.

Липиллаб ёнаётган шамдан кўзини узмай хаёл суриб ўтирган Рўзи икки йил муқаддам уйғур халқининг юрагига қонли доғ бўлиб ўрнашиб қолган ана шу фожиани эслаб, мунгли оҳангда шу дардли ғазални такрорлади.

— Ғариблашиб қолибсиз-ку, Рўзи ака! — деди кириб келган Замон.

— Бугун кўнглим ғаш, ўпкам тўлиб турибди...

— Ажаб, — деди ҳайрон бўлиб Замон, — бундай гапни сиздан эшитганимга ишонгим келмаяпти, Рўзи ака.

— Ҳай, ўн кулгининг бир йиғиси бор, деганлари ростмикин-а... Миямни нохуш хаёллар чулғаб олган. Ҳалиги иккимиз Турпоннинг четидаги учратган мўйсафид ҳеч кўзимдан нари кетмайди.

— «Хурсандчиликни ўйлаш керак» дер эдингиз, қани сиздаги ўша шижоат?

— Билмадим. — Рўзи яна надоматли уҳ тортди.

— Қани бўлмаса, ўрнингиздан туринг-да, бирор нарса бўлса келтиринг. Иккаламиз ўтириб тамадди қилиб олайлик. Балким эртага жангга отланармиз.

— Жангга?!

— Жангга! Ажабо, чўчиб кетдингизми, Рўзи ака?

— Йўғе... — деб дудуқланди Рўзи ва «жанг» иборасидан чўчиб кетгани учун хижолатда илдам ташқарига

йўналди. Замон Рўзининг тушкун кайфиятига ҳайрон бўлса-да, лекин бунинг сабабини суриштирмади. Унинг хаёлини жанг ва жангда бошқаларга ўрناق бўларли жасорат кўрсатиш фикри чулғаб олган эди.

— Жангда ёлғиз ғайрат-шижоатгина кифоя қилмаса керак. Жанг қилиш маҳоратига эга бўлиш ҳам зарур. Менда мана шундай маҳорат йўқ... Менга ишониб топширилган йигитларни ўққа тутиб бераманми? Фаҳм-фаросатни ишга солиш керак. «Ўн маротаба чап бериб, бир марта жанг қилиш керак» дейишади-ку...

— Ҳаммалари ухлаб қолишибди — деди ташқаридан қайтиб кирган Рўзи.

— Қорним тўқ. Шомансур меҳмон қилди. Фақат сиз билан бирпас гаплашиб ўтирай дегандим, Рўзи ака!

— Илтифотлари учун қуллуқ, — деди Замоннинг дилидаги хоҳишни англаб Рўзи. — Манави мешни, — дея қўлидаги мешни кўрсатди у, — бояги кишидан сўраб олдим. — Шундан сўнг қўлидаги мешни стол устига қўйди-да, чўнтагидан бодомлар чиқарди, — бодом мусалласга яхши газак бўлади.

— Сиз билан сафарга чиққан одам дашту биёбонда ҳам оч қолмайди, тўғрими, Рўзи ака?

— Мен бечорани сиз мақтамасангиз, бошқа ҳеч ким мақтамайди.

— Келинг, ўтиринг, — дея Замон мешни қўлига олиб, пиёлаларга мусаллас қўйди, — жангда жасорат кўрсатиш учун ичайлик!

— Ичайлик, хўжам, ичайлик. Бундан бошқа кўнгил очар нарса ҳам қолмади.

— Ажойиб бодом экан-ку!

— Янгисар бодоми.

— Шундай денг-а, Рўзи ака! Қашқарда мева кўп экан-да!

— Омон бўлсак, Замонжон, ҳали сизга кўп боғларни сайр эттираман.

— Айтганингиз келсин, — Замон яна мусаллас қўйди. Уларнинг ҳар иккаласи шаробни камдан-кам истеъмол қилишар эди. Фақат зериккан чоғларида оз-оз ичардилар холос. Бугун нима сабабдандир кўпроқ мусаллас ичаётгандилар.

— Шундай қилиб, жангга отланамиз дедиларми?

— Бошқалар нима ўйлашса ўйлашаверишсин. Лекин сиз билан мен ватан учун, миллат учун жанг қиламиз. Ғулжадан мана шу олий мақсад билан йўлга чиққан эмасмидик, Рўзи ака?

— Бу сафарги жанг менга негадир машаққатли, хатарли бўлиб туюляпти...

— Иккаламиз ёнма-ён туриб жанг қиламиз.

— Балли!— деб хурсанд бўлди Рўзи,— Сиз ёнимда бўлсангиз, оқ қалпоқликлар у ёқда турсин, дев бўлса ҳам саранжомлайман.

Замон Рўзининг гапидан роҳатланиб кулди. Шу пайт кимдир эшикни тақиллатиб қолди.

— Ким?— ўрнидан қўзғалмай сўради Рўзи.

— Мумкинми?

— Кириг, марҳамат, — деб жавоб қайтарди Замон. Эшик очилиб, остонада башанг Сайфи пайдо бўлди. У қўлини кўксига қўйиб, салом берди.

— Хуш келибсиз. Марҳамат, ўтириг, Сайфи афанди.

— Базми жамшид қилаётган экансизлар-да, афандилар? — деди ўтирганидан кейин Сайфи. Унинг ҳорғинроқ овози худди хумга тушиб қолган арининг гингиллашидай эшитилди Замон билан Рўзига.

— Аҳволлар қалай?

— Сиз билан холи гаплашмоқчи эдим. Хўш...

— Ўзимизники бу киши. Ҳеч тортинмай, бемалол гапираверсангиз бўлади, — изоҳ берди Замон.

— Икки кишининг суҳбатига учинчи кишининг суқулиши ортиқча бўлишидан беҳабар экансиз-да, Замонжон?

— Шубҳаланадиган одам бир кишидан эмас, ҳатто ўзидан ҳам гумонсирайди, — Замон Рўзига қараб, чиқиб туришини ишора қилди.

— Хизматкор билан опоқ-чапоқ бўлиб олиш яхши эмас, Замонжон, — деди Рўзи чиқиб кетгач, эшик томонга ишора қилиб Сайфи, — бошлиқ ўз обрўйини билгани яхши.

— Ғойиб ҳожи сизга шундай муносабатда бўладими?

— Менинг йўлим бошқа. Мен тагли-зотли оиладанман. Наҳотки мени таги паст Рўзи билан тенглаштирсангиз?

— Менда зарур ишингиз бормиди? — деб сўради Сайфи билан ортиқ ўтиришга тоқати қолмаган Замон.

— Отдан тушибоқ сизни суриштирдим...

— Мени қидирдим денг-а?

— Ҳа! Сизга айтадиган бир қанча янгиликлар бор, — деди бошини кўтариб Сайфи.

— Қулоғим сизда.

— Қайсинисидан бошласам экан...

— Мен қаёқдан биламан? — деди тоқатсизланган Замон.

— Хўжаниёз чекинди...

— Хабарим бор.

— Мозихўй қуршовдан...

— Ундан ҳам хабарим бор.

— Жони ширин бойлар...

— Қочишяпти. Баъзи нозирлар олтин тўлламоқдалар.

— Қаёқдан билдингиз буни? — ҳайрон бўлиб сўради Сайфи.

— Биз сиз ўйлагандай жуда беғам эмасмиз! — Замон мусалласдан икки пиёлага қуйиб, бирини Сайфига узатар экан, деди:

— Отдан йиқилиб тушмай, омон-эсон келганингиз учун ичайлик.

— Яна таъна. Майли, таъна қилаверинглар.

— Майли, таънани қўяйлик.

— Жуда соз...

— Бошқа гапни қўйиб, Ғойиб Ҳожи Янгисарга қандай юмуш билан келганини айтинг? — деди Замон бир пиёла мусалласни ичиб, пўкондай қизариб кетган Сайфига яна бир пиёла ичириб.

— Бизнинг Ғойиб афандининг қандай одам эканлигини ҳалигача билмайсизми? — деб хўжайинини мақтамоқчи бўлди Сайфи.

— У «зот»га биз яна боролмаймиз-да, — деди ўзини ҳеч нарса билмасликка солиб Замон.

— Бизнинг устознинг илдизи узун, унинг бир тарафи...

— Гапиринг, гапираверинг!

— Сизларга алоқаси йўқ. Бари бир тушунмайсизлар, — деб қўлини силтади Сайфи. У кайфи борлигига қарамай, ўзини сергак тутишга ҳаракат қилди.

— Бу ерга сирлашгани келдим дедингиз-ку, кўнглингиздагини айтмай, нега яширябсиз? — деди ўсмоқчилаб Замон. У яна бир пиёла мусалласни Сайфига таклиф қилган эди, Сайфи бошини чайқаб:

— Етар! Наша бўлса эди... — деб қолди.

— На-ша?! — таажжубланди Замон, — яна бунақа «хунарим» ҳам бор денг-а?

— Кайф деганининг султони шунда-да, ғулжалик биродарлар! «Ароқ подишодур, мусаллас вазир. Бўза тентак қиладир, наша беназир».

— Кайф қилишнинг энг расвосига ўрганибсиз-ку! — дея кулди Замон.

— Нима десангиз деяверинг, нашага етадигани йўқ, — тили гулдирай бошлаган Сайфи пешматининг ички чўнтагидан олтин занжирли соатни олиб қаради, — кеч... кўчада ёлғиз юра-юр-юра-олмайман...

У кўзларини ўйнатганча, аллақандай қилиқлар қилиб, шартта туриб келиб, Замоннинг тиззасига бошини қўйди, — Вой мазза...

— Рўзи ака! — дея сесканиб кетди Замон.

— Лаббай! — дарҳол остонада пайдо бўлди Рўзи.

— Манавини, — деди Замон ўзини ухлаганга солиб ётган Сайфини кўрсатиб, — жойига олиб бориб топширинг!

— Хўп! — Рўзи Сайфини чаққон елкасига ўнгаргач, олиб чиқиб кетди.

«Бизнинг устознинг илдизи узун. Унинг бир тарафи...» деб такрорлади Сайфининг гапини Замон ёлғиз қолгач. — Демак, Ғойиб Ҳожининг илдизи узун, унинг бир учи Қашқарда бўлса, яна бир учи Истамбул, Лондонда-да! Агар Сайфининг гапини шундай шарҳлагудек бўлсак, Ғойиб ҳожи муҳожир «уйғур» ва чет эл кишиси бўлиб чиқади... Бу ҳолда Собит домланинг атрофини ўраб олганлар асосан чет эл гумашталари бўлиб чиқмайдами? Буларнинг илдизи бориб Лондонга туташса, уларнинг ҳаммасини тизгини Англиянинг қўлида деган, гап...»

Замон ҳаммомга тушгандек терлаб кетди, томоғи қуриб, чанқай бошлади. «Энди, — деб пичирлади у, — Можунгйинг Япониядан ёрдам олиб, уларнинг ноғорасига ўйнаётгани маълум бўлди. Юнус, Турдига ўхшаганлар бўлса, Хитой истилочиларининг малайи. Хуллас, Шарқий Туркистондаги ҳокимият талаша амалда уч мустамлакачи жаҳонгирларнинг ер, бозор, манфаат устунлиги талашидан иборат экан-да! «Мустақил жумҳурият», «Мустақил Уйғуристон» иборалари шунчаки кўзбўямачилик, қурқуқ сафсатадан бошқа нарса эмас!»

Замоннинг боши қотиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. У: «Вой, толеи паст халқим! — деганича ўтириб қолди.

Кўр ойдин. Осмонни қуршаб олган қора булутлар оралигидан аҳён-аҳёнда юлдузлар кўриниб қолиб ғойиб бўлади. Тун яримлигига қарамай, қишлоқ халқи ҳали уйқуга ётган эмас. Чол ва кампирлар худди уйларини қўриқлаётган каби ҳамон ташқаридан уйларига кирмай ҳовли-жойларини айланиб юришарди. Бундай кечалар-

да хатар сезган итлар тинимсиз вовиллайди, осмонга қараб улийди.

Чўконёр жангида чекинган уйғур аскарлари Оғу қишлоғидаги хонадонларга тақсимлаб жойлаштирилган. Уларнинг баъзи бепарволари ухлаб қолган бўлсалар-да, айримлари душманнинг қувиб келишидан хавотирланиб уйғоқ ётишар эди.

Сафохун билан Муллаохун икковлон жангчиларни хонадонларга жойлаштиришгач, Хўжаниёз қўнган уйга қайтиб келишди. Уларнинг ҳар иккаласини ҳам руҳи, кайфияти тушкун, катта-катта шаҳарларни кезиб, кўп ишларни бошидан кечирган карвонбоши Муллаохун бўш вақт бўлиб қолса, қизиқ-қизиқ саргузаштларни сўзлаб, сафардошларини зериктирмас эди. Бугун негадир унинг гапиришга ҳам тоқати йўқ. Қумул байтларини оғзидан туширмай ҳиргойи қилиб юрадиган Сафохуннинг ҳам дами ичига тушиб кетган эди. У дам-бадам «Вой тавба» деб қўяр, ичида гудранарди.

— Даҳшат-ку, Муллаохун ака! Энди нима қиламиз-а?

— Қайдам, укам, билмадим. Анчагина навқирон йиғитларимиздан айрилиб қолдик...

— Эссиз... — хўрсинди Сафохун, — қумуллик, турфонлик, пичонлик жангчиларимизнинг аксари қирилиб кетишди. Улар уч йилдан бери жангларда чиниққан шунқорлар эди...

— Уларга шу ернинг тупроғи насиб этган экан-да, на чора, укам.

— Анави қуёнюррак Решитамнинг касофатига қолдик. Қаёққадир ғойиб бўлди. Қорасини ҳам кўрсатмаяпти!

— Унинг аскарлари батамом таслим бўлибди... Баъзилари милтиқларини ташлаб, тарқалиб кетишибди. Қўрқоқлар.

— Йўқ, Муллаохун ака, улар бошида яхши жанг қилишаётган эди. Менимча, машиналарнинг шовқин-суронидан чўчиб кетишди шекилли. Устига-устак қочишни Решитам бошлаб берди чоғи?

— Гапираман десанг, гап кўп, укам, — деди Муллаохун носқовоғини чўнтагидан оларкан, бир кафт отиб олганидан кейин. — Бизни парокандаликка солган Решитам бошлиқ маховлар; ўзимиздан ҳам хомлик ўтгани учун мана шу аҳволга тушиб қолдик.

— Ҳақ гап, Муллаохун ака. Айб ёлғиз Решитамдагина эмас, ҳаммамиз айблизмиз, асти. Вой тавба...

— Ҳожи хўжам Ёркент тарафга ўтиб кетишни так-
лиф этиптилар.

— Шомансурга қўшилар эканмиз-да!

— Бошга тушгани кўз тортар, укам. Бир оз мизғиб
олайлик, белим худди узилиб кетаётгандай, қаттиқ чар-
чабман, — дея ўрин солишга киришди Муллаохун.

Улар анча вақт ухлай олишмади. Ташвиш, андиша
аралаш хаёл оғушига ғарқ бу икки оддий, лекин Хўжа-
ниёзга содиқ кимсалар «тўс-тўпалон»да нима бўлишлар-
ини ўзлари ҳам билишмас эди...

Тат, тат, татат... Бу чўлдаги қочқин аскарларни қуён
овлагандек териб отаётган можунгйингчиларнинг ўк
овозларими ёки бўлмаса Оғуга босиб келаётган Можунг-
йинг аскарларининг пўписали дағдағасимикан?

Оқсувдалигидаёқ Хўжаниёзни тирик қўлга туши-
ришни орзу қилган Можунгйинг Мохўсанга Хўжаниёз-
нинг изидан қолмай қувлашга буйруқ берганди. Агар
Мохўсан йўл бўйи дуч келган қочқин аскарларни қув-
лаб чўчитмаганида Хўжаниёзни Оғудаёқ қўлга тушири-
ши мумкин эди. Мана, Мохўсаннинг суворийлари Оғуга
яқинлашиб, олдинда кузатиб турган аскарларга ўқ уза
бошлашди. Қоронғи тунда душманнинг қанча кучи бор-
лигини билолмаган кузатувчи қисм бошлиғи Хўжаниёз-
га хабарчи юбориб, ўзи элликка яқин аскари билан
душманга қарата ўқ узган кўйи уларнинг олдини тўсиб
чиқди.

Сафохун билан Муллаохун хабарчидан вазиятни
эшитиб, хонадонларда дам олаётган аскарларни бир ер-
га жамлаш ҳақида одам юбордилар-да, Хўжаниёзни
хабардор қилмоқ учун унинг ётоғи олдидаги соқчилик-
да турган жангчини уйғотишгач, эшикни аста тақилла-
тишди. Дарҳол уйғонган кучар хоним қўрқиб кетибми,
«Вой, жон!» дея бақириб юборди. Шартта ёстиқдан бо-
шини кўтарган Хўжаниёз:

— Нима гап, нима бўлди?! — дея ўрnidан сакраб
турди.

— Душман...

— Душ-ман?! — Сафохуннинг овозини эшитган Хў-
жаниёз ялангоёқ отилиб чиқди-да: — Қани душман?
Нега қараб турибсизлар, отланинглар! — дегач, Сафо-
хуннинг бошқа гапларига қулоқ ҳам солмай, отхонага
кириб кетди. Шуниси таажжубланарлики, қанчалик
шошмасин, Хўжаниёз ёстиқ тагидаги маузерини олиш-
ни унутмаганди. Муҳофазачи аскарлар отларига миниб,
кўчага чиқишди. Бу вақтда хонадонларда ётган жанг-

чиларнинг баъзилари эгарланган, баъзилар яйдоқ отларда ётиб келишганди. Шу орада Можунгйингнинг аскарлари қишлоққа бостириб кириб, ўқ ёғдира-ёғдира яқинлашиб келар эди.

— Чангалзорга, чангалзорга, Сафохун! — деб бақирди Хўжаниёз ва яйдоқ отини ҳовлига чоптириб кирди: — Ҳой, кучар хоним, чаққонроқ бўл!

Қимматбаҳо тугунидан ажралмайдиган хоним тугунини кўтариб чиқиши биланоқ Хўжаниёз уни отига чаққон ўнгарди-да, бедовини елдирганча қишлоқдан чиқиб кетди....

УЧИНЧИ БОБ

Шомансур билан Мозихўй аскарлари Янгисар — Қашқар оралиғидаги Тозғун манзилига яқин тошлиқ сойда тўқнашишди. Сойнинг шарқий ва жанубий қирғоқларида мудофаада турган Шомансурнинг жангчилари шимол ва шимол-ғарб тарафдан келаётган Мозихўйларни пойлаб ётишганди. Жанубнинг жазирама иссиғида тақир сой тошларидан кўтарилган иссиқ тандир оловидай баданни куйдирарди. Ер бағирлаб ётган жангчилар офтоб жазирасида қора терга тушиб, ташналикдан қийналишар эди. Замон ўзига топширилган юз жангчиси билан энг олдинги сафга ўрнашиб олди. У ётган ердаги сийрак зирк буталари қуёш нуридан оз бўлса-да пана бўлаётганди. Замон зирк буталари остига окоплар қаздириб, ҳимоя тўсиқлари ҳосил қилдирди. У қўл остидаги аскарларининг ётган ерларини кўздан кечириб, душман ўқидан сақланиш учун тошлардан ҳимоя деворлари тиклатди. Бу янги понсотнинг кўрсатаётган ғамхўрлиги жангчилар орасида унга нисбатан ҳурмат уйғотди. Замон жанг бошланиши олдидан Рўзи билан икки жангчини Тозғунга юбориб, мешларда сув келтиртирганди. Сувни эҳтиёт қилиб, фақат қаттиқ чанқаганларгагина бериб турди. Сайфи қаёқдандир Замоннинг қошига от чоптириб келди. У сербар соябонли телпак кийиб олган эди. Юзлари жиққа тер.

— Мешкобчилик ҳунарлари бор эканми, адаш? — деди кинояомуз илжайиб Сайфи.

— Ҳа-а, — дея совуққина жавоб қайтарди Замон.

— Ундай бўлса, сувингиздан бир мешини бизга сотинглар.

— Қўлингиздаги олтин узугингиз эвазига бир қултум сув беришим мумкин.

— Хо-хо-хо! — кулди Сайфи қуёш нурида ярқираётган ёқут кўзли узугини кўз-кўз қилгандай Замоннинг кўзига тикилиб, — сизнинг қўланса сувингиз анқонинг уруғидан ҳам қиммат экан-ку!

— Ҳа, бу жазирамада сувнинг қадрига чанқаган одамгина етади.

— Ундай бўлса, Или бўйидан жанг қилгани эмас, бойигани келибсизлар-да, адашлар, эҳтиёт бўлинглар, тагин олтинларни кўтаролмай, тўрванглар йиртилиб кетмасин.

— Олтинни ёлғиз ўзингиз йиғаверманг-да!

— Нима, нима? — деб Замоннинг гапини бўлди Сайфи, — мен қанақа олтин йиғибман? Оғзингизга қараб гапиринг.

— Хафа бўлманг, адаш! — деди Сайфининг гапига яраша Замон, — ойни этак билан ёпиб бўлмаслигини ўзингиз ҳам биласиз-ку!

— Қуруқ гап ўрнига бир меш сув беринглар. — Олтин тўғрисида ўзи гап очиб қўйганига пушаймон бўлди Сайфи. Чунки у Ғойиб ҳожи учун олтин сотиб олганини унутмаганди.

— Бу сув жангчиларники. Шу сабабли бир томчи ҳам беролмайман. Остингизда от, бошингизда офтоб ўтмайдиган телпак бўлгач, қўланса сувни нима қиласиз?

— Устозим ташналар...

— Ғойиб ҳожими? Ана холос. Мешдаги қўланса сувни ичгунча, у жаноб сизнинг юзингиздаги шашқатор терларни яласа, ташналиги қонармиди..

Замон билан Сайфи орасидаги суҳбатни диққат бериб тинглаётган жангчилар гурра кулиб юборишди. Мулзам бўлган Сайфи нима дейишини билмай, безрайиб турди-да, кейин отини қамчилаб нарироқда тўхтаркан, орқасига ўгирилиб:

— Шу гапинглар эсинглардан чиқмасин, — дегач, йўлига равона бўлди.

— Вой-вой... бу тош қўғирчоқни роса адабини бердингиз-да! — деди Рўзи ва бир оз ўйлаб туриб, — Ғойиб ҳожига бориб чақса, можаро чиқиши ҳам мумкин...

— Қўлидан келганини қилсин. Иззатлари битти энди. Ўзлари пана-панада жон сақлашадию жанг майдонида хўжайинлик қилишмоқчи бўлишади.

— Улар қаердан сув томчиласа, ўша ерга тилларини тиқишади.

— Қаранглар, — жангчиларга ишора қилди Замон, — аскарларимиз офтобда жизгинак бўлиб ётишибди. Уларнинг ташналигини қондириш керак. Сувни жангчилардан бошқа ҳеч кимга берманглар.

— Хўп бўлади, Замонжон, — деди мамнун бўлган Рўзи.

...Душман яқинлашиб қолди. Шомансур бир қадам ҳам орқага чекинмасликни буюрди. Душманни қўтонга қамалган бўрилар каби мана шу хумдон янглиғ жазирадан чиқармай ҳолдан тойдириш, сўнгра маҳв этмоқ режаланганди. Шу сабабли аскарлар даҳшатли иссиққа ҳам дош бераётгандилар.

Мозихўйнинг ҳам феъли ёмон эди. Унинг қуршовдан чиқиши темир қафасдан бўшаган ит билан баравардир. Можунгйингнинг Чўконёрдаги эришган ғалабаси уни руҳлантириб, кайфиятини кўтарган, жанговарлигини оширган эди. Жанг олдидан Мозихўй «Вақти келди. Биз енгамиз...» деган эди ишонч билан.

— Қуролни қўлга олинглар, йигитлар! Қўрқманглар, — деди жангчиларга хитоб қилиб Замон. Душман ҳужумга ташланганди, от тақаларидан кўтарилаётган шақир-шуқур товушларга «са, са, са», — «ур, чоп» — деган овозлар қўшилиб, қий-чув кўтарилди. Мозихўйнинг бошларига кўк латта ўраб, кўйлақларини ечиб олган, ярим ялонғоч аскарлари енгилмас баҳодирлардай кўринишарди. Улар сойнинг ўртасига етиб келишганида Замоннинг:

— Уқ узинглар! — деган жанговар овози янгради.

Қулай жойга ўрнатилган икки пулемётнинг бараварига тариллаши, жангчиларнинг мўлжалга олиб ўқ узишларидан душман аскарлари чивик қирқилгандай отлари устидан қулай бошладилар. Отлар айқаш-уйқаш думалаб, кейинда от чоптириб келаётганларга халақит берар эди. Лекин улар чекинишмади, қиличларини ўйнатиб олға интилдилар. Соё ичида қақшатқич зарбага учраган душманнинг суворийлари эсанкираб қолишди. Соё қирғоғига пухта ўрнашиб олган жангчилар Мозихўйнинг аскарларини худди соё тошидек думалатиб ташлашарди. Мана шу қулай фурсатдан фойдаланган Амир соҳиб Шомансур заҳирадаги суворийларини ҳужумга ташлади. Чакалакзордан қийқириб чиққан суворийлар шер янглиғ ҳамла қилишарди. Аскарларини қалтис вазиятда қолганларини кўрган Мозихўй чекинишга, кейин фурсат келганда яна ҳужумга ўтишга қарор қилди-да, отлар бошини орқага буришни буюрди.

Шомансур мана шу ғалабадан қаноат ҳосил қилди-ми ёки Мозихўйнинг кетидан қувлашни хатарли деб ҳисобладими, суворийларини аввалги ўринларига қайтарди. Кеч кириб, қоронғи тушган эди. Ҳалок бўлган жангчиларнинг жасадларини дафн этганларидан кейин ўлжа қурол-аслаҳаларни отларга ортган Шомансурнинг жангчилари шод-хуррам Янгисарга қайтишди.

— Бизлар, — деди чой ичиб ўтиришганида Ғойиб ҳожи, — ғалабага эришдик, лекин Хўжаниёз мағлубиятга учрабдилар.

— Мағлубият эмас, чекинилган, — дея раддия бермоқчи бўлди Замон.

— Ёркентга чекинганмишлар. Қашқарга бориш ул кишига энди ҳаром эмиш, — керилиб, калака қилгандай тиржайди Ғойиб ҳожи.

— Нимага?

— Сиз билмайсиз, — деди Замонни менсимагандай унинг саволини жавобсиз қолдирган Ғойиб ҳожи Шомансурга юзланиб, — Ислом қўшинини бошқариш сиз каби амирул соҳибга топширилмоғи даркор эдики, Собит домла ҳазратлари ва Назир бойлар бу масалада хато қилишди. Мана, Хўжаниёз бизни хароб этди...

— Мухтарам оғам Буғра Хўжаниёзга ортиқча баҳо бериб юборган. Унга ишонган эди, оқибати мана нима бўлди, — деди азалдан бош қўмондонликка умид қилиб юрган Шомансур, — энди у киши бизлардан паноҳ излаб, Ёркентга чекинаётганмикин?

— Балким, президентлик марказини Хўтанга кўчиришни истар...

— Бўлмағур гап, — деди Ғойиб ҳожининг гапи ёқмаган Шомансур, — Хўтан, Ёркентларни идора қилиб турган Хўтан ҳукуматимиз бор ахир.

Шомансурнинг бу сўзларидан кейин хона ичига озроқ вақт сукунат чўкди. Ғойиб билан Шомансур Хўжаниёзни ёқлаш ўрнига камситганлари учун Замоннинг кўнгли ғаш бўлди. Бундай тарафкашликнинг тагида ижтимоий зиддиятдан ташқари, чет элликларнинг манфаат талашуви таъсири ҳам борлиги яққол сезилганди. Аммо халқ озодлиги ҳаракатига путур етказётган бу тўсиқлардан қандай қутулиш, қандай кучга таяниб, нима қилмоқликни билмай виждони азобланарди унинг. Замон Қумулдалик чоғида ҳаммасига Хотипохун сабабкор деб ўйлар эди. Уша бузгунчи йўқолса, ҳамма иш ўнгидан келишига ишонганди. Хотипохун, Ғойиб ҳожи,

Қосим ҳожи... эндиликда ташқи душмандан кўра ички зиддиятлар хатарлироқ эди.

— Пайқашимча, — деди Замонга мурожаат қилиб ниҳоят Ғойиб ҳожи, — бугунги жангда, сиз афанди, катта жасорат кўрсатдингиз. Сиз нима учун, ким учун шу тариқа жасоратга бел боғладингиз?

— Мен жасорат кўрсатдим деб ҳисобламайман, — шартта жавоб қайтарди Замон, — ватанимнинг фарзанди сифатида фидойилик кўрсатдим холос.

— Ватан йўлида қурбон бўлиш шараф албатта. Лекин нима сабабдан қурбон бўлмоқчисиз? — деб яна қалтис савол берди Ғойиб ҳожи. У Замонни материалистлар таъсирида деб билар ва доим унинг юриш-туришини кузатиб, зеҳн қўйиб юрарди. Ғойибнинг дафтаридаги қора рўйхат ичида Замоннинг ҳам исми бор эди. Бугунги жангни четдан дурбин билан кузатиб турган Ғойиб ҳожи «ғоявий душман» Замон ва у бошқарган жангчиларнинг жасоратига қойил қоларкан, «мана шундай ғайратли, шижоатли ёшларни ўзимга мойил қилишим керак. Ҳаракат қилиб кўрай», дея кўнглига тугиб қўйганди. Шунинг учун аввал Замоннинг нима учун мана шундай жанг қилганини билмоқчи бўлди.

— Менинг мақсадим кундай равшан, жаноб, — деди Ғойибга тик қараб Замон.

— Эшитдингизми, амир соҳиб, ёшларнинг гапини? — дея Шомансурни ёрдамга чақиргандай бўлди Ғойиб ҳожи, — қани, ўша мақсадингизни яна ҳам очиқроқ изҳор қилинг-чи, Замон афанди.

— Милтиғимнинг тигини душманларга, яъни азиз Ватанимни тепкилаб, халқимизнинг қонини сўраётган ҳар қандай қароқчи-мустамлакачиларга қаратган оддий жангчиман — деди фахр туйғусидан ҳаяжонланиб Замон.

— Баракалла, — деб Шомансурга назар ташлади Ғойиб ҳожи. Кўп гап, талашиш-тортишишни хуш кўрмайдиган Шомансур жим ўтирарди. — Замон афанди, мен сизнинг ғоявий эътиқодингизни билишни истар эдим.

— Менинг олий ғоявий истагим — Шарқий Туркистон халқининг ҳақиқий мустақиллиги.

— Хўп, шундай экан, сиз қандай маъмурий тузумни хоҳлар эдингиз?

— Халқ демократиясини.

— Ғоят яхши, — деб Замонга синчковлик билан тикилди Ғойиб ҳожи. Унинг бу қарашидан: «Устозингга раҳмат, қулоғингга қўрғошин қилиб қуйибди. Демократия бўлса, сен хатарли душманга айланишинг шубҳасиз.

Эҳтимол бунинг қонун-қоидаларига тушунмай, юзаки ёдлаб юргандирсан, жўжахўроз...» деган маъно англаса бўларди.

— Жанобларига савол беришим мумкинми? — деб сўради ўз навбатида Замон.

— Марҳамат.

— Сиз жаноблари, шунча узоқ ерлардан келиб, бизнинг ишимизга...

— Сизнинг ишингизга эмас! — шанғиллади Ғойиб.

— Узр, халқ ишига аралашиб юрасиз. Бундан мақсадингиз нима?

Замоннинг саволига жавоб қайтариш ўрнига бошини тик кўтарган Ғойиб ҳожининг қийиқ кўзлари совуқ чақчайди. Қора қўнғиз янглиғ мўйлаби диккайиб, асабий қалтирай бошлади. Ғойиб ҳожи Шомансурга қиё боққан эди, у Замоннинг саволига тилакдошдек сукут сақлаб ўтирарди. Сайфи бўлса, Замонни тириклайин ғажиб ташлагудай вазоҳатда олаярди.

Ғойиб ҳожи жавоб қайтариш учун сўз излаётган бир пайтда эшикдан кириб келган хабарчи:

— Яна...

— Нима гап? — ташвишланиб сўради соҳиб.

— Тунганлар яна келишяпти...

— Ни-м-а-а?! — Ғойиб ҳожи ҳаммадан олдин шартта ўрнидан туриб кетди.

...Ноқулай шароитда зарбага учраб, орқага чекинган Мозихўй Тозғун манзилида тўхтаб, олди-кетини йиғиштириб олди. Шомансурни назарга илмай, ундан дакки еганига ғазоби қайнаб, баъзи аскар бошлиқларни жазолади. У аламдан нима қиларини билмай турган бир пайтда Можунгўйнинг томонидан мададга юборилган бир полк суворийлар келиб қолишди. Руҳи кўтарилган Мозихўй тезроқ қасос олиш учун қайта ҳужумга отланди.

...Ғалабадан қўнгли таскин топиб, қонли жанг, жазирама иссиқдан қийналган жангчиларга дам олиш учун рухсат берган Шомансур оғир зарба еб чекинган душманининг шу кечасиёқ қайта ҳужум қилишига ишонмаган эди. Натижада, у душман то Янгисар бўсағасига етиб келгунича пайқамай қолди.

Қаттиқ ҳолдан тойган жангчилар роҳат уйқуда эдилар. Соқчиликдагилар ҳам дим ҳавода уйқу босиб, милтиқларини оёқлари орасига олган кўйи мудрардилар.

Шомансур жангчиларни йиғиб, сафга тизгунича душман бало-қазодек ёпирилгани учун у қаршилиқ кўрсатиш мумкин эмаслигини пайқаб, бир қисм аскарларини

пана сифатида қолдириб, ўзи қуршовдаги катта масжид ичига яширинишга мажбур бўлди.

...Замоннинг қайтиб келишини кутаётган Рўзи ҳалигача ухламаганди. У топшириқ бўйича жангчиларни яхши овқатлантиргач, катта қўранинг ичида ором олишни тайинлаб, эшик олди ва боғ тарафга тўртта соқчи қўйдирганди. Замон ошиқиб келган чоғда Рўзи жангчиларни уйғотиб, қурол-аслаҳаларини шайлаган ҳолда уни кутиб турарди.

— Отлар қаерда?

— Ён қўрада.

— Отланинглр.

— Хўп бўлади. — Рўзи жангчиларни бошлаб ён қўрага кирганида, олдиндан тайинлаб қўйилган беш жангчи отларини эгарлаб улгуришган эди. Қундузги жангда омон қолган саксонга яқин жангчини эргаштириб, катта кўчага чиқишганида душман бу кўчани ишғол қилишга улгурганди.

— Боғ ичи орқали орқа кўчага бошланг, Рўзи ака, — деди Замон. Олдинда Рўзи, унинг орқасида Замон ва ундан кейин аскарлар қаторлашиб боришарди. Улар боғнинг этагидаги иккинчи боғдан ўтиб, тор кўчага чиқишганида бир тўда душман аскарларига дуч келиб қолишди. Тун қоронғисида милтиқ отишмаси бўлмайд, қиличбозлик бошланиб кетди.

— Олға, — дея кўчани тўсиб турган душман устига от солди Замон. У билан ёнма-ён келган жангчилар душман сафини ёриб, ҳужумга ўтдилар. Қиличлар ишга тушиб, олишув узоқ давом этмади. Сон жиҳатидан камроқ бўлган душман орқага чекиниб, йўл бўшатишга мажбур бўлди. Тор кўчадан энди катта кўчага чиқилганида Замон устига қилич кўтариб келаётган душманни пайқаб қолган Рўзи:

— Огоҳ бўлинг, Замонжон! — деб бақирганича душманга ташланди. Замонни чопишга кўтарилган қилич айланиб келиб Рўзининг бошига тегди. Рўзи оддан йиқилди. Аммо унинг қотили қочиб қутулолмади — Замоннинг қиличи зарбидан ерга ағдарилди.

Тонготар пайтида омон қолган жангчилар Янгисарнинг шарқ тарафидаги Ёркентга борадиган канал ёқасида тўпланишди. Шомансур бошлиқ бир неча аскар бошлиқлари жангчилар орасида йўқ эди...

Отининг бўйнига энгашиб олган, мотам қайғусида ғариб бўлиб қолган Замоннинг дил ҳасрати, дард-алами сиртига чиқиб, қиёфаси ўзгариб кетган эди. У яқин ода-

ми, қадрдон ҳамроҳи, содиқ сафдоши Рўзиохундан жудо бўлганди. Замон Рўзи билан бирга ўтказган кунлари ва унинг орзу-армонларини эслаб ачинарди. У яна қурбон бўлган жангчилар учун, уларнинг Ватан йўлида тўкилган табаррук қонлари ҳақи қаттиқ мотам тутарди...

ТҮРТИНЧИ БОБ

Қашқар мотамда. Ваҳшиёна қотилликлардан кейин мудҳиш жимжитлик ҳукм сурмоқда. Қатл этилган одамларнинг қони ҳали қуриб улгурмаган.

Шаҳар дарбозасига қулоқларидан михланган тўрт калла уч кундан буён турибди. Қадимий замон ваҳшийларини эслатадиган бу фожиа йигирманчи асрнинг йиртқичлари томонидан қилинган хунрезликнинг бир кўриниши эди. Бегона юртдан «довон ошиб» келган бу қонхўрлар инсон қонининг дарё бўлиб оқишидан қаноат ҳосил қилмасдан, тирик қолган аҳолининг қалбини доғлаб, юрагини эзиш орқали итоаткор қулларга айлантириш мақсадида мазкур қотилликни содир этишганди.

Дарбозага каллалари қулоқларидан михланганлар — Шомансур ва унинг ёрдамчи понсотлари бўлиб, Мужунгйингнинг жануби-шарқий Туркистондаги каззобига айланган Мозихўй уларни Янгисарда ўлдириб, каллаларини Қашқарда «кўргазма» қилган эди. Бу фожиали кунларда минг-минглаб Қашқар аҳолиси михлаб қўйилган одам каллалари ёнидан ўтганларида юрак-бағирлари қонга тўлиб, қотилларни қарғашарди...

Болаларнинг ичида эслироқ уч ўғлини эргаштириб олган Туроб ва унга йўлда қўшилган Тўхта уста билан шогирди бирга майдонга келишди. Тўпланган одамлар чуқур мотамда бошларини қуйи эгиб туришарди. Михланган тўрт каллани қўриқлаб турган қуролли аскарлар «кўргазма»га ҳеч кимни яқин келтирмас эди. Йигирма қадамча нарироқда тўхтаган Туроб болаларини олдинга ўтказиб, қайғу ичида:

— Бу биз учун ҳақорат. Буни эсинглардан ҳеч қачон чиқарманглар, болаларим, — деди.

— Ёш, норасида болаларнинг юракларини эзиб нима қиласан, дингқош? — койинди нарида турган бир киши.

— Мана шу босиб турган ернинг эгаси бўлсанг бу гапни айтмас эдинг, аҳмоқ! — деди гапирган кишига қараб Тўхта уста. — Бу қароқчилар халқимизни қиргани озлик қилиб, яна манавиндай ҳақорат қилишга қандай ҳақлари бор?

— Бу дунё қасосли дунё, интиқом куни келар ахир бир кун, болаларим, — деди ҳасса таяниб турган оппоқ соқолли чол.

Шу пайт ноғора овози эшитилди. Майдонга тўпланган халқ безовталана бошлади. Бундан уч кун илгари ҳам шундай ноғоралар чалиниб, кетидан қирғин бошланган, кўчалар одам жасадига тўлиб кетганди... Эвоҳ, бу қонхўрлар яна қандай фожиани бошлашмоқчи...

Ана, Қумдарбоза томонидан яна отлиқ аскарлар келишмоқда. Ёрбоғ томондан аскарлар кўринишди.

Ноғорачилар майдонга кириб келишди. Тўрт ғилдиракли аравага ўрнатилган катта-катта ноғораларнинг овози қулоқларни қоматга келтирар эди. Ноғорачилар тўрт одам калласи михланган дарбоза олдига келиб тўхтадилар. Отлиқ аскарлар майдондаги одамларни қуршаб олишди. Ҳаётларидан умид узган одамлар бир-бирлари билан рози-ризолик тилаша бошлашди. Мана шу даҳшатли дақиқада қўш от қўшилган фойтун тўпни ёриб келиб, майдон ўртасида тўхтади. Фойтунда Қашқарнинг қози-калони, унинг ёнида бир офицер ва яна икки саллали киши ўтиришарди.

Қози-калон коляскада тикка туриб, кўксини қоплаган узун қора соқолини сийпаб, томоқ қириб йўталди-да, бўғиқ овозда мурожаат этди:

— Халойиқ! Бугундан эътиборан бемалол ўз ишларингиз билан машғул бўлингизлар...

Боядан бери мана ҳозир милтиқлардан ўқ узилиб, қирғин бошланишини кутиб турган халқ қозининг бу сўзларини эшитиб, ҳаракатга келди.

— Госилинг жаноби олийлари, — дея яна овозини кўтарди қози, — фуқаро осойишта яшасин деб амри фармон қилдилар. Госилинг жаноблари яна шундай илтифот қилдиларки, манавиларни, — қози қўли билан дарбозага михланган каллаларни кўрсатди, — шарриат ҳукми бўйича дафн этишга ижозат бердилар...

Халойиқ орасида ғала-ғовур кўтарилди.

— Тинчланинг, — деб бақирди қозининг ёнида турган саллали киши.

— Эшитмадим деманглар, — деб ўнг қўлини баланд

кўтарди қози, — бугун Госилинг жаноблари шаҳаримизга қадам ранжида қилмоқчилар. Қашқар аҳли олий зотнинг истиқболига чиқмоғи лозимдирки...

— Бизни аҳмоқ қиляпти...

— Шаҳарнинг ташқарисига олиб чиқиб, қириб ташлашмоқчи.

— Чиқмаймиз, ўлдирса ҳам мана шу ерда ўлдирсин...

Ғала-ғовур баттар кучайди. Баъзилар ён кўчалар орқали қочмоқчи бўлгандилар, аскарлар уларнинг йўлини тўсишди. Қозининг ёнида турган тунган офицер таржимондан нима гап бўлаётганини сўраган эди, таржимон:

— Госилинг фуқарога қандай яхшилик қилмоқчилигини сўрашяпти, — дея жавоб қайтарди.

— Халққа айт, Госилинг Қашқарга кирган кунидан бошлаб фуқарога яхшилик қилади. Ҳамма ишларни ислом дини йўли бўйича олиб боради, — деди офицер. Таржимон унинг гапини таржима қилиб берди. Чунки уч йил ичида Қашқар тўрт марта қўлдан-қўлга ўтиб, бошида кўп зулм кечирган, кечагина Янгисар — Қашқарда қирғин қилиб, бугун кенгчилик ваъда қилаётган «подшо»га ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди.

— Ҳой халойиқ! — Овозининг борича бақирди қози, — аканг кимни олса, янганг шу. Қашқарни Госилинг эгаллаган эканлар, энди бу юртнинг хўжаси шу зотдирлар. Бизлар у жанобнинг итоаткор фуқароси бўлиб, амри фармонларини бажо келтирмоғимиз фарздир.

— Бу юмалоқ тарвуз бир думалаб тунган бўлиб олибди, — деди жаҳли чиққан Туроб.

— Ҳамма бало ўз ичимиздан чиқаётган мана шунақа сотқинларнинг касофати, — деб Туробнинг гапини қувватлади Тўхта уста.

— Яна кўргилигимиз борга ўхшайди.

Халқни мажбуран Госилингнинг истиқболига ҳайдаб бормаса, ўзлари бормаслигига ақли етган тунган офицери фойтун ёнида турган отлик аскарга нимадир деган эди, у аскар бошлиғига етказди. Командирнинг буйруғи бўйича аскарлар ҳаракатга келишди — майдондаги одамларни қўй подасини ҳайдагандай Ёрбоғ дарбозаси тарафга ҳайдаб боришди. Туроб болалари баҳонасида тўпдан айрилиб чиқмоқчи бўлган эди, унинг олдини тўсиб чиққан аскар қиличининг дастаси билан бошига урди. Отасининг бошидан отилиб чиққан қонни кўриб болалари додлашиб йиғлашган эди, уларни аскарлар халқ тўпига қўшиб ҳайдаб кетишди..

БЕШИНЧИ БОБ

1

Уяси бузилган чумолилар сингари тўрт тарафга қочиб кетган уйғур жангчилари яна қайтиб бир ерга тўплана олмади. Чўконёр мағлубиятидан кейин Хўжаниёзнинг Ёркентга қараб чекиниши, Шомансурнинг Янгисарда ҳалок бўлиши ва дам у тарафга, дам бу тарафга ён босиб юрган Решитам «қора телпаклари» билан Можунгўингнинг пинжига кириб олиши — мана шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб шарқий Туркистон жумҳуриятининг ҳарбий кучини заифлаштирган эди. Энди улар бу аҳволда на Можунгўингга қарши қайта ҳужумга ўтишга ва на шимолдан бостириб келаётган Шингшесай қўшинларига қарши туришга кучлари етмасди. «Шарқий Туркистон Ислом жумҳурияти» деган қуруқ ном муаллақ осилиб қолгани айтилмаса, амалда у фаолият кўрсатмас, ташкилий жиҳатдан барбод бўлганди.

Англия империализмининг ёрдамига таяниб, инглизлар чилдирмасига ўйнаган Собит домланинг «Ислом жумҳурияти» таркибига кириб олган Қосим ҳожи, Ғойиб ҳожи, Ўрозбеклар Англияга ён босишар, Фарғона ва Ўш босмачилари Жонибек, Юсуфжон қўрбоши, Усмонлар эса инглизларнинг малайларига айланишганди. Ғофур ҳожи ва унинг «гумашталари» типик гоменданчи хитойпарастлар эди, қолган нозирлар мутаассиб исломиятчилар эдики, буларнинг ҳаммаси хўжайинларининг ҳамда юқори табақа вакилларининг манфаатларини ҳимоя қилишар эди.

Меҳнаткаш халқ оммасига таянмаган ва халқ манфаати учун хизмат қилолмаган «Ислом жумҳурияти» қум устига солинган иморатга ўхшар, давр талабига жавоб беролмай, оз вақт ичидаёқ емирила бошлаганди. Панисломизмни ғоявий байроқ қилиб олган Собит домла Хўжаниёзнинг мавжуд кучидан ва жанговар мавқеидан фойдаланаётганди.

Хўжаниёз Собит домлани уламо сифатида ҳурматлаб, унинг фикрига риоя қилар, лекин Собитнинг атрофидаги четдан пайдо бўлиб, ҳамма ишга аралашадиган ва ўзларини «хўжайин»дек ҳис этадиган Ғойиб ҳожи сингариларни, хусусан, талончилик билан шуғулланган босмачилар Жонибек, Юсуфжон қўрбоши, Усмонларни писанд қилмасди ва улар ҳам Хўжаниёзга «от устидан қараб», назарга илишмас эди. Ҳар хил эътиқод-

оқимга мансуб мураккаб одамларни бошқариш оддий «президент» Хўжаниёз учун анча мушкул ва эплаб бўлмайдиган вазифа эди. Мана шундай сабабларга кўра, раҳбарликда фикр бирлиги, ҳаракат бирлиги йўқ бўлиб, ҳарбий қисмлар бир бутун раҳбарлик остига бирлашолмади. Узоққа чўзилган уруш ва талон-тарож жараёнида путури кетган жумҳурият халқнинг молиявий-иқтисодий эҳтиёжини таъмин эта олмагач, душманлар бу жиҳатлардан фойдаланиб, бузғунчилик қилишдан ташқари, жумҳуриятни мустақкамланишига ҳар қадамда тўғаноқ бўлардилар. Мажунгйингчилардан мағлубиятга учрашнинг туб сабаби ана шу юқорида баён этилган ички зиддият, нопухталиқ ҳамда ташқи душманлар тазйиқи эди.

Шарқий Туркистон саҳнасида давом этаётган ҳарбий можарода уч шахс — Шингшесай, Мажунгйинг ва Хўжаниёзлар кураш олиб боришар, лекин улардан қайси бири ташаббусни қўлга олиши ҳал қилувчи роль ўйнар эди. Бу уч рақиб ичида Хўжаниёзнинг аҳволи оғир бўлганлигидан унинг олдида «Нима қилиш керак?» деган масала кўндаланг турарди.

Хўжаниёз бошқаларни аралаштирмай фақат Маҳмуд Муҳит билан атрофлича маслаҳатлашди.

— Энди нима қилсак бўларкин, ўзингиз бир нарса денг?! — деди Маҳмудга мурожаат қилиб Хўжаниёз. Унинг қиёфасидан ва гапидан виждон азоби, пушаймон, алам ва ҳасрат сезилиб турарди. Халқ ичидан чиққан бу оддий, соддадил сардор шу тобда ўзини қаноти қайрилиб, парвоз қилолмай қолган қушни эслатарди. У фикран ўзини айбларди. «Етган еримиз шу бўлдимми? Тўкилган қонлар бекорга кетадими, а?..»

— Ҳали ҳамма нарса бой берилгани йўқ: Хўтан, Ёркентлар қўлимизда, — деди Хўжаниёзнинг оғир кечинмаларини пайқаб, унга тасалли бермоқчи бўлган Маҳмуд.

— Таянчимиз Қашқарни қўлдан бериб қўйдик, Қашқарни! — хитоб қилди соқолини асабий тутамлаб Хўжаниёз. У шу тобда ёлғиз ўзи душман устига ташланишга ҳам тайёр эди.

— Хато ўзимиздан ўтди, ҳожим, — деди чуқур хўрсиниб Маҳмуд Муҳит.

Кейинги мағлубият Маҳмудга қаттиқ таъсир этган, унинг қорамтил юзи янада қорайиб кетган, лекин сабрлилиги билан ҳамма нарсани ичига солиб, қийин аҳволдан қутулиш чораларини излар эди.

— Тажриба шуни кўрсатдики, — давом этди Маҳмуд бир неча дақиқа ўйлаб туриб, фикрини жамлаб олгани-

дан кейин, — бизнинг шароитимизда ёлғиз ўз кучимизгагина таяниб ҳаракат қилиш кифоя қилмас экан. Биз бошида ишончли иттифоқчиларни этагини тутишимиз лозим эди.

— Қани, ўша сиз айтган иттифоқчилар? Ҳаммалари лафзсиз, алдамчи, қаллоблар.

— Йўқ, ҳожим. «Яхши бузоқ бир неча онани эмади» деганларидай, биз ўзимиз бошида дўст билан душманни фарқлай олмадик. Фақат ўзимизнинг кучимизга ишониб, охири мана шундай ёлғизланиб қолдик...

— Ёлғизланиб қолдик, — дея такрорлади Хўжаниёз. Неча кундан буён манзилини тополмай каловлаётган одам сингари изтироб чекаётган Хўжаниёз Маҳмуднинг амалий иш юзасидан чиқарган аччиқ хулосаларини эшитиб, кўнглидаги хижил бир оз ёзилгандек бўлди-да, бундай деди: — Сиз айтганингиздай, иш фаолиятимизда кўп нуқсонлар бўлди. Яна бир чорасини қидириб кўрайлик. Тўкилган қон бекорга кетмасин.

— Менинг фикримча, тарқалиб кетган аскарларимизни жамлаб, мудофаа қўшинимизни тиклаш билан бирга, халқ ичидан садоқатлиларни танлаб, сафларимизни мустаҳкамлашимиз керак. Бу ўринда хўтанликлар ёрдамига таянамасак бошқа илож йўқ, — деди Маҳмуд.

— Хўтанликлар қўллаб-қувватлашармикин?

— Буғра бирлик, иттифоқликни қўллайдиган одам. Унга ишончим комил.

— Ундай бўлса, бу ишларни ўзлари қўлларига олсинлар. Мен аскарлар билан шуғулланай.

— Яна, — деди Маҳмуд, — ўзимизни ўнглаб олганимизча душман тараф билан вақтинча бўлса ҳам сулҳ тузиб туришга тўғри келади. — Маҳмуднинг бу фикрига Хўжаниёз олдинги вақтлардагидан фарқли ўлароқ қаршилик кўрсатиб ўтирмади...

Рўзининг ҳалок бўлганини кечикиб эшитган Туробнинг юрак-бағри ўртаниб кетган эди. «Рўзак, Рўзак, паҳлавоним... нималар қилиб қўйдинг, қариндошим? Сендайин мўмин, дилкаш одамни ўлдиришга қайси ноқаснинг қўли борди?» — деб неча кун мотам тутиб юрди у. Бир куни белига тўрт-беш зоғора нонни боғлаб, Рўзи ҳалок бўлган Янгисар томон йўлга чиқди. Қумдарбозадан чиқиши билан Мозихўй аскарлари уни ушлаб олиб, уч кун давомида сўроқ қилишгач, охири аранг кафилга чиқариб юборишди. «Қандай замон бўлди?! — деб эзорланди. у, тирик жонингга эга бўлолмаслигинг бир

дард бўлса, ўликка ҳам эга бўлолмаслигинг дард устига чипқон-ку!» Туроб ўз дардини таниш-билишларига сўзлаб, уларнинг ҳам кўнглини бузар эди.

Бугун бўлса, сирдоши Тўхта устанинг дўконига гамгин кириб келиб, туя бўзлагандек йиғлай бошлади. Туробнинг хафа бўлиб юрганидан хабардор уста дўстининг майлига қўйиб бериб, жим ўтирди. Тўхта устанинг кўз ўнгида Рўзининг бежирим, ҳаётбахш сиймоси гавдаланиб, Рўзи билан бирга бўлган хушчақчақ ўтиришларни эслади.

— Дафн этишибдими? — сўради Тўхта уста Туроб йиғидан тўхтаганидан кейин.

— Замонжон тепасида туриб дафн этибди...

Икки дўст қайғу-ҳасратларини бир-биридан яширгандай жим бўлиб қолишди. Дўкон ичидаги бу қайғули сукунатни сичқоннинг алланимани қисирлатиб кемириши ва қора чирилдоқнинг чириллаши бузиб турарди...

Туроб уйи ёнига келганида, Масак унинг йўлини тўсди:

— Қаерга ўғирликка тушдинг, дингқош? — ўдағайлади Масак. Туробнинг оёқ-қўллари бўшашиб кетди.

— Қўрқма, дингқош! Қилғилигингни ҳеч кимга айтмайман.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

— Шундоқ, ўзим, қани, олдимга туш! секин юр! — деди буйруқ оҳангида Масак.

— Нима гап ўзи?! — чўчиб кетди Туроб. Чунки тунганлар шаҳарга босиб кирган куни Масак уларга араллашиб, ўликларни кўмишга ёрдамлашган ва уларга «яқин» бўлиб олганини эшитган эди.

— Кўп гапирмай, олдимга туш, дингқош!

— Мени ўлдиргани олиб бораётган бўлсанг ҳам тўғрисини айт, Масак?

— Бой бўладиган бўлдинг.

— Садаганг кетай, юрагимни ёрмай нима гаплигини айт.

— Борганда биласан. Ростини айтсам, ўзим ҳам ҳеч нарса билмайман. Огайни, энди олдимга тушгин-да, юравер.

Ҳанг-манг Туроб қўлидаги харид қилган нарсаларини уйига қўйиб чиқди.

...Масак телба Туробни бошлаб кирган пайтда Турдубойвачча катта лагандаги чучварани қатик аралаштириб емоқда эди. У келганлардан қизгангандай кўзларини олайтирди-да, уларга ўтириш учун жой кўрсатди.

Туроб салом бериб, пойгакка ўтирди. «Овқат устига кириб келган одамни дастурхонга таклиф этмаган уйғур боласини умрим бино бўлиб энди кўришим. Вой, мечкай-ей, чучварасини худди биров еб қўядигандай чайнамай ютади-я!» — деди ичида Турдига жирканиб қарар экан у.

— Ҳой телба! Қоққан қозиқдай қаққаймай, ўтирсангчи!

Масак чўккан туядек бесўнақай ўтирди. Лаганда қолган беш-ўн дона чучварани баҳридан кечди шекилли, Турди Туробга қараб:

— Қорнинг очдир, дастурхонга яқинроқ кел! — деб «илтифот» қилди.

— Раҳмат, қорним тўқ, — жавоб қайтарди Туроб. Лекин қорамурч сепилган чучварадан кўз узолмай, оғзидаги сўлагини ютиб юборди.

— Ундай бўлса, бир пиёла чой ич.

Туроб чойли пиёлани қўлига олди. Шу пайт Турдининг оғзидан чиқаётган сассиқ қўланса ҳид димоғига урилиб, кўнгли айнигани учун қўлидаги чойни дастурхонга қўйди.

— Ёркентга борадиган ёлғизоёқ йўлни яхши биласанми? — деб сўради Турди.

— Ҳа, — мужмал жавоб қайтарди Туроб.

— Сенга ишониб вазифа топширмоқчиман. Сендан бошқа одам ҳам бор, лекин сенга ишонганим учун чақиртириб келдим.

— Гапингизга тушунолмаяман, бойвачча? — деди ўзини гўлликка солиб Туроб.

— Йўл бошлаб борасан. Буни мана шу ўтирган учаламиздан бошқа ҳеч ким билмаслиги шарт, тушундингми?

— Саккиз боламни ташлаб узоққа кетолмайман, бойвачча.

— У тарафидан ғам ема, болаларингга бир йилга етадиган озуқа бераман, — деб Туробни хотиржам қилмоқчи бўлди Турди.

— Ҳали бу бир йилга чўзиладиган ишми? — чўчиб кетди Туроб.

— Йўғ-э, кўпи билан бир ҳафта. Бир ҳафтада бир йиллик озуқа топсанг, яна қанақа армонинг бор? Бунинг устига, бола-чақангга кийим-кечак бераман.

— Ахир, саккиз болам...

— Кўп ғингшийверма, дингқош! — деди боядан бери қовоғини осилтириб ўтирган Масак.

— Ма, ол, манавини болаларингга харажат қилиб бергин-да, эртага шу пайтда бу ерга кел, — деди-да, чўнтагидан бир тутам пул чиқариб Туробнинг олдига қўйди Турди.

— Бойвачча, — деди қутулиш мақсадида Туроб, — бу пул ҳозирча тура турсин, мен болаларнинг онаси билан...

— Вой, ҳажикиз-ей, — Туробнинг кекирдагидан бўғмоқчидай ўдағайлади Масак, — эркак киши хотинидан ақл сўраб ўтирадимми?

— Бекорга гапни чўзма, Туроб, яхшиликча кўнмансанг, кўрадиганингни кўрасан, билиб қўй, — дағдаға қилди Турди.

— Кўнмаям кўр-чи! — дея муштини кўрсатиб дўқ урди Масак.

Туроб нима қилишини билмай қолди. Унинг дилидан: «Турди пес тунганларнинг одамига ўхшайди. Йўқ десам, ҳозироқ тутиб беради...» деган фикр кечди.

— Мана бу пулни чўнтакка сол! — бу сафар амрона хитоб қилди Турди ва ўз қўли билан пулни Туробнинг чўнтагига солиб қўйди.

— Масак, сен қазноқдан бир қоп ун, бир банка ёғ олиб Туробнинг уйига етказиб бер.

— Ҳа, маъқул. Урнингдан тур, дингқош, олдимга тушиб юр, — ўрнида қимирламай ўтирган Туробнинг қўлтиғидан кўтариб турғазди Масак.

Шу кечаси Юнус, Турди ва Туроблар Ёркентга жўнаб кетишди.

2

Тўлин ойнинг ёруғи атрофни сутдай ёритиб турибди. Жанубга қараган ойнабанд уйнинг ичи ой нуридан ёп-ёруғ. Кечки майин шабадада тебранаётган шотут шохлари тўлин ой юзини елпигандек бўлади. Замон шотут шохларининг аста чайқалаётган кўланкасига тикилганча хаёл суриб ётар эди. У ёлғизликни, танҳоликда хаёл суришни ёқтирадиган бўлиб қолганди. Замон болалик чоғидан эсида сақланиб қолган хотиротларидан хулоса чиқармоқчи бўлар, лекин баъзиларининг учини тополмай қийналарди. «Кўп қатори кураш гирдобига тушдим, — деб пичирлади у, — бундан қандай мурод-мақсадга етдим? Мана шу тўлқин мени бир қирғоққа улоқтириб ташлади. Энди нима қилиш керак? Қўлимдаги қуролим-

ни ташлаб, Фулжага бориб, аввалги касбим билан шуғулланаймими? Демак, уч йиллик машаққатли кураш шундай якунландими? Эҳ, вой... мана сенга Ватан озодлиги, миллат ҳурлиги...» Замонни миясидаги қарама-қарши фикрлар азобларди. У бир томондан, ўзини куч-қувватга тўла, дуч келган тўсиқларни улоқтирган кўйи ғалаба қозонаётгандай сезса, иккинчи томондан, ёлғиз, иложсиз қолиб, курашиш қобилиятидан маҳрум, иродасиз кимсага айланар, умидсизланиб маъюсланарди. «Фозил акам ўлмасалар қандай бўлар эди? Балким халқ оммасини ташкил этиб, раҳбар партия тузар ва шу партия бошчилигида Ватанни озодликка чиқарармиди. Фозил акам кўрсатган, лекин ўзи иштирок этолмаган тўғри йўл бўйича халқни бошлаб борадиган ким бор? Қани ўша гоёвий раҳбар? Собитми, Буғрами, Маҳмудми, Хўжаниёзми ёки ғойибдан пайдо бўлиб қолган тайини йўқ «раҳбарларми!» Йўқ-йўқ, улар эмас. Улар ўзлари хато йўлга кириб қолган нўноқлар. Ҳаммаси ичи пўла ландовурлар...» Замоннинг нафаси қисилди. Урнидан туриб, деразани очган эди, муздай шабада кўксига урилиб, зирқираб оғриётган боши бир оз тузалгандай бўлди. Тўлин ой ҳам жилмаяётгандай туюларди. Яқин ерда гулшан оралаб сайраётган булбулнинг ёқимли овози эшитилди. Унинг ёдига Фулжадаги чоғида Холидам билан боғда учрашган кечаси, худди мана шундай ойдинда булбулнинг хонишини тинглаб ўтиришгани тушиб кетди. «Холидам! — деди булбул сайраётган томонга қараб хитоб қилган Замон, — ҳамма озод бўлса, сиз ҳам озод бўласиз, деган эдим-а? Мен ҳозир чўлда тунаб қолган ёлғиз турнадай қаёққа қараб учимизни билмай, санғиб юрибман. Сиз ҳам, эҳтимол, оилавий тенгсизликка тан бериб, эзгу ниятлардан умид узгандирсиз... Мана, мен танҳо. Сизга ёрдам қўли узатолмайман. Овозим ҳам сизга етиб бормайди. Сиз ҳурмат қиладиган Рўзи акамлардан ҳам айрилдим, Холидам!..»

— Шу пайтгача ухламадингизми, Замонжон? — деди хомуш кириб келган Сафохун.

— Замон унга жимгина қараб тураверди.

— Қалайсиз, бош оғриғи анча тузалиб қолдими? — Сафохун яқин келиб, акаларча меҳрибонлик билан Замоннинг пешонасига қўлини қўйди.

— Раҳмат, анча босилиб қолди.

— Юринг, менинг ётоқхонамга чиқайлик. Уй эгасига аччиққина хўрда буюрдим.

— Тонг отай деганида-я? — ҳайрон бўлиб сўради Замон.

— Тонг отса отаверсин, уйқум қочиб, ҳеч ухлай олмадим. Юринг!

Замон Сафохуннинг кетидан эргашиди. Сафохун қўнган хона ҳам Замонни кига ўхшаб тор ва зах эди. Аммо дарчадан пишган меваларнинг хушбўй иси димоққа урилиб, ором бағишлар эди.

— Қани, дастурхонга яқин келинг, — деб таклиф қилди қўлида икки коса кўтариб кирган Сафохун.

— Ҳай-ҳай, жуда ҳам ўхшалибди-да! — деб мақтади бир коса хўрдани ичиб олган Замон, — опамга ўхшаб овқат пиширишга пазанда хотин кўринади.

— Уз онанг пиширган овқатга нима етсин... — деди Сафохун. Унинг гапидан онасининг соғингани сезилиб тургани учун Замоннинг кўз олдига онаси келиб, чуқур хўрсиниб қўйди. Лекин она ҳақида сўзлаб, Сафохуннинг кўнглини ғаш қилмаслик учун гапни бошқа ёққа бурди.

— Нима янгиликлар бор?

— Ҳозирча мана шу ерда турадиганга ўхшаймиз. Маҳмуд Шавкат Хўтанга жўнаб кетди.

— Шундайми?! — ҳайрон бўлди Замон, — нима учун кетганикин?

— Аниғини билолмадим. Иссиқ-иссиқ ичинг, терлаб соғайиб қоласиз.

— Кейинги кунларда бетоб бўлиб қолганим учун ички ўзгаришлардан хабарим бўлмади, — деди ранжигандай Замон, — сиз, ҳар ҳолда, ҳожи отамнинг доимий ҳамроҳларисиз, уларнинг нима қилмоқчи бўлаётганларидан хабардорсиз албатта.

— Ҳозирча қаерга бориб, нима билан машғул бўлишимиз маълум эмас. Ҳожи отамнинг бошлари қотиб, нима қилишни билмаяптилар.

— Кейинги мағлубият яхши бўлмади-да.

— Рост, — деди Сафохун, — ҳамма бало омиликдан. Агар Муллаохун акам иккаламиз орага тушмаганимизда, сизни ҳам...

— Биламан. Хотипохун сингари хурофотга ботганлар мени «моддиўнчи» деб тишвишланармиш. Қанийди ўша даражага етсам, армоним бўлмасди. Мен чақимчи, ичи қоралардан кўрқмайман, мен шунча қилган меҳнатимиз зое кетадими деган хавотирдаман!

— Мен ҳам оқибат нима билан тугагини билолма-

дим. Шу кунгача катталарга эргашиб, уларга ишониб юрган эканман...

Сафохун ўзи тўғрисида яширмай, юрагидагини гапирганидан Замон мамнун бўлди. Оқкўнгил бу қумул йигити Хўжаниёзни «пирим» деб ҳисоблагани учун у бошлаган йўлни ҳаққоний йўл деб биларди. Қумул қўзғолони кўтарилган дастлабки кунлардаёқ қўлига қурол олиб, Хўжаниёзнинг халқ озодлигини таъмин этишига ишонган эди. Лекин бу қандай шаклдаги озодлик эканлиги, қайси йўл билан барпо бўлажагини мулоҳаза қилмади. Унинг тасавурида хитой мустабитларини йўқ қилинса бас, халқ озодликка эришиши керак эди. У бора-бора «озод замон»нинг анча узоқлиги, бунинг учун кўплаб тўсиқлардан ўтиш лозимлигини тушуна бошлади. Ихлос қўйган «пири» Хўжаниёз бўлса пухта саркарда эмаслигини кўрсатди, энди босиб ўтилган йўлга ҳам, Хўжаниёзга ҳам танқидий қарашга тўғри келади.

— Демак, энди ҳаммамиз нотўғри йўлга кириб қолганимизни яшира олмаймиз-а? — деди Замон.

— Қасални яширган билан иситмаси ошқор қилади.

— Халқни тўғри идора қиладиган раҳбар партия тузмасдан, тарқоқ ҳолда «инқилоб» қилишнинг ўзи хато, — деб Фозилнинг васиятини такрорлади Замон, — биз мана шу тарзда иш юрита олмадик. Шу сабабли халқимизни озодликка чиқариш у ёқда турсин, беҳуда қирғин, зулмга маҳкум этаётирмиз...

— Мабодо Фозил ака ҳаёт бўлганларида, мана шундай оғир аҳволга тушиб қолмас эдик-а?

— Фозил акамнинг айтганлари фақат орзу, ҳали амалга оширилмаган ҳақиқатдан иборат эди. Ўзи ҳам кечикиб, ўлими олдидан шундай хулосага келганлиги маълум. Фозил акам таъкидлаган «халққа тўғри раҳбарлик қиладиган партия» қўзғолон кўтарилишидан олдин ташкил этилганида кенг халқ оммасининг ҳимоясида қудратли кучга айланар эди-да, ҳозиргидек питраб кетмасдик...

— Рост гапирдингиз, Замонжон. Биз ўзимиз нодонлик қилиб, тажрибамиз йўқ бўлгани учун бошидаёқ хатоларга йўл қўйган эканмиз.

— Кўзимиз очилди энди. Йўл қўйган хатоларимизни тўғри тушунсак, иккинчи марта такрорламаймиз. Қураш ҳали олдинда. Ана шу курашлар жараёнида чиниқамиз ва озодлик йўлини топамиз!..

Ҳар иккала дўст мавжуд вазиятга ўзларича шундай баҳо беришди. Аммо улар ҳали ёш, ҳаёт тажрибасига

етарли эга эмас, дунёқарашлари тор бўлганлиги учун истиқбол режаларини аниқ белгилашга қодир бўлмасалар-да, порлоқ келажак сари талпинишар, ҳақиқат йўлини топишга интилардилар. Улар даврга муносиб, халқ ичидан етишиб чиққан озодлик жангчилари эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Сафохун кириб келганида, Хўжаниёз кийиниб, уни кутиб турарди.

— Келишдими?— қисқагина сўради Хўжаниёз.

— Келишди. Қабулхонада ўтиришибди.

— Йигитларингга тайинла, ҳеч кимни киритишмасин. Ўзинг эшик олдидан нари кетма.

— Хўп бўлади!

Хўжаниёз қабулхонага кириб келиши билан уни кутиб ўтиришган Юнусбойвачча, Турдилар ўрниларидан даст туриб, салом беришди. Юнус тўрт букилиб, Хўжаниёзнинг қўлларини тавоб қилди, ҳол-аҳвол сўради.

— Ултиринглар! — деди ортиқча такаллуфни ёқтирмайдиган Хўжаниёз ва ўзи кўрпачага келиб ўтирди. Юнус билан Турди унинг пойгак томонидан жой олишди.

— Гап мухтасар бўлсин, келишинглардан асл муддаоингларни айтинглар,— деди рўйхуш бермай Хўжаниёз.

— Сизнинг ҳузурингизда майда-чуйда гап қилиб ўтириш ниятимиз йўқ, ҳожи ота. Очиғини айтсак, биз Шингшесай номидан вакил бўлиб келдик.

— Сенларни элчи эканликларингни билиб қабул қилдим. Гапни чўзмай, очиғини айтаверинглар.

— Шингшесай сиз билан сулҳ тузишни хоҳляпти, ҳожи ота.

— Ҳим... — одати бўйича соқолининг учини тутамлаб, бир оз фикрланди Хўжаниёз, сўнгра Юнусга мурожаат этди: — У алдамчи бетавфиқ ваъдасида турармикин?

— Бу сафар гувоҳлар иштирокида расмий келишувга имзо чекмоққа рози бўлди.

— У кофир нималарни ваъда қилди? Ёки аввалги-

дай қуруқ ваъда қилиб, алдамоқчими? — деб яна Юнус билан Турдиларга тикилди Хўжаниёз.

— Ҳар икки томоннинг иштирокида қўшма ҳукумат таъсис этилмоқчи. Сизга раис муовинлигини, Маҳмуд Муҳитга Қашқардаги мунтазам миллий қўшиннинг қўмондонлигини, қолганларга вазиятга қараб нозирлик, валилик ўринларини ваъда қилди...

— Шугинами? Йўқ, мен раис бўлишим лозим. Агар бунга кўнмаса, чўчқасини боқаверсин у кофир! — деди Хўжаниёз. Унинг бу қўйилган таклифни бирдан рад этмаганлигидан келишувга мойиллиги борлигини сезган Юнус фикр билдирди:

— Мен уйғур фарзандиман. Шу боисдан уйғурлар манфаатини хитойларга сотишни ўлимдан оғир ҳисоблайман...

— Гапни чўзмай, лўндасини гапиринг! — дея талаб қилди Хўжаниёз.

— Хўп. Сиз агар урушишни хоҳласангиз, Можунгйингга қарши бардош беролмадингиз. Шундай экан, Шингшесайга қандай қилиб қарши туrolасиз? Аскарларингиз парокандаликка учраб, тарқалиб кетганини, жумҳуриятнинг қуруқ номи қолганини ким билмайди дейсиз, ҳожи ота?! Шу аҳволда Можунгйингга, Шингшесайга қарши туриб бўладими? — деб Юнус масалани яна ҳам очиқроқ қўя бошлади.

— Хўтан, Ёркент қўлимда, янгидан аскар тўплайман,— деса ҳам, лекин ўзининг айтганларига ўзи ишонгиси келмай, гапини охирига етказмади Хўжаниёз.

— Шомансурнинг аскарларини тор-мор бўлди десак лсф урган бўлмаймиз. Яна бунинг устига, хўтанликларнинг сиз билан бирлашишга хоҳиши йўқлигини ҳам биламиз, — деди Юнус. Унинг сўзлари Шингшесайнинг ўз оғзидан айтгандай қатъий ва ишончли эди.

Хўжаниёз қуюқ соқолини тутамлаганча ўйлаб қолди. «Мени ҳозир қийин аҳволда қолганимни билиб турган Шингшесай нима сабабдан келишув қилмоқчи бўлиб қолди? Йўқ, бу ерда қандайдир сир бўлиши керак...»

— Бу ёғига беҳуда қон тўкишдан сақланган яхши бўларди, ҳожи ота. Катта-кичикдан айрилиб қолмайлик, Шингшесай сизга бир оз ён босмоқда.

— Утган сафар Урумчидаги учрашувда Шингшесай холис гувоҳлар олдида жанубий Шинжонни менга бермоқчи бўлган эди. Кейин у айёр ваъдасини унутди.

— У вақтдаги вазият бошқача эди, ҳожи ота. Шинг-

шесайнинг таклифига кўнмай, кейин пушаймон қилиб юрманг, ҳожи ота, — дея суҳбатда борган сари ташаббусни қўлга ола бошлади Юнус, — Сизга тобе аскарларни ҳозирданоқ озиқ-овқат билан таъминлаб туришга ваъда берди.

— Уйлаб кўрайлик, маслаҳатлашиб кўрайлик, — деди тизгини анча бўшашиб қолган Хўжаниёз. У қуроласлаҳа жиҳатидангина эмас, аскарларни таъминотидан ҳам қийналиб қолган эди.

— Ким билан маслаҳатлашасиз? Вақт тигиз, ўзгариш бўлиб қолиб, фурсатни бой бериб қўйманг, ҳожи ота.

— Собит домла, Маҳмудлар билан бамаслаҳат иш тутармиз.

— Собит домлани бу масалага аралаштирмаган маъқул бўлар, — Юнус худди биров эшитиб қолмасин дегандай Хўжаниёзнинг қулоғига шивирлади: — Можунгйинг Собит домла билан яқинлашишни мўлжаллаб юрганидан беҳабармисиз? — Бу қип-қизил ёлғон эди.

— Қаёқдан билдингиз? — деди юзи оқариб кетган Хўжаниёз.

— Мана, сиёсатга аралашмайдиган бойларимиздан Турди бойваччанинг ўзлари айтсинлар. — Юнус боятдан бери суҳбатга аралашмай ўтирган Турдини кўрсатган эди, Турди сесканиб тушиб, нима дейишини билмай қолди.

— Мен рост гапни айтдимми-а, Турдибойвачча, — деб такрорлади Юнус.

— Собит домла Можунгйингга элчи бўлиб боришимни икки марта илтимос қилдилар, у деб-бу деб важ кўрсатдим, дурустми, ҳожи хўжам, — деди Юнус билан олдинроқ келишиб олган Турди.

— Иблислар! Ҳаммаси тилёғламачи иблислар. Дили бошқаю тили бошқа. Мем, мем.. — Хўжаниёз соқолини маҳкам қисмлади. Усиқ қошлари ҳурпайиб, йирик кўзларида ғазаб ўти чақнади. Унинг бу важоҳатидан Юнусга қараганда Турди кўпроқ қўрқиб кетди.

«Буни неча-неча одамларни уриб ўлдирган дейишарди, элчи бўлиб келиб, калтак емасагидик ҳали...»

— Одам боласига ишониш-ишонмасликни замон белгилар экан, — деди Хўжаниёзнинг ярасига туз сепмоқчи бўлган Юнус. У энди жумҳуриятнинг барча ноzirлари устидан шикоят ёғдира бошлаган эди, Хўжаниёз шартта гапни бўлди:

— Сизлар иккаловингиз ҳам икки томондан фойда излаб юрган лўлиларсиз. Сизларга ишонч йўқ. Элчи бўлсаларинг нимага бирон бир хитойни қўшиб юбормади?

— Илло-билло қасамёд қиламизки, биз элчилармиз. Бу ерга Можунгйингдан яширинча аранг етиб келдик. Бизга ишонмасалар, майли, хитой элчиси келади,— деди Юнус бойвачча.

— Бизга ҳам жон керак, ҳожи ота. Узингизга маълум, ислом йўлида қўлимдан келганича ҳеч нарсамни аямадим, — деди Хўжаниёзнинг саловатидан довдираб қолган Турди. Ичида бўлса «Кечдим-е ўша менга тегадиган молия ишлари нозирлигидан... ўзимнинг жоним ўзимга керак» дерди.

— Шингшесайга келишувга эришдик деб хабар берсак, рад этмайсизми, ҳожи ота? — деди анчагина чўзилган жимликдан кейин Юнус.

— Беш кун сабр қилинглар, — Хўжаниёз Сафоҳунни чақирди-да, Юнусларни кузатиб қўйишни буюрди.

2

Ёқасига генерал-полковник белгиси қадалган ва чап кўкрагига Чанкайши мукофотлаган орденини тақиб олган Шингшесай кабинетида у ёқдан-бу ёққа бориб келмоқда. Унинг кеккайиб юришидан мамнунлиги кўриниб турибди. Шингшесайнинг қийиқ кўзи, рапидасимон юзида табассум ўйнар, кайфияти қувноқ эди. «Ғалаба таъмин қилинди, — деб пичирлади у ўз-ўзига, — энди ғалабадан кейин ички ва ташқи сиёсат йўналишини белгилаб олиш зарур...» У илдам келиб, иш столи ёнига ўтирди-да, қаламни қўлига олиб, бир оз ўйланиб тургач, оқ қоғозга бир нарсалар ёзмоқчи бўлди чоғи. Кейин яна хаёлга берилди. Шахсий котиби кириб, хавфсизликни сақлиш бошқармасининг бошлиғи Жов қабулхонада кутиб ўтирганлигини хабар қилди.

— Қирсин, — ижозат берди Шингшесай.

— Ши! — деб чиқиб кетди шахсий котиб.

— Рухсат этинг, жаноби Дубан, — деди эшикдан ийманиб кирган Жов.

— Кел, ўтир.

Жов аста одимлаб келиб, Шингшесайнинг иш столи қаршисидаги стулга ўтирди.

— Ма, буни ўқи, — дея Шингшесай олдида турган

телеграммани Жовга узатди. Жов телеграммани ўқиб, хурсандлигини ичига сиғдира олмади шекилли, ўрнидан ирғиб туриб:

— Хўжаниёз Собит домладан ажралиб чиқибди-да! — деди.

— Утир. Хўжаниёзнинг «Шарқий Туркистон жумҳурияти»дан ажралиб чиқиши, албатта, бизнинг Можунгйингга қарши ҳужумимизни енгиллатади. Лекин Собит домла Можунгйинг билан бирлашиб ҳаракат қилиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Можунгйингнинг кейинги кунлардаги амалий ҳаракати тўғрисида қандай маълумотлар бор?

— Можунгйинг дин пешволарини кўтариш орқали ўзининг таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилмоқда.

— Хе! — мийғида кулди Шингшесай, — демак, ўтмишдаги Ян-жонгжун сингари Шинжонни дин воситасида идора қилмоқчи бўлибди-да... Бу ёш, гўдак Госилиннг абжағи чиққан эски қоидага таяниши кулгили албатта. — Камдан-кам куладиган Шингшесайнинг юзида кинояли табассум жилваланди.

— Можунгйинг савдогарлардан уч йилгача бож олмасликка буйруқ чиқарибди...

— Узи уч ой умр кўролармикин? — Жовнинг юзига шапалоқ туширмоқчидай ўрнидан отилиб турди Шингшесай. Жовнинг кейинги хабаридан унинг тунд юзи баттар хунуклашиб кетди.

Хўжаниёз Шингшесай билан бирлашган бўлса ҳам, лекин Можунгйингнинг ҳарбий таҳликаси ҳали ҳам мавжуд эди. Хусусан, беш миллиондан зиёд уйғурлар яшайдиган Оқсув, Қашқар, Ёркент ва Хўтан вилоятлари Можунгйингнинг қарамоғида узоқ муддат туришидан ва Собит домла билан Можунгйингнинг иккаласи бирлашиб ҳаракат қилишидан ташвишланарди Шингшесай. Шу сабабли у бир тарафдан, қуролли ҳужумни ташкил этиб, иккинчи тарафдан, Собит домла ва Можунгйинг орасига бузғунчилик солиш, халқни улардан узоқлаштириш ҳаракатини олиб боришга қарор қилди.

— Бизнинг қўшинларимиз ҳужумга ўтиши билан бир вақтда Хўжаниёзнинг қисмлари Можунгйингнинг орқатарафидан ҳужум қилиши зарур. Шунинг учун Хўжаниёзга берилажак қурол-яроғлар тезда унинг қўлига тегсин.

— Юнусга топшир, бөр чора-тадбирларни қўллаб,

Собит домла билан Можунгйингнинг бирлашишига тўқинлик қилсин.

— Ши, жаноби Дубан, тушунарли, — деб бошини силкиди Шингшесайнинг топшириғини тушунган Жов.

— Оқ ўрислар бизнинг ишимизга кўп ёрдам берди. Лекин уларга бутунлай ишониб, тизгинни бўш қўйиб бўлмайди. Оқ генерал Бектиев ҳозир жанубий фронтни бошқаряпти. Унга доимо кўз-қулоқ бўлиб тур! — дея Жовга янги, мураккаб топшириқ берди Шингшесай.

— Энди, — деди у жосуслик, бузғунчилик хусусида бир қатор топшириқларни бериб бўлганидан кейин, — Юнус билан Турдининг тақдирларини нима қилсагинкин? — дея Жовга қаради.

Жов бу саволни қандай мақсадда берилганига тушунолмади. Чунки у уйғур, тунганлар орасига бузғунчилик солиш ва ерлик халқлар ичидаги номдор шахсларнинг бадном қилишда «хизмат» кўрсатган бу содиқ жосуслар зўр мукофотларга лойиқ деб ҳисобларди. Шу сабабли кўнглидагини очиқ айтиб қўя қолди:

— Жаноблари, ҳурматли Дубан, Юнусга янги қуриладиган ҳукуматнинг раислигини ваъда қилмаганмидингиз?

— Хе! Юнус уйғурларга нариги дунёда раислик қилсин.

— Ҳа...

— Бундай қарама! — деб ўқрайди Шинг. — Бу икки жосус кўп сирларимизни билади. Уларнинг орамизда тирик юриши хатарли.

— Ши...

— Бизнинг аскарларимиз Қашқарни ишғол қилган куни уларни йўқ қилиш чорасини ҳозирдан белгилаб қўйишинг керак.

«Худойим. Менинг ҳам тақдирим шундай бўлмасайди...» деб пичирлади вужудини титроқ босган Жов.

Унинг бўзариб кетган юзидан дилидагини сезган Шингшесай тасалли берган бўлди:

— Ўз миллатига хиёнат қилган сотқинни асраб қолсанг, ҳокимиятни сақлаб туролмайсан. Ундай хоинларни йўқ қилиб, вазиятга қараб, янгилаб туриш зарур, тушунарлими?

— Ши...

— Юнусга кўрсатган хизмати учун менинг номимдан раҳмат айтиб телеграмма бер, «раис» бўлишига оз кунлар қолганини алоҳида эслатиб қўй.

— Ши...

— Хўжаниёзга бериладиган қурол-аслаҳалар ва моддий ёрдам Юнус орқали ижро этилсин. Балким бу унга охирги топшириқ бўлар.

— Ши...

— Ижро қил.

— Ши, жаноби Дубан.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Қуролли жангчини эргаштирган Сафохун кўчада кутиб туришни буюриб, ўзи ҳовлига кирди. Бу пайтда кундалик хотирасини ёзаётган Замон Сафохуннинг кечки пайт кириб келишини кутмаган эди.

— Нима қилаётган эдингиз? — деб сўради қўлида қаламини тутганича унга қараб қолган Замондан Сафохун.

— Шунчаки, зерикиб ўтиргандим.

— Тезроқ кийиниб чиқинг, Замон.

— Қаерга борамиз?

— Маҳмуд Муҳит чақиряпти.

— Шундайми, бирор воқеа...

— Билмадим. Қандайдир янгилик борга ўхшайди.

— Янгилик.. Энди Тибетга қараб отланмаймизми? — дея ҳазиллашди Замон.

— Бу аҳволда шундай бўлиши ҳам мумкин.

— Яна қандай янгиликлар бор?

— Янги қуролга эга бўладиганга ўхшаймиз.

— Қандай қилиб? Ростданми? — дея Замон Сафохунга тикилиб қолди,— Кимдан? Ҳеч нарсага тушунолмаяпман...

— Кимдан, нима сабабдан эканлигини билмайман. Ҳожи отам шу қуролларни қабул қилиб олишни Муллаохунга топширибди.

— Бу гапга қараганда, қайси куни кечки пайт бўлган учрашувда бирор сир борлиги аниқ.

— Ҳамма нарса бугун-эрта аниқ бўлиб қолади. Юринг, кутиб қолишмасин.

...Замон билан Сафохун Маҳмуднинг ҳузурига кириб келишган чоғда унинг ёнида Муллаохун, Ҳамидуллабек, Эмат ва янги пайдо бўлган машҳур киракаш Зайдин карвонлар бор эди.

— Кел, ўтир ўғлим, — деди Замонни очиқ чехра билан кутиб олган Маҳмуд.

— Ташаккур, — деб Замон Сафохуннинг ёнига ўтирди.

— Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, деган нақл бор, — деб сўзида давом этди Маҳмуд. — Шароит ва вазиятга қараб ишимизда, нишонимизда баъзи ўзгаришлар бўлди. Биз Шингшесай билан расмий келишувга келдик...

— Нима?.. — бу ибора Сафохун билан Замон иккаласининг оғзидан баробар чиққанига Маҳмуд Муҳит ҳайрон бўлмади. Чунки булар иккаласининг ҳам истибодга нисбатан муносабатларини яхши билар эди.

— Албатта, бундай қараганда, ҳайрон қоларли ўзгариш, — деди Замонга қараб Маҳмуд. — Биз учун ҳозирги пайтда бундан бошқа йўл йўқ. Биз келишув орқали мавжуд кучимизни ва мавқеимизни сақлаб қола оламиз.

— Шингшесайдек Хитой амалдорларини содиқ дўст бўлиб қолишига кафолот борми, жаноб? — деб сўради Ҳамидуллабек.

— Кафолот шуки, — дея жавоб қайтарди Маҳмуд, — ташкил қилинадиган ҳукумат таркибига икки тарафнинг вакиллари киради. Қашқарда менинг бошчилигимда миллий қўшинимиз сақланади.

— Катталар бизга қараганда йироқни кўришади. Шу сабабли биз катталаримизга ишонамиз. Аммо...

— Сўзла, ўғлим, тортинмай фикрингни айтавер. Сен ҳам орамизда бир ўринни эгаллаб келаётибсан-ку! — деди Замоннинг фикрига қизиққан Маҳмуд.

— Шу ташкил этиладиган «янги ҳукумат» бизнинг орзу ва тилаklarимизга жавоб бероладими? — Замондан бундай фикр чиқишини кутмаган катталар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Давр талабига мувофиқ сиёсатни давом эттирамиз ва миллий манфаатимизни ҳимоя қиламиз, — деб жавоб берди Маҳмуд. Унинг бундай умумий жавобига фақат Замонгина эмас, бошқалар ҳам қаноат ҳосил қилмадилар.

— Аҳволимиз оғирлигини ҳаммамиз биламиз. Энди бизга келишувдан бошқа илож йўқ, — деди Муллаохун.

— Энди иккиланишнинг ўрни йўқ. Бошқаларга тушунтириш лозим. Қелишув бўйича Шингшесай бизга қурол-аслаҳа бермоқчи. Мана шу қуролларни қабул қилиб олишга Муллаохун масъул бўлди. Зайдин карвон йўл бошлаб боради. Сени ҳам шу ишга тайинласак нима дейсан, Замон? — деб сўради Маҳмуд.

Замон жавоб бермай, ерга қараганича жим ўтирди. Унинг сулҳга ишонгиси келмасди... Шингшесай хонлик қилса, ҳолимиз яна ҳам хароб бўлиб қолмасми-кан?.. — деган гумон Замоннинг дилини пармаларди...

2

Юнус бойваччанинг хурсандлиги ичига сигмас даражада эди. Шингшесайдан келган телеграммада: «Кўрсатган фаолиятингиз алоҳида тақдирга сазовордир. Раис бўлишингизга саноқли кунлар қолди. Шинг-Дубан» деб ёзилган эди. Юнус телеграммани қайта-қайта ўқиб, уни ипак дастрўмолга ўради-да, эҳтиётлаб ён чўнтагига солиб қўйди. Хурсанд бўлганлигидан зиёфат беришга ҳам фикран ҳозирлик кўра бошлади. У Шанхайдалигида киядиган башанг костюмини кийиб, ойнага қараркан, «раис» бўлган чоғида нималар қилишни хаёлидан ўтказиб, шу тантанали кунларни кўз олдига келтирарди.

— Нима қиляпсиз, Ю.Шонгун? — деб кириб келди Жушўжа. У бугун атлас кўйлақда, қулоқларига олтин зирак, қўлларига олтин билагузук тақиб, бошига чаман дўппи кийиб олган эди. Кийимлари ўзига ярашиб, худди ўн олти ёшли гўзал қизларга ўхшаб кетибди. Унинг жозибали бу кўринишидан завқланиб кетган Юнус бойвачча қучоқлаб олиб даст кўтарди-да, уй ичини бир айлантириб чиққач, худди қўғирчоқдек бағрига босиб ўтирди.

— Анави махлуқ келадими? — деб Юнуснинг бурнини чимчилаб қўйди нозланиб Жушўжа.

— Келади. Унинг борлигини иккаламизга дахли йўқ, Шўжам.

— У бўлса, уй ичи бурқсиб кетади. Хизмат зарурати бўлмаса, уни кўришга тоқатим йўқ.

— Сенинг қулоқларингга бриллиант ҳалқадан бошқаси ярашмайди, — дея Юнус Шўжанинг чучварадек қулоқларини ўпиб қўйди.

— Бугун сенинг хурсандчилигинг учун атайин уйғурча кийиндим.

— Ташаккур. Мен ҳам сени деб яшириниб юрибман-ку, жоним.

— Мен-чи, мен ҳам сенинг кетингдан эргашиб юрибман-ку, оҳ Шанхайим...

— Оз қолди. Энди Шанхайгина эмас, Париж, Лонд...

дон, Рим... оламни кезамиз, — деб Юнус Шўжани бағрига босди.

— Секин, белимни синдирворма яна, айиқ.

— Мени энди жуши-раис дейишинг керак.

— Йўқ, сендан раис чиқмайди. Сап-лў, май-май¹.

Ха-ха-ха!

— Аблах! — деб жаҳли чиққан Юнус Шўжани итариб юборди.

— Во-й! — дея икки букилиб йиқилди Шўжа. Қўполлик қилганига афсусланган Юнус Шўжани кўтариб олиб, каравотига ётқизди ва:

— Жоним Шўжарим, олтин Шўжарим, хафа бўлма! Нима десанг, шуни муҳайё қиламан, мени кечир! — дея ёлвора бошлади. Жушўжа аразлаб, индамай ётаберди.

— Узинг, ўзинг айблисан. Ҳаммавақт мени камситиб «май-май» деганинг-деган. «Эски савдогар» деганингдан кейин, чидай олмадим-да! — дея ялинарди шуҳратпараст Юнус. Лекин Шўжа бу сафар индамай ётаберди. Ялинишдан фойда чиқаролмаган Юнус Шўжанинг пайпоқларини ечиб, оёқларини ўпа бошлади. Табиатан фосих Жушўжа хуш ёққанидан бўлса керак, йиғидан тўхтади. У ичида: «Яла, ялайвер, ҳайвон. Ҳали яна бошқа еримни ҳам ялатаман сенга...» деяркан, оёғи билан Юнусни пешонасига тепти-да, сакраб ўрнидан турди.

— Қаёққа? — деди Шўжанинг йўлини тўсиб Юнус.

— Ташқарига чиқаман.

— Мени кечирдингми?

— Нима совганг бор?

— Бир жуфт бриллиант узук.

— Шугинами?

— Икки жуфт.

— Кечирдим, — юзида таъмали ҳирс пайдо бўлган Жушўжа Юнуснинг бурнини чимчиди-да, ноз билан «жуши» дегач, ташқарига чиқиб кетди. Ундан кейиноқ кириб келган Турди:

— Иш чатоқ, иш чатоқ... — деди қўлларини ўйнатиб.

— Нима, нима бўлди?

— Иброҳим, Иброҳим...

— Чайналмай, тузукроқ гапирсангиз-чи!

— Иброҳим қўлга тушибди...

— Ифлос! — серрайган куйи ўтириб қолди Юнус,

¹ Лў май-май — эски савдогар.

Шунча ташвиши борлигида ҳам Турдининг кўзи стол устидаги таомларга тушаркан, нафсини тиёлмай стол тарафга қадам ташлади-ю, лекин Юнусдан иймангани учун тўхтаб қолди.

— Қаерда қўлга тушибди у баччағар?

— Варақаларни тарқатаётган ерида қўлга тушибди.

— Улдик. Расво бўлдик. Унинг оғзи бўш, биринчи сўроқдаёқ ҳаммасини айтиб беради, махлуқ.

— Шундай овсарга топширилиши шартмиди ўша иш?

— Эҳ, каллам қурсин-а.. Энди шаҳарда туриб бўлмайди, — деди узоқ ўйланиб Юнус, — шаҳар ташқарисидан хуфния жой топиш керак.

— Қўғондаги менинг боғимдан бошқа ишончли жой йўқ, — деб яна стол тарафга қаради Турди.

— Бўлмайди. Иброҳим билмайдиган жойни топиш керак. Мабодо қўлга тушиб қолмак, Мажунгнинг теримизни шилиши аниқ.

— Ё, пирим! Ундай деманг, бойвачча! — Турдининг оёқ-қўли титрай бошлади.

— Мозори шарифлардаги шайхлардан таниш-билишингиз борми?

— Бор, бойвачча, мен уларнинг кўпчилигини танийман!

— Таниш эмас, ишончлисини сўраяпман, — деди Турдини жеркиб бериб Юнус.

— Оппоқхўжам қабристонигади Ислон шайх ишончли киши. У ҳар рамазон менинг уйимда бир ой ифтор қилади, — Турди хотиржам бўлгандай столга яқинлашди, — тушлик овқат қилмаган эдим, қорним очиб кетди, — сўнгра пиширилган товуқни қўлига олди.

— Қўйинг! — бақирди Юнус, — одам жон қайғусидаю сиз бўлсангиз нафс қайғусида.

— Емак — роҳат, дейишади... — дея Юнуснинг гапига парво қилмай товуқнинг бир оёғини узиб олиб ея бошлади Турди.

— Энди тўйгандирсиз?— деди Юнус Турди товуқни еб бўлгандан кейин.

— Ҳа, — Турди лагандаги қўй гўштига қўл чўзаётган эди, Юнус уни жеркиб берди:

— Аввал анави ўзингизга ўхшаш нафси бузуқ шайхга йўлиқиб, гапни бир ерга қўйиб келгандан кейин овқатга қўл урасиз!

— Маъқул, — Турди ноилож чиқиб кетди. Юнус қўл соатига қаради. Соат саккиз. Шаҳар дарбозалари

соат ўнда ёпилади. Шунгача чиқиб кетиш лозим. «Қўлга тушиб қолмаслик керак, агар шундай бўлиб қолса, алам қилади-да...» Юнус афсуслана бошлади. «Ана шу можарога нимагаям аралашдим-а? Раис бўлиш учунми? Шу раислик лавозимини ростдан ҳам берармикин ёки йўқми? Шингшесайнинг минг эмчаги бор дейишади, менга тагин қуруқ эмчакни эмизган бўлмасин...» Унинг хаёли шу ерга келганда, тоқати тугаб, юраги титрай бошлади. «Минглаб қўй-йилқиларим, ер-сувим, пул-сармояларим бўла туриб, яна нима камлик қилди менга? Бир учи Тонжинг-Шанхай, бирёғи Тошкентгача савдо қилиб, томоша қилиб юрган эдим... Энди бўлса, ҳар қадамда хатар, қўрқинч...»

— Сенга нима бўлди, алаҳсираяпсанми? — деди эшик олдида пайдо бўлган Жушўжа.

— Яна нима хабар? — шоша-пиша сўради Юнус.

— Ма, ўқиб кўр.

Юнус ҳозиргина келган телеграммани олди.

«Оқсув ишғол қилинди. Мана шу ҳафтада Қашқарга ҳужум бошланади. Бузғунчилик ҳаракатини жиддийлаштиринглар, Жов».

— Топшириқ, топшириқ!.. — деб шикоят қилди Юнус. У Шингшесай қўшинларининг шиддат билан келаётганидан хурсанд бўлса ҳам жиддий топшириқлардан безор бўлганди. У шу тобда ўз жонини сақлаб қолиш пайдидан эди.

— Қани, лаш-лушингни йиғиштир!

— Нима дединг?

— Жойни ўзгартирамиз.

— Жойни топганимизга энди бир ҳафта бўлди-ку?

— Тасодифан шундай бўлиб қолди... — У Иброҳим воқеасини Шўжадан яширди.

— Менга қара, — деб Юнусга яқинлашди Шўжа, — сен мана шу ишдан безор бўлганингни яширмақчимисан?

— Нима?! — чўчиб кетди Юнус.

— Мен ҳам бу жосусликдан тўйдим.

— Жо-суслик?! — сесканиб тушди Юнус. У ўзини жосус ҳисобламас, Шингшесайнинг сафдоши, ёрдамчиси деб фахрланарди. Шўжанинг «жосус» дейиши уни хўрлагандек туюлди.

— Ҳа-а! Биз ашаддий жосуслармиз, — деб такрорлади Шўжа, — Энди биз умрбод Шингшесайнинг чангалидан қутулолмаймиз.

— Вайсама! — деди Юнус Шўжани гап ўғирлаяпти деган хаёлга бориб.

— Ишонмасанг, ихтиёр ўзингда. Аммо бошингга қора кун тушганда биларсан, жосус, — дея ташқарига йўналди Жушўжа.

«Қизик гап қилди-ку ярамас... Ёки лақиллатдимни мени? — Йўқ, Шўжа рост гапни айтди. Амалдорларнинг сирини кўп билган кишининг умри қисқа бўлиши рост гап. Шингшесай изини ёпиш учун мени... Ё алҳазар!..» Юнуснинг пешонасини совуқ тер қоплади. У коньякдан икки қадаҳ ичиб, уҳ тортди. «Шинжонга бир кун бўлса ҳам раис бўлиб ўлсам майли...» деган хулосага келди-да, вужудида қайтадан ишонч пайдо бўлди. Шу пайт салом-аликсиз Масак кириб келди. Унинг турқидан хавотирланган Юнус:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ҳа, мана! — Масак қўйнидан бир даста варақаларни чиқарди.

— Буни қаердан олдинг?

— Ияйимнинг хотини...

— Нима дединг, дудуқ!?

— Ияйимни қамашипти-ку.

— Сен Иброҳимнинг хотинини қаёқдан биласан?

— Билмай-чи, Шарак бузуқни ким билмайди?

— Вой ифлослар-ей... Ҳаммани булғаб бўлишибтида! — Юнуснинг жон-пони чиқиб кетди, — Сенга мана бу қоғозларни ким берди?

— Шарак манжалақи!

— У қаёқдан олибди?

— Хи, ким билсин?

— Во ажабо! — Юнус нима қилишни билмай қолди.

У боши айланган одамдай уй ичини бир айланиб чиқди. Ич чўнтагига солиб юрадиган кичкинагина тўппончаси билан шу ердаёқ Масакни отиб ташлашни ўйладию калласига бир фикр келиб:

— Сен ташқари уйда ўтириб тур, — деди.

— Хўп, майли. — Масак стол устидаги таомларга қараб, тамшанган қиёфада Юнусга термулди.

— Лагандаги гўштни олиб чиқиб е!

— Хи, раҳмат, — деб Масак стол ёнига бораркан, шартта лагандаги гўштни олиб, хурсанд чиқиб кетди. «Масак қўлга тушиб қолса, биринчи сўроқдаёқ фош қилади... Ҳа, ҳаммасига айбдор Турди пес! Қаёқдаги галварларни йиғиб олиб, ишни расво қилди... Қошки бу телба Замонни ўлдиролса! Буни кўздан йўқотмасам,

Эртагаёқ қўлга тушиб қоламан...» Юнус чамадонини очиб, жимжилоқдек шиша идишни олди. Ярим шиша коньякка шиша идишдаги суюқликни қўйди. Шижани чайқаб-чайқаб, кейин Масакнинг олдига чиқди.

— Коньяк ичасанми, Масак?

— Ичмай-чи! — деди оғзидаги гўштни ютаётиб Масак.

— Ма!—дея коньякни унга берди Юнус.

— Ҳа, раҳмат.

— Ташқарига чиқиб кетма, керак бўласан.

— Ҳа, маъқул. — Юнус чиқиб кетгунича сабри чидамаган Масак коньякни пиёлага қўйиб, шартта ичиб юборди.

Юнус чиқиб, эшикнинг сиртидан илгагини илиб қўйди.

Масак товоқдаги гўштни яримлатгунича кучли захар баданига тарқалиб, юраги қаттиқ ура бошлади. У коньякнинг кучидир бундай деб ўйлаб, яна бўлсайди дея эшик тарафга қаради. Беш минут ўтар-ўтмас, кўнгли айниб, боши айланаркан, томирлари тортишиб, аъзойи бадани куя бошлади. У ўрнидан сапчиб туриб, икки қадам босдию эшик томонга боши билан йиқилди. Масак ҳўкиз бўкиргандек қаттиқ бўкирдию жон берди...

...Тақдирга тан берган Собит домла мағлубиятни бардошли қабул қилгач, ҳамма ишни тарк этиб, сиёсий фаолиятини тўхтатди.

Можунгўйнинг Қашқарни ишғол қилган куниёқ Байда орқали Собитни ҳузурига таклиф қилган ва «Шайхул ислом» мансабига тайин этишни ваъда берган бўлса ҳам Собит домла бу таклифни рад этган эди. Лекин халқ ичида таъсири катта бу кимсадан фойдаланишни ният қилган Можунгўйнинг неча марталаб элчилар юбормасин: «Мен Госилингни эътироф ҳам, эътироз ҳам қилмайман...» дея кескин жавоб берди Собит домла.

Бугун Байда яна Собит домланинг ҳузурида ўтирибди. Уларнинг бу сафарги учрашуви олдинги сафардагиларга нисбатан пардасиз давом этаётганлиги сабабли ҳар икки тараф ниятларини очиқ баён қилишди.

— Ҳозирги вазият шуни талаб қиладики, — деди Собит домла, — Госилинг ва мен — ҳар иккимиз сиёсий саҳнани бўшатиб бермоғимиз даркор.

— Ажабо, — деб ҳайрон бўлганини яширолмади Байда, — Сиз, ҳурматли домлам, Госилинга раҳнамо

бўлиш ўрнига, уни фаолиятдан воз кечишга даъват этияпсизми?

— Тарих Госилинг билан мени ўз қонуни бўйича жазолади, нимага буни тушунишни хоҳламайсиз?

— Таажжубланадиган хулоса. Демак, сизнингча, Шингшесай ғалаба қилибди-да?

— Шундоқ, азизим, шундоқ, — деди кескин равишда Собит ва бир оз жим қолди, — Шингшесай кучли-лигидан эмас, у уста сиёсатчи, замон, давр талабига муносиб ҳаракат қилганлигидан устун келяпти.

— Шингшесай Совет Иттифоқининг ҳимоясига таянаётганини назарда тутмоқчи бўляпсизми, домлам?

— Албатта! Ўрислар чегарадош элларнинг ерига кўз олайтиришни ният қилмаганларидек, қўшни юртларда ўзларига қарши ҳокимият тикланишига ҳам бе-парво қараб турмасликларини ўз тажрибамда кўрдим ва кечикиб бўлса ҳам тушундим.

— Сиздек улуғ зот ўрисларнинг ташқи сиёсатига бирдан қойил бўлиб қолганингизга ишонгим келмайди, — дея мийғида кулди Байда.

— Қизилларга қарши биз кабилар нима ўйлашимиздан қатъий назар, давр биз билан ҳисоблашиб ўтирмаслигини амалий тажриба кўрсатиб турибди-ку ахир! Устига-устак, бу диёр Хитой коммунистларининг орқа суянчиғи бўлиб ҳисобланади-ку!

— Демак, бизлар Японияга, сизлар Англияга ишониб хато қилдикми?

— Жавобни ўзингизни ҳозирги аҳволингиздан изланг, жаноб. Сиз билан биз кун чиқишдаги японларнинг, кун ботишдаги инглизларнинг этагига осилдик, уларнинг қуруқ эмчакларини эмдик. Зотан биз давр талабини тушунмай, эски адашганларга ишондикки, бу қари жаҳонгирлар Шарқий Туркистонни ишғол қилиш у ёқда турсин, Англия Ҳиндистонни, Япония Манжурияни ўз чангалида узоқ тутиб туриши ҳақиқатдан йироқ эканлигига энди кўзим етди.

— Бизнинг курашимизда сиртқи куч ғалабанинг асосий омили эмас-ку, жаноб? Ички кучларни бирлаштириш имконияти бор-ку!

— Кечикдик. Шингшесай ўзига қарши турган ички кучларни парчалашга муяссар бўлолди. Хўжаниёз билан Можунгйингларнинг можароси бунинг яққол далилидир.

— Шундай қилиб, ислomiaт бирлигидан воз кечиб-сиз-да, домлам?

— Йўқ! — дея асабийлашиб қўл силтади Собит, — ўлсам ҳам ўз эътиқодимдан қайтмайман! Мен мавжуд ҳақиқатни таъкидладим холос!

— Мен, ўзим шахсан Шарқий Туркистон халқини хитой ҳукумдорларининг маҳкумлигига тушиб қолишидан ачинаман, — деди куйиниб Байда.

— Бизлар ўтмишдаги озодлик ҳаракати курашларида йўл қўйилган хатоликларни яна бир бор такрорладик. Ишонаман-ки, ҳали озодлик курашига хотима берилгани йўқ. Халқ озодлик ва мустақилликнинг таъминини бир оз бўлса ҳам татиб кўрди. Эндиги озодлик учун курашувчилар бизнинг хатоларимизни такрорлашмас, улар балким, давр талабига лойиқ йўлдан боришар...

— Менга нисбатан очиқ кўнгил бўлганингиз учун ташаккур, ҳурматли домлам, — дея тунганча одоб билан бош эгиб хайрлашиб ўрнидан турган Байда останага боргач: — Госилингга нима дейишим мумкин? — деб сўради.

— Ихтиёр ўзингизда, Байда. Мен учун ҳозир газаб билан илтифотнинг фарқи йўқ...

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Қашқар халқи деярли баравар ташқарига чиқиб, ҳамма осмонга қаради. Зангори осмонда қўш қанотли темир «қуш» қанотини кериб, Қашқар узра сайр қиларди. Унга қарата отилаётган ўқларга бу қуш парво ҳам қилмасди. У тобора пасайиб учаётганга ўхшарди.

— Ҳой, халойиқ! Айриплон дегани мана шу! Уйингларга киринглар! Ҳозир осмондан бомба ёғди! — деб бақирди ўзини билармон кўрсатган бир киши.

— Бомба дегани ерга тушиб ёрилса, уйларни қумалатиб юборармиш, қочинглар, — деди яна кимдир.

— Осмондан бало ёғиб, охир замон бўлади, дегани мана шу экан-да!

— Шунча ўқ кор қилмади-я!

— Е тавба! Ҳали бу ҳам бормиди...

Самолётнинг Қашқарда биринчи марта пайдо бўлиши мана шундай ваҳима, ташвиш ва миш-мишларни олиб келди. Халқ осмонда пайдо бўлган «офат»дан қўрққан бўлишига қарамай, бу «янгилик»ка қизиқиб, тарқаб кетмади — ҳамманинг кўзи осмонга тикилганди,

Самолёт анчагина пасайиб, ўйноқи каптардай бир шўнғиди-да, шу пайт ундан тўкилган оқ нарсалар қор ми-соли осмонни қоплаб олди.

— Ана, укам, айтмадимми! — деди бояги биринчи сўзлаган одам, — оқ бўмба дегани мана шу, энди жонингни сақла!

— Қоч, қочинглар!

Халқ қий-чув бўлиб қоча бошлади. Шу дамда пайдо бўлган Шопи билан Ажри иккаласи баландроқ ерга чиқиб олиб:

— Қочманглар, қариндошлар!

— Осмондан ёғаётган бўмба эмас, қоғоз!

— Бўмба деб қўрқитганлар ифвогарлар! — деб бақир-ишган эди, бир гуруҳ халқ қочишдан тўхтади. Шу пайт осмондан ёғаётган варақалар томларга, деворларга ва кўчаларга тушиб, ҳаммаёқни қоплади. Самолёт бўлса шимол томонга учиб кетди.

— Бу нима экан?

— Уқиб кўрайлик, қайси биринг хат танийсан?

— Мен ўқиб бераман! — деган Ажри баланд овоз билан ўқий бошлади:

«Қашқар халқи! Энди сизлар озодликка чиқасизлар! Мен Хўжаниёз ҳожим билан битим тузиб, жанг ва можарони тўхтатдик. Можунгйинг яхшиликча қурол-яроғини топширса, уни ҳам четда қолдирмаймиз. Мабо-до қарши турадиган бўлса, ўз уволи ўзига, биз уни ер билан яксон қиламиз! Узоқ йилларга чўзилган уруш ва можарога хотима бериб, тинчлик, осойишталик ўр-натамиз...» Халқ ташвиқот варақасини охиригача эши-тишга тоқат қилмай, ғала-ғовур бошланиб кетди.

— Хўжаниёз Шинг билан келишибди-да!

— Ҳа, энди бизни унга сотиб юбормаса!

— Нималар бўляпти ўзи? Бошимиз қотиб қолди-ку?

— Рост айтасан, буларнинг қайси бирига ишона-миз?!

— Уруш тўхтаб, тинчлик бўлгани яхши. Бу ҳукумат нима қиларкин, қани кўрайлик-чи.

Шу орада отлиқ патруллар пайдо бўлиб, халқни тарқалишга даъват қилди ва варақаларни йиғиб ола бошлади. Лекин олдингидай зўравонлик қилишмади.

— Бу ҳодисага нима дейсиз? — деб сўради уйлари-га қайтиб келганларидан кейин Ажри.

— Нимани сўраяпсиз?

— Шингшесай билан Хўжаниёзнинг битим тузган-ларини айтяпман.

— Иш тугади, — деди ғамгин қиёфада Шопи, — яна ўша қуллик занжирига боғланадиган бўлдик, хитойларга алдандик...

Иккаласи бошқа мулоҳаза қилиб ўтиришмади. Улар шу тобда фикр юргизишга ҳам, вазиятга баҳо бериб, мулоҳаза юритишга ҳам ожиз эдилар...

Уй ичида гир айланаётган Можунгйинг темир қафасга қамаб қўйилган йиртқични эслатар эди. У ҳар томонлама қуршов ичида қолган эди. Унинг ташқи қиёфаси ҳамма нарсадан маҳрум бўлиб, ўзини-ўзи ўлимга маҳкум этган чорасиз киши кайфиятини эслатарди. Можунгйингнинг Қашқарни ишғол қилиб, Шингшесайга қарши қўшин тўплаш ҳақидаги орзуси амалга ошмади. Бир туркум юқори табақа вакиллари ва манфаатдор шахслар уни ҳимоя қилган бўлса ҳам, лекин кенг халқ оммаси унга ишонмади ва қўллаб-қувватламади. Шингшесай ва бошқа чет эл жосуслари унинг фаолиятига ва томир отиб мустаҳкамланиб боришига ҳар қадамда тўсиқ бўлдилар. Мана энди Шингшесай билан Хўжаниёзнинг қўшинлари уни халқа ичига олиб, ҳар томондан қисиб келяпти.

Можунгйингнинг стол устидаги хатга назар ташлашга ҳам тоқати йўқ. Бу лаънати хат — Шингшесайнинг талабномаси. Шингшесайнинг талабномасида Можунгйингнинг шартсиз таслим бўлишини, агарда тинчлик билан қуролсизланадиган бўлса, афву қилиниб, Можунгйинг ва унинг ёрдамчилари ўзларига «яраша» амал берилиши огоҳлантирилган. «Таслим» ибораси Можунгйинг учун ўлимдан ҳам оғир ҳукм эдики, бу мағрур, ўзига чексиз ишонадиган бола қўмондон мағлубиятга маҳкум бўлишини аниқ кўриб турса ҳамки, шу ожизлик-чорасизликлигига тан бергиси келмасди. Уйлаб-ўйлаб боши қотган Можунгйинг қўл-қанотлари билан сўнгги марта маслаҳатлашишга қарор қилди-да, уларни ҳузурига чақирди.

Мошимин, Мохўсан, Байда, Можингсан тўрталови кириб жойларига ўтиришди. Бу тўрт «чор-ёрлар» ўз тақдирлари учун қайғуришмасди. Улар ўзлари тарбиялаб, вояга етказган бош қўмондон Госилингга ачинишарди. Бу ачиниш орқали Госилингга нисбатан чексиз садоқатлари ва муҳаббатларини ифода қилишар эди. Шу топда, энг оғир шароитда ҳам улар Госилингдан юз ўгиришгани йўқ. Аксинча, Госилинг қандай буйруқ берса, шуни бажаришга тайёр туришарди.

— Нима қиламиз, акалар? — деди Госилинг. Унинг овози одатдаги ташвишдан холи эди.

— Сизнинг хоҳишингизни бажаришга тайёр эканлигимни баён этаман! — деб ҳурмат билдирди Мошин.

— Йўқ, сизлар сўзланглар, мени шуни хоҳлайман.

— Сўнгги томчи қонимиз қолгунича жанг қиламиз, — деди жангари Мохўсан.

— Ҳақиқий аҳволимизни ҳисобга олиб ҳаракат қилсак яхши бўларди. Жангга кирганимиз тақдирида ҳалокатдан қутулолмаслигимизнинг натижасида халққа...

— Гўрингга киргунча шу «халқ» деган сўзингни тилдан туширмайдиганга ўхшайсан! — деб Байдани жеркиб ташлади Мохўсан.

— Ҳа, шундай, — дея эътироз билдирди Байда, — халқ ҳимоясига эришолмай етиб келган еримиз мана шу бўлди-да!

— Байданинг фикри ўринли, — деди Можунгйинг, — биз бошиданоқ ерлик халқнинг хоҳишига риоя қилмай енгилган бўлсак, мана энди, тамоман етим бўлиб қолдик, — у хатога йўл қўйиб, ўз хатосини кечикиб англаган ва пушаймонидан ўкинаётган одам қиёфасида сўзларди.

— Госилинг тўғри хулоса чиқарди. Биз дўст билан душманни фарқ қилолмадик. Шунинг учун...

— Энди нима қилишимиз керак? — деб Мохўсан Байданинг гапини яна бўлди.

— Ҳозирги ҳолатимизда урушни давом эттирсак нодонлик қилган бўламиз, — деди Госилинг кескин.

— Демак, Шингшесайнинг шартларига кўнамизми, муҳтарам Госилинг? — асабий савол берди Мохўсан. У муштукка тамаки тўлдириб чекканди, ичкари тутунга тўлиб кетди.

— Таслим бўлмаймиз! — хитоб қилди Госилинг сафдошларига бир-бир зимдан назар ташлаганидан кейин, — менинг қарорим шу: шонли 36-дивизиямизни сақлаб қоламиз. Мохўсан бошлиқ 36-дивизия Хўтанни ишғол қилади. Мен чет элга чиқиб, ёрдам излайман...

Бундай ўзгаришни эшитган ҳарбий саркардалар ўз қулоқларига ишонмай, бир-бировларига қарашарди. Лекин ҳеч ким оғиз очиб норозилик билдира олмади. Ҳамма тақдирга тан бераётганди.

— Менинг сўнгги қарорим мана шу, — дея такрор-

лади Можунгйинг. У бу гапи билан ўзининг ҳаёти ва фаолияти устидан хулоса чиқарган эди...

2

Асли жиккак жуссали Буғра энди ташвишлар билан бир бурда бўлиб қолган эди. Иниси Шомансурнинг фожиали ҳалокати, жумҳуриятнинг емирилиши, Хўжаниёзнинг Шингшесай тарафига ўтиб кетиши ва эндиликда Мохўсан бошчилигидаги дивизия Хўтанга қараб бориши Буғранинг эзгу орзуларини кўкка совурган эди. «Бу сафар йиқилсак, кейин қачон оёққа тура оламиз? — деб қайғурарди у. — Мохўсан Хўтанга бостириб келсаю, биз унга қарши тура олмасак-а? Кўп ўтмай Шингшесай Мохўсанни қувлаб чиқаришига шубҳа йўқ. Зотан энди биз қайси кучга ишонамиз? Илоҳий қудратгами ёки чет элликларгами, нимага?» У ғойибона куч таъсирида шартта ўрнидан туриб, китоблар тизиб қўйилган жавонни негадир титкилаб алланимани қидира бошлади. Китоблар алғов-далғов бўлиб кетди. Буғра эса, виждонини азоблаётган саволларга жавоб излаётгандай, китобларни титкиларди.

— Мана, мана шу далиллар уйғурларнинг ким эканлигига жавоб беради! — дея бор овози билан бақирди у керакли китобларни ажратиб олганидан кейин. Бу китоблар: «Умумий тарих», «Уйғур-турк тарихининг она хатлари», «Бобур тузуқлари», «Чин тарихи», «Темурланг», «Мустафодал ахбор», «Галифақал ахбор» эди. Буғра шулар орасидаги Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашиди» номли асарини кўзига суртаркан, ўзига ўзи гапирарди: «Бу далил бўлмай нима? Қадимий замон эмас, бундан тўрт ярим аср илгари таъсис этилган «Шарқий Туркистон султонлиги» — «Саидия» давлатидаги аждодлар эришган мустақилликка биз нима сабабдан эришолмаймиз? Тарих олдида, аждодлар олдида ким жавобгар?..»

Ниёз аълам бошлиқ кириб келган тўрт киши ўз атрофига китобларни уйиб олган Буғрани кўриб, ҳайрон бўлишди.

— Ҳазратим кимдандир ранжияптилар. Биз кейин келармиз, — дея чиқиб кетмоқчи бўлди Ниёз аълам.

— Мен ўзимдан бошқа ҳеч кимсадан ранжимадим, тақсирим, ўтиринглар! — деб келганларни қўшни хомага бошлади Буғра.

— Нима қиламиз? — гап бошлади ҳамма ўтирганидан кейин Ниёз аълам.

— Ўзлари нимани ўйляптилар? — деб сўради Буфра.

— Қон тўкишнинг фойдаси йўқ, Мохўсан билан битимга келсак дейман.

— Битимга?! — ўйланиб қолди Буфра. У бир неча кун илгари шу фикрга келган эди. Лекин ҳозир баъзи мулоҳазаларга берилиб, асабийлашар, тугал фикрга келолмай қийналар эди.

— Битим биз учун фойдали бўлар, — такрорлади Ниёз аълам.

У билан бирга кириб келганлар ҳам шу фикрда эдилар.

— Битимга келсак ҳам, келмасак ҳам юритимизга Мохўсан хўжайинлик қилади. Ундан Шингшесай тортиб олади-да, кейин у ҳам ҳукумронлик қилади, — деди маъюслик билан Буфра, — энг яхшиси, Хўтанни бўшатиб берайлик.

— Унда ҳокимиятдан ихтиёрий воз кечган бўламизку, ҳазратим?

— Шундай! — деди уҳ тортиб Буфра. — Биз ҳокимиятни бошқаролмадик. Устунлик Шингшесайнинг қўлига ўтди. Бу шарт-шароитни унга ўзимиз яратиб бердик.

— Ё тавба, ё тавба! — деб қайғули фиғон кўтаришди Буфранинг даҳшатли, лекин мавжуд ҳақиқатга асосланган хулосасини эшитган Хўтан ҳукуматининг арбоблари. Улар ҳамма нарса қўлдан кетганлигини ва энди ҳокимиятни сақлаб қолиш имконияти йўқлигини тушуниб етишди. Лекин улар нимагадир ишонишар, ғойибдан мадад кутаётганга ўхшашарди.

«Хўтан исломия» ҳукумати бошлиқларининг сўнгги «кичик доира» музокаралари узоққа чўзилмади. Тунганлар Мажунгйингнинг хоҳишини итоаткорлик билан қабул қилганликларидай, хўтанликлар ҳам Буфранинг таклифларига бир оғиздан қўшилишди:

1. Мохўсан билан муросою мадора қилиш.

2. Ҳазинадаги олтин ва кумушларни яшириб қўйиш.

3. Муҳаммад Имин Буфранинг чет элга чиқиб, «Ватан даъвосини қилишга» имконият яратиб бериш ва пайти келганда «озодлик курашини яна давом эттириш»га қарор қилинди. Бир йилдан ортиқроқ ҳукм сурган «Хўтан подишоҳлиги» шу кундан эътиборан бекор қилинади...

Буғранинг бу ҳаракатлари ҳақиқатдан узоқ, хом хаёл эди!

ТУҶҚЗИНЧИ БОБ

1

Гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф қўлига ўтиб турган Қашқар шаҳаридан Можунгйингнинг қўшинлари чекиниб чиқиб кетган куниёқ Шингшесайнинг қўшинлари дивизия командири ва Маҳмуд бошчилигидаги уйғур қисмлари Қашқарни ишғол қилишди. Хўжаниёзни махсус самолёт билан Урумчига олиб кетишган эди. Баҳор ҳавоси сингари тез-тез ҳокимият ўзгариб туришидан безор бўлган Қашқар аҳолиси бу сафарги ўзгаришни бепарволик билан қабул қилишди. Уч йилдан буён талон-тарож, қирғин ва вайронагарчилик заҳматини бошидан кечирган халқ оммасининг кўнгли тинчигани йўқ. Гарчи халқ Маҳмуднинг миллий қўшинга бошлиқ бўлиб Қашқарга киришига қисман рози бўлса ҳам, хитой аскарларининг Қашқар Янги шаҳарида туриши қўйнинг қаршисига бўрини бойлаб қўйгандек гап эди. Оқибат қандай бўлишдан қатъий назар, уруш парокандалиги барҳам еб, «янги давр» бошланган эдики, мана шу янги даврни нишонлаб катта маросим ўтказилди.

Шаҳар майдонига чодир тикилиб, минбар ўрнатилди. Қашқар атрофидаги қишлоқларга хабар берилгани учун халқ тўп-тўп бўлиб майдонга йиғилиб кела бошлади. Ҳамманинг кўзи чодир томонда. Қалпоқ шаклидаги чодирнинг олд томонига хитой ва уйғур тилида «Қашқар халқининг тантанали йиғилиши», «Яшасин Шинжон халқининг бирдамлик иттифоқи» шиорлари ёзилган плакатлар осиб қўйилди. Плакатларнинг бири ўртасида Сун-Ятсиннинг катта расми қадаб қўйилган эди. Минбарнинг икки четига эса давлат байроғи ўрнатилган бўлиб, унинг тагида ҳарбий кийимдаги музикантлар туришарди.

— Бу кимнинг сурати экан, худди тирик одамдай қараб турибди?

— Янги подшоҳ шу одамга ўхшайди!

— Йўқ, бу анави «давлат отаси» деб айтилган Сун-Ятсин!

— Ваҳ, бу чодирга озмунча мато кетмагандир, лекин жуда чиройли қилиб ясатишибди!

— Ваъз айтишса керак?

— Ана, катталар минбарга чиқишди!

— Созандаларга қаранглар, улар ҳозир куй чаладиганга ўхшайди-ку!

— Олишишни қўйиб, тинчлик ўрнатишса бўлгани!

Майдонга йиғилган халқ мана шу йўсинда ўзаро сўзлашишарди. Шу орада Шингшесайнинг махсус вакили генерал Бун ва Маҳмуд бошлиқ амалдорлар, мўътабар зотлар минбардан ўрин олишди. Йигин раиси хитой таржимони билан минбар олдига келди.

— Тантанали халқ йиғинини очиқ деб эълон қиламан!

Шу заҳоти духовой оркестр «Давлат гимни» ижро этди ва майдон ўртасига ўрнатилган икки ёғочга Давлат Байроғи кўтарилди. Гунг бошлиқ минбарда турган амалдорлар гимн чалиниб тугагунича тикка туришди.

— Гунг-силинга сўз берилади! — эълон қилди раис. Оддийгина кийинган Гунг минбар олдига келиб, халққа ҳарбийча ҳурмат билдирди. Шингшесайнинг тарафдорлари ичида демократик оқимга мансуб бу одам халқпарвар эди. У ваъз бошлашдан олдин кийимлари юпун, ранг-рўйи анча синиққан халққа бир зум раҳмдилона назар ташлаб турди-да, кейин гапни бошлади:

— Қадрли фуқаро, ҳурматли Қашқар аҳли! Бугундан эътиборан тинчлик, осойишталик ўрнатилган кун бошланди. Шинжон халқи золим, порахўр амалдорларнинг, чет эл қароқчиларининг жабр-зулми остида оғир жафо тортди, хонавайрон бўлди, илм-маърифатдан маҳрум бўлди. Миллий тенгсизлик натижасида қонли фожиалар юз берди. Мана энди шу тенгсизликдан, оғир зулмдан қутулдик...

— Манави хитой қулоққа ёқадиган сўзларни гапир-япти-да! — деди минбарга яқин жойда турган Ажри Шопини туртиб.

— Оғзаки сўзга эмас, амалда нима бўлишини кўриб, ундан кейин баҳо бериш керак.

— Бу одам ўтмишдаги хитой амалдорларининг сирини фош қилмоқда...

— Болалик қилма, Ажри! — деб силталади Шопи, — ким билади, бугун ваъда бериб, эртага амал қилмас. Хитой амалдорларига ишониб етган еримиз мана шу бўлди!

— Олдимизда вайрон бўлган, — дея давом этди Гунг — халқ хўжалигини тиклаш, йўлларни тартибга

келтириш, маданий маорифни юксалтириш, янги гуллаган Шинжон қуришдек катта-катта вазифалар турибди.

Гунг Шинжоннинг келажакдаги «бахтли» ҳаёти, халқ фаровонлиги, миллат тенглиги ҳақида анча гапирди. У ўз нутқини «миллатлар иттифоқи яшасин!» дея якунлади.

— Халойиқ! — деди сўзга чиққан Маҳмуд қўлини баланд кўтариб. — Биз Шингшесай билан иттифоқ тузиб, янги ҳукумат қурдик. Энди ҳамма тенгликда яшайди. Янги ҳукумат таркибида ерлик халқ вакиллари бўлади. Давлат ишлари хитой ва уйғур тилида олиб борилади. Миллий мактаблар очилиб, ўз тилимизда китоблар, газеталар нашр этилади. Умуман биз тараққиёт сари олға борамиз...

Маҳмуд асосан миллий масала устида тўхталди.

— Биз ҳар қандай шароитда миллий тенглик ва миллий манфаатимизни ҳимоя қилишга тайёرمىз! Халқимиз бизларга ишониши лозим...

Маҳмуддан кейин ҳар соҳа вакиллари сўзга чиқишди. Уларнинг ҳаммаси янги ҳукуматни ҳимоя қилиб гапиришди.

Тантанали мажлиснинг охирида «янги тузилган ҳукумат»ни ёқловчи шиорлар ташланди.

— Оқибати нима бўлишини ким билади. Лекин ҳар ҳолда ҳозир янги давр бошланмоқда. Сиз бу тўғрида қандай фикрдасиз? — деб сўради устози Шопидан Ажри.

— Бир қадар ислоҳат ишлари амалга оширилса керак. Фурсатдан фойдаланиш лозим. Қолганини вақти келганида кўрармиз.

2

Кечқурун Қашқар янги шаҳаридаги «Титай ямули» деб аталадиган маҳкамада Гунг-силининг зиёфат берди. Зиёфат бошланишидан икки соат олдин фақатгина таржимон иштирокида Гунг билан Маҳмуд ораларида суҳбат бўлиб ўтди.

— Шингдубаннинг кўрсатмаси бўйича, — деб сўз бошлади Гунг, — Собит домлани Урумчига жўнатишимиз лозим, жаноби Мосижанг,¹ сиз нима дейсиз?

— Нима учун? — деди таажжубланиб Маҳмуд.

¹ Мосижанг — Маҳмуднинг дивизия командири.

— Масала шундаки, — дея фикрини далиллар билан исботламоқчи бўлди Гунг, — армиямиз сафларида яширинган душманлар ҳам йўқ эмас. Улар Собит домлага суиқасд қилиб қўйса, тушунмовчилик келиб чиқиши эҳтимоли бор.

— Собит домлам халқ ичида таъсири зўр одам. Бизлар у одамни сақлаб қолишга тегишли чораларни амалга оширишимиз керак.

— Мен ҳам шу фикрдаман. Лекин у кишининг аτροφидаги (қочиб кетганларни ҳисобга олмаганда) одамлар ёмон таъсир кўрсатишлари мумкин.

— Хўжаниёз ҳожимдан жавоб келмагунича бу ҳақда бир нарса дея олмайман, жаноби Гунг-силинг.

Ҳар икки томонни ўйлаб Маҳмуд ўзини четга олмоқчи бўлди ва шу онда «Шингшесай қора ниятлилик қилмаётганмикан?» деб гумон қилди. Ҳақиқатда Собит домлани халқдан йироқлатишни кўзлаган Шингшесай бу вазифани эҳтиёткорлик билан амалга оширишни Гунгга топширган эди.

— Собит домлани Урумчига жўнатишни сўраб юборилган телеграммага Хў-фужуши (раиснинг муовини — Хўжаниёз демоқчи) жаноблари қўл қўйганлар. Мана, кўринг...

— Ҳожати йўқ, Гунг-силинг, — деди Маҳмуд Гунгни тўхтатиб.

Телеграммада Хўжаниёзнинг имзоси бор бўлиб, Маҳмуд гумон қилмасин учун Шингшесай Хўжаниёзнинг розилигини олган эди.

— Ҳукумат ўзгариши қилинган ҳар қандай мамлакатда, — деб иккинчи масалага ўтди Гунг, — ички тозалаш ўтказилиши табиий.

— Хўш, энди биз ишни отиш, чопишдан бошлаймизми? — деб таажжубланиб сўради Маҳмуд.

— Қашқар Англия, Япония ва бошқа давлатларнинг жосуслари уя қурган мураккаб бир жой. Утган кеч Юнус бойвачча ва Турдиларга суиқасд қилинибди.

— Нега бундан менинг хабарим бўлмади? — деб Маҳмуднинг аъзои-бадани титраб кетди.

— Бугун халқ мажлисида сизнинг кайфиятингизни бузмай деган мақсадда атайин хабардор қилмаган эдим, — деди узр сўрагандай Гунг.

— Қотиллар-чи, қотиллар тутилдими?

— Йўқ, Юнуснинг нима бўлганлиги ҳалигача маълум эмас. Лекин Турди ўлдирилган.

— Бу қанақаси? Қандай бўлмасин, Юнусни қидриб топиш керак...

— Масала шунда-да... Балким, душманлар уни тирик олиб қочгандир, — деди ўзи ҳам бу ишдан ҳайрон бўлган Гунг. Чунки бу қотилликнинг бошида Шингшесай разведкаси турганлигидан хабари йўқ эди.

— Ажабо... — дея олди холос Маҳмуд.

— Шунинг учун, — деди анча вақтга чўзилган жимликдан кейин Гунг, — гумонли шахсларни «текшириш» дан ўтказиш зарур. Агар тозалаш ўтказмасак, жаҳонгирлар, хусусан, Англия жаҳонгирлари қайта можаро чиқаришлари эҳтимолдан ҳоли эмас. Шингшесай жаноблари мана шу масалага алоҳида эътибор берилишини топширган.

— Фарғона ва Уш атрофидан қочиб келган босмачилардан Юсуфжон қўрбоши билан Усмон иккаласи ўтмишда анча тартибсизлик келтириб чиқаришганди. Энди улар Урумчи ҳукуматини эътироф қилмоқда. Бундан ташқари, яна ўзларига тобе кишиларни ҳарбий қисмларга киритишни талаб қилишмоқда. Менимча, бу масалани чўзмай, тезда ҳал қилинса яхши бўларди.

— Бузғунчиларни дарҳол қуролсизлантирмасак бўлмайди, жаноби Мо-сижонг. Бизга эргашувчиларни эса, миллий қисмлар сафига қабул қилиш мумкин. Босмачиларнинг энг каттаси Жонибек қози ўз одамлари билан Улуғчот тоғига бекиниб олган. У Англия билан боғланган албатта. Жонибекни бир амаллаб қуролсизлантиришимиз ҳам жуда зарур, — деди генерал Гунг.

— Жонибекка элчи юбориб, масалани иложи бори-ча тинчлик билан ҳал қилишимиз лозим. Бу масалани ҳал қилишни жанобларининг ихтиёрига топширамыз, — деди фитначиликда хитойча таржибага эга Гунг.

— Решитам ўтмишда бизга душманлик қилгани учун қамоққа олинди. Қарамоғидаги жангчилар бўлса миллий қисмлар сафига қўшилди.

— Қилмиш — қидирмиш, — деб Маҳмуднинг гапини маъқуллади Гунг, — олинган маълумотларга кўра, Англия фуқаролари олтин-кумуш ва қимматбаҳо буюмларни Ҳиндистонга олиб кетишмоқда. Молиявий қийинчилик бўлиб турган бир пайтда бундай ҳолга қатъиян йўл қўймаслигимиз зарур.

— Албатта.

— Хўтандаги Можунгйингнинг қолдиқ қисмлари орасида иккиланиш пайдо бўлганлиги маълум. Гонсулик-

лар Гонсу ўлкасига кетишни, ерликлар бўлса, улардан ажралиб, қайтиб келишни хоҳлашар эмиш.

— Маҳаллий тунганларнинг ўз жойларига қайтишига ва осойишта тирикчилик қилишига кафолат беришимиз керак.

— Тўғри фикр. Эртагаёқ уларга кафолат берадиган вакилларимизни жўнатмоғимиз керак, — деди Гунг-синг.

Келишиб олган икки тарафнинг Жануби-Шарқий Туркистонда турадиган вакиллари — Гунг-синг билан Маҳмуд-сижонг иккаласи ҳарбий-маъмурий, молиявий-иқтисодий масалаларга доир биринчи марта мана шу тариқа фикрлашиб олишди. Лекин шунга қарамай, Хитой мустамлакачиларининг разил миллатчилигига ворислик қилувчи Шингшесай Маҳмуд-сижонга ишонмас ва Қашқарда уйғур қуроли қисмлари туришидан ташвишланарди. Шунинг учун Қашқар ишғол қилиниши билан Оқсувга асосий қуроли кучини тўплаб, қўшимча хитой аскарларини устма-уст юбориб, Жанубий, Шарқий Туркистонни идора этиш ва қуроли назорат қилиш учун Или вилоятининг ҳарбий қўмондони генерал Любинни Қашқар округининг бош қўмондони қилиб тайинлади. У яна Можунгйингчиларни тор-мор қилишда фаолият кўрсатган оқ ўрислардан иборат аскарларни тарқатиб юборишга буйруқ берди. Шу йўл билан «ёлланма» тариқасида фойдаланган оқ ўрислардан усталик билан алоқани узишга муяссар бўла олди...

3

Замон дивизия штабига кириб келган чоғда уни Сафохун кутиб турарди.

— Юринг! — деди Замон билан кўришиб улгурмасданоқ Сафохун ва уни бўш хоналардан бирига бошлаб кирди.

— Шундай қилиб, Фулжага жўнаб кетадиларми? — деди Сафохун Замонга эмас, бошқа кишига сўзлаётгандай тескари қараб туриб. Унинг гапидан қадрдон дўсти ва биродарини узоқлашишини кўзи қиймаётганлиги сезилиб турарди.

— Шундай, азизим Сафохун. Энди бу ерда қолишнинг нима зарурати бор?

— Фулжага бориб нима қиладилар?

— Маданий-маориф соҳасида ишлайман. Унинг усти-

га онам, укаларим бошпанасиз қолганига бир неча йил бўлди...

— Йўқ, Замонжон, сизда қандайдир бир норозилик сезяпман, — деди Сафохун Замоннинг кўзига тикилиб.

— Гоминдан ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариб, охир-натижада яна шулар билан бирлашганимизга ачинаман. Биз аждодларимизнинг: «Ўртадаги ҳўкиздан ўзингни бузоғинг бўлгани яхши» деган доно ўғитини унутиб қўйдик.

— Агар «ўртадаги»га кўнмаганимизда, «бузоқдан» ҳам айрилиб қолардик.

— Яна ўша тасодифий бахтни ғойибдан кутамиз! — дея кулиб қўйди Замон.

— Шингшесай халқ эркинлигини, миллатлар тенглигини эътироф қилмоқда. Айтилган бу олти пунктли сиёсат тўғри ижро қилинса, биз учун ёмон бўлмас?

— Қанорага қўйнинг калласини осиб қўйиб, ит гўштини сотгандай, бугун тенглик ва демократияни ваъда қилаётган Шингшесай эртага юзини ўгириб олиб, Ватанимизни зулм ўчоғига айлантирмаслигига ким кафолат бера олади? — деди Замон хафа бўлиб.

Шингшесай бошчилигидаги янги ҳукумат тарафидан эълон қилинган «Олти пунктли буюк сиёсат» — жаҳонгирларга қарши туриш, миллатлар тенглигини амалга ошириш, Шинжонни обод этиш, маданий маорифни тараққий этказиш, порахўрликни йўқотиш ва Совет Иттифоқи билан дўст бўлиш каби бу сиёсий декларация халқ манфаатини ҳимоя қилса ҳам, лекин у оғиздаги ва қоғоз бетдаги ёқимли жумлалардан иборат эди холос. Азалдан Хитой амалдорлари томонидан алданиб келган Шарқий Туркистон халқи, хусусан, оқ-қорани фарқ қиладиган кишилар Шингшесайнинг ваъда ва инъомларига астойдил ишонгилари келмасди. Бу хилдаги кишилар маккор Шингшесай ҳокимиятни пухталаб олганидан кейин ваъдасига хиёнат қилишидан ташвишланишарди. Замон ҳам ана шулардан бири бўлиб, Шингшесай ва унинг тарафдорларига шубҳа билан қарарди. Лекин Совет ҳукумати томонидан кўрсатилаётган моддий, маънавий ёрдам ва маслаҳатчи мутахассисларни кўрганда Замоннинг гумон-андишалари тарқалиб, келажакка умид билан қарай бошлади.

— Шу нарса бизга умид боғладики, — деди анчага чўзилган ички мулоҳазалардан кейин Замон, — Совет Иттифоқи бизга кўрсатаётган ғамхўрлиги, қўшнимиз

Совет халқи турганида биз хитой мустабитларига ем бўлмасмиз.

— Маккор Шингшесай ваъдасига вафо қилмаса, биз ҳам қараб турмаймиз, қурол ишлатишни биламиз! — деди Замоннинг юзига боқиб Сафохун.

— Мана бу тўғри фикр. Демак, кураш давом этаверади...

Замон Қашқардан чиқиб, Чўконёрга етиб келганида шофёрдан машинани тўхтатишни илтимос қилди ва кузовдан ирғиб ерга тушди-да, пастгина тепаликка чиқиб, атрофга назар ташлади. Яқингинада қонли жанг бўлган бу ерда қазилган эгри-бугри окоплардан бошқа урушдан дарак берувчи ҳеч қандай из қолмаган бўлса ҳам, уйғур жангчиларнинг иссиқ қонлари тўкилган бу «лаънати» жой кўзга жуда совуқ кўринарди. Замон юз берган ҳодисаларнинг сабабларини қидиргандай узоқ-узоқларга, кўз илғамас чексиз Олтишар диёрига тикилиб турарди. У виждонини азаблаётган, лекин мувофиқ жавобсиз қолмиш чигал қарама-қаршиликларни — йиллар сирини ахтарарди.

— Нима сабабдан биз мағлубиятга учрадик? Азалдан биз кучсиз, заиф халқми? Олти миллион халқ бўла туриб, четдан келган бир қисм келгиндилар олдида тиз чўкишимизнинг сабаби нимада? Етарли кучимиз, қувватимиз ҳам бор эди. Шу куч-қудратимизни сафарбар этиб, пухта ташкил этолмадик...

Замоннинг назарида бу кечмиш чуқур сир — йиллар сири бўлиб, ойдинлаштиришни талаб қиларди.

Энди шу йўл қўйилган хатолар такрорланмаслиги йиллар ва одамларга боғлиқ...

1971 йил, Олмаота.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИТОБ	3
ИККИНЧИ ҚИТОБ	226

На узбекском языке

ЗИЯ САМАДИ

ТАЙНА ГОДОВ

Р о м а н

Тақризчи Зайниддинов Ҳабибулла

Редактор Эргашев Х.

Рассом Финкельштейн В.

Расмлар редактори Кива А.

Техн. редактор Потапова Е.

Корректор Ғаниев З.

ИБ № 2981

Босмахонага берилди 10.12.85. Босишга рухсат этилди 21.02.86. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 21,42 Шартли кр-оттиск 22,05. Нашр л. 22,9. Тиражи 30000. Заказ № 80. Баҳоси 1 с. 50 т. Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент, массив Юнусобод, Муродов кўчаси, 1.

Самадий, Зиё.

Йиллар сири: Роман/Редкол. Ў. Умарбеков ва бошқ.; Уйғурчадан А. Ваҳобов, М. Аъзамова тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—408 б.

Уйғур адиби Зиё Самадийнинг икки китобдан иборат ушбу «Йиллар сири» романи Шинжон халқининг ҳаётига бағишланган бўлиб, асарда 1931—1934 йиллардаги миллий озодлик ҳаракати тасвирланган. Муаллиф қаламга олинган мураккаб давр зиддиятлари — Хўжаниёз бошчилигидаги Қумул деҳқонларининг гоминдончиларга қарши олиб борган қаҳрамонона курашларини бадний акс эттиришга интилади.

Самади, Зия. Тайна годов.

С (УЙҒУР)